

ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

«Εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν»

ΑΘΗΝΑ 2002

© Ἀποστολική Διακονία

Ἰασίου 1 - 115 21 Ἀθήνα, τηλ. 010-7228.008, Fax 010-7238.149

E-mail: apostoliki-diakonia@ath.forthnet.gr

<http://www.apostoliki-diakonia.gr>

Ἔκδοση Α΄ 2002

K.A. 99.06.012

ISBN 960-315-470-9

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Συνοδική Ἐπιτροπή Θείας Λατρείας καί Ποιμαντικοῦ Ἔργου εἶχε τήν εὐγενή καλωσύνη νά προτείνει τήν ἔκδοσιν ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στή σειρά «Λογική Λατρεία», σέ ἕναν τόμο, δώδεκα μελετημάτων τοῦ ὑπογραφομένου πού ἀφοροῦν σέ τελετουργικά θέματα. Εὐχαριστῶ πολύ τόν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο, τόν Σεβασμιώτατο Πρόεδρο καί τά Ἐντιμότητα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς.

Τά δώδεκα αὐτά μελετήματα κατά βάση ἀποτελοῦν εἰσηγήσεις σέ ἰσάριθμα Συνέδρια, πού διαπλατύνθηκαν καί ἔτυχαν μιᾶς ἐπιβαλλομένης ἐπεξεργασίας καί συμπληρώσεως μετά τήν ἐκφώνησή τους, καί περιέλαβαν ἀρκετά ἀπό τά θέματα καί ζητήματα πού τέθηκαν κατά τήν ἐπακολουθοῦσα ἐκάστοτε συζήτηση. Κανένα βέβαια ἀπό αὐτά δέν καλύπτει πλήρως καί δέν ἐξαντλεῖ διεξοδικά τό θέμα πού ἐπαγγέλλεται. Καί τοῦτο, πολύ φυσικό καί ἀναμενόμενο ἄλλωστε λόγῳ τῆς εὐρύτητος τῶν ἐπιμέρους θεμάτων, ἦταν ἐπόμενο νά συμβεῖ, ἀφοῦ κατά τήν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπεξεργασία ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νά μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ δομή τοῦ προφορικοῦ λόγου γιά νά διατηρήσουν τά κείμενα τήν ἀμεσότητα καί τήν ἐπιβαλλομένη λιτότητα τῆς προσωπικῆς ἐπικοινωνίας.

Τά περισσότερα ἀπό τά μελετήματα αὐτά ἔχουν δημοσιευθεῖ σέ τόμους Πρακτικῶν τῶν Συνεδρίων ἢ ἄλλοῦ, ὅπως δηλώνεται κατωτέρω. Ἀναδημοσιεύονται, ἢ ἐξ ἀρχῆς δημοσιεύονται στόν παρόντα τόμο, ὄχι κατά θεματική συγγένεια, ἀλλά κατά χρονολογική σειρά, ἀκριβῶς γιατί μερικά τουλάχιστον ἀπό αὐτά, ὅσα μάλιστα παρουσιάσθηκαν στό ἴδιο ἀκροατήριον, προϋποθέτουν τά προηγούμενα. Γιά μερικές ἐπαναλήψεις πού θά ἐπισημάνουν οἱ ἀναγνώστες, ἄς εἶναι ἐπιεικεῖς. Ἦταν ἀναπόφευκτες.

Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι κάθε μία ἀπό τίς μελέτες αὐτές προϋποθέτει τό φυσικό πλαίσιο τοῦ Συνεδρίου, ἀπό τό ὅποιο τήν ἀποσπάσαμε γιά νά τήν περιλάβουμε στόν παρόντα τόμο. Ἄλλες εἰσπηγήσεις εἶχαν προηγηθεῖ καί ἄλλες ἀκολούθησαν, πού ἀναφέρονταν σέ ἄλλες πτυχές καί διαστάσεις τοῦ ἴδιου θέματος. Οἱ παροῦσες περιορίζονται σέ θέματα κυρίως τελετουργικά καί πρακτικά. Ἀπό μιά πλευρά, καί χωρίς διάθεση ὑπερβολῆς, αὐτός εἶναι ὁ στόχος τῶν Ἱερατικῶν Συνεδρίων ἢ τῶν Ἱερατικῶν Συνάξεων, ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται οἱ περισσότερες ἀπό τίς κατωτέρω εἰσπηγήσεις. Πῶς δηλαδή οἱ ἑκάστοτε σύεδροι θά φθάσουν στήν ὀρθότερη καί ἀκριβέστερη τελεσιουργία, ἀφοῦ πρῶτα ἐμπεδώσουν τήν σχετική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιά τά ἐπί μέρους μυστήρια καί τίς ἱερές τελετές, γνωρίσουν τήν ἱστορία καί ἐξέλιξή τους, τίς κανονικές καί ποιμαντικές παραμέτρους τους καί ὅ,τι ἄλλο συνδέεται μέ τό κάθε ἓνα ἀπό αὐτά. Ἄν στόν ἱερό αὐτό στόχο συμβάλει ἔστω καί στό ἐλάχιστο ἢ σειρά αὐτή τῶν τελετουργικῶν θεμάτων, ἄς ἀποδοθεῖ δόξα στόν δοτήρα ὅλων τῶν ἀγαθῶν, σ' αὐτόν δέ πού ὑποσημειώνεται ἄς καταλογισθοῦν μέ ἐπιείκεια οἱ παραλείψεις καί τά τυχόν σφάλματα.

Εἰδικότερα στόν τόμο αὐτόν περιλαμβάνονται:

1. «Μοναχικό καί κοσμικό τυπικό». Εἰσήγηση στό Πανελλήνιο Μοναστικό Συνέδριο, Καλαμπάκα 19 Ἀπριλίου 1990. Τόμος «Πρακτικά Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου», Ἁγία Μετέωρα 1990, σελ. 217-227.

2. «Τό ἑορτολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ γένεση καί διαμόρφωσή του». Εἰσήγηση στό Ἱερατικό Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας στίς 13 Μαΐου 1990. Δημοσιεύθηκε στόν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ μέ τίτλο «Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον», ἔκδοση Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, Δράμα 1990, σελ. 21-45.

3. «Λειτουργικές ἰδιομορφίες τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς». Παρουσιάσθηκε σέ σειρά εἰσπηγήσεων σέ Ἱερατικές Συνάξεις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἱερισσοῦ

κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή τοῦ ἔτους 1991. Δημοσιεύθηκε στόν τόμο «Ἀξίες καί Πολιτισμός. Ἀφιέρωμα στόν Καθηγητή Εὐάγγελο Θεοδώρου», Ἀθήνα 1991, σελ. 207-236.

4. «Ἡ συμβολική γλώσσα τῆς θείας λατρείας». Τερατικό Συνέδριο Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, 22 Μαΐου 1991. Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου «Σύμβολα καί Συμβολισμοί τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1991, σελ. 51-90.

5. «Τελετουργικά προβλήματα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου». Τερατικό Συνέδριο Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, 24 Μαΐου 1994, Τόμος «Οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1994, σελ. 123-144.

6. «Νεκρώσιμα τελετουργικά». Εἰσήγηση στό Συνέδριο Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Δῆμος Θεσσαλονίκης - Ἱερά Μονή Βλατάδων, 7 Ὀκτωβρίου 1994. Ἀνέκδοτη.

7. «Τό ἅγιον βάπτισμα. Ἱστορικό - τελετουργική θεώρηση», Τερατικό Συνέδριο Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, 25 Μαΐου 1996, Τόμος «Τό ἅγιον Βάπτισμα», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1996, σελ. 183-232.

8. «Ἡ μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί τά Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης». Εἰσήγηση στή Διημερίδα τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 15 Νοεμβρίου 1996.

9. «Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου. Ἱστορικό - τελετουργική θεώρηση». Τερατικό Συνέδριο Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, 22 Μαΐου 1997. Τόμος «Τό ἱερόν μυστήριον τοῦ γάμου», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1997, σελ. 221-261.

10. «Ἡ θεία Λειτουργία. Τελετουργική θεώρηση». Εἰσήγηση στό Τερατικό Συνέδριο Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας, 23 Μαΐου 1998. Τόμος «Ἡ θεία Λειτουργία», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1998, σελ. 135-170.

11. «Τό βάπτισμα τῶν ἐνπλίκων, ὁ νηπιοβαπτισμός, τό βάπτισμα τῆς ἀνάγκης. Τελετουργική θεώρηση». Εἰσήγηση στό Α΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν

Μητροπόλεων, Ἰ. Μονή Πεντέλης, 9 Ὀκτωβρίου 1999. Ἀνέκδοτη.

12. «Τό μυστήριον τοῦ εὐχελαίου. Τελετουργική θεώρησις». Ἱερατικό Συνέδριον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, 23 Μαΐου 1999. Τόμος «Τό μυστήριον τοῦ εὐχελαίου», Ἰ. Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1999, σελ. 177-202.

3 Ἰανουαρίου 2002

Στή μνήμη τῆς
ἀγίας Θωμαΐδος
τῆς Λεσβίας

Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ

Α'

**ΜΟΝΑΧΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΣΜΙΚΟ
ΤΥΠΙΚΟ**

ΟΤΑΝ ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης (†1429) ἔγραφε στό «Διάλογό» του «Τυπικά δέ εἰσι διπλᾶ»¹, συνόψιζε μέ θαυμαστή ἀκρίβεια τήν μακραίωνη λειτουργική παράδοση καί τάξη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ συστηματική ἐπιστημονική ἔρευνα τῶν πηγῶν κατά τούς νεωτέρους χρόνους, ἡ ἐπισήμανση καί ἔκδοση ἀγνώστων μέχρι πρῖν ἀπό λίγο χειρογράφων λειτουργικῶν βιβλίων καί τυπικῶν, ἡ συγκριτική ἐξέταση τῶν ποικίλων παλαιῶν καί νέων δεδομένων, ἐπαληθεύουν ὅσα ἐκεῖνος περιέγραψε καί ἐσχολίασε. Σήμερα μέ ὁδηγό τόν ἅγιο Συμεών καί ὑπό τό φῶς τῶν πηγῶν μποροῦμε νά ἀποκαταστήσουμε στίς γενικές της γραμμές, ἀλλά καί σέ πολλές λεπτομέρειές της, τήν τάξη τῶν διπλῶν αὐτῶν ἀκολουθιῶν τῆς Ἐκκλησίας. Μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξή τους, τίς ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις καί ἀλληλοπερικωρήσεις τους, νά ἐντοπίσουμε καί νά ἀξιολογήσουμε τά πλεονεκτήματα, τά μειονεκτήματα καί τίς ἰδιαιτερότητες κάθε μιᾶς, καί νά ἐκτιμήσουμε μέ ἀκρίβεια τούς λόγους πού προσδιόρισαν τήν περαιτέρω ἐξέλιξη καί τήν ἀπόληξη στή σημερινή λειτουργική τάξη.

Σήμερα ὅταν μιλοῦμε γιά μοναχικό καί κοσμικό τυπικό μᾶλλον δέν ἐννοοῦμε τίποτε τό συγκεκριμένο. Καί τοῦτο γιατί στήν οὐσία δέν πρόκειται περί δύο τυπικῶν, ἀλλά περί ἑνός. Τά λειτουργικά βιβλία πού προσδιορίζουν τό περιεχόμενο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, εἶναι κοινά στά μοναστήρια καί στούς ἐνοριακοὺς ναοὺς. Τό ἰσχύον Τυπικό εἶναι βασικά τό ἴδιο, τό «Τυπικόν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» στίς δύο γνωστές ἀποτυπώσεις του ἀπό τούς δύο πρωτοφάλτες τῶν Πατριαρχείων τῆς παρελθούσης γενεᾶς Κωνσταντίνο καί Βιο-

---

1. Κεφ. 300.

λάκη. Ἡ φαινομενικά μόνη διαφορά τοῦ τυπικοῦ τῶν μονῶν ἀπό τό τυπικό τῶν ἐνοριῶν συνίσταται σήμερα στήν «κατ' ἀκρίβειαν» ἢ «κατ' οἰκονομίαν» (γιά νά χρησιμοποιήσουμε ἀναλογικά τούς δύο αὐτούς κανονικούς ὅρους) τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ τυπικοῦ, κοινοῦ καί γιά τούς μοναχοῦς καί γιά τούς κοσμικοῦς.

Ὁ ἅγιος Συμεών ὁμως καί ἡ μέχρι τότε παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μιλώντας γιά «διπλᾶ» τυπικά δέν ἐννοοῦσαν αὐτό. Ἔχουν ὑπ' ὄψη τους δύο διαφορετικά τυπικά, συγγενῆ μέν, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀλλά σαφῶς διάφορα. Τό τυπικό τῶν ἐνοριακῶν ναῶν, τό «κοσμικό» ἢ «ἄσματικό», Ἀντιοχειανῆς προελεύσεως, πού χαρακτηρίζοταν καί ὡς «Τυπικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» (ἐννοεῖται τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως) ἢ τῆς «Καθολικῆς Ἐκκλησίας», καί τό «Μοναστικό» ἢ «Μοναχικό Τυπικό», ὁ «Ἱεροσολυμίτης» ἢ ὁ «Ἀγιοπολίτης», τό Τυπικό τοῦ ἁγίου Σάβα μέ τίς Στουδιτικές του ἐπεξεργασίες. Ἦδη κατά τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Συμεών εἶχε σχεδόν ἐπικρατήσει καί στους ἐνοριακοῦς ναοῦς τό δεύτερο τυπικό (τό μοναχικό) εἰς βάρος τοῦ πρώτου (τοῦ ἐνοριακοῦ). Κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἐπικράτηση ἦταν πλήρης. Τόση μάλιστα, πού συνέβη καί ἀντίδοση ὀνομάτων: Τό μοναχικό τυπικό τοῦ ἁγίου Σάβα μετονομάσθηκε σέ «Τυπικό τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» καί ὁ ὅρος «ἄσματικός» καί «ἄσματική ἀκολουθία» χρησιμοποιήθηκε καί χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωση τοῦ ἀντιθέτου ἀκριβῶς πράγματος ἀπό τό ἀρχικό. Σημαίνει δηλαδή σήμερα ὄχι τήν κοσμική, ἀλλά τήν μοναχική ἀκολουθία.

Πρόθεση τῆς παρούσης εἰσηγήσεως δέν εἶναι νά περιγράψει τό ἐν πολλοῖς ἄγνωστο ἄσματικό ἐνοριακό τυπικό τῆς βυζαντινῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως. Αὐτό, μετά τήν ἀποκατάστασή του, θά μπορούσε καί θά ἔπρεπε ἐκτάκτως νά τελεῖται στους ἐνοριακοῦς ναοῦς – ὅπως γίνεται σήμερα μέ τίς ἀρχαῖες λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς. Κατά τήν ὀρθή κρίση τοῦ Συμεών ἡ ἄσματική ἀκολουθία εἶναι «καλῶς συντεθειμένη»,

«εὐτακτοτέρα μᾶλλον καί ἡδυτέρα τῆς μοναχικῆς»². Ἡ ἀναβίωσή της θά συντελοῦσε στήν ἀναρρίπιση τοῦ λειτουργικοῦ ἐνδιαφέροντος καί τῆς εὐλαβείας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Οὔτε πάλι πρόθεση τῆς εἰσπηγήσεως αὐτῆς εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ, γνωστοῦ ἄλλωστε, μοναχικοῦ τυπικοῦ, τῆς ἱστορίας ἢ τῆς ἐξελίξεώς του. Τά ἀσφυκτικά χρονικά ὄρια, τά ὁποῖα κατ' ἀνάγκην προσδιορίζουν τήν ἔκταση τῆς εἰσπηγήσεως, δέν ἐπιτρέπουν ἀναδρομές στήν ἱστορία, στήν παράδοση δηλαδή, τῆς λειτουργικῆς μας πράξεως. Οὔτε κἄν ἀφήνουν δυνατότητες γιά τήν παρουσίαση τῶν πλεονεκτημάτων ἢ τῶν μειονεκτημάτων τῶν δύο τυπικῶν ἢ τήν ἀνίχνευση τῶν ἐπί μέρους ἀλληλεπιδράσεων. Ὅλα αὐτά, τά τόσο ἀπαραίτητα καί ἰδιαίτερα διαφωτιστικά, προὑποτίθενται γνωστά.

Ἡ προσοχή μας στό ἐξῆς θά στραφεῖ στή σημερινή πραγματικότητα, μέ ἀναγκαῖες ἀναφορές στήν παράδοση, ὅπου καί ὅσο εἶναι δυνατό. Θά περιορίσουμε δηλαδή τή μελέτη μας στό μοναχικό τυπικό καί στοὺς προβληματισμούς πού ἀνακύπτουν ἀπό τή μεταφορά του στήν ἐνοριακή πράξη, στό σύγχρονο δηλαδή μοναστηριακό καί ἐνοριακό τυπικό, ἄν μπορεῖ καί ὅσο μπορεῖ νά μιᾶ κανεῖς σήμερα, μέ σχετική ὅπως ἤδη εἴπαμε ἔννοια, γιά διπλά τυπικά.

* * *

Στό μοναχισμό τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τό «θεματοφύλακα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως» κατά τόν ὑπότιτλο τῆς Β' Συνεδρίας τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ, ὀφείλουμε τήν ἀπότιση φόρου τιμῆς καί εὐγνωμοσύνης, γιατί δημιούργησε, ἀνέπτυξε, διεφύλαξε καί παρέδωσε στήν Ἐκκλησία τό θαυμαστό σύστημα λατρείας τοῦ Θεοῦ, πού ἐνσαρκώνεται καί ἐκφράζεται στή μοναστηριακή λειτουργική τάξη τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Κυοφορήθηκε στίς ἐρήμους τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Καππαδοκίας, γεννήθηκε στίς μονές καί στά κοινόβια τῆς ἁγίας Γῆς τῶν Ἱερο-

2. «Διάλογος», κεφ. 301-303.

σολύμων καί τῆς Παλαιστίνης καί ἀνδρώθηκε στά πολλά καί διάσημα μοναστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Κάτω Ἰταλίας καί τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀληθινά οἰκουμενική, στήν τοπική της διάσταση, συμβολή καί διαχρονική, ἀπό τόν Δ΄ αἰώνα ὡς σήμερα, κυοφορία, γέννηση καί αὔξηση σέ «μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»³. Σ' αὐτές τίς δύο ἀπροσμετρήτου μεγέθους διαστάσεις του –τήν τοπική καί τή χρονική– ὀφείλει τό μοναχικό τυπικό ἀφ' ἑνός μὲν τήν παγκόσμια –οἰκουμενική– πανορθόδοξη ἀποδοχή του, ἀφ' ἑτέρου δέ τήν ἀείζωη νεότητά του, τό ἀγέραςτο καί ἀπαράκμαστο τῆς ἐξωτερικῆς του μορφῆς.

Καμωμένο ἀπό μοναχοῦς καί προορισμένο γιά τίς μοναχικές κοινότητες, συνδυάζει ὅλες τίς προϋποθέσεις ἐκεῖνες πού θά κάλυπταν τίς λατρευτικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, πού, ὑπερβαίνοντας τίς ἀναγκαιότητες τῆς κοσμικῆς ζωῆς, ἐπέλεξαν ὡς κύριο καί ἀποκλειστικό, ἐν πολλοῖς, ἔργο τους τή μίμηση τῶν ἀγγέλων καί τήν ἀδιάλειπτη, κατά τό ἀνθρωπίνως δυνατό, λατρεία τοῦ Θεοῦ. Αὐτές ἀκριβῶς οἱ προϋποθέσεις προσδιόρισαν καί τήν ἔκταση καί τήν ποιότητα τῆς μοναχικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως «τῆς ἀναγκαιοτάτης καί πατρικῆς», γιά νά θυμηθοῦμε καί πάλι τοὺς ἐπιγραμματικούς χαρακτηρισμοὺς τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης⁴. Ἔτσι τό μοναχικό τυπικό ὄχι μόνο κάλυψε τόν κύκλο τῆς καθημερινῆς προσευχῆς τῶν μοναχῶν μέ τίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, μετουσιώνοντας μ' αὐτό τόν τρόπο ὀλόκληρη τή ζωή τοῦ πιστοῦ πού κινεῖται στά καιρικά κοσμικά σχήματα –ἡμερονύκτιο, ἑβδομάδα, ἔτος–, ἀλλά καί ἐπηρέασε βαθύτατα ἢ σέ λιγότερο βαθμό τίς λοιπές ἱερές τελετές τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦ μοναχικοῦ σχήματος (πολύ φυσικό αὐτό), τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ, τοῦ εὐχελαίου, τῶν λιτανειῶν, τή νεκρώσιμο, καί αὐτή ἀκόμα τή θεία λειτουργία στό προκαταρ-

3. Ἐφεσ. δ' 13.

4. «Διάλογος», κεφ. 302-303.

κτικό μεταγενέστερό της μέρος (ἀντίφωνα - τυπικά). Πολλά ἀπό τὰ λειτουργικά μας βιβλία εἶναι ἀμιγῶς ἢ σχεδόν ἀμιγῶς μοναχικά: Παρακλητική, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο, Μηνναῖα, Ὁρολόγιο, Ψαλτήριο (στήν ἐν χρήσει λειτουργική του κατανομή), Θεοτοκάριο, καί φυσικά, καί αὐτό τό «Τυπικόν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». Θεσαυρός ἀληθινός καί πλοῦτος εὐσεβείας, θεολογίας, ποιήσεως, εὐταξίας, «τόν οὐρανόν μιμουμένης»⁵, πού μεταβάλλει τή γῆ σέ παράδεισο τρυφῆς καί κοινωνίας Θεοῦ καί ἀνθρώπων.

Θά προσπαθῆσω νά ἐπισημάνω τὰ κυριώτερα γνωρίσματα τῆς μοναχικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τάξεως:

1. Ἡ σύμμετρη παρουσία στήν ἀκολουθία βιβλικοῦ καί ὕμνολογικοῦ στοιχείου καί ἡ ἀπόλυτη ἰσορροπία μεταξύ τῶν δύο. Τό Ψαλτήριο ἀποτελεῖ τή σπονδυλική στήλη τῆς ἀκολουθίας. Στιχολογεῖται κατά συνέχειαν, κατανεμημένο σέ εἴκοσι καθίσματα καί ἐξήντα στάσεις, μιά φορά τήν ἑβδομάδα καί κατ' ἐκλογήν σέ κάθε ἀκολουθία. Ἡ ὕμνογραφία διακοσμεῖ τήν στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου καί τήν ἐκσυγχρονίζει μέ τὰ θέματα τῆς ἡμέρας καί τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, εἰσάγοντας τή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας στά αἰώνια καί ἀναλλοίωτα ῥήματα τῶν ψαλμῶν καί τῶν βιβλικῶν ὠδῶν. Τά στιχηρά καί τά στιχηρά «εἰς τόν στίχον» εἶναι τροπάρια παρεμβαλλόμενα στούς τελευταίους στίχους τῶν ψαλλομένων ψαλμῶν τοῦ λυχνικοῦ καί τῶν αἴνων ἢ στούς κατ' ἐκλογήν στίχους τῶν ἀποστίχων. Τά καθίσματα τροπάρια εἶναι τὰ ἐνδιάμεσα –τά «ἀναπαύσιμα»– τῆς στιχολογίας τῶν καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου. Οἱ κανόνες εἶναι τὰ στιχηρά τῶν ἐννέα ὠδῶν τοῦ Ψαλτηρίου, ψαλλόμενα κατά τήν στιχολογία των. Ἀκόμη καί τὰ ἀπολυτικά εἶναι στιχηρά τοῦ «Νῦν ἀπολύεις», τῆς ὠδῆς τοῦ Συμεῶν. Ὑμνοὶ ἀδέσποτοι, ἀνεξάρτητοι ἀπό τό βιβλικό πλαίσιο δέν ὑπάρχουν ἢ εἶναι σπανιώτατοι.

5. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, «Διάλογος», κεφ. 366.

2. Ἀνάλογη ἰσορροπία ὑφίσταται μεταξύ τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, πού λαμβάνονται ἀπό τήν Παλαιά καί Καινή Διαθήκη καί τῶν πατερικῶν ὁμιλιῶν. Τά Παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα διαβάζονται κατά τούς ἔσπερινούς, στούς ὁποίους μετέχει ὀλόκληρη ἡ μοναχική ἀδελφότητα. Ὡς ἡ Καινή Διαθήκη κατανέμεται σέ περικοπές ἀποστόλου καί εὐαγγελίου καί ἀναγινώσκεται κυρίως κατά τή θεία λειτουργία τίς Κυριακές, τίς ἑορτές καί τίς καθημερινές. Οἱ λόγοι δέ τῶν πατέρων, ἡ Κλίμαξ, οἱ κατηχήσεις καί τά συναξάρια διαβάζονται κατά τίς ἀγρυπνίες, τήν τράπεζα καί σέ ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Γραφή καί πατερική παράδοση συμπορεύονται καί ἀλληλοσυμπληρώνονται.

3. Τό ὕμνολογικό στοιχεῖο στή μοναχική ἀκολουθία κατέχει ἰδιαίτερη θέση. Ὑπερβαίνει τήν ἀρχαϊκή φάση τῆς ἀσματικῆς ἀκολουθίας μέ τά σύντομα καί ἀπλά στό νόημα καί στήν ψαλμωδία ἐφύμνια καί τήν ἀφηγηματική διατύπωση τῶν κοντακίων. Τά τροπάρια εἶναι ἐκτενέστερα, θεολογικώτερα, πυκνά σέ νοήματα, δυσκολώτερα στήν ψαλμωδία. Ἡ μοναχική κοινότητα εἶναι συνήθως ὀλιγομελής, οἱ ναοί μικρῶν σχετικά διαστάσεων, οἱ πατέρες ἔχουν τήν προπαίδεια νά κατανοήσουν τούς ὕμνους, νά παρακολουθήσουν καί νά οἰκειοποιηθοῦν τά διδάγματα πού τούς προσφέρουν, ἀποκτοῦν δέ καί τήν ἀπαραίτητη μουσική, θεωρητική ἢ πρακτική, παιδεία γιά νά συμπάλλουν ἢ νά ψάλλουν κατά διαδοχήν. Ἡ ὕμνογραφία δέν παρέχει πλέον τό γάλα τῶν νηπίων, ἀλλά τή στερεά τροφή, πού ἀπαιτεῖ ἡ δεκτικότητα καί οἱ ἀνάγκες τῶν ἐνηλίκων. Γίνεται φορέας τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας.

4. Οἱ ἀκολουθίες τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ εἶναι ἐκτενεῖς. Ἡ τέλεσή τους καλύπτει σχεδόν τό ἕνα τρίτο τῆς ἡμέρας. Κατά τήν ἔκφραση τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου «ψαλμωδία τήν ψαλμωδίαν διαδέχεται, ἀνάγνωσις τήν ἀνάγνωσιν, μελέτη τήν μελέτην, προσευχή τήν προσευχήν»⁶, ἀκολουθία τήν ἀκολου-

6. Μικρά Κατήχησις, 67 καί 52.

θίαν. Αὐτή ἐξ ἄλλου εἶναι, ὅπως ἤδη εἶπαμε, ἡ βασική ἐπιδίωξη τῆς μοναχικῆς πολιτείας, ἡ κατά τό ἀνθρωπίνως δυνατόν ἀκατάπαυστος ὕμνολογία τοῦ Θεοῦ, τό ἔργον τῶν ἀγγέλων. Τό μῆκος αὐτό τῆς ἀκολουθίας δέν κουράζει τόν μοναχό. Αὐτό ἀποτελεῖ καί μέρος τῆς ἀσκήσεώς του. Δέν τόν ἀπασχολοῦν οἱ βιοτικές φροντίδες καί μέριμνες, οὔτε τόν κατατρύχουν ἐπαγγελματικές, κοινωνικές ἢ οἰκογενειακές ὑποθέσεις καί περισπασμοί. Τήν ἀσθένεια ἐξ ἄλλου τῆς σαρκός ὑποστηρίζει τό στασιδίό του.

5. Οἱ μοναχικές ἀκολουθίες εἶναι ἀκολουθίες κατανύξεως καί ἰκετηρίας, κατά τή διαπίστωση τῶν ἁγίων πατέρων πού πάλι ἀναφέραμε, τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καί τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης. Δέν προσπαθοῦν νά ἐντυπωσιάσουν ἢ νά συγκρατήσουν τήν προσοχή τῆς κοινότητας μέ ἐντυπωσιακούς ἐξωτερικούς τύπους, μέ ἐξεζητημένες φωνές καί περίτεχνη ψαλμωδία. Ἡ ἀκολουθία ρέει ἀνεπιτήδευτα καί ταπεινά, ὅπως καί ἡ ἐν Χριστῷ ἐσταυρωμένη ζωή, μέ σεμνότητα καί ἱεροπρέπεια. Οἱ ἱερεῖς χειροτονοῦνται «διά τās ἀνάγκας τῆς μονῆς» καί ἱερατεύουν ἐκτελώντας ἔργο ὑπακοῆς γιά τή δόξα τοῦ Χριστοῦ.

Ἔτσι ἡ ἀκολουθία διεξάγεται ὑπάρχοντος ἢ ἀπόντος ἱερέως, ἀπό καλλιφώνους ἢ κακοφώνους ψάλτες, ἀπό μουσικολογιωτάτους ἢ ἐμπειρικούς, ἀπό πολυμελεῖς ἢ ὀλιγομελεῖς ἀδελφότητες, μέ λαμπρή ψαλμωδία ἢ κλαυθμυριστή ἀνάγνωση. Ἡ κοινότητα δέν ἀπονεκρῶνεται, δέν κλείνεται στόν ἑαυτό της, δέν καταλαμβάνεται ἀπό ἀνία, οὔτε «παρακολουθεῖ» σάν παθητικός θεατής τά τελούμενα στή θεία λατρεία. Ὅλοι μετέχουν σ' αὐτή, συνεργάζονται γι' αὐτή καί δένονται μέ αὐτή. Ἡ λατρεία εἶναι ἔργο τῆς κοινότητας, τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, «λειτουργία» μέ τήν ἀρχική ἔννοια τῆς λέξεως. Ἄλλος ἱερατεύει, ἄλλος διακονεῖ, ἄλλος διαβάζει, ἄλλος ψάλλει μόνος ἢ ἀπό κοινοῦ μέ τό χορό, ἄλλος κανοναρχεῖ, ἄλλος ὑποδιακονεῖ, ἄλλος χτυπᾷ τήν καμπάνα καί τά σήμαντρα, ἄλλος φροντίζει γιά τά φῶτα καί τήν εὐκοσμία τοῦ ναοῦ, ἄλλος ἔχει τήν εὐθύνη

τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καί ἀκριβείας. Ὅλοι «λειτουργοῦν» – «συλλειτουργοῦν».

6. Οἱ πατέρες, τέλος, ἐπεδίωξαν καί ἐπέτυχαν μέ τή μοναχική ἀκολουθία τή διαδοχή προσευχῆς καί ἐργασίας, προσευχῆς καί ἀναπαύσεως. Ἔτσι ὁ χρόνος τῆς ἡμέρας κατανεμήθηκε σέ τρίωρα μέ ἐνδιαμέσους σταθμούς προσευχῆς, ἡ δέ νύχτα ἀπό τό μεσονύκτιο μέχρι τό πρωί ἀφιερώθηκε, ὡς ὁ πῖο κατάλληλος χρόνος, στή λατρεία τοῦ Θεοῦ. Κάθε καιρός προσευχῆς καθαγιάζει τό συγκεκριμένο αὐτό σημεῖο τοῦ νυχθημέρου καί τό ἀνάγει στήν ἀνάμνηση συγκεκριμένου γεγονότος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, πού συνέβη κατ' αὐτό. Τό πρωί (πρώτη ὥρα) στήν ἔλευση τοῦ φωτός τοῦ κόσμου τούτου καί στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, τοῦ Χριστοῦ. Τήν τρίτη ὥρα στήν ἀρχή τῆς ἡμέρας καί τῶν ἔργων μας καί στήν ἐπιφοίτηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τήν ἕκτη, στό μεσημέρι καί στή σταύρωση. Τήν ἑνάτη στό τέλος τῆς ἡμέρας καί στό θάνατο τοῦ Κυρίου. Τό μεσονύκτιο στό μέσο τῆς νύχτας, στήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, στήν ἔλευση τοῦ νυμφίου Χριστοῦ «ἐν τῷ μέσω τῆς νυκτός»⁷ καί τήν ἐσχάτη κρίση. Διαρκῆς μνήμη Θεοῦ καί δεσποτική ἑορτή ὁ βίος τοῦ μοναχοῦ.

* * *

Αὐτά σέ γενικές γραμμές εἶναι τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας, τά ἐμφανέστατα καί ἀναμφισβήτητα πλεονεκτήματα τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Χωρίς ὑπερβολή πρόκειται γιά μιά ἰδεώδη μορφή λατρείας. Κι αὐτό ἦταν ἕνας ἀπό τούς λόγους τῆς ἐπικρατήσεώς της καί στούς κοσμικούς ναούς κατά τόν ἀφανῆ ἀνταγωνισμό μέ τό ἀρχαῖο ἐνοριακό τυπικό. Ὁ ἄλλος, ὁ ἐξ ἴσου σπουδαῖος λόγος, ἦταν αὐτός πού ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Συμεών: οἱ συνεχεῖς ἐπιδρομές τῶν ἐθνῶν⁸. Στή φοβερή δοκιμασία τοῦ γένους τῶν ὀρθοδόξων

7. Ματθ. κε' 1-13.

8. «Ἀποκρίσεις», ἐρώτ. 56.

χριστιανῶν ἰδίως ἀπό τό δέκατο αἰῶνα καί ἔξῃς, καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τήν κατάλυση τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, τά μοναστήρια ἦταν οἱ ὁάσεις, τά καταφύγια, τά σχολεῖα, οἱ βιβλιοθῆκες καί τά φροντιστήρια, τά διδασκαλεῖα τῆς πίστεως καί τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ διατήρηση τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ στίς ἐνορίες ἦταν πιά μιά ἀδύνατη πολυτέλεια. Ἡ ἐπικράτηση δέ τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ καί στούς ἐνοριακοὺς ναοὺς ἦταν ἱστορικά καί «μαθηματικά» ἀναπότρεπτη. Στό ἔξῃς τά τυπικά δέν εἶναι «διπλά», ἀλλά ἓνα: τό μοναχικό τυπικό.

* * *

Ἄς Κύριος εἶπε: «Οὐδεὶς ἐπιβάλλει ἐπίβλημα ράκους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ· αἶρει γάρ τό πλήρωμα αὐτοῦ ἀπό τοῦ ἱματίου καί χειρόν σχίσμα γίνεται. Οὐδέ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς παλαιούς· εἰ δέ μή γε ρήγνυνται οἱ ἀσκοί καί ὁ οἶνος ἐκχεῖται καί οἱ ἀσκοί ἀπολοῦνται· ἀλλά βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς καινοὺς ἀσκούς καί ἀμφοτέροι συντηροῦνται»⁹.

Βαρύς πάντως ὁ λόγος, ἀλλά ἀληθινός. Εὐτυχῶς δέν ἔχει πλήρη ἐφαρμογή στήν περίπτωσή μας. Ἔχει ὅμως σχετική. Ὁ παράδεισος τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ εἶναι φυτευμένος ἀπό μοναχοὺς γιά μοναχοὺς. Στήν ἐνορία οἱ συνθῆκες καί οἱ προϋποθέσεις ἦσαν διάφορες, τόσο πού σέ πολλά σημεῖα παρατηρήθηκε ἀντιστροφή τῶν ὄρων. Τό πλεονέκτημα ἔγινε μειονέκτημα καί τό προσόν ἀδυναμία.

Οἱ χριστιανοί τῶν πόλεων καί τῶν χωριῶν δέν ἦταν δυνατόν νά διαθέτουν καθημερινά, ἀλλά οὔτε καί περιοδικά, τό ἓνα τρίτο τῆς ἡμέρας γιά τή λατρεία τοῦ Θεοῦ. Δέν ἦταν δυνατόν νά προσέρχονται στήν ἐκκλησία τά μεσάνυχτα, νά μένουν ἐκεῖ ὡς τό πρωί, νά ἐπιστρέφουν στό ναό τήν τρίτη, τήν ἕκτη, τήν ἑνάτη ὥρα. Τούς ἐμπόδιζαν τά ἐπαγγελματικά τους καθήκοντα καί οἱ οἰκογενειακές τους ὑποχρεώσεις. Δέν τοὺς διευκόλυνε ἡ ἀπό-

---

9. Ματθ. θ' 16-17.

σταση τῶν κατοικιῶν τους ἀπό τό ναό καί τό ἀκατάλληλο τῶν ὠρῶν τῆς ἀκολουθίας (μεσάνυχτα, πολύ πρωινές ὥρες κ.λπ.). Δέν εἶχαν τήν προπαίδεια τῶν μοναχῶν γιά νά κατανοήσουν ἀναγνώσματα καί ψαλμωδήματα. Σέ πολλούς δέν ὑπῆρχε καί ὁ προαπαιτούμενος ζῆλος, ἡ διάθεση θυσίας καί τό ἀγωνιστικό φρόνημα. Καί ὅμως ὅλοι ἦσαν μέλη τῆς κοινότητος καί ὅλων αὐτῶν τά ἀσθενήματα ἔπρεπε νά θεραπεύσει ἡ θεία λατρεία.

Ἀρχικά φαίνεται ὅτι ἐπεκράτησε ἡ ἀντίληψη ὅτι τό μοναχικό τυπικό ἔπρεπε νά τηρηθεῖ ἀπαραχάρακτο καί στούς ἐνοριακοὺς ναούς. Εὐσεβῆς τοποθέτηση καί θεωρητικά εὐκολη λύση. Ὁ ἐνοριακός ναός ἔπρεπε νά λειτουργεῖ σάν μοναστηριακός καί οἱ πιστοί νά μετέχουν «κατά δύναμιν» ἢ «κατά προαίρεσιν» στίς ἀκολουθίες. Κάτι δηλαδή ἀνάλογο μέ τήν προβολή τοῦ ἰδεώδους τῆς μοναχικῆς νηστείας καί στούς χριστιανούς πού ζοῦν στόν κόσμο. Παράλληλα καλλιεργήθηκε καί ἡ παλαιά ἰδέα ὅτι ὁ ἱερεὺς δέν εἶναι μόνο ὁ «ὑπέρ», ἀλλά καί ὁ «ἀντί» τοῦ λαοῦ εὐχόμενος. Αὐτός κατ' ἀνάγκη θά ἔπρεπε νά βαστάζει «τάς ἀσθενείας τοῦ λαοῦ», ἀναπληρώνοντας τά ὑστερήματά του. Ἡ τάση αὐτή διατηρεῖται καί σήμερα, ἐν μέρει ὅμως καί εἰδικώτερα μόνο κατά τήν πιό συντηρητική περίοδο τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, τῆ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστή. Ὁ ἱερεὺς μέ ἐλάχιστους πιστούς, καμιά φορά καί μόνος, τελεῖ ὀλόκληρη –ἢ σχεδόν ὀλόκληρη– τήν προβλεπόμενη ἀπό τό μοναχικό τυπικό ἀκολουθία. Οἱ πόρτες τῆς ἐκκλησίας, πάντως, μένουν ἀνοιχτές γιά ὅλους, ἢ γιά ὅσους μποροῦν καί θέλουν.

Γρήγορα ὅμως ἀναζητήθηκαν πρακτικότερες λύσεις. Ἡ ἀκολουθία ἔπρεπε νά συντομευθεῖ καί νά συγκεντρωθεῖ σέ χρόνους πιό κατάλληλους γιά τοὺς πολλούς. Δέν ἐστιχολογοῦντο τά καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου (ἤδη ὁ ἅγιος Συμεὼν μαρτυρεῖ ὅτι ἡ στιχολογία τῶν καθισμάτων γινόταν κατά τήν ἐποχή του μόνο στά μοναστήρια¹⁰), μέ ἐξαίρεση τό ΙΗ' κάθι-

10. «Διάλογος», κεφ. 302-303.

σμα κατά τήν προηγιασμένη καί τό Α΄ κατά τόν ἑσπερινό τοῦ Σαββάτου. Δέν ἐστιχολογοῦντο οἱ ᾠδές, μέ ἐξαίρεση τή λαοφιλή ἐνάτη (τήν «τιμιωτέρα»). Οἱ ψαλμοί τοῦ λυχνικοῦ καί τῶν αἰνῶν περιορίσθηκαν μόνο στούς δύο πρώτους καί στούς τελευταίους στίχους τους. Τό βάρος δηλαδή τῆς περικοπῆς βάστασε αὐτή ἡ σπονδυλική στήλη τῶν ἀκολουθιῶν, τό Ψαλτήριο. Ἐμεινε τό ὑμνολογικό στοιχεῖο, τά τροπάρια καί οἱ κανόνες, χωρίς ὅμως πιά τήν ἀπαραίτητη ἰσορροπία βιβλικοῦ καί ὑμνολογικοῦ στοιχείου, θαυμαστοῦ γνωρίσματος τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Καί συνέβη ἔκτοτε κάτι τό παράξενο, στό ὁποῖο ὅμως συνηθίσαμε –νά ἔχουμε στιχηρά χωρίς ψαλμούς, καθίσματα– τροπάρια χωρίς καθίσματα Ψαλτηρίου, εὐλογητάρια καί ἐγκώμια χωρίς τόν ἄμωμο, ᾠδές κανόνων χωρίς βιβλικές ᾠδές.

Ἡ διασπορά ἐξ ἄλλου τῶν ἀκολουθιῶν σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἡμερονυκτίου περιορίσθηκε σέ δύο βασικούς καί ἐξυπηρετικούς σταθμούς· τό πρωί καί τό ἑσπέρας. Ἀποτέλεσμα, οἱ ἐνδιάμεσες ἀκολουθίες (Α΄, Γ', ΣΤ', Θ' ὥρα, ἀπόδειπνο, μεσονυκτικό) νά χάσουν τήν ὀργανική ἀναφορά τους, πρὸς τή συγκεκριμένη ἀντίστοιχη ὥρα τῆς ἡμέρας, νά τυποποιηθοῦν καί βαθμηδόν νά ἐκπέσουν σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου. Οἱ ἴδιοι λόγοι προκάλεσαν καί τό λογικά καί λειτουργικά ἀπαράδεκτο γεγονός τῆς μεταθέσεως τῶν ἑσπερινῶν (καί τῆς Προηγιασμένης) τό πρωί καί τῶν ἑσπερινῶν λειτουργιῶν τῶν παννυχίδων τοῦ Πάσχα, τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων, ἀκόμη καί τῆς θείας λειτουργίας τοῦ μυστικοῦ δείπνου τῆς Μεγάλης Πέμπης, στίς πρωινές ὥρες τῶν παραμονῶν καί τῆς Μεγάλης Πέμπης ἀντίστοιχα. Ἀληθινή δηλαδή ἀντιστροφή καί διαστροφή καί τοῦ πνεύματος καί τοῦ γράμματος τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως.

Οἱ ἀναγνώσεις τῶν πατέρων καί τῶν συναξαρίων ἐξέπεσαν τελείως, πλὴν τοῦ κατηχητικοῦ λόγου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου κατά τό Πάσχα.

Τά παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα ἔμειναν μέν στήν προ-

βλεπομένη ἀπό τό μοναχικό τυπικό θέση τους καί διαβάζονται κατά τούς ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν καί τῆς τεσσαρακοστῆς, ἀλλά πόσοι τά ἀκούουν; Οὐσιαστικά ἡ Παλαιά Διαθήκη ἔμεινε ἔκτός τῶν συνάξεων, τῶν πραγματικῶν συνάξεων, τῆς Ἐκκλησίας. Κάτι ἀνάλογο συνέβη μέ τά ἀναγνώσματα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ λαός σήμερα ἀκούει στίς συνάξεις τῶν Κυριακῶν καί τῶν ἑορτῶν μικρό μόνο μέρος τοῦ εὐαγγελικοῦ καί ἀποστολικοῦ κηρύγματος. Οἱ περικοπές τῶν καθημερινῶν, πού ἀποτελοῦν τά τρία τέταρτα περίπου τῆς Καινῆς Διαθήκης μένουν σέ τέλεια σχεδόν ἀχρησία. Αὐτό εἶχε σάν ἀναπότρεπτη συνέπεια τήν τυποποίηση τοῦ κηρύγματος, τοῦ ζωντανοῦ δηλαδή ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἀναγιγνωσκομένων περικοπῶν ἀπό τούς συγχρόνους διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας καί τόν ἐγκλωβισμό του σ' ἓνα σύστημα ἰσαριθμῶν μέ τίς Κυριακές περικοπῶν, πολλές ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι καί παράλληλες, καί ἐπαναλαμβάνονται στερεότυπα κάθε χρόνο.

Τελευταία ἦλθε ἡ σειρά τοῦ ὑμνολογικοῦ στοιχείου, πού σάν νεότερο καί ἐντυπωσιακότερο ἦταν καί ζωτικότερο. Εἶναι κοινό μυστικό ὅτι οἱ κανόνες τείνουν νά πάθουν ὅτι καί τά κοντάκια. Ὅπως ἀπό αὐτά ἀπέμεινε στή λειτουργική χρήση μόνο τό προοίμιο – κοντάκιο καί ὁ πρῶτος οἶκος καί ὁ λαοφιλῆς Ἀκάθιστος Ὑμνος, ἔτσι καί ἐδῶ ὀδηγούμεθα πρὸς μιά ἀναπότρεπτη, ἀπό ὅσο φαίνεται, συρρίκνωση τῶν κανόνων. Ἡ ἐξέλιξη συνεχίζεται ἀκόμη πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή. Θά μείνουν μόνο οἱ καταβασίες, οἱ κανόνες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, ὁ κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου καί οἱ παρακλητικοὶ κανόνες; Εἶναι πολύ πιθανόν – μάλλον βέβαιο.

Ἔτσι δημιουργήθηκε αὐτό πού θά μπορούσαμε σήμερα νά ἀποκαλέσουμε «ἐνοριακό τυπικό», ἐπιτομή ἢ κατ' οἰκονομίαν χρήση τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ, ἀναγκαῖα καί ἀπαραίτητη πολλές φορές, ἐπιπολαία καί χωρὶς ἀποχρῶντα λόγο τίς περισσότερες, προγραμματισμένη καί ἐπισημοποιημένη ἀπό τό ἰσχύον τυπικό ἢ αὐθαίρετη καί ἀνεύθυνη. Ἀποτελεῖται δέ ἀπό τά κατά τεκμήριο σπουδαιότερα στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν, ἀσφαλῶς

δέ τὰ ἐντυπωσιακότερα στόν πολύ λαό, τό πλήρωμα τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας. Ἡ συμμετοχή ὁμως τοῦ ἐνοριακοῦ αὐτοῦ πληρώματος στήν ἀκολουθία κατ' ἀνάγκην τώρα παίρνει βαθμῶν μιά ἄλλη μορφή, διάφορη ἀπ' αὐτή τοῦ παλαιοῦ ἐνοριακοῦ καί αὐτοῦ τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ πού περιγράψαμε. Ὁ ὅρος «παρακολούθηση» τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ὅσο κακός καί ἀντιλειτουργικός καί ἂν εἶναι, ἐκφράζει μιά πραγματικότητα. Ἡ ἀκολουθία διεξάγεται ἀπό ἓνα ἱερό ἐπιτελεῖο· τόν ἱερέα, τόν διάκονο (ἂν ὑπάρχει), τόν νεωκόρο ἢ μερικά παιδιά ἀντί ὑποδιακόνων, ἓνα ἢ δύο ψάλτες, καί στίς καλλίτερες περιπτώσεις ἀπό ἓνα ἢ δύο χορούς. Ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στά τελούμενα εἶναι ὀπτική, ἀκουστική, συναισθηματική, ἄς εἰποῦμε «βιωματική» γιά νά εἴμαστε πιό ἐπεικεῖς, ἀναμφισβήτητα ὁμως παθητική, μέ ὅλες τίς ἄμεσες καί ἔμμεσες συνέπειές της.

* * *

Ἐπανερχόμαστε στό μοναχικό τυπικό τῶν μοναστηρίων, στό ὁποῖο καί ἄμεσα στοχεύει τό Συνέδριο καί ἡ εἰσήγηση αὐτή. Αὐτό ἔμεινε, ὅπως ὄφειλε, ἀναλλοίωτο καί ἀπαραχάρακτο, ὄχι βέβαια ἀμέτοχο ἐξελίξεων καί ἀλλαγῶν βραδείας πορείας, συμφύτων μέ τήν ζωή καί τή μέσα στό χρόνο ἀνάπτυξη καί φθορά ὄλων τῶν ζώντων ὄντων καί σχημάτων. Καί ἡ θεία λατρεία εἶναι ζῶσα καί νεάζουσα, παρά τήν δυό χιλιάδων ἐτῶν ἡλικία της. Ἐμεινε ὁμως τό μοναχικό τυπικό ἀναλλοίωτο καί ἀπαραχάρακτο –ὅπως καί ἔπρεπε νά μείνει– στά μεγάλα μοναστικά κέντρα, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἀδιάκοπη συνέχεια στή μοναχική παράδοση καί ἀδιάλειπτη διαδοχή. Ἀλλ' ὁμολογουμένως δέν ὑπῆρχε παντοῦ. Ἰδίως οἱ δεκαετίες περί τά μέσα τοῦ αἰῶνος μας ἦσαν κρίσιμες γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ μοναχισμοῦ καί τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Ἡ παρατηρουμένη τελευταία ἀναβίωση τοῦ μοναχισμοῦ –τόσο παρήγορη γιά τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας– δέν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην καί τήν ἀναβίωση τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ «κατ' οἰκονομίαν» μοναχικοῦ τυπικοῦ τῶν ἐνοριῶν τῆς συμβατικῆς ἐνοριακῆς πρά-

ξεως, εἶναι ὅπωςδήποτε ἰσχυρή. Κι αὐτό συμβαίνει εἴτε γιατί πολλά μοναστήρια –ιδίως γυναικεῖα– ἐξυπηρετοῦνται λειτουργικά ἀπό, εὐλαβεῖς κατά τὰ ἄλλα, ἀλλά μή γνῶστες τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ ἱερεῖς, εἴτε γιατί ἀπό τίς νέες ἀδελφότητες λείπει ἐνίοτε ἡ ἐμπειρία καί ἡ μαθητεία, ἡ συνέχεια δηλαδή καί ἡ παράδοση. Οἱ προϋποθέσεις εὐτυχῶς ὑπάρχουν. Ἡ ἀγάπη καί τό ἐνδιαφέρον πρὸς τό γνήσιο μοναχικό τυπικό πλεονάζουν. Ἀπαιτεῖται ἴσως περισσότερη γνώση καί ἐμπειρία. Σ' αὐτό θά βοηθήσει ὁ Θεός, ὁ κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλος καί ὁ χρόνος.

Β'

ΤΟ ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.
Η ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

ΣΤΗΝ εισήγηση αυτή επιχειρούμε νά δώσουμε μία συνοπτική εικόνα τῆς γενέσεως, ἐξελίξεως καί διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου. Ἡ ἔμφαση, ὅπως εἶναι φυσικό, δίδεται στό ἑορτολόγιο πού ἰσχύει σήμερα στή Χριστιανική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Οἱ ἱστορικές ὁμως ἀναδρομές γίνονται ἀναπότρεπτα καί ἀποσκοποῦν στό νά διαφωτίσουν τή σημερινή μας λειτουργική πράξη. Ἀναδρομή στήν ἱστορία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀναδρομή στήν παράδοση. Γνώση τῆς ἱστορίας εἶναι γνώση τῆς παραδόσεως, καί ἐπομένως προϋπόθεση γιά τήν κατανόηση καί σωστή τοποθέτηση ἔναντι τῆς σημερινῆς λειτουργικῆς καί, ἐν προκειμένῳ, τῆς ἑορτολογικῆς τάξεως τῆς Ἐκκλησίας μας, πού δίκαια καυχᾶται ὅτι εἶναι γνήσια παραδοσιακή Ἐκκλησία.

Τό θέμα εἶναι πάρα πολύ εὐρύ καί πολύπλοκο. Θά προσπαθήσουμε νά τό ἀπλουστεύσουμε ὅσο γίνεται, ἀποφεύγοντας τίς λεπτομέρειες καί κάνοντας κατ' ἀνάγκην ὀρισμένες σχηματοποιήσεις. Αὐτό γίνεται γιατί ἡ εισήγηση πρέπει νά κινηθεῖ σέ περιορισμένα λογικά χρονικά ὅρια καί γιατί οἱ πολλές λεπτομέρειες μᾶλλον σύγχυση θά προκαλέσουν παρά σαφή γνώση. Θά προσπαθήσουμε νά μείνουμε στά ἀπολύτως ἀναγκαῖα, καμιά φορά μή φαινομενικά χρήσιμα. Πιστεύομε ὁμως ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι τό θεῖο, στοιχεῖο τοῦ «κατ' εἰκόνα Θεοῦ», πού διακρίνει τόν ἄνθρωπο καί τόν διαφοροποιεῖ ἀπό τή λοιπή ἄλογη κτίση. Σ' αὐτήν οἰκοδομεῖται ἡ θεωρία καί ἡ πράξη. Ἔτσι ἡ εισήγηση αὐτή θέλουμε νά πιστεύουμε ὅτι θά δώσει στό θέμα τοῦ Συνεδρίου τό ἀπαραίτητο γνωστικό-ἱστορικό ὑπόβαθρο, πάνω στό ὁποῖο θά στηριχθοῦν τά θεωρητικώτερα καί πρακτικώτερα ζητήματα πού ἀφοροῦν στό ἑορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας, πού θά ἀποτελέσουν τό ἀντικείμενο τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἄλλων εἰσηγητῶν.

α) Διαμόρφωση τῶν ἡμερολογίων.

Ἀρχίζομε ἀπό Θεοῦ.

«Καί εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ εἰς φαῦσιν ἐπὶ τῆς γῆς, τοῦ διαχωρίζειν ἀνά μέσον τῆς ἡμέρας καί ἀνά μέσον τῆς νυκτός· καί ἔστωσαν εἰς σημεῖα καί εἰς καιρούς καί εἰς ἡμέρας καί εἰς ἐνιαυτούς» (Γεν. α' 14). Ἦδη ἀπό τίς πρώτες γραμμές τῆς Γενέσεως ὁ ἱερός συγγραφεὺς διατυπώνει μιὰ βασικὴ ἀλήθεια· ὁ Θεός εἶναι ὁ δημιουργός διὰ τοῦ Λόγου Του τῶν οὐρανίων σωμάτων, τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καί τῶν ἀστέρων, σὶά ὅποια καθορίζει καί τόν σκοπό τῆς ὑπάρξεώς τους: τόν φωτισμό τῆς γῆς καί τήν καταμέτρηση τοῦ χρόνου. Ὁ ρόλος τους δηλαδή εἶναι ὑπηρετικός τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργήματος, καί ὡς πρὸς τήν παροχή τοῦ ἀναγκαίου γιά τή ζωή τοῦ κόσμου φωτισμοῦ καί ὡς πρὸς τόν προσδιορισμό τῆς ἐναλλαγῆς τῶν καιρῶν καί τῶν ἡμερῶν καί τῶν ἐτῶν, δηλαδή τοῦ ἡμερολογίου. Τό ἴδιο μέ ἄλλα λόγια ἐπαναλαμβάνει καί ὁ ψαλμωδός: «Ἐποίησε σελήνην εἰς καιρούς, ὁ ἥλιος ἔγνω τήν δύσιν αὐτοῦ» (Ψαλμ. ργ' 19) καί «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ... τῷ ποιήσαντι φῶτα μεγάλα μόνῳ... τόν ἥλιον εἰς ἐξουσίαν τῆς ἡμέρας... τήν σελήνην καί τούς ἀστέρας εἰς ἐξουσίαν τῆς νυκτός» (Ψαλμ. ρλε' 7.8.9).

Κατά τήν ἐποχή πού ζοῦσε καί ἔγραφε ὁ ἱερός συγγραφεὺς τῆς Γενέσεως ὑπῆρχαν ἡμερολόγια, προσπάθειες δηλαδή τῶν ἀνθρώπων νά προσδιορίσουν ὄρια στή διαδοχή τοῦ χρόνου, νά τόν καταμετρήσουν καί νά ἀποτυπώσουν σέ συμβατικά σχήματα τή ρέουσα ἐναλλαγή τῶν καιρῶν. Ἡ θεία ἀποκάλυψη δέν ἔδωσε τά μέτρα αὐτά. Δέν εἶναι μ' ἄλλα λόγια τά ἡμερολόγια θεόσδοτα. Τονίζει μόνο τήν ἐξάρτηση καί ὑποταγή ὄλων τῶν δημιουργημάτων στό θέλημα τοῦ ἑνός καί μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ καί δημιουργοῦ τους, ἀποκλείοντας κάθε δυνατότητα θεοποιήσεώς τους. Αὐτός εἶναι ὁ Θεός ὁ «μέγας», «ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος», καί ὄχι τά κτίσματα, οἱ νομιζόμενοι ἀπό τά ἔθνη θεοί (Ψαλμ. σα' 18).

Ἦδη στό δεύτερο μέρος τοῦ στίχου τῆς Γενέσεως καί στά ψαλμικά χωρία, πού μνημονεύσαμε, ἀπνχοῦνται καί τά κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν παμπάλαια αὐτή ἐποχή ἐπιχείρησαν τήν καταμέτρηση τοῦ χρόνου. Αὐτό ἔγινε στήν ἀρχή ἐμπειρικά καί βαθμυδόν μέ παρατηρήσεις καί ὑπολογισμούς καί τίς «ἐπιστημονικές», μέ τά δεδομένα καί τά μέσα τῆς κάθε ἐποχῆς, ἀστρονομικές γνώσεις, πού σέ ὀρισμένους λαούς εἶχαν φθάσει σέ ὑψηλά ἀληθινά ἐπίπεδα. Διαπιστώθηκε δηλαδή ἕνας κύκλος ἀστρονομικῶν καί φυσικῶν φαινομένων, πού μέ μαθηματική ἀκρίβεια ἐπανερχόταν σέ ὀρισμένες περιόδους. Ἡ διαδοχή τῆς ἡμέρας καί τῆς νύχτας, οἱ σταθερές αὐξήσεις καί ἐλατώσεις τους, ἡ διαδοχή τῶν ἐποχῶν, τά ἡλιοστάσια καί οἱ ἰσημερίες. Ὅλα τά φαινόμενα αὐτά ἐπανερχονταν κανονικά –μιλοῦμε γιά τήν εὐκρατη ζώνη τῆς γῆς, στήν ὁποία ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί– μέσα σέ διάστημα 365 ἡμερῶν, μέ τέσσερις βασικές ὑποδιαιρέσεις, πού σημειώνονται μέ δύο ἰσημερίες (ἔαρινή καί φθινοπωρινή) καί δύο ἡλιοστάσια (θερινό καί χειμερινό) καί τίς τέσσερις ἐποχές (ἄνοιξη, θέρος, φθινόπωρο, χειμῶνας), διαρκείας 92 περίπου ἡμερῶν ἡ κάθε μία. Πρόκειται γιά τά «ἡλιακά ἡμερολόγια», συνήθως δωδεκάμηνα (30-31 ἡμερῶν), πού ἴσχυαν σέ πολλές περιοχές καί πόλεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐπειδή ὅμως τό τροπικό-ἡλιακό ἔτος δέν εἶχε ἀκριβῶς 365 ἡμέρες, ἀλλά κάτι περισσότερο, τήν δημιουργουμένη διαφορά κάλυπταν κατά διαφόρους τρόπους, συνήθως προσθέτοντας κατά καιροῦς μιά ἐπιπλέον ἐμβόλιμη ἡμέρα.

Ἡλιακά ἡμερολόγια ὑπῆρχαν πολλά. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα τό ρωμαϊκό στίς δύο κυρίως φάσεις του: τοῦ Νουμᾶ Πομπηλίου, πού ἐφαρμόσθηκε ἀπό τόν Ζ' αἰῶνα πρό Χριστοῦ μέχρι τό 45 π.Χ., καί τό τελειότερο «Ἰουλιανό», πού ὀνομάσθηκε ἔτσι πρός τιμήν τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα αὐτοκράτορα τῆς Ρώμης καί ἦταν ἔργο τοῦ ἑλληνα Ἀλεξανδρινοῦ ἀστρονόμου Σωσιγένους. Αὐτό ἐφαρμόσθηκε ἀπό τό 44 π.Χ., ἴσχυε κατά τήν ἐποχή τοῦ Χριστοῦ καί οὐσιαστικά βρίσκεται σέ χρήση

μέχρι σήμερα. Τό λεγόμενο «Γρηγοριανό» ἡμερολόγιο πού ὀνομάσθηκε ἔτσι πρὸς τιμὴν τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Γρηγορίου τοῦ ΙΓ' καί εἶναι ἔργο τοῦ Καλαβροῦ ἀστρονόμου Lilio, ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ τὸ 1582 στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὸ 1700 στὴ Γερμανία, ἀπὸ τὸ 1752 στὴν Ἀγγλία καί ἀπὸ τὴν 10 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1924 σὲ ἓνα μέρος τῶν Ὁρθοδόξων χωρῶν (Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, Ἑλλάς, Κύπρος κ.λπ.). Κατ' ἀκρίβειαν δέν εἶναι «νέο» –σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ «παλαιό», τὸ Ἰουλιανό– ἀλλὰ διορθωτικὴ κάλυψη τῆς διαφορᾶς πού προέκυψε βαθμηδόν (10-13 ἡμερῶν) ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα λεπτά τῆς ὥρας πού διέφευγαν κατ' ἔτος ἀπὸ τὴν καταμέτρηση τοῦ χρόνου μέ βάση τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου. Θά μπορούσε νά παραλληλισθεῖ πρὸς τὴν ἐπαναφορά τῆς λανθασμένης ὥρας στὴ σωστή, πού κάνουμε στὰ ὠρολόγια μας ὅταν «πηγαίνουν πίσω».

Δέν θά ἀναφερθοῦμε σὲ ἀστρονομικὲς λεπτομέρειες. Πρακτικὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τὸ σημεῖο ἐνάρξεως τοῦ ἔτους –ἢ πρωτοχρονιά– πού δέν ἦταν πάντοτε καί παντοῦ ἡ ἴδια. Κατὰ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Νουμᾶ πρωτοχρονιά ἐθεωρεῖτο ἢ 1η Μαρτίου. Ἀπὸ αὐτὸ μᾶς ἔμειναν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν Σεπτεμβρίου (ἀπὸ τὸ λατινικὸ *septem*, ἑβδομος μῆνας), Ὀκτωβρίου (*octo*, ὄγδοος μῆνας), Νοεμβρίου (*novem*, ἑνατος μῆνας) καί Δεκεμβρίου (*decem*, δέκατος μῆνας). Κατὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο μέχρι τὸ 312 μ.Χ. ὡς πρώτη τοῦ ἔτους λαμβανόταν ἢ 24η Σεπτεμβρίου, ἢ ἡμέρα τῆς φθινοπωρινῆς ἰσημερίας, πού ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ μετατέθηκε στὴν 23η Σεπτεμβρίου, γενέθλιο ἡμέρα τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου. Ἀπὸ τὸ ἔτος 462 μ.Χ. ἢ πρωτοχρονιά μετατέθηκε στὴν 1η Σεπτεμβρίου γιὰ νά συμπίπτει ἢ ἀρχὴ τοῦ ἔτους μέ τὴν ἀρχὴ τοῦ μηνός (Ἰνδικτος). Ἀργότερα μετατέθηκε στὴν 1η Ἰανουαρίου, πάλι σὲ πρωτομηνιά, μέ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ ἔτος ἀρχίζει μέ τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιο ἢ μέ τὰ Χριστούγεννα.

Καί μιά καί ὁ λόγος γιὰ πρωτοχρονιά, ἃς σημειώσουμε, γιὰ νά μὴν ἐπανέλθουμε στὸ θέμα αὐτό, ὅτι κατὰ ἡμερολόγια καί

κατά έποχές ύπῆρξαν διάφοροι προσδιορισμοί τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού ἤδη μνημονεύσαμε. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Σ' ἓνα κύκλο, ὅπως τό ἔτος, δέν ὑπάρχει σταθερό σημεῖο ἀφειτηρίας καί τέρατος. Ὁ προσδιορισμός τους ἦταν συμβατικός, ἀνάλογα μέ τίς προτιμήσεις καί τήν ἔμφαση πού θά ἔδιναν σέ ὀρισμένα χρονικά σημεῖα: ἡλιοστάσιο καί σέ ποιό ἀπό τά δύο, ἰσημερία καί σέ ποιά ἀπό τίς δύο, ἐποχή καί σέ ποιά ἀπό τίς τέσσερις, ἡ ἀργότερα στό χριστιανικό κόσμο: ἑορτή καί ποιά ἀπό τίς πολλές (κυρίως Χριστούγεννα, Πάσχα, Εὐαγγελισμός). Μερικές ἀπό αὐτές τίς ἐπιλογές ἄφησαν ἵχνη στό χριστιανικό ἑορτολόγιο.

Παράλληλα πρὸς τά ἡλιακά ὑπῆρχαν καί «σεληνιακά ἡμερολόγια». Μῆνες δηλαδή τῶν 28 ἡμερῶν καί τεσσάρων ἑβδομάδων, κατά τίς φάσεις τῆς σελήνης, πού γιά νά συγχρονισθοῦν μέ τό ἡλιακό ἔτος εἶχαν 13 μῆνες. Τέτοιο ἦταν τό Ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, μέ πρῶτο μήνα παλαιότερα μέν τόν Νισάν (πρῶτο σεληνιακό μήνα τῆς ἀνοίξεως), ἀργότερα δέ τόν Τιςρί (πρῶτο σεληνιακό μήνα τοῦ φθινοπώρου).

Δέν ἔλειψαν καί τά μικτά, «σεληνοπλιακά ἡμερολόγια».

Περὶτό νά εἰποῦμε ὅτι ἐκτός ἀπό τό Ρωμαϊκό καί τό Ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, λόγω ἐλλείψεως ἐπικοινωνιῶν καί ὑπάρξεως πολλῶν λαῶν, κρατῶν καί κρατῶν-πόλεων, ὑπῆρχαν σέ χρήση πλῆθος ἡμερολόγια. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά τά πύ γνωστά: τό Αἴγυπτιακό, τό Βαβυλωνιακό, τό Ἀττικό, τά ἡμερολόγια τῆς Κύπρου, Βιθυνίας, Ἐφέσου, Κρήτης, Ἡλιουπόλεως τῆς Συρίας κ.ο.κ.

Ἀπό ὅλα αὐτά μᾶς ἐνδιαφέρουν γιά τό θέμα μας μόνο τά δύο κύρια ἡμερολόγια πού ἐπικρατοῦσαν τήν ἐποχή τῆς ἐμφανίσεως, διαδόσεως καί διαμορφώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ ἑορτολογίου του: τό Ἰουδαϊκό-σεληνιακό, ἐπειδή οἱ καταβολές τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῆς λατρείας του βρίσκονται στόν ἑβραϊκό χῶρο, καί τό ρωμαϊκό-ἡλιακό, πού διά τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶχε γίνει τό ἐπίσημο καί κρατοῦν ἡμερολόγιο στίς χῶρες τῆς Μεσογείου, ὅπου διαδόθηκε καί ἀνδρώθηκε ὁ

Χριστιανισμός. Κατ' οὐσίαν δηλαδή σήμερα ζοῦμε στή λατρεία μας καί ἰδιαίτερα στό ἑορτολόγιό μας ἓνα ἱστορικό συμβιβασμό συνυπάρξεως τῶν δύο ἡμερολογίων ἢ, ἂν θέλετε, ἡμιαυτοτελοῦς παραλλήλου συμβιώσεώς τους, πού διαπιστώνεται εὐκόλα ἂν μέ προσοχή καί γνώση ἀναλύσει κανεῖς τά ἀπό αἰώνων καί μέχρι σήμερα ὑπάρχοντα ἑορτολογικά σχήματα. Σημειωτέον ὅτι διαφορὰ δέν ὑφίστατο μόνο στό ἡμερολόγιο καί στήν πρωτοχρονιά, ἀλλά καί σ' αὐτόν τόν τρόπο τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς ἡμέρας. Ἐάν δηλαδή ἀφετηρία της εἶναι ἡ δύση τοῦ ἡλίου – νύχτα, ἡμέρα – νυχθήμερο (κατά τήν ἑβραϊκή ἀντίληψη) ἢ ἡ ἀνατολή τοῦ ἡλίου – ἡμέρα, νύχτα – ἡμερονύκτιο (κατά τήν ἑλληνορωμαϊκή ἀντίληψη). Στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου π.χ. ἀκολουθοῦμε τόν ἑβραϊκό τρόπο, στήν νηστεία καί κατάλυση τόν ἑλληνορωμαϊκό.

β) Γένεση τοῦ ἑορτολογίου.

Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκ φύσεως φιλόρτα ὄντα. «Βίος ἀνεόρταστος μακρὴν ὁδὸς ἀπανδόκευτος», κατά τό προγονικό μας ρητό. Ἀφορμές ἑορτασμοῦ, ἀργίας, πανηγυρισμῶν, διασκεδάσεων ἔδινε τό ἴδιο τό ἡμερολόγιο στά ἀφετηριακά καί στά βασικά του σημεία: νέον ἔτος, ἀρχή μηνός, ἰσημερίες, ἡλιοστάσια. Ἐπειδὴ δέ οἱ σταθμοὶ αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνονται κατ' ἔτος μέ μαθηματικὴ ἀκρίβεια, ἡ ἐναλλαγή καί διαδοχὴ τῶν σταθμῶν καί τῶν περιόδων αὐτῶν δίνει ἀσφαλῶς τήν ἐντύπωση κάποιας αὐτοτελείας τῆς ἐνιαυσίας περιόδου, πού γίνεται εἰκόνα τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ κόσμου, ἑνός αὐτοτελοῦς κρῖκου μιᾶς μακρᾶς ἀλυσίδας. Στίς φυσικῆς-εἰδωλολατρικῆς θρησκευτῆς οἱ σταθμοὶ αὐτοὶ ἐπενδύθηκαν μέ θρησκευτικὸ χρῶμα. Συνδέθηκαν μ' αὐτοὺς γεννήσεις, θάνατοι καί ἀναβιώσεις τῶν νομιζομένων θεῶν. Κατά τήν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπικρατοῦσαν κυρίως ἡλιακῆς ἑορτές, μέ κέντρο τό χειμερινό ἡλιοστάσιο, τήν γέννηση τοῦ ἀπτήτου ἡλίου (25 Δεκεμβρίου). Παράλληλα διάφορα σημαντικὰ ἱστορικά γεγονότα, γεννήσεις ἢ θάνατοι διασῆμων προσώπων καί ἡρώων, ἢ νίκες κατά τῶν ἐχθρῶν, κτίσεις πόλεων κ.λπ., πού συνέβαιναν σέ μιὰ ὀρισμέ-

νη ημέρα κάποιου έτους, επαναλαμβάνονταν τρόπον τινά κατ' έτος καί έορταζόταν τήν ίδια ημέρα καί κατά τά έπόμενα έτη. Ο Ιουδαιϊσμός έξ άλλου είχε όλόκληρο σύστημα έορτών, για τίς όποιες περιστατικά θά μιλήσουμε έξ άφορμής τών αντίστοιχων χριστιανικών έορτών.

Κοινό φαινόμενο, παγκόσμιο καί πανανθρώπινο, φυσικό, θρησκευτικό, πολιτικό, ή μίξη όλων αυτών, μιά καί ή ζωή τών ανθρώπων δέν έχει στεγανά χωρίσματα, όπως άπλοϊκά πολλές φορές νομίζουμε. Έτσι δημιουργήθηκαν τά πάσης φύσεως καί προελεύσεως έορτολόγια: έλληνικά, ρωμαϊκά, ιουδαϊκά, αϊγυπτιακά, αργότερα μουσουλμανικά κ.ο.κ., έξελισσόμενα αυτοτελώς ή μέ άμοιβαίες επιδράσεις. Από αυτά μās ενδιαφέρει κυρίως τό ιουδαϊκό έορτολόγιο, αλλά καί τό έλληνορωμαϊκό, για τούς ίδιους λόγους πού έκθέσαμε όταν κάναμε λόγο για τά ήμερολόγια.

γ) Διαμόρφωση του χριστιανικού έορτολογίου.

Ο Χριστιανισμός είναι αναμφιβόλως θρησκεία «έξ άποκαλύψεως». Η άποκάλυψη όμως αυτή δέν άφορα στό έορτολόγιο, πολύ περισσότερο στό ήμερολόγιο. Αυτά ή προϋπήρχαν του Χριστιανισμού, όπως τά ήμερολόγια, ή διαμορφώθηκαν μέσα στους κόλπους της Έκκλησίας μέ τήν πάροδο τών αίωνων επί τη βάσει στοιχείων παλαιότερων του Χριστιανισμού ή καί νέων. Μέσα στην Καινή Διαθήκη, όπου τό Πνεύμα τό άγιο διά τών ίερών συγγραφέων αυθεντικά αποτύπωσε τό ευαγγέλιο της σωτηρίας μας, δέν ύπάρχει προδιαγραφή ούτε για τόν τρόπο μετρήσεως του κοσμικού χρόνου ούτε για τόν καταρτισμό του έορτολογίου. Αντίθετα διακρίνουμε μιά έντονη δυσπιστία έναντι τών κοσμικών αυτών σχημάτων, ακόμα καί αυτών πού είχαν περιβληθεί τό ίερό ένδυμα της νομικής λατρείας. Ο άπόστολος Παύλος, επί παραδείγματι, μέ τόν τρόπο αυτό εκφράζεται για τό Σάββατο, τίς νουμηνίες καί τίς ήμέρες τών έορτών. Όλα αυτά τά θεωρεί «σκιά τών μελλόντων»: «Μή ούν τις ύμās κρινέτω έν βρώσει ή πόσει ή έν ήμέρα έορτής ή νουμηνίας ή σαββάτων, α̅ έστι σκιά τών μελλόντων»

(Κολοσ. β' 16-17). Ἡ «ἡμέρας παρατηρεῖσθε καὶ μῆνας καὶ καιροὺς καὶ ἑνιαυτοὺς» (Γαλάτ. δ' 10). Ὁ Χριστιανισμὸς ἀσφαλῶς ὑπερβαίνει ὅλα αὐτὰ τὰ ρέοντα κοσμικά καὶ σκιώδη σχήματα, ἀφοῦ ἡ ἀληθινή «ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία τοῦ πνευματικοῦ Θεοῦ ποῦ ἀποκαλύπτεται ἐν Χριστῷ, αἶρει τὸν «ἀληθινὸ προσκυνητὴ» ὑπεράνω τόπου καὶ χρόνου. «Ἄλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ Πατρὶ ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ Πατήρ τοιοῦτους ζητεῖ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν. Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (Ἰωάν. δ' 23-24). Στόχος τοῦ νέου λαοῦ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἡ φθαρτὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἀλλὰ ἡ οὐράνια Ἱερουσαλήμ. Σ' αὐτὴ ὅμως τῆ γῆ καὶ στήν παροῦσα ζωὴ ζεῖ ἔστω τῆ «σκιά τῶν μελλόντων» καὶ προσπαθεῖ νὰ μεταμορφώσῃ τὰ ρέοντα κατὰ τὸν τύπο τῶν ἐστώτων. Ἔτσι καὶ ὁ κοσμικὸς χρόνος γίνεται τύπος τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καὶ πρόγευση τῆς μελλούσης ζωῆς. Ὁ πιστὸς ζεῖ στὴ γῆ, μέσα στὸν ἐν Χριστῷ μεταμορφούμενο χρόνο, ὅ,τι ἐκτυπώτερον θὰ ζήσει στήν ἄχρονη καὶ ἀνέσπερη βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Τὴν μεταμόρφωση αὐτὴ τοῦ κοσμικοῦ χρόνου ἐπέτυχε ἡ Ἐκκλησία, μέ τὴν καθοδήγηση ἀσφαλῶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διὰ τοῦ ἑορτολογίου της. Ἡ μεταμόρφωση δὲ αὐτὴ καὶ ὑπέρβαση συνίσταται στό ὅτι τὸ ἡμερολόγιο γίνεται ἑορτολόγιο. Ὁ κατάλογος τῶν ἡμερῶν μετατρέπεται σὲ κατάλογο ἑορτῶν. Ὅλες οἱ ἡμέρες τοῦ ἔτους ἐπενδύονται μέ ἓνα ἱερό περιεχόμενο, ἔτσι ὥστε ἡ διαδοχὴ τῶν ἡμερῶν νὰ γίνεται διαδοχὴ ἑορτῶν. Ἔτσι ὅλος ὁ βίος τοῦ πιστοῦ γίνεται μιὰ διαρκὴς ἑορτὴ, ὅπως ἐμφαντικὰ τονίζουν οἱ πατέρες. Ζῆ στὴ γῆ, ἀλλὰ στὸν οὐρανὸ πολιτεύεται. Καὶ τὴν οὐράνια αὐτὴ πολιτεία καὶ ἀτελεύτητη ἑορτὴ, ὅπου «Θεὸς... ἐν μέσῳ θεῶν» (Ἰωάν. τοῦ Δαμασκνοῦ, κανὼν στήν Μεταμόρφωση, ὠδή ν', τροπ. α'), καὶ ἄγγελοι μαζί μέ τοὺς ἀνθρώπους πανηγυρίζουν, εἰκονίζει καὶ αἰσθητοποιεῖ τὸ ἑορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἐξ ἄλλου μέ τὸ ἑορτολόγιό της ἡ Ἐκκλησία προγεύεται τὴν

ὑπέρχονη πραγματικότητα τῆς οὐρανίου βασιλείας οὐσιαστικά καταργώντας τὸν κοσμικὸ χρόνο, ἀφοῦ γεγονότα τοῦ παρελθόντος τὰ φέρνει κάθε φορά στή μνήμη τῆς ὅχι σάν ἅπαξ τελεσθέντα, ἀλλά σάν κατ' ἔτος, καί καθ' ἡμέραν ἀκόμα, πραγματικά καί μυστηριακά ἐπαναλαμβανόμενα. Ὅταν δηλαδή γιορτάζει ἐπὶ παραδείγματι τὴ γέννηση, τὸ βάπτισμα, τὸ σωτήριο πάθος, τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, τὴν Πεντηκοστή καί τὰ λοιπά, περισσότερο ἢ λιγότερο, σημαντικά ἱστορικά γεγονότα τῆς σωτηρίας μας, δέν τὰ θυμᾶται ἀπλῶς, ἀλλά τὰ ξαναζει ὡς παρόντα, ὅπως ἀκριβῶς ὅλα γιὰ τὸ Θεό εἶναι παρόντα, εἴτε ἔγιναν στό παρελθόν εἴτε γίνονται τώρα ἢ θά γίνουν στό μέλλον. Ἔτσι βιώνει τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα κάθε ἔτους σάν «σήμερον», σάν τὴν ἡμέρα δηλαδή τῆς ἱστορικῆς Κυριακῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔτους 33 μ.Χ. Ἡ ὑμνογραφία μας σαφῶς ἀπηχεῖ αὐτὴ τὴν πατερικὴ θεολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ λειτουργικὸ χρόνο, ὅταν σέ κάθε γιορτὴ διαρκῶς ἐπαναλαμβάνει καί βεβαιώνει ὅτι τὸ ἑορταζόμενο γεγονός δέν ἔγινε μόνο τὸν καιρὸ ἐκεῖνο τῆς θείας ἐπὶ γῆς παρουσίας, ἀλλά γίνεται, τρόπον τινὰ ἐπαναλαμβάνεται, καί «σήμερον» τὸ τότε τελεσθέν ἐφάπαξ. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς γίνεται καί μέ τίς ἱερές εὐχές (χαρκτηριστικὸς εἶναι ὁ πρόλογος τῆς εὐχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος τῶν Θεοφανείων μέ τὰ πολλαπλά «Σήμερον...») καί μέ τὰ ἱερά ἀναγνώσματα, τὰ συναξάρια καί τίς ἱερές τελετές καί τίς ἅγιες εἰκόνες πού αἰσθητοποιοῦν τὸ ἑορταζόμενο γεγονός.

Αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καί ἡ εἴσοδος στό θεῖο λειτουργικὸ χρόνο ἔχει κι ἄλλες συνέπειες ἀκόμα περισσότερο ριζοσπαστικές. Τὸ «σήμερον» δέν ἀφορᾷ μόνο στήν κατ' ἔτος μυστηριακὴ ἐπανάληψη τοῦ ἱεροῦ γεγονότος, ἀλλά θραύοντας κι αὐτὸ τὸ καιρικὸ σχῆμα διαχέεται στόν καθημερινὸ βίον τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι γιορτάζουμε τὴν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου κατὰ τὸ Πάσχα κάθε χρόνο, ἀλλά καί κάθε Κυριακὴ (πρβλ. «Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ γέγονεν...», «Σήμερον ὁ Χριστὸς θάνατον πατήσας καθὼς εἶπεν ἀνέστη...» κ.λπ.). Κι ὅχι μόνο κάθε Κυριακὴ, ἀλλά σέ κάθε λειτουργία, ὁποιαδήποτε ἡμέρα

τῆς ἑβδομάδος κι ἂν τελεσθεῖ (πρβλ. τό «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι...» μετά τή θεία κοινωνία). Γιορτάζουμε τό θάνατο τοῦ Κυρίου ὄχι μόνο κάθε Μεγάλη Παρασκευή, ἀλλά καί κατά τήν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καί κατά τήν Σταυροπροσκύνηση, καί κάθε Παρασκευή καί τήν Θ' ὥρα τῆς κάθε μιᾶς ἡμέρας. Γιορτάζουμε τήν Πεντηκοστή ὄχι μόνο κατά τήν ἐτήσια ἀνάμνησή της πενήντα ἡμέρες μετά τό Πάσχα, ἀλλά καί τήν Γ' ὥρα κάθε ἡμέρας καί στόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων κατά τή θεία λειτουργία καί σέ κάθε χρῖσμα καί χειροτονία καί σέ κάθε ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατά τήν τέλεση τῶν ἱερῶν μυστηρίων, ὁποιαδήποτε ἡμέρα καί ὥρα κι ἂν τελεσθοῦν. Ἡ ἴδια ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μιά διαρκῆς Πεντηκοστή, ἀδιάλειπτη τροπική προσκαρτέρηση στό ὑπερῶο τῆς ἁγίας Σιών.

* * *

Παρά ταῦτα ἡ ἀσθένεια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως θεραπεύεται καί ἐξυπηρετεῖται κυρίως μέ τό ἑορτολόγιο, πού παρ' ὅλη τήν κατά τά ἀνωτέρω θεολογικά ἀναπότρεπτη σχετικότητα του, διατηρεῖ ἀμείωτη τήν παιδαγωγική καί μορφωτική εἰς Χριστόν ἀξία του. Γιά τόν ἀσθενῆ ἄνθρωπο ἡ κατ' ἔτος ἐπανάληψη τῶν ἱερῶν σωτηριωδῶν γεγονότων καί ἡ παρουσία τῶν ἱερῶν προσώπων τῶν ἁγίων κατά τήν καθιερωμένη ἡμέρα τῆς ἐτήσιας μνήμης τους, παραμένει σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς σ' αὐτά καί ἀφορμή οἰκειώσεως τοῦ μηνύματός τους καί βιωματικῆς προσεγγίσεως σ' αὐτό. Αὐτό ἀκριβῶς ἐκμεταλλεομένη ἡ Ἐκκλησία φορτίζει τίς ἡμέρες αὐτές μ' ὄλο τό διδακτικό περιεχόμενο πού προσιδιάζει στήν κάθε μιά, μυώντας ἔτσι τοὺς πιστοὺς στό μυστήριο τῆς σωτηρίας μέ κάθε δυνατό κατηχητικό τρόπο, μέ τό ἀνάγνωσμα, τήν ὑμνολογία, τό κήρυγμα, τήν εἰκόνα καί μέ αἰσθητότερες ἀκόμα ἀναπαραστάσεις τῶν ἱερῶν αὐτῶν γεγονότων, ὅπου τοῦτο ἦταν δυνατό καί σκόπιμο (βάπτισμα τοῦ Κυρίου, σταύρωση, ταφή, ἀνάσταση κ.λπ.). Ἔτσι, ὅπως προείπαμε, κάθε ἔτος ἀποτέλεσε, μέ τό ἐνυφασμένο σ' αὐτό ἑορτολόγιο, τήν μικρογραφία τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου καί τοῦ διά μέσου τῶν αἰῶνων βίου τῆς

Ἐκκλησίας μέ τίς ἐγκατεσπαρμένες σ' αὐτό δεσποτικές ἐορτές καί τίς μνήμες τῶν προφητῶν, δικαίων, ἀποστόλων, μαρτύρων, ἱεραρχῶν καί ὁσίων, τῶν εὐαρεσπισάντων στό Θεό ἁγίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Ἡ ἐπαναφορά δέ κατ' ἔτος τῶν ἴδιων ἐορτολογικῶν θεμάτων δέν ἀποτελεῖ αἰτία κορεσμοῦ καί ἀνιαρή ὑπόθεση ρουτίνας, ἀλλά ἀφορμή ἀνανεώσεως τῆς κατηχήσεως καί ἐμπεδώσεώς της διά τῆς ἐπαναλήψεως πού εἶναι «μπτέρα τῆς μαθήσεως», νέων ἐμβαθύνσεων στά θέματα τῆς πίστεως καί ἐνδεχομένως νέων ἀποφάσεων καί προαγωγῆς στήν ἐν Χριστῷ ζωή. Ἔτσι ἀποκτᾶ νόημα καί ἡ λαϊκή εὐχή, πού συνδέεται μέ τούς ἐπί μέρους μεγάλους ἐορτολογικούς σταθμούς: «καί τοῦ χρόνου» ἢ «χρόνια πολλά». Δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά εὐχή γιά τήν παράταση τῆς ἐπιθυμητῆς ὁπωσδήποτε ἐπίγειας ζωῆς, ἀλλά παροχῆς νέων εὐκαιριῶν μαθητείας στό σχολεῖο τῆς Ἐκκλησίας καί οἰκειώσεως τῶν σωτηριωδῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ὅπως οἱ εἰκόνες εἶναι τό «βιβλίο τῶν ἀγραμμάτων», ἔτσι καί τό ἐορτολόγιο εἶναι τό σχολεῖο τῶν πιστῶν, γραμματισμένων καί ἀγραμμάτων.

Τό ἐμφανές μειονέκτημα τοῦ συστήματος αὐτοῦ τῆς κατηχήσεως τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ διά τοῦ ἐορτολογίου εἶναι ὅτι δέν κατορθώθηκε νά προσφερθεῖ ἡ κατηχητική ὕλη κατά κάποια σχετική ἔστω χρονολογική σειρά κατά τή ροή ἑνός ἀστρονομικοῦ ἔτους, μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τό «ἀναλυτικό», γιά νά τό χαρακτηρίσουμε ἔτσι, «διδασκτικό πρόγραμμα» τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδίως μέ τή νεώτερη χρονολογική ἀφειρηρία τῆς 1ης Ἰανουαρίου ὡς πρωτοχρονιάς ἡ σύγχυση εἶναι ιδιαίτερα αἰσθητή: τήν περιτομή διαδέχεται ἡ ὑπαπαντή, ὁ εὐαγγελισμός, τό πάθος, ἡ ἀνάσταση, ἡ ἀνάληψη καί ἡ πεντηκοστή, τό γενέσιο τοῦ Προδρόμου, ἡ μεταμόρφωση, ἡ κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἡ ἀποτομή τοῦ Προδρόμου, τό γενέσιο τῆς Θεοτόκου, ἡ σύλληψη τοῦ Προδρόμου, τά εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ σύλληψη τῆς Θεοτόκου καί τέλος ἡ γέννηση τοῦ Κυρίου.

Παίροντας ὁμως ὡς χρονολογική ἀφειρηρία τήν ἀρχή τῆς Ἰνδίκτου, δηλαδή τήν 1η Σεπτεμβρίου πού ἦταν πρωτοχρονιά

κατά τούς αἰῶνες τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἑορτολογίου μας, διακρίνουμε κάποια προσπάθεια διατηρήσεως τῆς ἱστορικῆς συνεχείας στίς βασικές τουλάχιστον ἑορτές, ὅπου τοῦτο ἦταν δυνατό. Ἔτσι ἡ σύλληψη τοῦ Προδρόμου, τό πρῶτο γεγονός τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, τοποθετεῖται στίς 23 Σεπτεμβρίου στήν παλαιά πρώτη τοῦ ἔτους, καί ἡ γέννηση τῆς Θεοτόκου στίς 8 Σεπτεμβρίου πιθανόν μετά τήν μετάθεση τῆς πρωτοχρονιάς στήν 1η τοῦ μηνός αὐτοῦ. Ἔπονται τά εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καί ἡ ἑορτή τῶν Χριστουγέννων, μέ τίς μνήμες τῶν προφητῶν πού ἐλκύσθηκαν στήν προεόρτιο περίοδό της, ἡ περιτομή, ἡ ὑπαπαντή, τά γεγονότα τοῦ πάθους καί τῆς ἀναστάσεως καί ἡ πεντηκοστή, καί τό ἔτος κατακλείεται τόν Αὐγουστο μέ τήν κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί τό θάνατο τοῦ Βαπτιστοῦ. Πλήρης ἱστορική κατάταξη δέν ἦταν ἐξ ὑπαρχῆς δυνατή, ἀφοῦ, μέ βάση τόν προσδιορισμό τῶν Χριστουγέννων στίς 25 Δεκεμβρίου, θά ἔπρεπε ὁ εὐαγγελισμός νά τοποθετηθεῖ ἐννιά μῆνες πρῖν (25 Μαρτίου), ἕξ μῆνες πρῖν ἀπό αὐτόν ἡ σύλληψη τοῦ Βαπτιστοῦ (23 Σεπτεμβρίου) καί ἐννιά μῆνες μετά ἡ γέννησή του (24 Ἰουνίου), ὅπως καί ἡ σύλληψη τῆς ἁγίας Ἄννης ἐννέα μῆνες πρῖν ἀπό τό γενέσιον τῆς Θεοτόκου (9 Δεκεμβρίου - 8 Σεπτεμβρίου). Πάντοτε ὑπῆρχε ἡ ἔννοια τῆς συμβατικότητας τοῦ ἑορτολογικοῦ σχήματος.

Γιά χρονολογική ἐξ ἄλλου σειρά στήν κατάταξη τῶν ἑορτῶν τῶν ἁγίων δέν μποροῦσε ἐξ ἀρχῆς νά γίνει λόγος. Ἐκτός ἀπό τίς μνήμες τῶν προφητῶν καί τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν κατά σάρκα προπατόρων τοῦ Χριστοῦ, πού κατέλαβαν, γιά τό λόγο πού εἶπαμε, τήν πρό τῶν Χριστουγέννων περίοδο, οἱ μνήμες τῶν ἁγίων καθορίζονταν κυρίως τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου τους, τήν γενέθλιο ἐν Θεῷ ἡμέρα τους. Ἔτσι τήν ἴδια ἡμερομηνία ἀναγραφόταν ἡ μνήμη παλαιῶν καί νεωτέρων ἁγίων χωρίς καμιά διάκριση, μέ μόνο τό λόγο ὅτι ὁ θάνατός τους συνέπεσε τήν ἡμέρα αὐτή. Ἦταν πολύ φυσικό, ἀφοῦ μέ τέτοια βάση συντασσόταν τό ἑορτολόγιο νά μήν εἶναι δυνατή ἡ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας οὔτε καί κατά τή δια-

δοχή τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους. Παράδειγμα: Στὴν 1η Σεπτεμβρίου ἀναγράφεται ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Συμεῶν τοῦ Στυλίου (Ε΄ αἰώνας μ.Χ.) καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (ΙΓ΄ αἰώνας π.Χ.)· στίς 2 Σεπτεμβρίου ἡ μνήμη τοῦ μάρτυρος Μάμαντος (Γ΄ αἰώνας) καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΣΤ΄ αἰώνας)· στίς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ ἱερομάρτυρος Ἀνθίμου (Δ΄ αἰώνας), τοῦ ὁσίου Θεοκτίστου (Ε΄ αἰώνας), τῆς διακόνου Φοίβης (Α΄ αἰώνας) καὶ τοῦ νεομάρτυρος Πολυδώρου (ΙΘ΄ αἰώνας) κ.ο.κ. Κι ἐδῶ ἔχουμε οὐσιαστικὴ ὑπέρβαση τοῦ κοσμικοῦ χρόνου, πολὺ διδακτικὴ καὶ συντελεστικὴ στό νά μᾶς προφυλάξει ἀπὸ τὴν ἀπολυτοποίηση καὶ τὴν εἰδωλοποίησή του καὶ τὴ μετατροπὴ του ἀπὸ φέρον σέ φερόμενο, ἀπὸ ἵππον σέ ἀναβάτη.

* * *

Εἶπαμε ὅτι ἀρκετές γιορτές προϋπῆρχαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅτι κληρονομήθηκαν ἀπὸ αὐτόν καὶ ὅτι οἱ γιορτές αὐτές προερχόταν ἀπὸ τὰ «ἑορτολόγια» –ἄς χρησιμοποιήσουμε συμβατικὰ τὸν ὄρο– τῶν δύο μεγάλων θρησκειῶν τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, ὅπου γεννήθηκε καὶ ἀνδρώθηκε ὁ Χριστιανισμός: τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, τῆς εἰδωλολατρίας. Σέ περιόδους ἔντονης ἀντιπαραθέσεως τοῦ παραδοσιακοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς ἐξωτερικούς ἐχθρούς καὶ ἐσωτερικούς ἀντιρροσίες προβλήθηκαν καὶ ὑποστηρίχθηκαν μέ φανατισμό καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές δύο ἀκραιῆς θέσεις. Ὅτι δηλαδή τό χριστιανικὸ ἑορτολόγιο ἢ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἐπιβίωση καὶ ἐπιφανειακός ἐκχριστιανισμός ἰουδαϊκῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν ἢ, ἀντίθετα, πὼς δέν ἔχει καμιὰ σχέση πρὸς αὐτές, παρά τυχόν μόνο σέ λόγο ὀνομάτων ἢ ἡμερομνηνιῶν. Ἡ ἀλήθεια, ὅπως πάντα, δέν βρίσκεται στὰ ἄκρα, ἀλλὰ στή λογικὴ καὶ σοφὴ μεσότητα. Μελετώντας φύχραιμα τίς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις τῶν ἑορτῶν τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου, μένει κανεὶς ἐκπληκτος μπροστά στό μοναδικό φαινόμενο τῆς ἀληθινῆς θείας σοφίας καὶ συνέσεως, μέ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία χειρίσθηκε τὰ θέματα αὐτά, καὶ τὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη τῆς πνευματικῆς τῆς ζύμης πού ἀνέπλα-

σε τό κοσμικό φύραμα. Αυτό θά φανεῖ καί ἀπό ὅσα θά ἐκθέσουμε στή συνέχεια.

δ) Ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα καί ἡ γένεση τοῦ «κινητοῦ ἑορτολογικοῦ κύκλου».

Ἡ χρονολογικά πρώτη χριστιανική ἑορτή εἶναι ἀναμφίβολα ἡ Κυριακή, τό ἑβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας. Στόν Ἰουδαϊσμό τό Σάββατο ἦταν ἡ θεοσούστατη ἡμέρα τῆς καταπαύσεως. Ἡ πιστή τήρησή της ἀποτελοῦσε τήν ἐπιβεβαίωση τῆς πιστότητας στό νόμο τοῦ Θεοῦ, μαζί μέ τήν περιτομή, τό χαρακτηριστικό σημεῖο τῆς ἐνσωματώσεως στό λαό τοῦ Θεοῦ, τῆς μετοχῆς στή διαθήκη καί τίς ἐπαγγελίες Του. Ὁ Κύριος ἀντέδρασε ἔντονα στήν τυποποίησή του καί στήν ὑποδούλωση τοῦ πνεύματος στό γράμμα, τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ σίς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων (Ματθ. ιε' 3.6). Τό μεγαλύτερο τόλμημα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἦταν ἡ μετάθεση τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου ἀπό τήν ἑβδόμη στήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος. Ἡ ἡμέρα τῆς καταπαύσεως βρίσκει τήν ἐκπλήρωσή της στό θάνατο τοῦ Κυρίου, πού «σαββατίζει» στόν τάφο, παρέχοντάς μας καινούργιο «σαββατισμό» (ἰδιόμελα αἰνῶν μ. Σαββάτου, τροπ. β'). Τό Σάββατο γίνεται προφητικός τύπος τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου, πού ὀδηγεῖ στήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση κατά τήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος, τήν «μίαν σαββάτων», τήν ἡμέρα τῆς δημιουργίας τοῦ φωτός καί τῆς νέας ἐν Χριστῷ δημιουργίας. Πρώτη, ἀλλά καί ὀγδόη, τύπος τῆς ὀγδοάδος τοῦ μέλλοντος καί τῆς αἰωνιότητος. Ἡ μετάθεσις τοῦ Σαββάτου συνεπάγεται οὐσιαστικά –«ἐξ ἀνάγκης»– καί «νόμου μετάθεσιν» (Ἑβρ. ζ 12) καί ἀνοιγμα πρὸς τό νέο κόσμο τῆς χάριτος καί τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς δέ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ, πού «ἐγένετο νεκρός καί ἰδού ζῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» (Ἀποκ. α' 18), κατά τήν ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως «εἰς τό μέσον» τῶν μαθητῶν του (Ἰωάν. κ' 19) καί «μεθ' ἡμέρας ὀκτώ πάλιν» (Ἰωάν κ' 26) ἔδωσε τό ἀναστάσιμο στοιχεῖο σίς συνάξεις «τῇ μιᾷ τῶν Σαββάτων» (Πράξ. κ' 7. Α' Κορ. ις' 2), πού ἤδη στό τέλος τοῦ Α' αἰῶνα εἶχε ὀνομασθεῖ «Κυριακή» (Ἀποκ. α' 10).

Στό ἐξῆς καί μέχρι σήμερα ἡ ἀναστάσιμη σύναξις τῆς Κυριακῆς καί ἡ κατ' αὐτήν εὐχαριστία ἀποτελέσσει τό κέντρο τῆς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τό ἐβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς.

Βαθμηδόν καί οἱ ἄλλες ἡμέρες τῆς ἰουδαϊκῆς ἐβδομάδος ἀπέκτησαν κάποιο ἐορτολογικό περιεχόμενο. Τό Σάββατο, εἴτε συνεχίζοντας τήν ἰουδαϊκή παράδοση, κυρίως σέ ἰουδαιοχριστιανικές κοινότητες, ἢ ἀπό ἄμεση μεταγενέστερη ἐπίδραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διατήρησε ἡμιορτάσιμο χαρακτήρα. Δέ νήστευαν κατ' αὐτό –τουλάχιστον στήν Ἀνατολή– καί ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία ἀκόμα καί κατά τήν λειτουργικά ἀπρακτική περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἡ ἀρχική ἰδέα τῆς καταπαύσεως ἀπό τά ἔργα, ἀλλά ἰδίως ἡ παραμονή τοῦ Κυρίου κατ' αὐτό στόν τάφο, ὀδήγησαν στό νά καθιερωθεῖ στή μνήμη τῶν νεκρῶν. Ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή ἤδη ἀπό τή μεταποστολική ἐποχή κατά τή μαρτυρία τῆς «Διδαχῆς τῶν δώδεκα ἀποστόλων» (§ VIII) εἶχαν ἀφιερωθεῖ στήν ἀνάμνηση τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου καί ὡς ἡμέρες νηστείας ἀντικατέστησαν τίς «δίς τοῦ σαββάτου» (Λουκ. ιη' 12) νηστεῖες τῶν εὐλαβῶν ἰουδαίων. Ἀργότερα ἡ Δευτέρα ἀφιερώθηκε στήν τιμή τῶν Ἀγγέλων, ἡ Τρίτη στόν Πρόδρομο καί ἡ Πέμπτη στούς ἀποστόλους (καί στόν ἅγιο Νικόλαο).

Τό ἐτήσιο Πάσχα παρέμεινε ἀπό τήν ἰουδαϊκή παράδοση ὡς ἡ κύρια καί μεγάλη ἐορτή, ἡ «ἐορτή τῶν ἐορτῶν» καί ἡ «πανηγυρίς τῶν πανηγύρεων» (Ἰωάν. Δαμασκηνοῦ, κανὼν εἰς τό Πάσχα, ὠδή ν', ὁ εἰρμός). Ἡ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης καί τό πέρασμα ἀπό τήν Αἴγυπτο τῆς δουλείας στή χώρα τῆς ἐλευθερίας, πού ἦταν τό ἱστορικό περιεχόμενο τοῦ ἐβραϊκοῦ Πάσχα, θεωρήθηκε τύπος καί ὑπερκαλύφθηκε ἀπό τή διάβαση τοῦ Κυρίου, καί δι' αὐτοῦ καί τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τοῦ θανάτου στή ζωή διά τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως. Γι' αὐτό καί, παρακάμπτοντας τήν 14η τοῦ Νισάν, τήν ἡμερομηνία τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα –παρά τήν ἐμμονή σ' αὐτήν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν «τεσσαρασκαιδεκατιῶν»–, οὐσιαστικά ἡ Ἐκκλησία μετέθεσε τό κέντρο βάρους

τῆς ἑορτῆς, ἀφοῦ τή μετέφερε στή μετά τό ἑβραϊκό Πάσχα Κυριακή, δίνοντας ἔμφαση ὄχι στό θάνατο, ἀλλά στήν ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό ὅτι ἡ Ἐκκλησία, σέ παγχριστιανική βάση, παρέμεινε πιστή στόν ἰουδαϊκό τρόπο ὑπολογισμοῦ τοῦ Πάσχα, παρά τίς δυσκολίες πού παρεῖχε ἡ ἀναζήτηση τῆς 14ης τοῦ Νισάν (πανσελήνου τοῦ πρώτου ἑαρινοῦ σεληνιακοῦ μηνός τοῦ ἑβραϊκοῦ ἡμερολογίου) καί ὁ ἑναρμονισμός τοῦ σεληνιακοῦ πρός τό ἡλιακό ρωμαϊκό ἡμερολόγιο.

Μέ κέντρο τό Πάσχα ἀναπτύχθηκε βαθμηδόν σύστημα ἑορτῶν ἐξαρτωμένων ἀπό αὐτό· ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, μέ τήν ἀνάμνηση τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, κατά τό πρῖν ἀπό αὐτή Σάββατο, καί τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου στά Ἱεροσόλυμα κατά τήν μετ' αὐτό Κυριακή (Κυριακή τῶν Βαΐων), τρεῖς προπαρασκευαστικές καί τρεῖς κύριες ἡμέρες, τήν Μεγάλη Πέμπτη, ἡμέρα παραδόσεως τῶν φρικτῶν Μυστηρίων, τήν Μεγάλη Παρασκευή, ἡμέρα τοῦ πάθους καί τοῦ σταυρικοῦ θανάτου, καί τό Μέγα Σάββατο, ἡμέρα τῆς θεοσώμου ταφῆς, καί ἡ Διακαινήσιμος Ἑβδομάς, ὡς ἐνιαία («ἡμέρα μία») πασχάλιος ἑορτή. Μέ βάση τήν ἀφήγηση καί τοὺς χρονολογικούς καθορισμούς τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων ὀρίσθηκε ἡ τεσσαρακοστή ἀπό τό Πάσχα ἡμέρα ὡς ἑορτή τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καί ἡ πεντηκοστή ὡς ἡ ὁμώνυμη ἑορτή. Ἡ μεσαία ἡμέρα τῆς πασχαλίου περιόδου ἀπέκτησε ἰδιαιτέρα λαμπρότητα καί ἐξήρθη ὡς ἑορτή τοῦ Χριστοῦ διδασκάλου, πού «τῆς ἑορτῆς τῆς νομικῆς μεσαζούσης» δίδασκε στό ἱερό τῆς Ἱερουσαλήμ (Ἰωάν. ζ 14. Βλέπε καί ὕμνογραφία καί συναξάριο τῆς Μεσοπεντηκοστῆς). Αὐτή ἦταν καί ἡ μεγάλη ἑορτή τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἰουδαϊκή ἐξ ἄλλου ἑορτή τῆς Πεντηκοστῆς ἀπό μνήμη παραδόσεως τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καί ἡμέρα προσφορᾶς τῶν πρωτογεννημάτων μεταμορφώθηκε σέ γενέθλιο ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας καί ἀνάμνηση τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος στοὺς ἀποστόλους στό

ὑπερῶο τῆς ἁγίας Σιών. Τέλος, ὅλος ὁ μετὰ τό Πάσχα κινητός κύκλος κατακλείσθηκε μέ τήν ἑορτή «πάντων τῶν μαρτύρων», πιθανόν σέ ἀναλογία μέ τήν προσφορά τῶν πρωτογεννημάτων κατά τήν ἰουδαϊκή Πεντηκοστή, πού ἀργότερα διευρύνθηκε σέ ἑορτή ὅλων τῶν ἁγίων («Κυριακή τῶν ἁγίων πάντων»).

Τοῦ Πάσχα προηγεῖτο νηστεία ὀλίγων κατ' ἀρχάς ἡμερῶν, πού ἐνωρίς ἀναπτύχθηκε σέ τεσσαρακονθήμερη κατά μίμνησιν τῆς νηστείας τοῦ Κυρίου στήν ἔρημο, καθώς καί τῶν ἄλλων προτύπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Μωϋσῆς, Ἡλίας κ.λπ.), ἀλλά καί ὡς προσφορά τοῦ ἐνός δεκάτου, «ἀποδεκάτωση», τῆς κατ' ἔτος ζωῆς μας στό Θεό (365 ἡμέρες, χονδρικῶς 400, διά 10 = 40). Στίς ἀρχικές ἕξι ἐβδομάδες της προστέθηκαν βαθμηδόν ἀργότερα τρεῖς προπαρασκευαστικές ἐβδομάδες γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ καί γιά τή δημιουργία κάποιας κλιμακωτῆς προσβάσεως στή μεγάλη νηστεία τῆς Τεσσαρακοστῆς.

Οἱ Κυριακές καί οἱ ἐβδομάδες τῆς Τεσσαρακοστῆς ἀντλοῦσαν τά εἰδικά γιά τήν περίοδο ἑορτολογικά θέματά τους ἀπό τίς ἀναγινωσκόμενες κατ' αὐτές εὐαγγελικές περικοπές (πού δέν ἦταν ὅμως πάντα καί παντοῦ οἱ ἴδιες), π.χ. τῆς παραβολῆς τοῦ τελώνου καί φαρισαίου, τοῦ ἀσώτου, τοῦ ἐμπεσότος στούς ληστᾶς, τῶν ἐργατῶν τοῦ ἀμπελῶνος. Οἱ μετὰ τό Πάσχα ἀπό τίς περικοπές τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, πού ἀπό παλαιότητα ἐποχή διαβάζονταν μαζί μέ τίς Πράξεις κατά τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς, π.χ. τοῦ παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ τυφλοῦ. Μερικές εἶχαν ἱστορικά θέματα, ὅπως ἡ Α' Κυριακή τῶν Νηστειῶν τήν ἀναστήλωση τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἡ Β' τή μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καθ' ἕλξιν ἀπό τήν Κυριακή τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ Γ' τήν προσκύνηση τοῦ τιμίου Σταυροῦ μᾶλλον ἐκ μεταθέσεως τῆς ἀναμνήσεως τῆς εὐρέσεώς του (6 Μαρτίου), ἡ Α' Κυριακή ἀπό τοῦ Πάσχα τήν ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, ἡ Β' τῶν Μυροφόρων γυναικῶν, ἡ Σί τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Σέ μεταγενέστερη ἐποχή στίς δύο τελευταῖες Κυριακές τῶν Νηστειῶν καθιερώθηκαν ἀντιστοίχως ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου

Ἰωάννου συγγραφῆς τῆς Κλίμακος καί ἡ μνήμη τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἐκ μεταθέσεως ἀπό τήν 30ή Μαρτίου καί 1η Ἀπριλίου, πού ἐκλαΐκευσαν τά θέματα τῆς Τεσσαρακοστῆς.

ε) Γένεση καί διαμόρφωση τοῦ «ἀκινήτου ἑορτολογικοῦ κύκλου».

Ὁλος αὐτός ὁ κύκλος τῶν ἑορτῶν μέ κέντρο τό Πάσχα ἀκολουθεῖ κατά βάση τό σεληνιακό-ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, πού σέ σχέση μέ τό ἡλιακό-ρωμαϊκό δίνει τήν ἐντύπωση τῆς μή σταθερότητας, τῆς κινήσεως, γι' αὐτό ἀποκαλεῖται «κινητός ἑορτολογικός κύκλος». Σ' ἀντίθεση μ' αὐτόν ὁ «ἀκίνητος ἑορτολογικός κύκλος», ἀποτελεῖται ἀπό τίς ἑορτές πού καθορίσθηκαν ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο σέ σταθερή συμβατική ἡμερομηνία τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡλιακοῦ ἡμερολογίου. Πολλές ἀπ' αὐτές πῆραν τή θέση εἰδωλολατρικῶν καί ἰδιαίτερα ἡλιακῶν ἑορτῶν, μέ τίς ὁποῖες καί ἔχουν μιά τελείως ἐξωτερική ἐννοιολογική καί θεματολογική ἀντιστοιχία. Ἔτσι ἡ ἑορτή τῶν Θεοφανείων μέ πολλαπλό θεολογικό περιεχόμενο, ὡς μνήμη ὄλων τῶν γεγονότων ἐκείνων διά τῶν ὁποίων ὁ Θεός διά τοῦ Χριστοῦ ἐπεφάνη στόν κόσμο (γέννηση, προσκύνηση τῶν ποιμένων καί τῶν μάγων, βάπτισμα, γάμος τῆς Κανᾶ), ἄρχισε νά γιορτάζεται στήν Ἀνατολή στίς 6 Ἰανουαρίου, ἡμέρα τῶν εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου κατά τόν παλαιότερο ἡμερολογιακό προσδιορισμό. Ἀντίθετα καί παράλληλα στή Ρώμη ἡ ἴδια ἡλιακή ἑορτή γιορταζόταν μέ τούς νεωτέρους προσδιορισμούς στίς 25 Δεκεμβρίου ὡς ἑορτή τοῦ «ἀνικητοῦ ἡλίου». Αὐτήν ἀντικατέστησε στή Ρώμη ἡ γιορτή τῶν Χριστουγέννων, πού γρήγορα διαδόθηκε καί ἐπικράτησε καί στήν Ἀνατολή. Ἔτσι τό ἀρχικό θέμα διχοτομήθηκε καί τέθηκε σέ ἱστορική πιά βάση (γέννηση τοῦ Κυρίου στίς 25 Δεκεμβρίου, βάπτισμα στίς 6 Ἰανουαρίου) κι ἔγινε ἀποδεκτό τό νέο ἑορτολογικό σχῆμα ἀπό ὅλες τίς Ἐκκλησίες ἐκτός ἀπό τήν Ἀρμενική, πού μέχρι σήμερα κρατᾷ τόν ἀρχικό σύνθετο ἑορτασμό στήν κοινή ἑορτή Χριστουγέννων-Θεοφανείων στίς 6 Ἰανουαρίου.

Μέ βάση τώρα τά Χριστούγεννα καί τούς χρονολογικούς, ὅπως ἤδη εἶπαμε, προσδιορισμούς, ἀντικαταστάθηκε μέ χριστιανικές ἐορτές ὅλη ἡ σειρά τῶν ἡλιακῶν εἰδωλολατρικῶν ἐορτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας (25 Μαρτίου) μέ τόν Εὐαγγελισμό, τῆς φθινοπωρινῆς (23 Σεπτεμβρίου) μέ τήν Σύλληψη τοῦ Βαπτιστοῦ καί τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου (24 Ἰουνίου) μέ τό Γενέθλιο τοῦ Προδρόμου. Παρόμοιες περιπτώσεις ἀντικαταστάσεως εἰδωλολατρικῶν ἐορτασμῶν μέ χριστιανικές ἐορτές ἔχουμε καί ἄλλες. Ἀπό τό εἰδωλολατρικό ὑπόστρωμα μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, παρέμειναν ὀρισμένα λαϊκά ἔθιμα χωρίς ἰδιαίτερη σημασία, πού τά περισσότερα ἀπέκτησαν κάποια χριστιανική ἐπίφραση ἢ καί ἔχασαν τελείως τό ἀρχικό παγανιστικό νόημά τους.

Ἐπίσης, μέ ἀφειρηγία τήν ἐορτή τῶν Χριστουγέννων τῆς 25ης Δεκεμβρίου, ὀρίσθηκαν οἱ γιορτές τῆς Περιτομῆς (1η Ἰανουαρίου) καί Ὑπαπαντῆς (2α Φεβρουαρίου), ἐνῶ ἡ πρό τῶν Χριστουγέννων περίοδος κατά μίμνηση τοῦ Πάσχα ἀπέκτησε προπαρασκευαστική νηστεία σαράντα ἡμερῶν, προεόρτιο «μεγάλη ἐβδομάδα» καί προεόρτιες Κυριακές («τῶν Προπατόρων» καί τήν «Πρό τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως»), καθῶς καί μεθέορτη Κυριακή («Μετά τήν Χριστοῦ Γέννησιν»). Σέ μικρότερα μέτρα, λόγω τῆς γεινιάσεώς της πρὸς τά Χριστούγεννα, ἀναπτύχθηκε ἡ προεόρτιος περίοδος τῶν Θεοφανείων μέ μιά προεόρτιο Κυριακή («Κυριακή πρό τῶν Φώτων»), συνεπτυγμένη προεόρτιο «μεγάλη ἐβδομάδα» καί μιά μόνη ἡμέρα νηστείας, καθῶς καί μεθέορτο «Κυριακή μετά τά Φῶτα».

Οἱ ἄλλες δεσποτικές καί θεομνηστικές ἐορτές καθορίσθηκαν σέ συμβατικές ἡμερομηνίες, κατά τό πλεῖστον σέ ἡμέρες ἐγκαινίων μεγάλων ναῶν πού εἶχαν ἀνεγερθεῖ στοὺς Ἁγίους Τόπους στά μέρη ὅπου συνέβησαν τά ἱερά αὐτά γεγονότα. Ἔτσι π.χ. ἡ ἐορτή τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), πού ἐξελίχθηκε σέ ἰσότημη μέ τήν Μεγάλη Παρασκευή μνήμη τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου, ὀρίσθηκε τήν ἐπομένη τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως

τῶν Ἱεροσολύμων (13 Σεπτεμβρίου), σαράντα ἡμέρες πρὶν ἀπὸ αὐτὴν ἢ ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως (6 Αὐγούστου) τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ στό Θαβώρ· ὁμοίως ἢ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου) κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Θεομητορικοῦ Καθίσματος στό Ἱεροσόλυμα, τῶν Εἰσοδίων (21 Νοεμβρίου) στό ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ «Ἅγια τῶν ἁγίων» στή θέσις τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος κ.ο.κ.

στ) Διαμόρφωση ἄλλων ἑορτῶν.

Τό ἑορτολόγιο συμπληρώνεται βαθμηδόν μέ τὴν ἀναγραφή τῆς μνήμης τῶν διαφόρων ἁγίων, προφητῶν, προπατόρων, δικαίων, μαρτύρων, ἱεραρχῶν, βασιλέων, ὁσίων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν πού εὐαρέστησαν στό Θεό μέ ποικίλους τρόπους, σέ διαφόρους τόπους καὶ καιρούς. Ἡμέρα τῆς μνήμης τους ἔχει ὀρισθεῖ κατὰ βάση ἢ ἡμέρα τοῦ θανάτου τους, ἢ «γενέθλιος ἡμέρα» τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεώς τους, ἀλλά καὶ ἢ ἀνακομιδὴ ἢ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τους ἢ ἐγκαίνια ναῶν πρὸς τιμὴν τους. Οἱ μνήμες κυρίως τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων βρίσκονται σέ συμβατικές ἡμερομηνίες ἢ σπανιώτερα τὴν ἡμέρα τῆς εὐρέσεως ἢ ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τους. Τέτοια ἀρχὴ ἔχει ἐπὶ παραδείγματι ἢ μνήμη τῶν κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἀρχαία ρωμαϊκὴ ἑορτὴ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τους πού διαδόθηκε καὶ στήν Ἀνατολή.

Στό ἑορτολόγιο ἐπίσης ἀναγράφονται «συνάξεις», δηλαδή πανηγυρικές συναθροίσεις τῶν πιστῶν, πρὸς τιμὴν ἀγγέλων καὶ ἁγίων ἢ διασήμεων εἰκόνων ἢ ὁμοιογενῶν ὁμάδων ἁγίων, ὅπως τῶν ἁγίων Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας (18 Ἰανουαρίου), τῶν Τριῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν (30 Ἰανουαρίου), ζευγῶν Ἀναργύρων (πολλές φορές τό ἔτος), τῶν θεοπατόρων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης, προπατόρων, ἀποστόλων, πατέρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἔστω κι ἂν στό ἑορτολόγιο δέν χαρακτηρίζονται πάντοτε ὡς «συνάξεις», ἀλλά ὡς μνήμες. Χαρακτηριστικές πάντως εἶναι οἱ περιπτώσεις συνάξεων πρὸς τιμὴν ἱερῶν προσώπων, πού διεδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο σέ ἑορταζόμενα γεγονότα τῆς ἱερᾶς ἱστορίας,

οἱ ὁποῖες ἀναγράφονται τὴν ἐπομένη τῶν ἑορτῶν αὐτῶν καὶ ἀποτελοῦν τρόπον τινά συνέχειά τους (Χριστοῦγεννα - Θεοτόκος, Θεοφάνεια - Πρόδρομος, Ὑπαπαντή - Συμεών καὶ Ἄννα, Εὐαγγελισμός - ἀρχάγγελος Γαβριήλ κ.ἄ.).

Δέν εἶναι ἀσυνήθιστη καὶ ἡ μετάθεσις ἑορτῶν ἀπὸ καθημερινές σέ Κυριακές γιὰ ἀνάδειξή τους καὶ γιὰ νά δίνεται ἡ δυνατότητα στό λαό νά μετέχει στίς συνάξεις. Ἐτσι π.χ. γίνεται σέ μόνιμη βάση γιὰ τίς μνήμες τῶν Πατέρων τῶν Συνόδων. Στή Μεγάλῃ Ἐκκλησία συνηθέστατα μετέφεραν τίς μνήμες τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως στήν ἀμέσως μετά τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης τους Κυριακή. Τό ἴδιο γινόταν καὶ γιὰ τίς μνήμες τῶν διακεκριμένων ἁγίων πού ἐνέπιπταν κατά τὴν πένθιμο περίοδο τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς ἢ τῆς Μεγάλῃς Ἑβδομάδος. Αὐτές μετετίθεντο κατά τὰ Σάββατα ἢ τίς πλησιέστερες Κυριακές ἢ κατά τὴν Διακαινήσιμο ἑβδομάδα (Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα, τῆς εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, τοῦ ἁγίου Γεωργίου κ.λπ.). Μερικές ἀπὸ αὐτές παρέμειναν –ὅπως εἶδαμε– μόνιμως στίς νέες θέσεις ἢ ἀναδιπλώθηκαν.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, κυρίως ἀπὸ ποιμαντικῆς ἀπόψεως, εἶναι ἡ πλαισίωσις τῶν μεγάλων ἑορτῶν μέ κύκλους προεορτίων καὶ μεθεόρτων ἡμερῶν, συνήθως ὀκταημέρους, ἢ ἕξαρος τῆς τελευταίας ἡμέρας τῶν μεθεόρτων («ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς») καὶ τῶν δύο Κυριακῶν πού τίς περιβάλλουν («Κυριακή πρό τῆς Ὑψώσεως» καὶ «μετά τὴν Ὑψωσιν», «Κυριακή πρό τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως» καὶ «μετά τὴν Χριστοῦ Γέννησιν», «Κυριακή πρό τῶν Φώτων» καὶ «μετά τὰ Φῶτα»). Μέ τὸν τρόπο αὐτό δίδεται ἡ εὐκαιρία προπαρασκευῆς γιὰ τὴν ἑορτή μέ τὰ ἀναγνώσματα, τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ὕμνογραφία καὶ ἀφομοιώσεως τῶν διδαγμάτων τῆς κατά τὰ μεθέορτα.

* * *

Τέλος ἄς σημειώσουμε ὅτι τὸ ἑορτολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου

Ἐκκλησίας εἶναι κατά βάσιν Κωνσταντινουπολιτικό. Ἐκεῖ πῆρε τὴν τελικὴ του διαμόρφωση καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκε σ' ὅλο τὸν ὀρθόδοξο κόσμο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἦταν φυσικό νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη θέση σ' αὐτὸ ἑορτές, ἅγιοι καὶ συνάξεις πού ἔχουν κάποια ἰδιαίτερη σχέση μέ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν γύρω περιοχή. Οἱ πλεῖστες ὅμως καὶ οἱ σημαντικότερες ἑορτές γεννήθηκαν σέ ἄλλες περιοχές, κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης, στή Ρώμη, στὰ Ἱεροσόλυμα, στήν Ἀλεξάνδρεια, στή Μικρὰ Ἀσία κ.λπ., ὅπως εἶδαμε γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων, τῆς Μεταμορφώσεως, τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν Εἰσοδίων κ.ο.κ. Ἀναγράφονται σ' αὐτὸ μνημὲς ἁγίων ἀπὸ ὅλο τὸν χριστιανικό κόσμο: Ἑβραῖοι, Ρωμαῖοι, Ἕλληνες, Πέρσες, Αἰγύπτιοι, Σύροι. Τὸ βυζαντινὸ ἑορτολόγιο εἶναι ἀληθινὰ οἰκουμενικό, γέννημα καὶ ἀπαύγασμα τῆς ζωῆς τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας.

* * *

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω σύντομη ἀναδρομὴ στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τοῦ ἑορτολογίου ἔγινε φανερό ὅτι ὅλες οἱ ἑορτές δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἡλικία. Ἄλλες εἶναι παμπάλαιες, ἄλλες νεώτερες καὶ ἄλλες νεώτατες. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑορτολογίου ἔγινε βαθμιαῖα καὶ συνεχίζεται ἀκόμα μέ τὴν προσθήκη νέων ἑορτῶν καὶ νέων ἁγίων, ὅπως νεομαρτύρων, νεοφανῶν ἁγίων, ὁσίων καὶ τοπικῶν ἁγίων καὶ θὰ συνεχίζεται μέχρι τῆ συντέλεια τῶν αἰώνων μέ παρόμοιες προσθήκες καὶ ἀνακατατάξεις. Ἡ Ἐκκλησία δὲν παύει νὰ γεννᾷ ἁγίους. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ καὶ τὸ στήριγμα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πού μέ τὸν τρόπο αὐτὸ βεβαιώνεται ὅτι ἡ ἀγιότητα δὲν ἦταν ὑπόθεση καὶ προνόμιο μιᾶς παρωχημένης ἐποχῆς καὶ τῶν καλῶν ἐκείνων παλιῶν καιρῶν, ἀλλὰ κάθε ἐποχῆς, κάθε φυλῆς καὶ γένους. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι πάντοτε καὶ παντοῦ οἱ ἴδιοι καὶ οἱ καιροὶ παρόμοιοι. Τοὺς ἁγίους δὲν γεννᾷ οὔτε ὁ χρόνος οὔτε ὁ τόπος, ἀλλὰ ἡ «δύναμις τοῦ Ὑψίστου» πού στερεώνει τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιο πού τὴν «ἐπισκιάζει» καὶ τὴν καθιστᾷ μπτέρα ἁγίων.

Γ'

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΕΣ
ΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

Προλογικό Σημείωμα

Ἐπάξια τιμώμενος μέ τήν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος τόμου καθηγητής Εὐάγγελος Θεοδώρου ἀφιέρωσε τήν ἐπί ὑψηλείᾳ διατριβήν του στή μελέτη τοῦ Τριωδίου. Χωρίς νά παραθεωρήσει τά ἱστορικά καί φιλολογικά προβλήματα πού ἀφοροῦν στή γένεσιν καί ἐξέλιξή του, ἐπέμεινε κυρίως «εἰς τήν ἀπό κατηχητικῆς καί παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἔξαρσιν τῆς σημασίας, ἣν κέκτηται τό Τριώδιον ὡς τμήμα τοῦ “ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους” διά τό καθ’ ὅλου ἔργον τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς μορφώσεως» (Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Ἡ μορφωτική ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου», ἐν Ἀθήναις 1958, σελ. 19).

Σάν ἐλάχιστη συμβολή σ’ αὐτή τήν τιμητική προσφορά ἄς θεωρηθεῖ ἡ παρούσα μικρή μελέτη, πού ἀφορᾷ σέ μιά ἄλλη πτυχή τοῦ μεγάλου καί ἀνεξάντλητου θέματος τῆς λειτουργικῆς αὐτῆς περιόδου, πού δίκαια χαρακτηρίζεται ἀπό τόν ἴδιο ὅτι ἀποτελεῖ «τό κέντρον, τήν καρδίαν καί τό ἀποκορύφωμα τῆς λατρείας τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους» (σελ. 21). Ἔτσι γιά τόν τιμώμενο ἡ προσφορά αὐτή θά εἶναι μιά εὐχάριστη ἀνάμνησιν τῶν νεανικῶν του ἐπιστημονικῶν ἀπασχολήσεων, πού σημάδεψαν καίρια τήν μετέπειτα ἐπιστημονική καί διδακτική του σταδιοδρομία. Ἐπιπλέον θά εἶναι γι’ αὐτόν καί ἕνα εἶδος μικρῆς ἱκανοποιήσεως, ὅτι ὁ σπόρος, πού μέ τόν πολύ κόπον τῆς μελέτης του ἐκείνης ἔσπειρε, βλαστάνει ἀκόμα καί καρποφορεῖ, ἀφοῦ ἡ παρούσα μελέτη κατά βάσιν πηγάζει ἀπό τήν ἐργασία του ἐκείνη καί τήν ἐκεῖ σημειουμένη (σελ. 12-16) καί, φυσικά, καί τήν μετέπειτα βιβλιογραφία.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί πάλι δέν ἔχει ἐξαντληθεῖ τό θέμα. Ὅχι μόνο μένουσιν ἀκάλυπτες καί ἄλλες πτυχές του, ἀλλά καί καθένα ἀπό τά κατωτέρω θιγόμενα ἐπί μέρους θέματα μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἕναυσμα γιά διεξοδικώτερη καί ἀκριβέστερη

μελέτη. Αὐτός ἐξ ἄλλου ἦταν ὁ στόχος τῆς πρωτοποριακῆς ἐκείνης ἐργασίας καί τῆς ὅλης ἐπιστημονικῆς καί διδακτικῆς προσπαθείας τοῦ τιμωμένου διδασκάλου.

Λειτουργικές ἰδιομορφίες τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Σέ σχέση μέ τήν τάξη πού τηρεῖται στήν Ἐκκλησία μας τίς ἄλλες ἡμέρες τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, ἐορτάσιμες καί μή, ἡ ἀκολουθία τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς παρουσιάζει, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀρκετές σημαντικές καί ἐνδιαφέρουσες ἰδιομορφίες. Ἡ ἀναζήτηση, ἐπισήμανση καί προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν κυριωτέρων ἀπ' αὐτές ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπό πολλές ἀπόψεις. Ἰκανοποιεῖ πρῶτα-πρῶτα τήν ἐμφυτη στόν ἄνθρωπο περιέργεια, πού, ἂν ἀναφέρεται σέ ἱερά μάλιστα πράγματα, ὄχι μόνο τόν κάνει σοφώτερο στά θεῖα, ἀλλά καί τόν θέλγει καί τόν οἰκοδομεῖ πνευματικά. Ὁ ἱερός δέ κόσμος τῶν λειτουργικῶν μας μορφῶν εἶναι ἀπό κατασκευῆς του «καλός λίαν», γεμάτος χάρι καί ἀλήθεια. Ἀλλά ἰδιαίτερα γιά ἐκείνους πού εἶναι ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιά τή διεξαγωγή τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας μας καί τή μύηση τῶν πιστῶν σ' αὐτή, οἱ ἰδιομορφίες αὐτές προσφέρουν ἕνα ἀνεξάντλητο πεδίο πνευματικῆς ἀπασχολήσεως. Μελετώντας τις, ὄχι μόνο οἱ ἴδιοι θά τελοῦν μέ γνώση καί ἀκρίβεια καί ὄχι τυφλά καί μηχανικά τά τελετουργικά τους καθήκοντα, ἀλλά καί θά καθοδηγοῦν σωστά τό λαό, ὥστε μέ ἀγάπη καί ἐπίγνωση νά μετέχει στίς ἀκολουθίες τῆς Τεσσαρακοστῆς καί νά καρποῦται τά πνευματικά ὄφελι πού προσφέρουν. Τά ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα, πού ἄφθονα προβάλλουν κατά τήν περίοδο αὐτή, προσελκύουν τό ἐνδιαφέρον τῶν χριστιανῶν καί ξυπνοῦν τήν κοιμωμένη πολλές φορές λειτουργική τους συνείδηση, πού ἔχει φθαρεῖ ἀπό τή διαρκή ἐπανάληψη τῶν ἴδιων διαρκῶς λειτουργικῶν στοιχείων. Αὐτή ἐξ ἄλλου τή σύμφυτη μέ τήν ἐφθαρμένη φύση τοῦ ἀνθρώπου ραθυμία θέλοντας νά ἀποτινάξει ἀπό τίς ψυχές τῶν χριστιανῶν ἡ Ἐκκλησία, φρόντισε νά συγκεράσει τό σταθερό

μέρος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς μέ ἐναλλασσόμενα κάθε φορά στοιχεῖα γιά νά ἀφυπνίζεται τό ἐνδιαφέρον καί νά διεγείρεται ἡ ἱερή μας περιέργεια. Αὐτό ἰδιαιτέρως γίνεται κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, πού εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν περίοδος τῆς νήψεως καί τῆς ἐργηγόρσεως.

Στή συνέχεια θά ἐπισημάνουμε τίς κυριότερες ἰδιομορφίες τῶν ἀκολουθιῶν τῆς περιόδου αὐτῆς, θά προσπαθήσουμε νά τίς ἐρμηνεύσουμε ἱστορικολειτουργικά καί νά ἐμβαθύνουμε στό πνευματικό τους νόημα, δίνοντας περισσότερο ἀφορμές γιά ἀναζήτηση καί θεωρία, παρά ἐξαντλώντας τά ἐπί μέρους θέματα.

* * *

Καί πρῶτα θά ἀρχίσουμε ἀπό τρεῖς γενικές ἀρχές-κλειδιά γιά τήν κατανόηση πολλῶν ἐπί μέρους ἰδιορρυθμιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

1. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τῆς Ἐκκλησίας μας τελοῦνται κατά τό μοναχικό τυπικό. Τό Ὁρολόγιο, πού περιέχει τό σκελετό, τό σταθερό μέρος τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ἀποτυπώνει τήν τάξη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάβα τῶν Ἱεροσολύμων. Αὐτό δηλωνόταν στόν ὑπότιτλο τῶν χειρογράφων καί ἐντύπων Ὁρολογίων, μέχρις ὅτου ἀντικαστάθηκε ἀπό τήν ἱστορικά ἀνακριβή δήλωση ὅτι στό Ὁρολόγιο περιέχεται ἡ τάξη τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, δηλαδή τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τό περιεχόμενο ὅμως ἔμεινε τό ἴδιο. Ὁμοίως τό Τυπικό εἶναι κατά βάση Ἁγιοσαβιτικό, προσαρμοσμένο μερικά στήν τάξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό Στουδιτικές καί νεώτερες διευθετήσεις. Τό Ψαλτήριο μέ τή διαίρεση σέ στάσεις καί καθίσματα καί τούς πίνακες στιχολογίας τους εἶναι κι αὐτό Ἱεροσολυμιτικό-μοναχικό. Κι ὅλα ἐπίσης τά ὀγκώδη λειτουργικά βιβλία μέ ὑμνογραφικό περιεχόμενο (Παρακλητική, Μηνναῖα, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο) βγήκαν κι αὐτά κατά βάση ἀπό τά ἴδια πνευματικά ἐργαστήρια, τή Μονή τοῦ Ἁγίου Σάβα καί τή Μονή τῶν Στουδίου.

Ἀπό ἐδῶ καί χίλια περίπου χρόνια τό μοναστηριακό αὐτό

τυπικό ἐπικράτησε βαθμηδόν καί στίς ἐνορίες, μέ ἀρκετές, ἀνεπίσημες μᾶλλον ἀλλά ἀναγκαῖες, διευθετήσεις καί ἀπλοποιήσεις. Καθ' ὅλο τό λειτουργικό ἔτος οἱ ἀκολουθίες διεξάγονται σύμφωνα μέ τό τυπικό αὐτό. Κατά τή Μεγάλη ὁμως Τεσσαρακοστή γίνεται μιά συνειδητή προσέγγιση στήν ἀκρίβεια τῆς τάξεως τῶν μονῶν. Ἔτσι ἀκολουθίες ὀλόκληρες ἢ στοιχεῖα ἀκολουθιῶν, πού στίς ἐνορίες «σκολάζουν» (εἶναι ὁ ἐπιεικέστερος ὅρος, γιά νά μήν εἰποῦμε «παραλείπονται») κατά τό ὑπόλοιπο ἔτος, ἀναζοῦν κατά τήν Τεσσαρακοστή. Παραδείγματα ὡς πρός τίς ἀκολουθίες: οἱ ὄρες, τά τυπικά καί τό ἀπόδειπνο. Ὡς πρός τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν: ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ὠδῶν καί οἱ κανόνες τῶν ἀποδείπνων.

Εἶπαμε πώς ἡ προσέγγιση αὐτή στήν ἀκρίβεια τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ γίνεται «συνειδητά». Καί ἔτσι εἶναι. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει, πρακτικά τουλάχιστον, ἂν ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἐνοριακοῦ ἀπό τό μοναχικό τυπικό ἔπρεπε ἢ δέν ἔπρεπε νά γίνει καί ποιές ἦταν οἱ ὠφέλιμες ἢ οἱ βλαβερές γιά τήν ἐνοριακή λατρεία ἐπιπτώσεις ἀπό τήν ἐπικράτηση αὐτή τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ. Ἡ σημερινή πραγματικότητα εἶναι αὐτή καί σ' αὐτή πρέπει νά προσαρμοστοῦμε καί αὐτή νά ὑπηρετήσουμε. Βάζοντας δηλαδή τό λειτουργικό ἰδεῶδες στή μοναχική ἀκρίβεια καλοῦμε τό λαό τοῦ Θεοῦ νά ζήσει κατά τήν περίοδο αὐτή τή μοναχική λατρεία στήν πληρότητά της. Νά γίνουν μ' ἄλλα λόγια οἱ ἐνοριακοί μας ναοί καθολικά μονῶν καί οἱ χριστιανοί, πού ζοῦν στόν κόσμο, ἀδιαλείπτως προσευχόμενοι μοναχοί. Αὐτό ἰσχύει σ' ὅλα τά ἐπίπεδα: στήν ἐγκράτεια ἀδιαβλήτων –φυσικά καί διαβλητῶν– παθῶν, στό κατά Θεόν πένθος καί στή μετάνοια, στήν σύντονη ἀτομική προσευχή, στήν ποιότητα καί στήν ποσότητα τῆς διαίτης (ἀποχή κρέατος καί ἀρτησίμων τροφῶν, μονοφαγία, μέχρι καί ἀσιτία). Ἡ σκληρή βέβαια πραγματικότητα ἔδειξε ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι ἐν μέρει μόνον ἐφικτά στήν κοσμική Ἐκκλησία. Παραμένουν ὁμως ὡς ἰδεῶδη, στά ὁποῖα στοχεύουμε καί προσεγγίζουμε τό κατά δύναμιν, πού εἶναι καί «τῷ Θεῷ φίλον».

Καί τά μέν πνευματικά θέματα καί τά ζητήματα διαίτης ἀφήνονται στήν ἀγαθή προαίρεση τῶν πιστῶν καί στή διάκριση τοῦ πνευματικοῦ τους. Τά θέματα ὁμως λατρείας εἶναι πιά ἐμφανῆ, γιατί διεξάγονται δημόσια. Ἐδῶ ἡ ἐνοριακή πράξη παλαίει μεταξύ μοναχικῆς ἀκριβείας καί ἐνοριακῆς οἰκονομίας, μεταξύ, θά ἔλεγα, θεωρίας καί πράξεως. Τή θεωρία καί τήν ἀκρίβεια τίς γνωρίζουμε. Κι ἂν δέν τίς γνωρίζουμε, τίς μαθαίνουμε ἀπό τά λειτουργικά μας βιβλία. Τί γίνεται ἀνεπίσημα στήν πράξη δέν μᾶς ἀφορᾷ στήν ἐδῶ διαπραγματεύσή μας. Μᾶς ἐνδιαφέρει ὁμως ἰδιαίτερα τί ἐπίσημα γίνεται, πού εἶναι μέν ἐξόφθαλμα καταλυτικό τῆς ὀρθῆς τάξεως, μά ἀναπότρεπτα «μοιραῖο». Θά περιορισθῶ σέ δύο παραδείγματα: Τό Τυπικό προβλέπει διπλῆ ἀνακύκλωση τοῦ Ψαλτηρίου καθ' ὅλες τίς ἑβδομάδες τῆς Τεσσαρακοστῆς, δηλαδή ὀκτώ καθίσματα τήν ἡμέρα, πού ἀπαιτοῦν μέ μιά κάπως ἀνετη ἀνάγνωση ἓνα δίωρο περίπου. Φοβοῦμαι πώς ἀπό τά σαράντα καθίσματα ἔμειναν μόνο «Τά πρός Κύριον» τῆς Προηγιασμένης. Δεύτερο· Ἡ μοναχική τάξη προβλέπει νηστεία-ἀσιτία ὅλη τήν ἡμέρα καί μετάληψη τῶν Μυστηρίων ἢ καί ἀπλῶς τροφῆς μετά τόν ἑσπερινό, δηλαδή μετά τήν ἐνάτη ὥρα (3 μ.μ.) τῆς ἡμέρας. Ἡ τέλεση τοῦ ἑσπερινοῦ καί τῆς Προηγιασμένης τό πρῶτ' ἄρα μποροῦσε μέ πολλή ἐπιείκεια νά χαρακτηρισθεῖ ὡς ἓνα «τέχνασμα» γιά τήν κατάλυση τῆς νηστείας καί τῆς λειτουργικῆς, ἀκόμα καί τῆς φυσικῆς τάξεως. Αὐτό γίνεται ἀκόμα πιά τραγικό κατά τή Μεγάλη Πέμπτη καί τό Μέγα Σάββατο, κατά τό ὁποῖο μάλιστα τό Τυπικό ἐφιστᾷ τήν προσοχή τῶν ὑπευθύνων νά τελειῶνει ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τή δευτέρα ὥρα τῆς νυκτός (δηλαδή κατά τίς 8 μέ 9 τό βράδυ). Εἶναι γνωστές οἱ λύσεις πού δίνονται. Τό πρόβλημα ὁμως μένει. Μόνον ἂν ἀναλογισθεῖ κανεῖς ὅτι τό πρῶτ' ἄρα τῶν καθημερινῶν τῆς Τεσσαρακοστῆς γίνονται συναπτά ὀκτώ ἀκολουθίες (μεσονυκτικό, ὀρθρος, Α', Γ', ΣΤ', Θ' ὥρα, τυπικά, ἑσπερινός) κατανοεῖ τή δυσχέρεια τοῦ πράγματος καί, ἄς χρησιμοποιήσω μιά κάπως αὐστηρή ἔκφραση, τό «παράλογό» του. Σ' αὐτά προστίθεται

καί ἡ ἔλλειψη ἐπαρκοῦς προσωπικοῦ στοὺς ναοὺς –σέ μερικούς εἶναι μόνο ὁ ἱερεὺς καί ὁ νεωκόρος– καί ἡ μή, κατ' ἀνάγκην, προσέλευση πολλῶν χριστιανῶν σέ πολλές ἀπό τίς καθημερινές καί μακρές αὐτές ἀκολουθίες.

Δέν ξέρω ἂν, ἀναφέροντας ὅλα αὐτά, καλλιέργησα ἓνα κλίμα ἠπτοπαθείας. Αὐτή εἶναι ὅμως ἡ ἀλήθεια. Πάντως τό ἔκανα θεληματικά γιά νά συνειδητοποιηθεῖ πῶς ἡ νήψη καί ἡ ἐγρήγορησιν καί ἡ ἀδιάλειπτη λατρεία τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι εὐκόλα πράγματα. Εἶναι ἀγώνας, κακοπάθεια καί ἄσκηση, ὅχι στά εὐκόλα λόγια, ἀλλά στήν ἐπίπονη πράξη. Κι αὐτό ἐπιζητεῖ ἡ Ἐκκλησία μεταφέροντας κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή τό λειτουργικό ἦθος τῶν μοναχῶν στήν κατά κόσμον Ἐκκλησία. Καί πρὸς τό ἦθος αὐτό ὀφείλουμε νά προσανατολισθοῦμε καί ἐμεῖς οἱ ὑπεύθυνοι καί νά προσανατολίσουμε καί τό λαό. Ἀληθινά δύσκολο καί βαρὺ ἔργο.

Αὐτό λοιπόν τό σημεῖο, στό ὁποῖο ἰδιαίτερα ἐπιμείναμε, γιατί ἔτσι ἔπρεπε, εἶναι καί τό κύριο κλειδί τῆς κατανοήσεως τῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς λατρείας τῆς Τεσσαρακοστῆς.

Συνοψίζουμε: Κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή ἡ λατρεία τῶν ἐνοριῶν προσπαθεῖ, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη περίοδο τοῦ ἔτους, νά προσεγγίσει καί εἰ δυνατόν νά ταυτισθεῖ μέ τή λατρεία τῶν μοναστηριῶν. Ἀπό αὐτή τήν τάση προῆλθαν καί μέσω αὐτῆς ἐρμηνεύονται οἱ περισσότερες ἰδιομορφίες τῆς, πού τηροῦνται ἢ δέν τηροῦνται στή σημερινή ἐνοριακή πράξη. Παραδείγματα: οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν καί τῶν τυπικῶν, οἱ κανόνες στά ἀπόδειπνα καί αὐτά τά ἀπόδειπνα, οἱ ἀναγνώσεις ἀπό τήν Κλίμακα, τό Λαυσαϊκό, τίς Κατηχήσεις τοῦ Στουδίτου, οἱ στιχολογίες τῶν διπλῶν καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ὠδῶν καί ἄλλα πολλά.

2. Ἡ ἀκολουθία τῶν μονῶν κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἰδιαίτερα κατά τίς καθημερινές (ἐκτός δηλαδή Σαββάτου καί Κυριακῆς), εἶναι ἐκτενέστερες ἀπό τίς συνήθειες. Μιλῆσαμε ἤδη γιά διπλῆ ἀνακύκληση τοῦ Ψαλτηρίου καί γιά πρόσθετες ἀναγνώσεις. Ὑπολογίστε καί τά ἰδιόμελα τοῦ

έσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου, τὰ ἀναγνώσματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη καί τὰ ἄλλα ἐμβόλιμα στοιχεῖα (κανόνες, ἀκολουθίες μὴ ἑορταζομένων ἁγίων μετατιθέμενες στά ἀπόδειπνα καί τὰ ὅμοια), γονυκλισίες κ.λπ.

Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή στή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν καί παρέμεινε ὡς νηστεία τοῦ Κυρίου στήν ἔρημο, δηλαδή περίοδος πάλης κατά τοῦ διαβόλου. Ἡ πάλη αὐτή διεξάγεται μέ τὰ θεοδίδακτα πνευματικά ὄπλα, τή νηστεία καί τήν προσευχή, μέ τὰ ὅποια καί μόνο ἀντιπαλαίεται καί μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ κατανικιέται καί ἐκπορεύεται τό πονηρό αὐτό γένος¹. Ἡ διαρκής ἐπίκληση τῆς ἐγρηγόρσεως ὡς καί τῆς ἀποτινάξεως τῆς ραθυμίας ἔχει τήν ἀνταπόκρισή της στήν ἀδιάλειπτη, κατά τό δυνατόν, λατρεία καί προσευχή, στήν προσκαρτέρηση δηλαδή, στήν ἐκτενή δέηση καί στήν συμπαράταξη στόν ἀόρατο πνευματικό πόλεμο.

Ἔτσι, σύμφωνα πρός ὅσα στήν προηγουμένη παράγραφο ἀναπτύξαμε, δέν τίθεται ὡς ἰδεῶδες καί δέν ἐπιχειρεῖται ἡ μεταφορά στήν κοσμική Ἐκκλησία τῆς μοναχικῆς ἀπλῶς λατρείας, ἀλλά τῆς εἰδικά γιά τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐπαυξημένης μοναχικῆς ἀκολουθίας. Ἄς τό σημειώσουμε καί αὐτό σάν χρήσιμο στοιχεῖο γιά τήν ἐρμηνεῖα ἀρκετῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς λατρείας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

3. Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ πῶς ἱερή περίοδος τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους. Σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως οἱ ἱερώτερες περιόδους τοῦ ἔτους εἶναι καί οἱ πῶς συντηρητικές στήν ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν τύπων. Σ' αὐτό, ἂν προστεθεῖ καί ὁ κοινός φυσικός καί πνευματικός νόμος, ὅτι τὰ μὴ συχνά ἐπαναλαμβανόμενα καί χρησιμοποιούμενα φθείρονται λιγότερο ἀπὸ αὐτὰ πού βρίσκονται σέ καθημερινή χρήση, θά κατανοήσουμε τήν ὑπαρξη πάρα πολλῶν ἰδιορρυθμιῶν στήν τάξη τῆς Τεσσαρακοστῆς.

1. Μάρκ. θ' 29. Ματθ. ιζ 21.

Δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀρχαϊκές ἢ λιγότερο ἐξελιγμένες μορφές λατρείας, πού ἐπιβιώνουν γιά τούς ἀνωτέρω λόγους μόνο κατ' αὐτή. Παραδείγματα: Ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου κατά τίς Κυριακές, τά κατηκούμενα καί τά διπλοκατηκούμενα στήν Προηγιασμένη, τό μέγα ἀπόδειπνο, τά τριώδια, ἡ στιχολογία τῶν ὠδῶν, τά τριαδικά, τά φωταγωγικά καί πλῆθος ἄλλα, πού κοινῶς θεωροῦνται ἴδια τῆς Τεσσαρακοστῆς, στήν οὐσία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά λείψανα παλαιότερας κοινῆς πράξεως.

Καί πάλι γιά τούς ἴδιους λόγους στήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς τήν ἴδια λειτουργική πράξη σέ διάφορες φάσεις ἐξελίξεως, πού νά ὑφίστανται παράλληλα καί νά συζοῦν ἀρμονικά ἢ σχεδόν ἀρμονικά. Παράδειγμα: τά τυπικά καί ἡ Προηγιασμένη, τά παλαιά θέματα τῶν Κυριακῶν καί τά νεώτερα, ἡ παλαιότερα μέ τή νεώτερα ὑμνογραφία, τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου ἐνοριακοῦ τυπικοῦ καί οἱ μοναχικές ἀκολουθίες.

* * *

Μετά ἀπό τίς ἀπαραίτητες αὐτές γενικές ἀρχές καί προϋποθέσεις θά προχωρήσουμε στήν ἐπισήμανση καί στό σχολιασμό τῶν κυριοτέρων ἀπό τίς λειτουργικές ἰδιομορφίες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἀκολουθώντας τή σειρά τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου.

1. Τό Μεσονυκτικό

α. Ἡ λειτουργική ἀρχή τῆς ἡμέρας

Κατά τήν τάξη τῶν Ὁρολογίων ἡ ἡμερονύκτιος ἀκολουθία ἀρχίζει ἀπό τό Μεσονυκτικό, τοῦ ὁποῦ προτάσσεται ἡ γνωστή σύντομη ἀκολουθία, πού ἐπιγράφεται «Προσευχή τῆς ὅλης ἡμερονυκτίου ἀκολουθίας προσιμιακή» (τρισάγιο, τρία τροπάρια, δύο σύντομες εὐχές). Εἶναι γνωστό πώς κατά τήν κρατοῦσα λειτουργική τάξη ὁ ἔσπερινός θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἀκολουθία καί ἀπό αὐτήν ἀρχίζει ἡ ἀκολουθία τῆς ἡμέρας.

Πρόκειται για τόν Ιουδαϊκό τρόπο ὑπολογισμοῦ τῆς ἀρχῆς τοῦ χρόνου. «Καί ἐγένετο ἑσπέρα καί ἐγένετο πρωΐ ἡμέρα μία»². Ἡ «Ἑσπέρας καί πρωΐ καί μεσημβρίας διηγήσομαι καί ἀπαγγελῶ», κατά τόν ψαλμωδ³. Ἔτσι, πολύ ὀρθά, μιλοῦμε γιά τίς ἀκολουθίες τοῦ «νυχθημέρου». Κατ' αὐτή τήν ἀρίθμηση τό μεσονυκτικό δέν εἶναι ἡ πρώτη, ἀλλά ἡ τρίτη ἀκολουθία (ἑσπερινός, ἀπόδειπνο, μεσονυκτικό). Ἡ ἔναρξη λοιπόν τῶν ἀκολουθιῶν στό Ὡρολόγιο ἀπό τό μεσονυκτικό θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ τυχαία ἢ ἡ περισσότερο πρακτική γιά τή λειτουργική χρήση τοῦ βιβλίου. Ἴσως ὅμως δέν συμβαίνει οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Πιό πιθανό εἶναι πῶς ἐδῶ ἐκπροσωπεῖται μιά ἄλλη παράδοση –μᾶλλον ἡ ἑλληνορωμαϊκή– κατά τήν ὁποία ἡ ἡμέρα ἀρχίζει ἀπό τά μεσάνυχτα. Ἔτσι ἐρμηνεύεται καί ὁ ὄρος «ἡμερονύκτιο» καί ὁ χαρακτηρισμός τῆς μικρῆς ἰδιωτικῆς ἀκολουθίας, πού προτάσσεται τοῦ μεσονυκτικοῦ, ὡς «προοιμιακῆς» τῆς ὅλης «ἡμερονυκτίου» προσευχῆς.

Στό Τριώδιο διασώζονται παράλληλα καί οἱ δύο παραδόσεις. Ἡ ἰουδαϊκή εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα. Ἡ ὑμνογραφία σαφῶς ἀρχίζει ἀπό τόν ἑσπερινό (θέματα τῶν ἑορτῶν καί τῶν ἡμερῶν, σταυροθεοτοκία κ.λπ.). Ἡ τέλεση ὅμως τῆς Προηγιασμένης κανονικῶς τό ἑσπέρας κάθε Τετάρτης καί Παρασκευῆς, δηλαδή κατά τήν ἰουδαϊκή ἀντίληψη τήν Πέμπτη καί τό Σάββατο, δέν προϋποθέτει τήν ἑλληνορωμαϊκή καταμέτρηση τοῦ χρόνου; Ἄλλως λειτουργικῶς τά Σάββατα θά εἶχαμε δύο λειτουργίες –ἡ τουλάχιστον δύο φορές κοινωνία–, πράγμα πού δέν ἑναρμονίζεται πρὸς τό ἐπικρατοῦν ἀνεκαθεν ἔθος τῆς μιᾶς ἡμερησίως λειτουργίας. Ἔτσι ἐπίσης ἐρμηνεύεται καί τό παράδοξο ἐκ πρώτης ὄψεως φαινόμενο τῆς τελέσεως τῆς Προηγιασμένης πρὸς τιμὴν ὀρισμένων ἑορταζομένων ἁγίων, πού ἡ μνήμη τους ἐμπίπτει στήν Τεσσαρακοστή (ἁγίου Χαρα-

2. Γενέσ. α' 5. 8. 13. 19. 23. 31.

3. Ψαλμ. νδ' 18.

λάμπους, Πολυκάρπου Σμύρνης, Α' και Β' εὐρέσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, ἁγίων Τεσσαράκοντα), ὄχι κατά τὸν ἑσπερινό τῆς ἡμέρας τῆς μνήμης τους (τῆς παραμονῆς δηλαδή), ἀλλὰ τῆς ἐπομέννης λειτουργικῆς ἡμέρας. Μὲ τὸν ἴδιο ἑλληνορωμαϊκό και ὄχι μὲ τὸν ἰουδαϊκό τρόπο ὑπολογίζεται, ὡς γνωστό, και ἡ ἔναρξη και ἡ λήξη τῆς νηστείας.

β. Ἡ παράλειψη τοῦ Μεσονυκτικοῦ

Κατά τὴ Δευτέρα τῆς Α' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν, τὴν Καθαρά δηλαδή Δευτέρα, δὲν ψάλλεται τὸ μεσονυκτικό. Τὸ τυπικό τοῦ Τριωδίου τὸ δικαιολογεῖ: «*Σημαίνει βραδύτερον, διὰ τὴν τῆς ἑσπέρας παράκλησιν*» και ἀμέσως ἀρχίζει ὁ ὄρθρος. Τέτοιες πολὺ ἀνθρώπινες ἐλαφρόνσεις στὴν ἀκολουθία δὲν εἶναι ἄγνωστες. Π.χ.: Ἡ παράλειψη τοῦ καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου στοὺς ἑσπερινούς τῶν Κυριακῶν και, πιὸ χαρακτηριστικό, ἡ Διακαινήσιμος Ἑβδομάς. Ἡ «*παράκλησις*» εἶναι ὁ πιὸ ἀπλὸς τρόπος ἐρμηνείας τῆς παραλείψεως τοῦ μεσονυκτικοῦ κατά τὴν Καθαρά Δευτέρα. Ὑπάρχει ὅμως και ἕνας «*λανθάνων*» λόγος: ἡ ἀρχαία τάξη. Τὸ μεσονυκτικό στὴ σημερινή του μορφή εἶναι νεωτέρα προσθήκη. Ἀπόδειξη, ἡ μὴ τέλεσή του κατά τίς ἀγρυπνίες (ἐνῶ θὰ ἔπρεπε κατ' αὐτὲς νὰ κατέχει δεσπόζουσα θέση) και τὰ νυκτερινά-μεσονυκτικά θέματα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ σημερινοῦ ὄρθρου. Ὁ ἀρχαῖος ὄρθρος ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 50ὸ ψαλμό. Ὅλα τὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἀνήκουν στὸ ἀρχαῖο μεσονυκτικό (ἐξάψαλμος και στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου). Αὐτὸ πιστοποιεῖται και ἀπὸ τὰ παράλληλα τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν λειτουργικῶν τύπων (χαλδαϊκοῦ, μαρωνιτικοῦ, συριακοῦ, ἀρμενικοῦ, κοπτικοῦ και αἰθιοπικοῦ). Ὅταν τὸ ἀρχαῖο μεσονυκτικό συγκολλήθηκε στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, δημιουργήθηκε νεώτερη μεσονυκτικὴ ἀκολουθία, ἡ γνωστὴ σημερινή. Κατά τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς Τεσσαρακοστῆς και κατά τίς ἀγρυπνίες διατηρήθηκε ἡ ἀρχαία τάξη.

Τὸ Τυπικό τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Μεσσήνης (κῶδιξ Μεσ-

σίνης 115 τοῦ ἔτους 1131) προβλέπει μὲν μεσονυχτικό, ἀλλ' αὐτό ἔχει ἀρχαιότερη μορφή καί κατ' αὐτή τελεῖται καθ' ὅλες τίς ἡμέρες τῆς νηστείας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Αὐτό τό «οὐ κατὰ τό σύνηθες» μεσονυχτικό περιελάμβανε τό τρισάγιο κ.λπ., τόν ἄμωμο, νέο τρισάγιο, τά τρία κατανυκτικά τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς...» κ.λπ., τό θεοτοκίο «Πολλά τά πλήθη τῶν ἐμῶν...», τό «Κύριε, ἐλέησον» σαράντα φορές, τήν ἀρχαία ἱερατική εὐχή τοῦ μεσονυχτικοῦ «Ὁ ἐν παντί καιρῷ...» καί ἀπόλυση. Κατά τόν ἄμωμο, πού διάβαζε ἕνας μοναχός «ἐν τῷ βήματι πρό τοῦ ἄμβωνος», οἱ ἀδελφοί ἔκαναν συνεχῶς μετάνοιες, «μή ἀναπαύομενοι εἰ μή μόνον ἐν ταῖς δυσί δόξαις, ἅς ἡμεῖς λέγομεν μετὰ καί τοῦ Ἀλληλούϊα ἐκ γ', βραχύ τι δῆθεν τόν ἀδελφόν ἀναπαύοντες». Προσέξετε πόση φιλόανθρωπη εὐγένεια ἀποπνέει ἡ διάταξη.

γ. Οἱ μετάνοιες

Κατά τό μεσονυχτικό καί καθ' ὅλες σχεδόν τίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, συνήθως μετὰ τήν ἱερατική εὐλογία «Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...» καί πρὶν ἀπό τήν εὐχή, παρεμβάλλονται οἱ τρεῖς μεγάλες μετάνοιες καί οἱ δώδεκα μικρές, πού γίνονται «ἰσοταχῶς» ἢ «μετὰ ἰσότητος» ἀπό ὅλους τούς ἀδελφούς. Τίς τρεῖς πρώτες συνοδεύουν οἱ τρεῖς στίχοι τῆς εὐχῆς τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ: –«Κύριε καί δέσποτα τῆς ζωῆς μου...», –«Πνεῦμα δέ σωφροσύνης...», –«Ναί, Κύριε βασιλεῦ...». Ἀκολουθοῦν οἱ δώδεκα μικρές καί ἔπεται νέα μεγάλη μέ τήν ἐπανάληψη τοῦ τελευταίου στίχου τῆς εὐχῆς: –«Ναί, Κύριε βασιλεῦ...».

Οἱ ἀπό κοινοῦ μετάνοιες κατά τίς συνάξεις ἀποτελοῦν τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς Τεσσαρακοστῆς, τό ὄρατό σύμβολο τῆς μετανοίας κατά τήν κατ' ἐξοχήν περίοδο τῆς μετανοίας. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ σημείωση τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Ἁγίου Σάβα, πού περιέχεται καί στό ἔντυπο Τριώδιο στό τέλος τῆς ἀναλυτικῆς διατάξεως τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς: «Ἰδού μίαν ἡμέραν τῶν ἁγίων νηστειῶν ἀκριβῶς ἐξετάσαντες παρεθήκαμεν τῇ ἀγάπῃ ὑμῶν, τήν τε ποσότητα τῆς

ψαλμωδίας καί τās ἐν αὐτῇ τυπωθείσας παρά τῶν ἁγίων Πατέρων μετανοίας, ἃς οὐκ ἔξεστι παραλογίζεσθαι, οὐδέ τόν ἅγιον νομοθέτην. Ποσοῦνται δέ αἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ γινόμεναι μετανοιαὶ τοῦ νυχθημέρου τριακόσιοι, ἄνευ τοῦ μεσονυκτικοῦ».

2. Ὁ Ὁρθρος

α. Ἡ βασιλική ἀκολουθία

Οἱ δύο βασιλικοὶ ψαλμοὶ (19ος καί 20ός), τό τρισάγιο, τὰ τρία βασιλικά τροπάρια («Σῶσον, Κύριε, τόν λαόν σου...», «Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ σταυρῷ...» καί «Προστασία φοβερά...») καί ἡ συναπτή συγκροτοῦν μιά ἐνότητα, πού τιλοφορεῖται συνήθως «βασιλική ἀκολουθία», «τρिसάγιον ὑπέρ τοῦ βασιλέως» ἢ «ἀντίφωνα τῶν βασιλέων». Δέν ἀπαντᾶται σ' ὅλα τὰ χειρόγραφα, ἀρχικά δέ ἐλέγετο μόνο στά βασιλικά μοναστήρια σέ διάφορες παραλλαγές. Σέ χειρόγραφα μάλιστα τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, «διὰ τήν ἐνεσιῶσαν κατάστασιν», οἱ ψαλμοὶ 19ος καί 20ός ἀντικαθίστανται μέ τόν θρηνώδη 101ο ψαλμό («Κύριε, εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου καί ἡ κραυγή μου...»), τὰ τρία βασιλικά τροπάρια μέ τὰ τρία κατανυκτικά («Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς...», κ.λπ.) καί στήν ὑπέρ τοῦ βασιλέως ἐκτενή («Ἐλέησον ἡμᾶς, ὁ Θεός...», «Ἐτι δεόμεθα ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων καί θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν...», «Ὅτι ἐλεήμων...») τό ὑπέρ τῶν βασιλέων αἴτημα ἢ παραλείπεται ἢ ἀντικαθίσταται μέ τήν δέηση, «ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν» ἢ ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Τελικά ἡ ἀκολουθία αὐτή γενικεύθηκε μετά τήν ἐπικράτηση τῶν ἐντύπων καί παγιώθηκε στή γνωστή μορφή καί στή γνωστή θέση, ἐνῶ πρὶν κυμαινόταν μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ μεσονυκτικοῦ ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ ὄρθρου. Στήν πράξη εἶχε περιέργες μεταπτώσεις. Στίς ἀγρυπνίες καί τήν Καθαρά Δευτέρα, πού ἀκολουθοῦν, ὅπως εἶδαμε, τήν ἀρχαιότερα τάξη, παραλείπεται τελείως καί ὁ ὄρθρος ἀρχίζει κατά τόν παλαιό τύπο μέ τό «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ...» τοῦ ἕξαψάλμου. Γενικά στά μοναστήρια τή συναντοῦμε μέ παραλλαγμένη μόνο τήν

έκτενή. Στους ένοριακούς ναούς διατηρήθηκαν καθ' όλο τό έτος μόνο τά βασιλικά τροπάρια καί ἡ παραλλαγμένη έκτενής, ένῶ ὅλη ἡ ἀκολουθία διασώζεται ἢ καθ' ὅλη τήν Τεσσαρακοστή ἢ κυρίως μόνο κατά τή Μεγάλη Έβδομάδα. Κι ἐδῶ, σέ σχέση μέ τό λοιπό έτος, κρατεῖ συντηρητική ἀρχαιοπρεπής τάξη.

β. Τό «'Αλληλούϊα» καί τά τριαδικά

Κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή αντί τοῦ «Θεός Κύριος» ψάλλεται, ὡς γνωστό, τό «'Αλληλούϊα», τριπλό στόν ἦχο τῆς έβδομάδος, ὡς ἐφύμνιο σέ τέσσερις καί' ἐκλογήν στίχους ἀπό τήν ὠδή τοῦ Ἡσαΐου καί στή συνέχεια τά τρία τριαδικά τοῦ ἦχου ἀντί τῶν ἀπολυτικίων.

Οὔτε τό «'Αλληλούϊα» μέ τήν ὠδή τοῦ Ἡσαΐου, οὔτε τά τριαδικά συνδέονται ἄμεσα πρὸς τά εἰδικά θέματα τῆς Τεσσαρακοστῆς. Εἶναι προτιροπές πρὸς δοξολογία καί ἀνύμνηση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, συνδυασμένες μέ τυπικά θέματα τοῦ μεσονυκτικοῦ: ἐγερση ἀπό τόν ὕπνο, ἀποτίναξη τῆς ραθυμίας, ἔλευση τοῦ Κριτοῦ, ένωση μέ τοὺς ἀγγέλους γιά τήν ἀναφορά τοῦ τρισαγίου ὕμνου στήν ἁγία Τριάδα. Ἡ πρὸς τό τέλος τῶν τροπαρίων προσαρμογή γιά τήν ἐπίκληση τῶν πρεσβειῶν τῶν ἁγίων –μᾶλλον μεταγενεστέρα διευθέτησιν– ἀφορᾶ ὄχι στοὺς ἁγίους τοῦ λειτουργικοῦ έτους, ἀλλά στά θέματα τῆς έβδομάδος (Ἀρχάγγελοι, Πρόδρομος, Σταυρός, Ἀπόστολοι καί φυσικά καί ἡ Θεοτόκος). Εἶναι δηλαδή «ἄμνημα», ὅπως «ἄμνημος» εἶναι ὅλη ἡ Τεσσαρακοστή (ἐκτός Σαββάτων καί Κυριακῶν). Σέ παλαιότερα Τυπικά βρίσκουμε τήν ψαλμωδία τοῦ «'Αλληλούϊα» καί τῶν τριαδικῶν καί ἐκτός Τεσσαρακοστῆς. Τό «Θεός Κύριος» καί τά ἀπολυτικά ψάλλονται μόνο κατά τίς Κυριακές, τίς έορτές καί τίς μνημέσ τῶν έορταζομένων μεγάλων ἁγίων. Κατά τό τυπικό ἐπί παραδείγματι τῆς Μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (κῶδιξ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 788 τοῦ ΙΒ' αἰῶνος) κατά τόν Σεπτέμβριο μήνα τό «'Αλληλούϊα» καί τά τριαδικά ψάλλονται

έννέα ἡμέρες (2, 3, 17, 18, 19, 21, 27 καί 29), κατά τόν Ὀκτώβριο δεκαπέντε (4, 5, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 25, 27, 28, 29, 30 καί 31) κ.ο.κ. Ὑπολείμματα αὐτῆς τῆς πράξεως σώζονται σέ παλαιότερες ἐκδόσεις Ὁρολογίων, στά μνηολόγια τῶν ὁποίων ἀπαντᾷ ἀρκετά συχνά ἡ ἐνδειξη «Ἀλληλούϊα» ἀντί ἀπολυτικίου καί κοντακίου. Κατά τή νεωτάτη πράξη εἴτε ἀπό ἄγνοια τῆς ὀρθῆς πράξεως, εἴτε ἀπό ραθυμία, εἴτε γιά ἀπλούστευση, εἴτε καί ἐξ αἰτίας τῆς ἀναπτύξεως τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων, ὅλο τό ἔτος ἔγινε ἐορτάσιμο, ὅλων τῶν ἁγίων ψάλλεται τό ἀπολυτίκιο (ἔγιναν μάλιστα καί εἰδικά γιά τόν καθένα τροπάρια), ὅλοι παρατύπως μνημονεύονται στίς ἀπολύσεις, ὅλοι ἔγιναν σέ διάφορα ἐπίπεδα «ἐορταζόμενοι» ἅγιοι καί, τό χειρότερο, τά ἀναγνώσματά τους (Ἀπόστολος καί Εὐαγγέλιο, ἰδίως ὁ Ἀπόστολος) τείνουν νά παραγκωνίσουν τήν ἀρχαία κατά συνέχεια ἀνάγνωση τῆς ἁγίας Γραφῆς, μέ κίνδυνο νά ἐπαναλαμβάνονται κατά κόρον οἱ ἴδιες περικοπές. Αὐτό θεωρήθηκε πρακτικῶς εὐκολώτερο.

Ἀντίθετα ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή, γιά τοὺς λόγους πού ἀναφέραμε, ἔμεινε πιστή στήν ἀρχαία ὀρθή τάξη. Ἔτσι τό «Ἀλληλούϊα» καί τά τριαδικά –τά «ἄμνημα» δηλαδή στοιχεῖα– διατηρήθηκαν μόνο κατ' αὐτή καί ἀποτελέσαν κατ' αὐτό τόν τρόπο τό ἰδιάζον γνῶρισμά της. Εἶναι ἡ περίοδος τοῦ «Ἀλληλούϊα».

γ. Ἡ σιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου

Ἡ σιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν τό κέντρο ἰδιαίτερα τῆς νυκτερινῆς ψαλμωδίας στίς μοναχικές κοινότητες. Ἡ σημερινή διαίρεση σέ εἴκοσι καθίσματα καί ἐξήντα στάσεις, προελεύσεως παλαιστίνης-ἁγιοσαβιτικῆς, προϋποθέτει τή μετριοπαθῆ παράδοση τῶν κοινοβίων, δηλαδή τή σιχολογία τριῶν καθισμάτων ἢ ἐννέα στάσεων τήν ἡμέρα, ἐπομένως τήν ἀνακύκλωση τοῦ Ψαλτηρίου μία φορά τήν ἑβδομάδα. Δηλαδή $3 \times 7 = 21$ μείον 1 (Κυριακή ἑσπέρας) = 20 καθίσματα ἢ $9 \times 7 = 63$ μείον 3 (Κυριακή ἑσπέρας) = 60 στάσεις. Οἱ

στάσεις ἢ «Δόξαι» εἶναι ἴσου περιήπου μήκους καί κατ' ἀρχήν, ὅπου εἶναι δυνατόν, καταβάλλεται προσπάθεια νά ἀποτελοῦνται ἀπό τρεῖς ψαλμούς, γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ. Ὁ ὄρος «κάθισμα», πού χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα πρός δήλωση τῆς ἐνότητας τῶν τριῶν «στάσεων», οὐσιαστικά ἀσυμβίβαστος πρός τόν ὄρο «στάσις», σήμαινε τήν μετά τίς τρεῖς στάσεις ἀνάπαυση τῆς ἀδελφότητας, πού συνοδευόταν ἀπό τροπάρια («καθίσματα» ἢ «ἀναπαύσιμα»), πού ψάλλονταν ἀπό ἕνα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι κάθονταν γιά νά ξεκουραστοῦν. Ἀντίθετα τοῦς ψαλμούς τῶν στάσεων ἔφαλλαν ὅλοι μαζί ἢ ἀντιφωνικά σέ δύο χορούς ὄρθιοι («ἰστάμενοι») ὅπως περιήπου ὑποψάλλεται σήμερα τό «Ἐπακούσαι σου» κατά τή Μεγάλη Ἑβδομάδα καί ὁ 50ός ψαλμός στόν ὄρθρο τῶν Κυριακῶν. Μεταξύ τοῦ τέλους τῶν τριῶν στάσεων καί τῶν τροπαρίων «καθισμάτων» παρεμβάλλονταν –ἂν ὑπῆρχε διάκονος καί ἱερεῦς– διακονική μικρά συναπή, ἱερατική εὐχή καί ἐκφώνηση. Οἱ συναπές καί οἱ ἐκφωνήσεις σώθηκαν στή θέση τους. Οἱ εὐχές πού ἔχουν ὅλες νυκτερινά - μεσονυκτικά θέματα, ἔχουν περιληφθεῖ στήν ὁμάδα τῶν ὀρθρινῶν εὐχῶν τῶν ἀντιφώνων τοῦ ἀσματικοῦ ὄρθρου καί σήμερα διαβάζονται ὅλες μαζί κατά τόν ἐξάψαλμο. Ὁ ὄρος «κάθισμα» τελικά μεταπήδησε σέ ἄλλη σημασία καί δηλώνει τήν ἐνότητα τῶν τριῶν στάσεων, ὅπως εἶπαμε.

Παράλληλα πρός τή μετριοπαθῆ αὐτή πρακτική ὑπῆρχαν καί αὐστηρότερες τάσεις, πού ἔφθαναν μέχρι καί τή σιχολογία ὀλοκλήρου τοῦ Ψαλτηρίου κάθε ἡμέρα. Τό Τριώδιο κάνει ἕνα βῆμα πρός αὐτές. Ἡ ἀνακύκλωση τῆς σιχολογίας τοῦ Ψαλτηρίου γίνεται δύο φορές ἑβδομαδιαίως. Ὅλα τά καθίσματα σιχολογοῦνται ἀπό δύο φορές κατά σειρά, τό ΙΗ' (οἱ ἀναβαθμοί ἢ τά «πρός Κύριον») πέντε, σ' ὅλους τοῦς ἑσπερινούς τῶν καθημερινῶν, καί, φυσικά, ὁ ἄμωμος (ΙΖ' κάθισμα) καθημερινά, ὅπως πάντοτε, δύο φορές ὡς κάθισμα (Σάββατο καί Κυριακή) καί πέντε φορές ὡς ψαλμός τοῦ μεσονυκτικοῦ. Ἡ ἀναδίπλωση αὐτή τῆς σιχολογίας ἐπιτυγχάνεται μέ τήν προσθήκη καί τρίτου καθίσματος στόν ὄρθρο καί μέ τήν παρεμβο-

λή τεσσάρων ἐπί πλέον καθισμάτων ἡμερησίως, ἀπό ἓνα σέ κάθε μία ἀπό τίς ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν. Κατά τήν Ε' ὁμως ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν, λόγω τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας τῆς Πέμπτης τοῦ Μεγάλου Κανόνος, μειώνεται μέν ἡ στιχολογία κατά τήν ἡμέρα αὐτή, παραμένει ὁμως ἡ διπλῆ ἀνακύκληση κατά τήν ἑβδομάδα. Ἡ μείωση ἐπιτυγχάνεται μέ τόν περιορισμό τῆς στιχολογίας τοῦ ΙΗ' καθίσματος σέ δύο φορές. Τό τυπικό τοῦ Τριωδίου γνωρίζει μέν τίς ἀκραῖες τάσεις καί τίς βλέπει μέ συμπάθεια, κρατεῖ ὁμως τή βασιλική ὁδό γιά τήν κοινή ἀκολουθία. Ἀφήνει τά περισσότερα, ὅπως καί γιά τίς μετάνοιες, στήν ἰδιωτική εὐλάβεια καί προαίρεση τῶν ἀδελφῶν, πάντα κατά τή φωτισμένη καί περισταλτική διάκριση τοῦ προεστῶτος: «*Παρελάβομεν δέ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ καί ἐν τοῖς ἰδίοις κελίοις ἕκαστον ψάλλειν τό Ψαλτήριον· οἱ μέν δυνάμενοι τελειοῦσιν αὐτό τό νυχθήμερον· οἱ δέ τρίς τῆς ἑβδομάδος· οἱ δέ δίς. Μετανοίας δέ ποιεῖν (πέραν τῶν κοινῶν τριακοσίων) ὅσας ἑκάστω, κατά τήν ἰδίαν δύναμιν, ὁ προεστῶς τυπώση*».

δ'. Τό «*Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...*»

Μετά τόν 50ό ψαλμό καί πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τῶν κανόνων λέγεται ἡ διακονική συναπτή «*Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...*» καί ἡ ἐκφώνηση «*Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς...*». Τή συναπτή αὐτή, ὡς γνωστό, συναντοῦμε κατά τό λειτουργικό ἔτος μόνο κατά τίς ἑορτές καί τίς μνήμες ἑορταζομένων ἁγίων, ὄχι κατά τίς καθημερινές. Ἡ πρόβλεψη τοῦ Τυπικοῦ νά λέγεται καί κατά τίς ἡμέρες τῶν Νηστειῶν εἶναι κάπως προβληματική. Τό φυσικότερο θά ἦταν τό ἀντίθετο. Ἴσως ὁμως ἐπιβιώνει ἐδῶ ἀρχαιοτέρα παράδοση. Τό Τυπικό τοῦ Ἁγίου Σάβα καί τό ἐνσωματωμένο στό Τριώδιο ἔτσι ὁρίζουν καί αὐτό ἐπαναλαμβάνουν τά νεώτερα ἰσχύοντα Τυπικά καί οἱ ἄλλες βοθητικές ἐκδόσεις. Ἀντίθετα τά δύο ἀρχαῖα μοναχικά Τυπικά πού μνημονεύσαμε σέ ἄλλες συνάφειες (Εὐεργέτιδος καί Σωτῆρος Μεσσήνης) σημειώνουν ὁμόφωνα «*ὁ ν' καί εὐθύς τά τῆς ἡμέρας τριώδια*».

ε'. Ἡ στιχολογία τῶν ὠδῶν καί τὰ τριώδια

Ἡ στιχολογία τῶν ἐννέα ὠδῶν ἦταν τό κεντρικό στοιχεῖο τοῦ ἀρχαίου μοναχικοῦ ὄρθρου, πού, ὅπως εἶδαμε, περιελάμβανε τόν 50ό ψαλμό, τίς ὠδές, τούς αἴνους καί τή δοξολογία. Μετά τή συγκόλληση στόν ὄρθρο τοῦ παλαιοῦ μεσονυκτικοῦ ἐπῆλθε κάποια ἐξισορρόπηση ψαλμωδίας Ψαλτηρίου (μεσονυκτικοῦ) καί ὠδῶν (ὄρθρου), ἀφοῦ καί οἱ δύο στεγάσθηκαν στήν ἴδια ἀκολουθία. Καί θεωρητικά μέν τά πράγματα ἔμειναν ὅπως εἶχαν καί πρίν, ἰδίως στά μοναστήρια. Στήν πράξη ὅμως ἡ συγκατοίκηση προκάλεσε ποικίλες δυσχέρειες, κυρίως κατά τή μεταφορά τῆς μοναχικῆς τάξεως στίς ἐνορίες, πού δέν εἶναι ὅμως τοῦ παρόντος. Τελικά ἀπέβη εἰς βάρος καί τῆς στιχολογίας τοῦ Ψαλτηρίου καί τῆς στιχολογίας τῶν ὠδῶν καί τῶν συναιφαινομένων μ' αὐτές κανόνων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καί στίς ἐνορίες γίνεται προσπάθεια κατά τήν Τεσσαρακοστή τηρήσεως τῆς μοναχικῆς ἀκριβείας καί στό σημεῖο αὐτό, στά ὅρια πάντοτε τοῦ δυνατοῦ.

Ἡ βασική ἐδῶ ἰδιορρυθμία τῆς Τεσσαρακοστῆς εἶναι ἡ χρήση τῶν τριωδίων, ἐντυπωσιακοῦ στοιχείου, τόσο πού ἔδωσε τό ὄνομα καί στήν περίοδο καί στό βιβλίο πού τήν περιέχει. Ἡ χρήση τῶν τριωδίων κινεῖται σέ εὐρύτερα χρονικά πλαίσια ἀπό αὐτά τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἐπεκτείνεται καί στήν ἑβδομάδα τῆς Τυροφάγου καί στή Μεγάλη Ἑβδομάδα, πού κεῖνται σαφῶς ἔξω τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἀκόμη ὅμως καί στήν περίοδο τοῦ Πεντηκοσταρίου ἐκτείνονται τά τριώδια, ἔστω κι ἂν ἡ πράξη αὐτή δέν εἶχε γενικῶς ἐπικρατήσει, γι' αὐτό καί δέν ἔχει ἴχνη στά ἑντυπα Πεντηκοστάρια. Ἔτσι ἔχουμε τό «Κατανυκτικόν Τριώδιον», τό γνωστό –ὁ ὄρος διατηρήθηκε καί στά ἑντυπα– καί τό «Χαρμόσυνον Τριώδιον», τό «Πεντηκοστάριον» – ὁ ὄρος «Τριώδιον» ἔπαθε ἐδῶ καθίζηση καί μετειράπη σέ «Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον», σάν νά ὑπῆρχε καί πένθιμο. Αὐτά ὅλα ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία. Δείχνουν ὅτι τά «τριώδια» ἀφειρητικά δέν προσιδιάζουν μόνο στήν Τεσσαρακοστή, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνται καί τήν Τυρινή καί τήν

Μεγάλη Ἑβδομάδα, ἀλλά καί ὅτι ἡ χρῆσις τους δέν εἶναι συνώνυμη μέ τήν κατάνυξη – Τεσσαρακοστή, ἀφοῦ ἔχουμε καί ἀναστάσιμα τριώδια.

Ὅταν λέμε «τριώδιον» ἐννοοῦμε, ὅλοι τό γνωρίζουμε, κανόνα μέ τρεῖς μόνο (ἀντί ἐννέα) ὠδές. Αὐτό σημαίνει ἀρχική στιχολογία μόνο τῶν τριῶν ἀντιστοιχῶν βιβλικῶν ὠδῶν, στούς τελευταίους στίχους τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τά τροπάρια τῶν κανόνων - τριωδίων. Τό ἐρώτημα, πού φυσικά προβάλλει, εἶναι ἂν στήν περίπτωση τῶν τριωδίων ἔχουμε σύντμηση τῆς ψαλμωδίας (ἀντί δηλαδή νά ψάλλονται ἐννέα ὠδές μέ τά τροπάρια τους –τούς κανόνες– ψάλλονται μόνο τρεῖς γιά νά περιορισθεῖ τό μεγάλο μῆκος πού προσέλαβε ἡ ἀκολουθία) ἢ ἐπιβίωση παλαιότερας πράξεως, κατά τήν ὁποία ἐστιχολογοῦντο μόνο τρεῖς ὠδές καί ἀνεκυκλοῦντο οἱ ἐννέα κατά τή διάρκεια μιᾶς ἑβδομάδος. Τό δεύτερο εἶναι πιθανότερο γιά πολλούς λόγους καί ἰδιαίτερα λόγω τῆς συντηρητικῆς φύσεως τῆς ἀκολουθίας τῆς περιόδου τῶν Νηστειῶν. Εἶναι πολύ πῶ φυσικό νά διατηρήθηκε κατ' αὐτή ἡ ἀρχαιότερα τάξη, παρά νά ἐπικράτησε ὁ νεωτερισμός. Αὐτό τουλάχιστον μᾶς βεβαιώνουν ὅλα τά παράλληλα.

Οἱ ἐννέα ὠδές βρίσκονται συγκεντρωμένες στό Ὡρολόγιο, στόν ὄρθρο, καί σέ παράρτημα τοῦ Ψαλτηρίου. Ἡ διάταξή τους ἐκεῖ σέ τρεῖς στάσεις, μέ τρεῖς ὠδές ἢ κάθε μία, ἀποτυπώνει τήν ὑστέρα φάση τῆς στιχολογίας τους, πού ἐπικράτησε κατ' ἀρχάς στίς Κυριακές καί στίς ἑορτές, δηλαδή στίς ἀγρύπνιες, καί ὕστερα σ' ὅλο τό λειτουργικό ἔτος ἐκτός (ἐν μέρει) τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἡ φάση αὐτή, κατά τήν ὁποία ἔχουν ρυθμισθεῖ καί τά συστήματα τῶν κανόνων, προϋποθέτει τήν καθημερινή στιχολογία ὅλων τῶν ὠδῶν σέ τρεῖς στάσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τά «μεσώδια», τά καθίσματα μετά τήν γ' ὠδή («ἀπό τρίτης») καί τό κοντάκιο, ὁ οἶκος καί τό συναξάριο μετά τήν σ' ὠδή («ἀφ' ἕκτης»). Ἡ β' ὠδή (τό κύκνειο ἄσμα τοῦ Μωϋσέως) παραλείπεται κατά τή στιχολογία τῶν ὠδῶν, καί φυσικά καί ἀπό τούς κανόνες, σέ σχετικῶς νεωτέρα ἐποχή, λόγω τοῦ μήκους της καί ἰδιαίτερα λόγω τοῦ κατανοκτικοῦ καί θρηνητικοῦ περιεχομένου της.

Κατά τή σημερινή μορφή τῆς ἀκολουθίας τοῦ Τριωδίου οἱ ὠδές ἀνακυκλοῦνται ἀρχῆς γινομένης ἀπό τή Δευτέρα. Οἱ σταθερές εἶναι πάντοτε δύο, ἢ ν' καί ἢ θ', καί οἱ ἄλλες ἔρχονται διαδοχικά κατά τήν ἀριθμητική τους σειρά: Δευτέρα ἢ α', Τρίτη ἢ β', Τετάρτη ἢ γ', Πέμπτη ἢ δ', Παρασκευή ἢ ε'. Οἱ ὑπολειπόμενες δύο (ς' καί ζ') στιχολογοῦνται κατά τὰ Σάββατα. Ἔτσι γιά μὲν τίς πρῶτες πέντε ἡμέρες ἔχουμε τριώδια, γιά τὰ Σάββατα τετραώδια. Ἀρχικά ὅμως ἡ κατανομή τῆς στιχολογίας τῶν ὠδῶν ἦταν διαφορετική· ἢ α' ὠδή, λόγω τοῦ πασχαλίου χαρακτῆρος της, ἐστιχολογεῖτο τήν Κυριακή καί στή συνέχεια ἢ β' τή Δευτέρα, ἢ γ' τήν Τρίτη, ἢ δ' τήν Τετάρτη, ἢ ε' τήν Πέμπτη, ἢ ς' τήν Παρασκευή καί ἢ ζ' τό Σάββατο. Ἡ τάξη αὐτή εἶναι ἀσφαλῶς πιό ὀμαλή. Ἡ α' ὠδή διατηρεῖται στή στιχολογία τῆς Κυριακῆς στό Χαλδαϊκό λειτουργικό τύπο καί στόν τύπο τοῦ Tikrit. Ὄταν ἐπικράτησε ἡ στιχολογία καί τῶν ἐννέα, ἢ μᾶλλον ὀκτώ, ὠδῶν κατά τίς ἐορτασικές ἡμέρες, καί φυσικά καί κατά τήν Κυριακή, πιθανόν λόγω τῆς ἀγρυπνίας, ἄλλαξε καί ὁ ρυθμός τῆς στιχολογίας. Ἡ κατά σειράν στιχολογία ἄρχισε ἀπό τή Δευτέρα, στά Σάββατα δέ, λόγω τοῦ ἡμιορταστικοῦ χαρακτῆρος τους, ἔμειναν οἱ ὑπολειπόμενες δύο ὠδές – τά τετραώδια. Πάντως ἡ τελευταία αὐτή διευθέτηση πρέπει νά ἔχει γίνει πρό τοῦ Θ' αἰῶνος. Οἱ τριώδιοι κανόνες τοῦ Τριωδίου, ἔργα Στουδιτῶν («τοῦ κυρίου Θεοδώρου» καί «τοῦ κυρίου Ἰωσήφ»), ὅπως καί τά παλαιότερα τριώδια τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης καί Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμᾶ προϋποθέτουν ἤδη τήν τάξη αὐτή. Ἡ παράλειψη τῆς β' ὠδῆς πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἤδη μεταξύ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου († περί τό 740) καί τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ († περί τό 750), δέν εἶχε ὅμως κοινῶς ἐπικρατήσει. Τόν Θ' αἰῶνα γράφονται ἀκόμη κανόνες μέ β' ὠδή. Ὁ μὲν Ἀνδρέας ἔχει συνθέσει γιά τή Μεγάλη Τρίτη τριώδιο (β', ν' καί θ' ὠδή), ὁ δέ Κοσμᾶς διώδιο (ν' καί θ' ὠδή). Τήν ἤδη διαμορφωμένη παράδοση ἀκολουθοῦν οἱ Στουδίτες. Οἱ ὅσοι Θεόδωρος ὁ Στουδίτης

(†826) καί ὁ ἀδελφός του Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης (†832) συνθέτουν τριώδια γιά κάθε Τρίτη τῆς κατανυκτικῆς περιόδου τῆς Τεσσαρακοστῆς· ὁ δεύτερος, ἐπίσης τριώδια γιά κάθε Τρίτη τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ «*Χαρμοσύνου Τριωδίου*» ἢ τοῦ «*Τριωδίου τῶν ἀνθέων*».

Κατά τήν Μεγάλη, λοιπόν, Τεσσαρακοστή, ὅπως καί κατά τήν ἐβδομάδα τῆς Τυροφάγου καί τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα, διατηρήθηκε, λόγω τῆς συντηρητικότητας τῆς περιόδου, ἡ στιχολογία τῶν τριῶν, τεσσάρων ἢ δύο ὠδῶν καί τό ἀρχαῖο σύστημα τῆς ἀνακυκλήσεώς τους. Ὁμοίως διατηρήθηκαν σέ χρήση καί οἱ τριώδιοι, τετραώδιοι ἢ διώδιοι κανόνες, πού ἀπό τόν Θ' αἰῶνα συνόδευαν τή στιχολογία τους. Πρὶν ἀπό τόν Θ' αἰῶνα τίς στιχολογοῦσαν ἐπαναλαμβάνοντας σέ κάθε στίχο τό ἐφύμνιο ἢ ἀργότερα τόν εἰρμό. Τά ἐφύμνια αὐτά διασώθηκαν στήν ἀρχή τῶν ὠδῶν, πού καί πάλι, λόγω τῆς συντηρητικότητος τῆς Τεσσαρακοστῆς, διαβάζονται στήν ἀρχή τῆς στιχολογίας («*Τῷ Κυρίῳ ἄσωμεν, ἐνδόξως γάρ δεδόξασται*» α', «*Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι*» β', «*Ἅγιος εἶ, Κύριε, καί σέ ὑμνεῖ τό πνεῦμά μου*» γ', «*Δόξα τῇ δυνάμει σου, Κύριε*» δ', «*Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, εἰρήνην δός ἡμῖν*» ε', «*<Ὁ> τῶν πατέρων καί ἡμῶν Θεός, εὐλογητός εἶ*» ζ', «*Τόν Κύριον ὑμνεῖτε <τά ἔργα> καί ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τούς αἰῶνας*» η', «*Τήν Θεοτόκον ἐν ὕμνοις μεγαλύνωμεν*» θ'). Ἡ η' ὠδή ψάλλεται κατά τό Μέγα Σάββατο μέ τό ἐφύμνιό της κατά τόν ἀρχαῖο τύπο («*Εὐλογεῖτε πάντα τά ἔργα...*» κ.λπ., «*Τόν Κύριον ὑμνεῖτε...*»). Τό πρῶτο μέρος τῆς θ' ὠδῆς (ὠδή τῆς Θεοτόκου) διατήρησε, ὡς γνωστό, καθ' ὅλο τό χρόνο τό μεταβατικό τύπο ψαλμωδίας· σέ κάθε στίχο της ἐπαναλαμβάνεται ὁ εἰρμός τοῦ ἁγίου Κοσμά τοῦ Μαΐουμα «*Τήν τιμιωτέραν τῶν χερουβείμ...*».

Ἄς σημειώσουμε καί τοῦτο: Γιά τόν ἴδιο λόγο διατηρήθηκε μέχρι σήμερα στά μοναστήρια καί στίς ἐνορίες, μόνο κατά τήν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἡ στιχολογία ὀλοκλήρων τῶν ὠδῶν πού προβλέπονται κάθε ἡμέρα. Κατά τίς ἄλλες περιόδους τοῦ ἔτους, καί σ' αὐτά ἀκόμα τά παραδοσιακά καί αὐστηρότερα

μοναστήρια, στιχολογούνται μόνο δέκα στίχοι από κάθε μία ὠδή, οἱ πρῶτοι καί οἱ τελευταῖοι. Στίς ἐνορίες στιχολογεῖται μόνο ἡ ὠδή τῆς Θεοτόκου (τό πρῶτο μέρος τῆς θ' ὠδῆς).

ς'. Τά φωταγωγικά

Τά ὀκτώ, κατά τούς ὀκτώ ἤχους, σύντομα τροπάρια πού ἐπέχουν τή θέση τῶν ἐξαποστειλαρίων κατά τήν Τεσσαρακοστή, ὀνομάζονται «φωταγωγικά» Ἡ προέλευση τοῦ ὄρου εἶναι προφανής καί συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τό περιεχόμενό τους: «Ὁ τό φῶς ἀνατέλλων τῷ κόσμῳ σου...» α', «Τό φῶς σου τό αἶδιον ἐξαπόστειλον... καί φώτισον...» β', «Ἐξαπόστειλον τό φῶς σου... καί φώτισον...» γ', «Ὁ τό φῶς ἀνατέλλων τῷ κόσμῳ σου...» δ', «Φωτοδότα Κύριε, ἐξαπόστειλον τό φῶς σου καί φώτισον...» πλ. α', «...κατάπεμψον ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τό φῶς σου τό αἶδιον» πλ. β', «Φῶς ὑπάρχων, Χριστέ, φώτισόν με ἐν σοί...» πλ. δ'.

Πρόκειται καί ἐδῶ γιά «ἄμνημα» τροπάρια, τῶν ὁποίων ἡ χρήση περιορίσθηκε κατά μόνη τήν Τεσσαρακοστή, ἐνῶ ἀρχικά ψάλλονταν ὅλες τίς μή ἐορτάσιμες ἡμέρες τοῦ ἔτους. Ἡ διάκριση φωταγωγικῶν καί ἐξαποστειλαρίων, πού ἐπικρατεῖ σήμερα ὡς πρός τήν ὀρολογία, εἶναι σχετικῶς νεωτέρα. Οἱ ὄροι εἶναι ἴδιοι καί ἐναλλάσσονται. Καί τά φωταγωγικά εἶναι καί λέγονταν ἐξαποστειλάρια, καί ἀντιστρόφως τά ἐξαποστειλάρια ἦταν καί λέγονταν φωταγωγικά. Ἐξ ἄλλου τά ἀρχαῖα ἐξαποστειλάρια ἀναφέρονται στήν ἀποστολή τοῦ φωτός καί συνδυάζουν τό θέμα τῆς ἐορτῆς καί τοῦ φωτός, καί ὅλα σχεδόν τά φωταγωγικά χρησιμοποιοῦν τό ρῆμα ἐξαποστελλεῖν καί τά παράλληλά του. Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης δίνει κοινό ὄρισμό καί στά δύο: «Ἐξαποστειλλάριον λέγεται διά τό “Ἐξαπόστειλον τό φῶς σου”, ὡς φωταγωγικόν πρό τῶν αἰνῶν λεγόμενον»⁴.

4. «Διάλογος», κεφ. 313.

ζ. Οἱ αἶνοι καί τά λοιπά τοῦ ὄρθρου

Οἱ αἶνοι, ἡ δοξολογία, τά πληρωτικά, τά ἀπόστιχα καί τά λοιπά τοῦ ὄρθρου δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα. Ἀκολουθοῦν, μέ μικρές ἰδιορρυθμίες πρὸς τό τέλος, τήν τάξη τῶν μή ἐορτασίμων ἡμερῶν τοῦ ὑπολοίπου ἔτους. Χαρακτηριστικό ὅμως εἶναι καί ἐδῶ ὅτι διατηρεῖται καί σίς ἐνορίες ἡ ἀκριβής τάξη κατά τήν Τεσσαρακοστή, ἐνῶ κατά τίς λοιπές μή ἐορτάσιμες ἡμέρες τοῦ ἔτους ἔγιναν ποικίλες διευθετήσεις, γιά οἰκονομία χρόνου ἢ γιά ἄλλες αἰτίες, ὅπωςδήποτε καταλυτικές τῆς ὀρθῆς τάξεως. Ἔτσι κατά τήν Τεσσαρακοστή ψάλλονται –ἀναγινώσκονται ἔστω– ὅλοι οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν τῶν αἰνῶν καί λέγονται τά πληρωτικά καί ἡ ἀπόλυση στή θέση τους.

Γιά τό ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων θά μιλήσουμε στόν ἔσπερινό.

3. Οἱ ὥρες

Οἱ ἀκολουθίες τῶν ὥρῶν, μικρές ἐξ ἄλλου καί δυσπροσάρμοστες πρὸς τά θέματα τῶν ἐορτῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους ἀκολουθίες, δέν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρουσες παραλλαγές κατά τήν Τεσσαρακοστή. Εἶναι πάντως καί ἐδῶ χαρακτηριστικό ὅτι σίς ἐνορίες κατά τό λοιπό ἔτος κοινῶς παραλείπονται –μέ ἐξαίρεση ἐνίοτε τήν Θ΄ ὥρα–, ἐνῶ κατά τήν Τεσσαρακοστή διαβάζονται πάντοτε, τουλάχιστον κατά τίς καθημερινές.

Τά θαυμάσια τροπάριά τους («*Τό πρωῖ εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου...*» α΄, «*Κύριε, ὁ τό πανάγιόν σου Πνεῦμα...*» γ΄, «*Ὁ ἐν ἕκτῃ ἡμέρᾳ τε καί ὥρα...*» δ΄ καί, «*Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ δι΄ ἡμᾶς...*» θ΄), πού ἐπικεντρώνουν τή σκέψη καί σχολιάζουν τό δεσποτικό θέμα κάθε μιᾶς ὥρας, μαζί μέ τά κοντάκια πού ἀναφέρονται στά ἴδια θέματα, εἶναι ἀπλῶς τά «ἄμνημα», πού ψάλλονταν καθ' ὅλες τίς μή ἐορτάσιμες ἡμέρες καί ἐκτός Τεσσαρακοστῆς.

Γιά τήν παρεμβολή τῶν καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου μιλήσαμε ἤδη στόν ὄρθρο. Σέ κάθε ὥρα τῶν καθημερινῶν, πλὴν τοῦ Σαββάτου καί τῆς Κυριακῆς, πού ἀκολουθοῦν τήν ἐκτός

Τεσσαρακοστῆς τάξη καί δέν ἔχουν καθίσματα, προστίθεται καί ἀπό ἓνα κάθισμα. Ἐξαιροῦνται μόνο ἡ Α΄ ὥρα τῆς Δευτέρας καί ἡ Α΄ καί Θ΄ τῆς Παρασκευῆς ὄλων τῶν ἑβδομάδων, καθὼς καί ἡ Α΄ ὥρα τῆς Πέμπτης τοῦ Μεγάλου Κανόνος. Ἔτσι μαζί μέ τά συνήθως τρία καθίσματα τοῦ ὄρθρου καί τό ἓνα τοῦ ἑσπερινοῦ συμπληρώνεται ἡ σιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου στή διπλή, ὅπως εἶδαμε, ἀνακύκλσή του.

Στήν ἀκολουθία τῆς ΣΤ΄ ὥρας κατά τίς καθημερινές τῆς Τεσσαρακοστῆς, κατά τήν Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Τυροφάγου καί κατά τίς τρεῖς πρώτες ἡμέρες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος (παλαιότερα μέχρι τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς) παρεμβάλλεται ἡ προφητεία. Στήν Θ΄ ὥρα παρεμβάλλονται τά τυπικά. Καί τίς δύο αὐτές ἰδιορρυθμίες θά τίς δοῦμε σέ χωριστές ἐνόητες, γιατί πρόκειται γιά ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις καί γιά ἀκολουθίες ἀνεξάρτητες ἀπό τίς ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν.

4. Ἡ τριθέκτη

Κατά τήν ἐν χρήσει ὀρολογία «τριθέκτη» λέγονται ἡ Γ΄ καί ΣΤ΄ μοναχικές ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν, πού εἶναι μέν ἀνεξάρτητες, τελοῦνται ὅμως μαζί, κανονικά πρῖν ἀπό τή θεία λειτουργία, ὅπως γίνεται στίς Σλαβικές Ἐκκλησίες καί στό Ἅγιον Ὅρος. Ὁ ὄρος ὅμως προέρχεται ἀπό τό ἀρχικό ἀσματικό τυπικό, ὅπου δῆλωνε εἰδική ἐνοριακή ἀκολουθία, πού χρονικά μόνο ἦταν παράλληλη μέ τήν Γ΄ καί ΣΤ΄ μοναχική ὥρα. Ἐτελεῖτο καί αὐτή μεταξύ τρίτης καί ἕκτης ὥρας τῆς ἡμέρας (9 π.μ. - 12 μ.) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, τοῦ θέματος δηλαδή τῆς ΣΤ΄ ὥρας τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Ἐπειδή ἡ τριθέκτη γινόταν εἰς ἀντικατάσταση τῆς θείας λειτουργίας κατά τίς ἡμέρες τῶν Νηστειῶν πού δέν ἐπιτρέπεται ἡ τέλεσή της, ἡ διάταξή της ἀπομιμεῖται τό πρῶτο μέρος τῆς λειτουργίας. Ἀντί γιά ἀποστολικό καί εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα διαβαζόταν περικοπή ἀπό τόν προφήτη Ἡσαΐα κατά τήν Τεσσαρακοστή, ἀπό τόν Ἰωήλ καί τόν Ζαχαρία ἀντίστοιχα κατά τήν Τετάρτη καί Παρα-

σκευή τῆς Τυροφάγου, καί ἀπό τόν Ἰεζεκιήλ κατά τή Μεγάλῃ Ἑβδομάδα. Τά ἀναγνώσματα αὐτά περιέβαλλαν δύο προκείμενα, ἓνα πρὶν καί ἓνα μετὰ τό ἀνάγνωσμα. Τά προκείμενα ἀκολουθοῦν τή σειρά τῶν ψαλμῶν καί μαζί μέ τά δύο προκείμενα τοῦ ἔσπερινοῦ ἀποτελοῦν μιᾶ ὁλόκληρη σειρά κατά συνέχειαν ψαλμωδίας ὅλων σχεδόν τῶν ψαλμῶν κατά τόν ἀρχαῖο ἀσματικό τρόπο τοῦ προκειμένου. Τοῦ ἀναγνώσματος καί τοῦ πρώτου προκειμένου του προηγεῖται ἡ ψαλμωδία «τροπαρίου τῆς προφητείας» ἀντί τοῦ τρισαγίου τῆς λειτουργίας, πού κι αὐτό κατά κάποιον τρόπο εἶναι τροπάριο προφητείας.

Ὅλο αὐτό τό σύστημα (τροπάριο προφητείας, πρῶτο προκείμενο, προφητικό ἀνάγνωσμα, δεύτερο προκείμενο), ἀποσπασμένο ἀπό τήν ἀσματική - ἐνοριακή τριθέκτη, μεταφυτεύθηκε στή μοναχική τριθέκτη καί συγκεκριμένως στήν ἀκολουθία τῆς ΣΤ ὥρας. Ἡ ἀσματική τριθέκτη ἔπαυσε νά τελεῖται. Στή μοναχική ὁμως ἀκολουθία διασώθηκε λείψανό της.

5. Τά τυπικά

Τά τυπικά εἶναι μοναχική ἀκολουθία συγγενής πρός τήν τριθέκτη τοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ, γιατί καί αὐτή εἶναι ἀπομίμημα, ἀκολουθεῖ τόν τύπο, τῆς θείας λειτουργίας. Ἦταν ὁμως κάτι περισσότερο· ἓνα εἶδος προηγιασμένης χωρίς ἱερέα γιά μικρές μοναχικές κοινότητες πού δέν εἶχαν προφανῶς ἱερέα ἢ πού γιά διαφόρους λόγους δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά τελέσουν τή θεία λειτουργία. Στό ἀρχαιότερο χειρόγραφο πού σώζονται τά τυπικά (κώδ. Σινᾶ 863 τοῦ Θ' αἰῶνος) ἐπιγράφονται «Εἰς τήν μετάληψιν». Ἐκεῖ, ἐκτός ἀπό τά σημερινά στοιχεία, πού σαφῶς ἀποτελοῦν ἀνθολόγημα τῶν λεγομένων ἀπό τό λαό κατά τή θεία λειτουργία, περιέχουν καί δύο σύντομες εὐχές πρό καί μετὰ τή μετάληψη. Ὅταν διαμορφώθηκε ἡ Προηγιασμένη, ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν ἔχασε τόν ἀρχικό της προορισμό, παρέμεινε ὁμως στό σύστημα τῶν ἀκολουθιῶν καί ἐτελεῖτο μετὰ τήν Θ' ὥρα κατά τίς ἡμέρες τῶν Νηστειῶν καί μετὰ τήν ΣΤ' κατά τίς λοιπές.

Ἐντὶ εὐαγγελίου κατ' αὐτὴν ψάλλονται οἱ μακαρισμοί. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν τὰ τυπικὰ ἀρχίζου ἀπὸ τοὺς μακαρισμοὺς, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸν κώδικα τοῦ Σινᾶ πού μνημονεύσαμε. Προφανῶς διασώζεται ἡ ἀρχαιότερα τοὺς μορφή, πού πάλι διασώζει τὴν ἀρχαιότερα μορφή τῆς θείας λειτουργίας, ὅταν αὐτὴ δὲν εἶχε ἀντίφωνα (ἀπομίμηση τοὺς εἶναι οἱ δύο ψαλμοὶ πού σήμερα προτάσσονται τῶν μακαρισμῶν, ὁ 102ος καὶ ὁ 145ος) καὶ ἀρχίζε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα.

Ὅμοίως ἐνδεικτικὰ τῆς μνήμης τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως εἶναι ἡ κατ' ἔθος παράλειψη τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» ὅταν στή συνέχεια θά τελεσθεῖ ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων. Τὰ τυπικὰ, ἂν καὶ στό ἀναμεταξύ εἶχε λησμονηθεῖ ὁ ἀρχικός τοὺς προορισμός, δὲν ἔπαυσαν τρόπον τινά ὑποσυνειδήτως νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀναδίπλωση τῆς θείας λειτουργίας.

6. Ὁ ἔσπερινός

Ἀπὸ τὰ ἰδιόμορφα στοιχεῖα τῶν ἔσπερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς θά ἐνδιέφερε νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ σπουδαιότερα: α) ἡ σιχολογία τῶν «Πρὸς Κύριον» (ΙΗ' καθίσματος), β) τὰ διπλά Παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα μέ τὰ δύο προκείμενα, γ) τὸ ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων, δ) τὰ «ἄμνημα» ἀπολυτίκια καὶ ε) στοὺς κατανοκτικὸς ἔσπερινούς τῶν Κυριακῶν τὰ μεγάλα προκείμενα.

α'. Τὰ «Πρὸς Κύριον»

Σ' ὅλους τοὺς ἔσπερινούς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς (ἐκτός Σαββάτου καὶ Κυριακῆς) σιχολογεῖται τὸ ΙΗ' κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, οἱ ὡδές δηλαδή τῶν ἀναβαθμῶν, τὰ «Πρὸς Κύριον» ἢ τὰ «Προσκύρια». Ἐξαίρεση παρουσιάζεται μόνο κατὰ τὴν Ε' Ἑβδομάδα λόγω τῆς παρεμβολῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος κατὰ τὴν Πέμπτη καὶ τῆς, ἐξ αἰτίας τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας, ἀνάγκης μειώσεως τῆς σιχολογίας. Ἔτσι παραλείπεται ἡ σιχολογία δύο καθισμάτων τοῦ ὄρθρου καὶ τοῦ

καθίσματος τῆς Α΄ ὥρας, στούς ἑσπερινούς δέ κατέρχονται ἄλλα καθίσματα (Γ΄, ΙΘ΄, Ζ΄, ΙΒ΄ καί ΙΗ΄). Ὑπάρχει πάντως σημείωση στό Τυπικό ὅτι, ὅταν κατά τούς ἑσπερινούς τῶν ἡμερῶν αὐτῶν τελεσθεῖ Προηγιασμένη, στιχολογοῦνται, ἀντί τοῦ προβλεπομένου καθίσματος, τά «Πρός Κύριον». Αὕτη ἡ σημείωση –ἂν δέν εἶναι λανθασμένη– περιπλέκει ἢ διαφωτίζει, κατά περίεργη ἀντινομία, τά πράγματα.

Κατ' ἀρχήν ἡ διάταξη αὕτη ἀντιμάχεται πρὸς τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσα τάξη τῆς στιχολογίας τῆς Ε΄ Ἑβδομάδος. Καί γιὰ μὲν τά καθίσματα τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Δευτέρας καί τῆς Τρίτης δέν ὑπάρχει πρόβλημα ἢ, τουλάχιστον, τό πρόβλημα χάνει τὴν ὀξύτητα του, ἐπειδὴ ἡ κατ' αὐτές τέλεση Προηγιασμένης δέν ἦταν κοινό ἔθος. Καθ' ὁρισμένα Τυπικά (ὅπως π.χ. τῆς Εὐεργέτιδος) ἡ Προηγιασμένη ἐτελεῖτο καθημερινά, ἀλλ' αὐτό δέν ἐπηρέασε τὴ συνήθη τάξη πού ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τό Τριώδιο. Κατ' αὐτό ἡ Προηγιασμένη τελεῖται τακτικῶς Τετάρτη καί Παρασκευή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διάταξη τῆς ἀκολουθίας τῶν ἡμερῶν αὐτῶν (δέν ἔχει ἀπόστιχα). Γιὰ τὴν Τετάρτη ὅμως, καί εἰδικά γιὰ τὴν Πέμπτη τῆς Ε΄ Ἑβδομάδος, τό Τυπικό τοῦ Ἁγίου Σάβα προβλέπει τέλεση Προηγιασμένης λόγω τοῦ Μεγάλου Κανόνος. Ἐὰν λοιπόν γιὰ τὴν Προηγιασμένη ἀπαιτήτως προβλεπόταν τό ΙΗ΄ κάθισμα, αὐτομάτως, ἡ στιχολογία τῆς Ε΄ Ἑβδομάδος πέφτει στό κενό, τουλάχιστον στίς δύο ἀπὸ τίς τέσσερις περιπτώσεις. Τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι ἡ σύνδεση Προηγιασμένης καί ΙΗ΄ καθίσματος ὀφείλεται καθαρὰ σέ λόγους συνηθείας, πού θεωρήθηκαν κανόν. Τά «Πρός Κύριον» ἦταν, ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται ἀπὸ ἐνδείξεις παλαιῶν Τυπικῶν, τό μόνιμο κάθισμα τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν καθημερινῶν ἐντός καί ἐκτός Τεσσαρακοστῆς. Ἡ πράξη αὕτη ἐπιβίωσε, γιὰ τούς γνωστούς λόγους, μόνο κατά τὴν Τεσσαρακοστή. Ἐπειδὴ δέ ἡ Προηγιασμένη ἐτελεῖτο πάντοτε συνδεδεμένη μέ τὸν ἑσπερινό τῶν καθημερινῶν, δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι τό ΙΗ΄ κάθισμα ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς τάξεώς της, ἀκόμα καί γιὰ τίς ἡμέρες ἐκεῖνες πού κατ' ἐξαιρεση ἄλλως ὀρίζει τό Τυπικό.

Ἔτσι τό Τριώδιο ὀρίζει γιά μέν τήν Τετάρτη τῆς Ε΄ Ἑβδομάδος, ἴσως ἐκ παραδρομῆς, τό ΙΗ΄ κάθισμα, γιά τήν Προηγιασμένη ὁμως τῆς Πέμπτης ρητά σημειώνει: «Ἀντί τῶν “Πρός Κύριον” στιχολογοῦμεν τό ἐν τῇ πρώτῃ ὥρᾳ ἀφεθέν κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου».

Ἡ ἰδιορρυθμία τῆς Τεσσαρακοστῆς στή στιχολογία τοῦ καθίσματος στόν ἑσπερινό συνίσταται στήν ἀποκλειστική προτίμηση γιά τίς καθημερινές τοῦ ΙΗ΄ καθίσματος, πού ὀφείλεται σέ ἐπιβίωση ἀρχαιοτέρας πράξεως.

β΄. Τά Παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα

Εἶναι γνωστό ἀπό τήν ἱστορία τῆς θείας λατρείας ὅτι μέχρι καί τόν Ζ΄ αἰῶνα στή θεία λειτουργία τοῦ λειτουργικοῦ μας τύπου ὑπῆρχαν τρία ἀναγνώσματα: προφητικό, ἀποστολικό καί εὐαγγελικό. Ἡ παναρχαία αὐτή τάξη, δέν εἶναι περίεργο ὅστερα ἀπό ὅσα εἶπαμε, διατηρήθηκε μόνο σέ δύο ἰδιαίτερα σεβάσιμες ἡμέρες τοῦ ἔτους, τή Μεγάλῃ Πέμπτῃ καί τό Μέγα Σάββατο, κατά μίμηση δέ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ καί τήν παραμονή τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων. Τό τρίτο ἀναγνώσμα τῆς ἑσπερινῆς λειτουργίας τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης (Ἦσ. ν΄ 4 - 11) καί τό δέκατο πέμπτο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (Δανιήλ γ΄ 1 - 23 καί ὠδή τριῶν παιδῶν 1 - 33) εἶναι τά προφητικά ἀναγνώσματα τῶν λειτουργιῶν τῶν δύο αὐτῶν ἡμερῶν.

Ἀπό τόν Η΄ αἰῶνα καί ἐξῆς τά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἴσως ἀπό μοναχική ἐπίδραση, μεταφέρονται στόν ἑσπερινό. Στίς συνήθεις ἑορτές ἔχουμε τρία καί στίς μεγάλες (Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πάσχα) πολλά, γιά νά καλυφθεῖ τό βάπτισμα τῶν κατηκουμένων πού γινόταν τήν ὥρα αὐτή. Στούς ἑσπερινούς ὁμως τῶν καθημερινῶν τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς ἔχουμε δύο περικοπές, κατά κανόνα μία ἀπό τή Γένεση καί μία ἀπό τίς Παροιμίες. Τήν Μεγάλῃ Ἑβδομάδα μέχρι καί τήν Μεγάλῃ Παρασκευή ἡ ἐπιλογή γίνεται ἀπό τήν Ἔξοδο καί τόν Ἰώβ. Οἱ ἑσπερινοί, παλαιότερα συνδεδεμένοι μέ Προηγιασμένη, τῆς Τετάρτης καί τῆς Παρασκευῆς τῆς Τυροφάγου

ἔχουν ἓνα μόνο ἀνάγνωσμα, ἀντίστοιχα ἀπό τόν Ἰωήλ καί τόν Ζαχαρία, ὅπως καί ἡ τριθέκτη τῶν ἡμερῶν αὐτῶν.

Στή σειρά τῶν ἀναγνωσμάτων αὐτῶν διασώζεται, μόνο κατά τήν Τεσσαρακοστή καί τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα, τό ἀρχαῖο ἔθος τῆς κατά συνέχειαν ἀναγνώσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καί πάλι βέβαια γίνεται μιά σχετική ἐπιλογή περικοπῶν καί λόγω περιεχομένου καί λόγω ἀνεπάρκειας τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνάξεων γιά τήν κάλυψη τῆς ἀναγνώσεως ὁλοκλήρων τῶν βιβλίων αὐτῶν. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικό τῆς τελευταίας αὐτῆς τάσεως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ἰώβ κατά τή Μεγάλη Ἑβδομάδα· τήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἀναγνώσεως (ἔσπερινός Μεγάλης Δευτέρας) διαβάζεται ἡ ἀρχή του καί τήν τελευταία (ἔσπερινός Μεγάλης Παρασκευῆς) τό τέλος του, ἐνδιαμέσως δέ τρεῖς μόνο περικοπές κατ' ἐκλογήν. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή Γένεση καί τίς Παροιμίες κατά τήν Τεσσαρακοστή (ἀρχή τήν Καθαρά Δευτέρα καί τέλος τήν Παρασκευή τῆς ΣΤ' Ἑβδομάδος). Ἄλλ' ἐδῶ οἱ ἐνδιάμεσες ἡμέρες εἶναι πολλές καί τά βιβλία αὐτά διαβάζονται σχεδόν ὁλόκληρα.

γ. Τά δύο προκείμενα

Γιά τά δύο προκείμενα τοῦ ἔσπερινοῦ, πού προηγοῦνται τῶν δύο Παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων, μιλήσαμε ἤδη στήν Τριθέκτη. Οἱ ψαλμοί ἐστιχολογοῦντο ὁλόκληροι, ἢ σχεδόν ὁλόκληροι, καί σέ κάθε στίχο τους ἐπανελαμβάνετο στό δηλούμενο κάθε φορά ἦχο τό προκείμενο. Μαζί μέ τά δύο προκείμενα τῆς τριθέκτης καλύπτουν –μέ μερικές παραλείψεις– ὅλη σχεδόν τή σειρά τῶν ψαλμῶν ἀπο τόν 1ο (Δευτέρα τῆς Α' Ἑβδομάδος) μέχρι τόν 137ο (Μεγάλη Τετάρτη). Τά προκείμενα τῶν ὑπολοίπων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, καθώς καί τῆς Τετάρτης καί Παρασκευῆς τῆς Τυρινῆς, λαμβάνονται κατ' ἐκλογήν. Ὁμοίως κατ' ἐκλογήν λαμβάνονται καί τά προκείμενα τῶν κατανουκτικῶν ἔσπερινῶν τῶν Κυριακῶν («Μή ἀποστρέψης...» Ψαλμ. 68,17 καί «Ἔδωκας κληρονομίαν...» Ψαλμ. 60,2). Ἡ ἐναλλαγή των ἀνά δύο Κυριακές ὑπενθυμίζει

ἀνάλογη τάξη τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ἀπό τό ὁποῖο πιθανῶς καί προέρχονται.

δ'. Τά ἰδιόμελα τῶν ἀποστίχων

Τό πρῶτο τροπάριο τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ καί τῶν ἀποστίχων τῶν αἰνῶν κατά τήν Τεσσαρακοστή εἶναι ἰδιόμελο. Ὅταν προβλέπεται ἡ τέλεση Προηγιασμένης (Τετάρτη καί Παρασκευή, Πέμπτη τοῦ Μεγάλου Κανόνος) τό ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ, μαζί μέ τό ὁμόηχο μαρτυρικό πού τό συνοδεύει, μετατίθεται στά σιχηρά τοῦ «Κύριε, ἐκέκραξα» καί καταλαμβάνει καί ἐκεῖ τήν πρώτη θέση.

Δέν εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητοῦ οὔτε τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Αὐτό εἶναι πολύ ἐμφανές. Τά περισσότερα εἶναι δοκιμώτατοι καί θεολογικότατοι ὕμνοι. Ἐνα μέρος πρέπει νά εἶναι Στουδικῆς προελεύσεως. Τά ἀξιολογότερα καί παλαιότερα ὑπομνηματίζουν τά παλαιά θέματα τῶν Κυριακῶν (σὴν ἴδια ὁμάδα ἀνήκουν καί τά δοξαστικά τῶν αἰνῶν τῶν Κυριακῶν) καί κατ' ἐπέκταση καί τῶν ἐβδομάδων τῶν Νηστειῶν. Τά θέματα λαμβάνουν ἀπό τίς ἀναγινωσκόμενες τότε εὐαγγελικές περικοπές, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καί σὴν περίοδο τοῦ Πάσχα. Τό ἀρχαῖο αὐτό σύστημα τῶν περικοπῶν πρέπει νά εἶναι μᾶλλον Ἱεροσολυμιτικῆς προελεύσεως. Ἔτσι ἔχουμε τήν Α' Κυριακή τοῦς προφῆτες, τή Β' τόν ἄσωτο υἱό, τή Γ' τό τελῶνη καί φαρισαῖο, τήν Δ' τόν ἐμπεσόντα σιούς ληστᾶς (παραβολή τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου) καί τήν Ε' τόν πλούσιο καί τό Λάζαρο. Σ' αὐτά προστίθεται καί ὁ Σταυρός, τοῦ ὁποῖου ἡ προσκύνηση ὀρίσθηκε τήν Γ' Κυριακή, ἴσως ἐκ μεταθέσεως τῆς ἑορτῆς τῆς εὐρέσεώς του (6 Μαρτίου).

Ἀπό τόν Θ' αἰῶνα καί ἐξῆς προβάλλονται βαθμηδόν νέα θέματα κατά τίς Κυριακές, πού δέν ἐπηρεάζουν ὅμως, ὅπως τά προηγούμενα, τήν ὕμνογραφία τῶν ἐβδομάδων. Τέτοια εἶναι ἡ ἑορτή τῆς Ὁρθοδοξίας τήν Α' Κυριακή ἀπό τό 844, κατ' ἐπίδρασή της ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ τή Β' Κυριακή ἴσως ἀπό τό 1368, τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος

ἐκ μεταθέσεως ἀπό τῆς 30 Μαρτίου τήν Δ΄ Κυριακή καί τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἴγυπτίας τήν Ε΄ Κυριακή τῶν Νηστειῶν ἐκ μεταθέσεως ἀπό τήν 1η Ἀπριλίου.

Κατά τήν Τεσσαρακοστή περιέργως συμβιώνουν, λόγω τῆς συντηρητικότητος τῆς περιόδου ὅπως εἶδαμε, ποικίλης ἐποχῆς καί προελεύσεως λειτουργικά στρώματα, ἄλλοτε εὐδιάκριτα καί ἄλλοτε ὄχι. Ἔτσι ἔχουμε παμπάλαιο ὑλικό ἀκαθορίστου ἐποχῆς, τήν Ἱεροσολυμιτική καταβολή πού στρέφεται γύρω ἀπό τῆς παλαιές εὐαγγελικές περικοπές τῶν Κυριακῶν καί ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπό τά ἰδιόμελα, τή Στουδιτική ἐπεξεργασία καί τέλος τή σχετικά νεώτερη τάση τῆς προβολῆς ἐκ μεταθέσεως ὀρισμένων καταλλήλων γιά τήν περίοδο προτύπων ἁγίων μορφῶν, πού κατά κάποιον τρόπο ἐκλαϊκεύουν καί καθιστοῦν πύο συγκεκριμένα καί ἀπτά τά ἰδεώδη τῆς Τεσσαρακοστῆς. Οἱ ἱεροί ὕμνογράφοι γίνονται οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πού μέ τά ἰδιόμελα, τά τριώδια, τούς κανόνες, τά στιχηρά καί τούς ποικίλης μορφῆς ὕμνους τους, ντυμένους μέ τό σεμνό καί εὐχάριστο ἔνδυμα τῆς μελωδίας, μεταφέρουν καί σχολιάζουν τά θέματα αὐτά καί οἰκοδομοῦν τήν ἐκκλησία.

ε'. Τά ἀπολυτίκια

Τά τέσσερα τροπάρια, πού ψάλλονται ὡς ἀπολυτίκια κατά τούς ἑσπερινούς τῆς Τεσσαρακοστῆς («*Θεοτόκε Παρθένε...*», «*Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ...*», «*Ἰκετεύσατε ὑπέρ ἡμῶν...*» καί «*Ὑπό τήν σὴν εὐσπλαγχνίαν...*») δέν χρειάζονται ἰδιαίτερο σχολιασμό. Εἶναι τά «ἄμνημα» ὄλου ἀρχικά τοῦ χρόνου. Μαζί μέ τό «Ἀλληλούϊα» καί τά τριαδικά καί τά φωταγωγικά τοῦ ὄρθρου καί τά ὁμοίως «ἄμνημα» ἀπολυτίκια καί κοντάκια τῶν ὡρῶν ἀπαρτίζουν μιὰ ἐνότητα.

7. Τά Ἀπόδειπνα

Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή εἶναι ἡ μόνη περίοδος τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους κατά τήν ὁποία διατηρήθηκε ἡ ἀρχαία μορφή τοῦ ἀποδείπνου, τό λεγόμενο σήμερα «*Μέγα Ἀπόδειπνο*».

Εἶναι ἡ μόνη μορφή ἀποδείπνου πού μαρτυρεῖται ἀπό τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα. Ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη, ἐμφανῶς καί σήμερα διακρινόμενα, καί περιλαμβάνει ψαλμούς, εὐχές καί παλαιότατο ὑμνογραφικό ὕλικό, ὅπως τό «*Ἡ ἀσώματος φύσις...*», «*Παναγία Δέσποινα Θεοτόκε...*», «*Κύριε τῶν δυνάμεων...*» καί τό «*Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός...*», ἀνθολόγημα στίχων ἀπό τό βιβλίον τοῦ Ἡσαΐου μέ ἐφύμνιο τό «*Ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός*». Πολλά ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά προέρχονται ἀπό τήν, ἀντίστοιχη πρὸς τό μοναχικό ἀπόδειπνο, ἀσματική - ἐνοριακή ἀκολουθία τῆς παννυχίδος, πού δέν εἶναι πιά σέ χρήση.

Ἀπό τήν ἴδια ἀσματική παννυχίδα προέρχεται καί ἡ σειρά τῶν πέντε εὐαγγελικῶν περικοπῶν, τὰ «*εὐαγγέλια τῆς παννυχίδος*», πού διαβάζονται κατὰ τὰ ἀπόδειπνα τῆς Α' Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν καί διασώζονται στά Εὐαγγελιστάρια μας. Ἡ ἀσματική παννυχίς ἐτελεῖτο ἀρχικά καθ' ὅλες τίς ἡμέρες τοῦ ἔτους, κυρίως ὅμως κατὰ τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἑορτῶν, καθ' ὅλη τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί κατὰ τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα. Ἀργότερα περιορίσθηκε ἡ τέλεσή της μόνο κατὰ τήν Α' Ἑβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἀπό τήν τελευταία αὐτή φάση προέρχονται οἱ εὐαγγελικές περικοπές «*τῆς παννυχίδος*».

Ὅπως βλέπουμε στά χειρόγραφα, τοῦ ἀποδείπνου γίνονταν διάφορες ἐπιτομές, προφανῶς λόγω τοῦ μεγάλου μήκους του. Τελικά ἐπικράτησε ἡ συντετμημένη μορφή γιά τίς ἐκτός τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡμέρες, ἀκόμα καί γιά τίς Παρασκευές, τὰ Σάββατα καί τίς Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Εἶναι τό λεγόμενο «*μικρόν ἀπόδειπνον*», πού ἀπαντᾷ μόνο σέ νεώτατα χειρόγραφα καί περιλαμβάνει τὰ «*καιριώτατα*» τοῦ «*μεγάλου ἀποδείπνου*», κατὰ τήν ἐπιτυχή παρατήρηση τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης⁵. Ἔτσι τό «*μέγα*», πού ὀνομάσθηκε ἔτσι μετά τή διαμόρφωση τοῦ «*μικροῦ*», περιορίσθη-

5. «*Διάλογος*», κεφ. 343.

κε μόνο στίς συντηρητικές καθημερινές τῆς Τεσσαρακοστῆς. Λίγο παλαιότερα ἐτελεῖτο καί τίς παραμονές τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων, πράξη πού διατηρεῖται ἀκόμα στό «Ἅγιον Ὄρος καί στίς Σλαβικές Ἐκκλησίες. Σέ πιό παλαιά φάση τό μέγα ἀπόδειπνο ψαλλόταν καί κατά τίς Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, καθώς καί κατά τίς νηστεῖες τῶν Χριστουγέννων καί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κατά τίς ἡμέρες πού ψάλλεται τό «Ἀλληλούϊα».

Στό μέγα ἀπόδειπνο κατά τίς τέσσερις πρώτες ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς παρεμβάλλεται κατά τμήματα ὁ μέγας κανών τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης καί κατά τή μεγάλη Δευτέρα καί Μεγάλη Τρίτη τά τριώδια τοῦ ἰδίου ποιητοῦ. Στό μικρό ἀπόδειπνο κατά τίς Παρασκευές τῶν τεσσάρων πρώτων ἑβδομάδων ψάλλεται ὁ κανών τοῦ ἀκαθίστου καί τό κοντάκιο τμηματικῶς καί ὀλόκληρο, κατά τήν ἐπικρατήσασα στίς ἐνορίες συνήθεια, στό ἀπόδειπνο τῆς Παρασκευῆς τῆς Ε΄ ἑβδομάδος. Στό Μικρό ἀπόδειπνο τῆς Παρασκευῆς τῆς ΣΤ΄ ἑβδομάδος καί τῆς Μεγάλης Τετάρτης παρεμβάλλεται ἀντίστοιχα ὁ κανών καί τό τριώδιο τῶν ἡμερῶν αὐτῶν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, πού ὅπως καί τά προηγούμενα παραγκωνίστηκαν, ἀπό τίς κύριες ἀκολουθίες τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, ἀπό τά δοκιμότερα ἔργα τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ ποιητοῦ. Γιά τίς ἐνορίες ἡ παρεμβολή κανόνων στά ἀπόδειπνα προσιδιάζει στήν Τεσσαρακοστή. Στά μοναστήρια ὁμως γίνεται καθημερινά.

Γιά τήν ψαλμωδία τοῦ μεγάλου κανόνος στά ἀπόδειπνα τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Α΄ ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν ὑπάρχει καί στά χειρόγραφα καί στήν πράξη σήμερα διαφορά ὡς πρός τό σημεῖο παρεμβολῆς του. Κατ' ἄλλα γίνεται στήν ἀρχή τῆς ἀκολουθίας· προτάσσεται ὁ 69ος ψαλμός, ψάλλεται τό τμήμα τοῦ κανόνος πού προβλέπεται κάθε φορά καί συνεχίζεται ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου ἀπό τόν ἐξάψαλμό της. Κατ' ἄλλα ὁ κανών παρεμβάλλεται ἀντίστροφα περί τό τέλος τῆς ἀκολουθίας, μετά δηλαδή τή δοξολογία, στό σημεῖο πού καί στά μικρά ἀπόδειπνα ψάλλονται οἱ προβλεπόμενοι ἀπό τήν τάξη

τῶν μονῶν κανόνες. Τό πρῶτο ἴσως εἶναι ἀκριβέστερο, τό δεύτερο ἀπλούστερο.

Σέ προσπάθεια ἀπλουστεύσεως καί προσαρμογῆς πρὸς τίς ἐνοριακές συνθῆκες ὀφείλεται ἀσφαλῶς καί ἡ συνήθεια πού ἐπικράτησε στίς ἐνορίες νά ψάλλεται ὁ μέγας κανὼν καί ὁ ἀκάθιστος κατὰ τό (μικρό) ἀπόδειπνο τῆς Τετάρτης καί τῆς Παρασκευῆς τῆς Ε΄ Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν καί ὄχι κατὰ τόν ὄρθρο - ἀγρυπνία τῆς Πέμπτης καί τοῦ Σαββάτου ἀντιστοίχως, ὅπως προβλέπει ἡ ὀρθή μοναστηριακή τάξη.

Ἡ φαλμωδία πάντως τοῦ Ἀκαθίστου τμηματικῶς ἢ ὀλοκλήρου κατὰ τὰ ἀπόδειπνα τῆς Παρασκευῆς τῶν πέντε πρώτων ἑβδομάδων πρέπει μᾶλλον νά συνδεθεῖ πρὸς τὴν ἑορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς ὁποίας κατὰ τόν πολύ ἐπιτυχῆ αὐτὸν τρόπο οἰκονομοῦνται τὰ, λόγω τῆς πενθίμου περιόδου τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἐλλείποντα προεόρτια καί μεθέορτα. Ὁ ἀκάθιστος ὕμνος εἶναι τό κοντάκιο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ δέ κανὼν τοῦ Ἰωσήφ, πού συνδέεται μ' αὐτό, ἡ ποιητικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἀγγελικοῦ ἀσπασμοῦ πρὸς τὴν Παναγία. Τὰ περὶ Ἡρακλείου, Σεργίου, Ἀβάρων καί Ἀράβων, πού ἀφηγεῖται τό συναξάριο καί ἐπαναλαμβάνονται κάθε φορά στὰ κηρύγματα, εἶναι συζητήσιμα. Ἐρμηνεύουν ἴσως μόνο τὴν ἀφορμὴ τῆς συνθέσεως τοῦ κοντακίου - προοιμίου «*Τῆ ὑπερμάχῳ...*», ὄχι ὅμως καί ὀλοκλήρου τοῦ ὕμνου καί τοῦ κανόνος. Πολύ δέ περισσότερο ἀφήνουν ἀκάλυπτη τὴν αἰτία τῆς λειτουργικῆς ἐντάξεώς του στὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν, αὐτὸν, δηλαδή, τὸν σκοπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ λύση τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Ἡρακλείου ἔγινε στίς 8 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 626 κι ὄχι τὴν Τεσσαρακοστή.

8. Ἡ Προηγιασμένη

Ἡ θεία λειτουργία δέν ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς διαπραγματεύσεώς μας, γιατί δέν ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, γιὰ τίς ἰδιομορφίες τῶν ὁποίων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς ἔγινε κατὰ δύναμιν λόγος. «*Αὕτη*

δέ ἡ θεία καί ἱερωτάτη τῶν τελετῶν τελετή (ἡ θεία λειτουργία) οὐ τῶν ἐπτά δοξολογιῶν ἐστίν (τῶν ἀκολουθιῶν δηλαδή τοῦ νυχθημέρου), ἀλλ' ἰδίᾳ... Διό οὐδέ περί ταύτης ἡμεῖς ἐν ταῖς δοξολογίαις ἐμνήσθημεν· ὅτι οὐδέ σὺν αὐταῖς ἀριθμεῖται», παρατηρεῖ εὐστοχα ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης⁶.

Τοῦτο μόνο θά λέγαμε· ὅτι κατὰ τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή διατηρεῖται καί ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό ἡ ἀρχαία τάξη: Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου εἶναι ἡ λειτουργία τῶν καθημερινῶν (Σαββάτων), ἐνῶ ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μένει ὡς ἡ ἐπίσημη λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας καί τελεῖται τίς Κυριακές, τήν Μεγάλη Πέμπτη, δηλαδή κατὰ τή μεγάλη καί ἐπίσημη ἡμέρα τῆς ἐπετείου τῆς παραδόσεως τῶν φρικτῶν μυστηρίων, καί κατὰ τό Μέγα Σάββατο, τήν ἀρχαία δηλαδή παννυχίδα τοῦ Πάσχα. Κατά τίς δύο τελευταῖες περιπτώσεις ἡ λειτουργία εἶναι ἑσπερινή καί γι' αὐτό συνδέεται μέ τήν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ. Αὐτό γίνεται γιά μέν τή Μεγάλη Πέμπτη κατὰ μίμνηση τῆς πράξεως τοῦ Κυρίου, τῆς τελέσεως τοῦ μυστικοῦ δείπνου τό ἑσπέρας, γιά δέ τό Μέγα Σάββατο λόγω τῆς ἀπολύτου νηστείας πού προβλέπεται κατὰ τήν ἡμέρα αὐτή. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ θεία λειτουργία ἀρχίζει, κατὰ τήν ἀρχαία τάξη, ἀπό τό τρισάγιο (ἡ τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» κατὰ τό Μέγα Σάββατο). Τά προηγούμενα ἀνήκουν στόν ἑσπερινό.

Ἡ Προηγιασμένη εἶναι κάτι τό ἐνδιάμεσο. Δέν ἀνήκει κι αὐτή στίς ἐπτά «αἰνέσεις» ἢ «δοξολογίας», ἀλλ' οὔτε καί εἶναι λειτουργία, τέλεση δηλαδή τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Εἶναι κοινωνία συνδεδεμένη μέ ἑσπερινό καί περιλαμβάνει μόνο ὅσα ἀφοροῦν στήν κοινωνία, φυσικά διοργανωμένα λειτουργικά κατὰ μίμνηση τοῦ ἀντιστοίχου μέρους τῆς θείας λειτουργίας. Ἀρχίζει μέ τόν εἰδικά γραμμένο γι' αὐτή εἰσοδικό τῶν θείων μυστηρίων ὕμνο, τό «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...», ἀντί κερουβικοῦ, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στήν τάξη τῆς

6. «Διάλογος», κεφ. 301.

Προηγιασμένης τό 617 ἐπί πατριάρχου Σεργίου, κατά τή μαρτυρία τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ. Κατά τά λοιπά ἀκολουθεῖται ἡ πορεία τῆς θείας λειτουργίας μέ εἰδικές βέβαια εὐχές, προσαρμογές καί ἀρκετούς ἀρχαϊσμούς (ἀρχαῖο κοινωνικό, διανομή ἀντιδώρου κατά τόν 33ο ψαλμό, διατήρηση τοῦ «*Δι' εὐχῶν...*» στό τέλος τῆς ἀκολουθίας κ.λπ.). Τά πρῖν ἀπό τό «*Νῦν αἱ δυνάμεις...*» ἀνήκουν στήν ἀκολουθία τῆς ἑσπερινῆς συνάξεως, μέ ἀρκετές πραγματικές ἢ φαινομενικές ἰδιομορφίες καί προσαρμογές στή συναπτομένη σ' αὐτή Προηγιασμένη.

Ἔτσι, τά εἰρηνικά, τά «*Πρός Κύριον*», τό «*Κύριε ἐκέκραξα...*» καί οἱ ψαλμοί τοῦ λυχνικοῦ μέ τά στιχηρά τους –στά ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε, γιά νά μή παραλειφθεῖ προτάσσεται τό ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων καί τό μαρτυρικό, ἐπειδή ἡ Προηγιασμένη τελεῖται στή θέση τῶν ἀποστίχων–, ἡ εἴσοδος, τό «*Φῶς ἱλαρόν...*», τά δύο ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί τά προκείμενά τους καί ἡ ἐκτενής εἶναι στοιχεῖα τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ στήν ἀρχαϊκή του μορφή, πού διατηρήθηκε κατά τήν Τεσσαρακοστή. Ἡ ἔναρξη μέ τό «*Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...*», ἡ διευθέτηση τοῦ καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου κατά τόν τύπο τῶν ἀσματικῶν ἀντιφώνων μέ ἀνδιάμεσες συναπές καί εὐχές, τό «*Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι*», τό «*Κατευθυνθήτω*», οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων καί τῶν πιστῶν, ἀκόμα καί τά πληρωτικά μέ τίς αἰτήσεις πού λέγονται μετά τήν ἀπόθεση τῶν τιμίων Δώρων ἐπί τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀνήκουν στόν ἀσματικό ἑσπερινό, μέ τόν ὁποῖο ἦταν συνδεδεμένη ἡ Προηγιασμένη στίς ἐνορίες καί τοῦ ὁποίου ἡ τάξη ἐπηρεάσε καί διεῖσδυσε καί στόν μοναχικό ἑσπερινό. Οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν «*πρός τό φῶτισμα εὐτρεπιζομένων*» (τά «*διπλοκατηχούμενα*») λέγονταν ἀρχικά σ' ὅλες τίς συνάξεις ἀπό τήν Τετάρτη τῆς μέσης ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν καί σ' αὐτές τίς λειτουργίες τῶν Σαββάτων καί Κυριακῶν, διατηροῦνται ὅμως μόνο στήν Προηγιασμένη. Στίς ἐνορίες κατά τίς Προηγιασμένες διατηρήθηκαν οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων (χαρακτηριστικό καί αὐτό τῆς συντηρητικότητος τῆς περιόδου), πού, ὡς γνωστό, στίς ἑλληνικές ἐνοριακές ἐκκλησίες ἐπικρατεῖ κατά τούς νεωτέρους χρό-

vous νά λέγονται κατά τίς λειτουργίες μυστικῶς, δηλαδή νά παραλείπονται. Εἰδικές προσαρμογές τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ἀκολουθίας γιά τήν τέλεση τῆς Προηγιασμένης εἶναι ἡ ἔνδυση τῶν λειτουργῶν μέ πλήρη στολή, ἡ προπαρασκευή τῶν τιμίων δώρων κατά τό κάθισμα καί οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν, πού συνδέουν σύναξη καί λειτουργία, ὅπως καί στίς λειτουργίες Χρυσοστόμου - Μ. Βασιλείου.

Ἡ Προηγιασμένη, ὡς γνωστό, σήμερα τελεῖται ὅλες τίς νήστιμες ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς (ἐκτός δηλαδή Σαββάτου, Κυριακῆς καί τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ) καί τίς τρεῖς πρῶτες ἡμέρες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος. Παλαιότερα ἐτελεῖτο καί κατά τήν Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Τυροφάγου μέ μερικές ἰδιορρυθμίες (ἓνα μόνο Παλαιοδιαθηκικό ἀνάγνωσμα, παράλειψη τοῦ «Φῶς Χριστοῦ...» καί ψαλμωδία ἀντί τοῦ «Κατευθυνθήτω» τοῦ «Ἐλπισάτω Ἰσραήλ ἐπί τόν Κύριον...»). Κατά τήν τέλεσή της σέ μνήμες ἁγίων προστίθεται, μετά τό «Κατευθυνθήτω», ἀπόστολος καί εὐαγγέλιο, κατά δέ τή Μεγάλη Ἑβδομάδα στήν ἴδια θέση ἡ προβλεπομένη εὐαγγελική περικοπή. Ἐπίσης ἐτελεῖτο καί κατά τή Μεγάλη Παρασκευή. Καί ἔπαυσε μὲν πρὶν ἀπό ἀρκετοῦς αἰῶνες νά τελεῖται κατ' αὐτή ἡ Προηγιασμένη, διασώθηκαν ὅμως ἴχνη της στή σημερινή ἀκολουθία: τά τρία ἀναγνώσματα (Ἡσαΐας, ἀπόστολος καί εὐαγγέλιο – ἡ Ἔξοδος καί ὁ Ἰώβ εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ συνέχεια καί τό τέλος τῆς κατά συνέχειαν ἀναγνώσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατά τίς ἑσπερινές συνάξεις τῶν Νηστειῶν) καί ἐθιμικά ἡ ἔνδυση τοῦ πρώτου ἱερέως μέ πλήρη στολή καί ἡ διανομή τοῦ ἀντιδώρου στό τέλος τῆς ἀκολουθίας, πού συνηθίζεται κατά τόπους.

Ἔχουμε μαρτυρίες ὅτι ἡ Προηγιασμένη ἐτελεῖτο, ἔστω καί προαιρετικά («ἀπό τόν θέλοντα») κατά τήν τοπική συνήθεια, καί κατά τίς Τετάρτες καί Παρασκευές τοῦ ὑπολοίπου ἔτους, καθώς καί κατά τήν Ὑψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Ἐνωρίς ὅμως ἡ τέλεσή της περιορίσθηκε μόνο κατά τήν Τεσσαρακοστή καί ἀποτέλεσε τό κατ' ἑξοχὴν γνῶρισμα τῆς περιόδου αὐτῆς, «ὅτι αὕτη παρά τὰς ἄλλας (νηστείας) μόνη πρώτη ἐστὶ καί ἑξαί-

ρετος καί τοῦ Κυρίου νηστεία..., τήν μεγάλην ὀνομαζομένην καί οὕσαν Τεσσαρακοστήν»⁷. Γιά τό λόγο αὐτό ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων σέ πολλά χειρόγραφα χαρακτηρίζεται ὡς «*Λειτουργία τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς*». Δέν ἔρχεται μόνο, κατά ἓνα ἐξαιρετικά ἐπιτυχῆ τρόπο, νά ἀναπληρώσει τό εὐχαριστιακό κενό πού δημιουργεῖται κατά τήν πένθιμο περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς λόγω ἀπαγορεύσεως τῆς τελέσεως τοῦ πασχαλίου μυστηρίου τῆς θείας λειτουργίας καί νά καλύψει τήν ἀνάγκη συχνότερας μετοχῆς στό Κυριακό δεῖπνο. «*Εἰς μεῖζον ἡμῶν ἀγώνισμα*»⁸ συνδέει τήν κοινωνία τῶν προηγιασμένων μέ τόν ἔσπερινό. Ἔτσι ἡ Προηγιασμένη ἀποτελεῖ τό ἀποκορύφωμα τῆς ἀκολουθίας τῶν καθημερινῶν τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἡμερῶν νηστείας, κατανύξεως, γονυκλισιῶν, ἔκτενοῦς προσευχῆς καί λατρείας καί ἀγῶνος πνευματικοῦ. Μετά ἀπό τήν ἐργώδη αὐτή δική μας προσπάθεια ἔρχεται στό τέλος τῆς ἡμέρας ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ διά τῆς κοινωνίας τῶν προηγιασμένων νά ἐπιβραβεύσει τοὺς νικητές καί νά τοὺς ἐνισχύσει γιά τή συνέχιση τοῦ ἀγῶνος. «*Ἁγιαζόμεθα δέ ταῖς εὐχαῖς καί τῇ ὄψει τῶν ὀφθαλμῶν ἅμα τῷ νοῦ, αὐτόν ὀρῶντες τόν Κύριον κατεχόμενον ὑπό τῶν ἱερέων καί εἰς ἰλασμόν ἡμῶν προτιθέμενον καί μεταδιδόμενον τοῖς ἀξίοις τῆς αὐτοῦ κοινωνίας*»⁹. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ Προηγιασμένη, στήν πραγματική κι ὄχι στήν τυπική, ἀλλά στήν ἀληθινή ἔσπερινή τέλεσή της –πρός τήν ὁποία, τουλάχιστον ὡς πρὸς τή μία ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος, τήν Τετάρτη κατά προτίμηση, πρέπει νά κατατείνουμε καί νά ἐπιστρέψουμε– ὄχι μόνο ἐντάσσεται στό σύστημα τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἀλλά ἀποτελεῖ τόν καρπό καί τόν στέφανο καί τόν ἄξονα γύρω ἀπό τόν ὁποῖο αὐτή στρέφεται καί τό στόχο στόν ὁποῖο μάς κατευθύνει.

7. *Συμεῶν Θεσσαλονίκης*, «Ἀποκρίσεις», ἐρώτ. 56.

8. Ἐνθ' ἄνωτ.

9. *Συμεῶν Θεσσαλονίκης*, «Ἀποκρίσεις», ἐρώτ. 55.

Δ'

**Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ
ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ**

ΕΙΝΑΙ γνωστό από τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια ὅτι ὁ Κύριος κατά τὴν διδασκαλία Του χρησιμοποίησε συχνά τὸν παραβολικὸ λόγο. Δίδαξε ὑψηλές ἀλήθειες μέ ἀπλό καὶ ἐπαγωγὸ τρόπο. Μᾶς εἶναι πολὺ γνωστὲς οἱ παραβολές τοῦ σπορέως, τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου, τοῦ τελώνου καὶ φαρισαίου, τοῦ ἀσώτου υἱοῦ, τῆς ζύμης, τῆς ἀπωλεσθείσης δραχμῆς, τῶν ἐργατῶν τοῦ ἀμπελῶνος, τῶν βασιλικῶν γάμων, τοῦ δείπνου, τῶν ταλάντων, τῶν δέκα παρθένων κ.ο.κ. Ἡ παραβολὴ εἶναι μιὰ πλαστὴ διήγηση, ἓνας ἱερός «μῦθος», καταληπιὸς κατ' ἀρχὴν ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀκατάληπτος ἀπὸ τοὺς πολλούς. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος μιᾶ γιὰ τὸν διπλὸ αὐτὸ χαρακτῆρα τῶν παραβολῶν, ὅταν οἱ μαθηταὶ Του ζήτησαν νὰ τοὺς ἐρμηνεύσει τὴν παραβολὴ τοῦ σπορέως¹. Οἱ πολλοὶ «βλέποντες» δὲν βλέπουν καὶ «ἀκούοντες» δὲν ἀκούουν καὶ δὲν κατανοοῦν². Ἀντίθετα τὰ κεκρυμμένα σὺν παραβολικὸ λόγῳ συμβολικὰ νοήματα ἀποκαλύπτονται σ' ἐκείνους στοὺς ὁποίους «δέδοται γνῶναι» τὰ μυστήρια³. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ , γιὰ τὴ διάνοιξη δηλαδή τῆς πνευματικῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς τῶν μαθητῶν γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν εἰκόνων τῆς παραβολῆς, μεσολαβεῖ ὁ ἐρμηνευτικὸς λόγος τοῦ Κυρίου. Ὁ «ἔκων ὧτα ἀκούειν» ἀκούει καὶ «συνιᾷ»⁴, καὶ ἐκεῖνος πού δὲν ἔχει τίς ἀπαραίτητες πνευματικὲς προσβάσεις καὶ δὲν βοηθεῖται ἀπὸ τὸ μυσταγωγικὸ λόγῳ, μένει στὴν ἐπιφάνεια· οὐσιαστικά οὔτε βλέπει οὔτε ἀκούει.

Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Κυρίου εἶναι τὸ κλειδί τῆς κατανοήσεως τοῦ σκοποῦ τῶν παραβολῶν καὶ τῶν ἱερῶν συμβόλων, πού κατὰ κόρον χρησιμοποιοῦνται στή θεία λατρεία. Γιατί καὶ οἱ

---

1. Ματθ. ιγ' 10. Λουκ. ν' 9.

2. Ματθ. ιγ' 13-14. Λουκ. ν' 10.

3. Ματθ. ιγ' 11.

4. Ματθ. ια' 15. ιγ' 9. 43. Μάρκ. δ' 9. 23. Λουκ. ν' 8. ιδ' 35. Ἀποκ. β' 7 κ. ἀ.

παραβολές εἶναι ἓνα εἶδος συμβόλου καί τά σύμβολα ἓνα εἶδος παραβολῆς. Καί τά δύο, ἡ παραβολή καί τό σύμβολο, ὑπηρετοῦν τόν ἴδιο σκοπό μέ τόν ἴδιο τρόπο. Καί τά δύο ἔχουν ἀνάγκη ἑρμηνείας γιά νά γίνουν κατανοητά καί νά πετύχουν τό στόχο τους, νά λειτουργήσουν δηλαδή σωστά καί σωστικά, νά ὀδηγήσουν τόν πιστό στόν «φωτισμόν τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ Χριστοῦ»⁵, μέχρις ὅτου θά φθάσει στήν ὑπέρβαση τῶν συμβόλων καί στήν «ἐκτυπώτερον» μετοχή στήν ὑπερβατική πραγματικότητα τῆς θείας βασιλείας⁶. Τότε θά λαλεῖ πρός αὐτόν ὁ Θεός «παρησιία» καί «παροιμίαν οὐδεμίαν» θά λέγει⁷. Μέχρι τότε ὅμως θά λαλεῖ «ἐν παροιμίαις»⁸, δηλαδή μέ τά σύμβολα, γιατί αὐτή ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν ὑπερβατικῶν ἀληθειῶν εἶναι δύσκολο ἢ καί ἀδύνατο νά περιγραφεῖ μέ τόν ἀνθρώπινο λόγο. Εἶναι ἔμμεσα προσιτές «δι' ἐσόπτρου καί ἐν αἰνίγματι»⁹, μέσω δηλαδή παρομοιώσεων καί κοσμικῶν εἰκόνων, πού μερικῶς ἀποκαλύπτουν καί μερικῶς συγκαλύπτουν, κατ' ἀναπόδραστη ἀνάγκη, τήν ἀλήθεια. Τώρα ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει «ἐκ μέρους»¹⁰, τότε θά γνωρίσει «καθώς καί ἐπεγνώσθη»¹¹, ἀφοῦ «ὅταν ἔλθῃ τό τέλειον, τότε τό ἐκ μέρους καταργηθήσεται»¹². Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὁ ἀπόστολος Παῦλος, μιλώντας γιά τήν ἀρπαγή του στόν οὐρανό καί τήν ὑπερκόσμια ἐμπειρία τοῦ παραδείσου, φαίνεται νά ἀποκλείει κάθε δυνατότητα περιγραφῆς τους μέ ἀνθρώπινη γλώσσα¹³. Ἐκεῖ ἄκουσε «ῥήματα ἄρρητα, ἃ οὐκ ἐξόν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι»¹⁴. Παρά ταῦτα λαλεῖ καί εὐαγγελίζεται τά μυστήρια

5. Β' Κορ. δ' 6.

6. Πρβλ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ, Κανόν εἰς τό Πάσχα, ὠδή θ', τροπ. 2.

7. Ἰωάν. ις' 29.

8. Ἰωάν. ις' 25.

9. Α' Κορ. ιγ' 12.

10. Α' Κορ. ιγ' 13.

11. Α' Κορ. ιγ' 9.

12. Α' Κορ. ιγ' 10.

13. Β' Κορ. ιβ' 1-4.

14. Β' Κορ. ιβ' 4.

τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ «ἐκ μέρους γινώσκων καί ἐκ μέρους προφητεύων»¹⁵, χρησιμοποιώντας γιά τό σκοπό αὐτό τόν ἀνθρώπινο λόγο-σύμβολο. Γιατί στήν ἔσχατη ἀνάλυση σύμβολο δέν εἶναι μόνο ἡ παραβολή καί ἡ εἰκόνα, ἀλλά καί αὐτός ὁ ἴδιος ὁ λόγος, γραπτός ἢ προφορικός, ἡ ἴδια ἡ γλώσσα ἢ ἀνθρώπινη ὡς συμβατικό μέσο ἐπικοινωνίας καί συνεννοήσεως μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ γνώση τοῦ λεκτικοῦ συμβόλου καί ἡ κατανόσή του διανοίγει τόν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου γιά νά συλλάβει τήν ἐκφραζομένη μέ τό λόγο πραγματικότητα ἢ ἔννοια. Ἄλλως, ἂν ἀγνοεῖ, ἂν δέν γνωρίζει τή γλώσσα-σύμβολο ἐκείνου μέ τόν ὁποῖο διαλέγεται, ἐάν δέν γνωρίζει «τήν δύναμιν τῆς φωνῆς», τότε «ἔσεται τῷ λαλοῦντι βάρβαρος καί ὁ λαλῶν ἐν αὐτῷ βάρβαρος»¹⁶. Ἐάν ὁ λόγος δέν εἶναι «εὖσημος», δηλαδή καταληπτός, «πῶς γνωσθήσεται τό λαλούμενον; ἔσεσθε γάρ εἰς ἀέρα λαλοῦντες»¹⁷. Τήν ἀξία τοῦ συμβόλου τοῦ λόγου κάνει ὁ ἀπόστολος περισσότερο κατανοπή μεταφέροντάς την σέ μιὰ πιό πρακτική καί πιό παραστατική περίπτωση, στή χρήση τῶν ἤχων τοῦ αὐλοῦ, τῆς κιθάρας καί τῆς σάλπιγγος ὡς τρόπων κοινῆς συννενοήσεως διά μέσου τῶν ἤχων-συμβόλων. Αὐτά «τά ἄψυχα φωνήν διδόντα, εἴτε αὐλός εἴτε κιθάρα, ἐάν διαστολήν τοῖς φθόγγοις μή δῶ, πῶς γνωσθήσεται τό αὐλούμενον ἢ κιθαριζόμενον; Καί γάρ ἐάν ἄδηλον σάλπιγξ φωνήν δῶ, τίς παρασκευάσεται εἰς πόλεμον;»¹⁸.

* * *

Ὁ Χριστιανισμός δέν ἀνακάλυψε τά σύμβολα. Χρησιμοποίησε τήν κοινή πανανθρώπινη αὐτή γλώσσα, γιά νά ἀναγάγει τόν ἄνθρωπο ἀπό τά γνωστά στά ἄγνωστα, ἀπό τά αἰσθητά στά νοητά, ἀπό τίς εἰκόνες καί τά ἀπομιμήματα στό ἀρχέτυπο καί ἄρρητο θεῖο κάλλος. Πρόδρομος στήν πορεία αὐτή καί παιδα-

15. Α' Κορ. ιγ' 9.

16. Α' Κορ. ιδ' 11.

17. Α' Κορ. ιδ' 9.

18. Α' Κορ. ιδ' 7-8.

γωγός ἦταν, κατά θεία οἰκονομία, ὁ Ἰσραήλ. Ἡ λατρεία, πού ἐνσάρκωνε τήν πίστη καί τή διαθήκη τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, καί οἱ τελετουργικές τάξεις καί πράξεις τῆς σκηνῆς καί τοῦ ναοῦ ἦταν «ὑποδείγματα τῶν ἐν τοῖς οὐρανοῖς»¹⁹, κατασκευασμένα καί διατεταγμένα «καθώς κεκηρημάτισται Μωϋσῆς μέλλων ἐπιτελεῖν τήν σκηνήν· “ὄρα” γάρ φησιν, “ποιήσεις πάντα κατά τόν τύπον τόν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει”», λατρεία «ὑποδείματος καί σκιᾶς... τῶν ἐπουρανίων»²⁰. Ἡ κιβωτός τῆς διαθήκης, ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών ἡ βλαστήσασα, οἱ δώδεκα ἄρτοι τῆς προθέσεως, ἡ ἐπτάφωτος λυχνία, ἡ σκηνή καί τά «δικαιώματα λατρείας» τῆς²¹, οἱ στολές τῶν ἱερέων, οἱ αἱματηρές καί ἀναίμακτες θυσίες, οἱ ραντισμοί καί οἱ καθαρμοί, οἱ ἑορτές καί οἱ σαββατισμοί καί ἡ ὀκταήμερος περιτομή ἦταν σύμβολα ἀληθειῶν καί θείων πραγματικοτήτων. Ὁ Ἰσραήλ ἀστόχησε στήν πνευματική του τοποθέτηση ἔναντι τῶν συμβόλων αὐτῶν. Τά ἀπολυτοποίησε, ταύτισε σύμβολο καί συμβολιζόμενο, φέρον καί φερόμενο, καί κατάντησε στήν πνευματική ἀποξήρανση καί τυπολατρεία, στή λατρεία δηλαδή τοῦ συμβόλου, τοῦ γράμματος, καί ὄχι τοῦ συμβολιζομένου, τοῦ πνεύματος. Ἔτσι ἡ λατρεία τοῦ γράμματος τοῦ «ἐντετυπωμένου λίθοις» κατάντησε «διακονία θανάτου»²², ἀφοῦ τό γράμμα ἄν χωρισθεῖ ἀπό τό πνεῦμα «ἀποκτείνει, τό δέ πνεῦμα ζωοποιεῖ»²³. Ἦταν δέ τόσο ἰσχυρή ἡ προσκόλλησις στό γράμμα, πού ὅταν «ἦλθε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου»²⁴ καί ἔλαμψεν ἡ ἀλήθεια, οἱ ἄνθρωποι ἀγάπησαν μᾶλλον τό σκότος παρά τό φῶς²⁵, τήν ὑποδούλωσις στά «ἀσθενῆ καί πτωχά στοιχεῖα»²⁶ τοῦ κόσμου τούτου, τή δουλεία στόν τύπο καί στό σύμβολο παρά τήν ἐν Χριστῷ υἰοθεσία καί

19. Ἐβρ. θ' 23.

20. Ἐβρ. ν' 5.

21. Ἐβρ. θ' 1.

22. Β' Κορ. γ' 7.

23. Β' Κορ. γ' 6.

24. Γαλάτ. δ' 4.

25. Ἰωάν. γ' 19.

26. Γαλάτ. δ' 3. 8.

ἐλευθερία. Κάτω ἀπό τήν βολική σκέπη καί τή σιγουριά τοῦ «καλύμματος» στό «τέλος τοῦ καταργουμένου» ὀχυρώθηκε ὁ παλαιός Ἰσραήλ καί δέν μπόρεσε νά καταλάβει ὅτι «ἐν Χριστῷ καταργεῖται» καί «περιαιρεῖται τό κάλυμμα» τοῦ συμβόλου, ὅταν «ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ» ὁ νέος λαός τῆς χάριτος κατοπρίζεται «τήν δόξαν τοῦ Κυρίου» καί μεταμορφοῦται «ἀπό δόξης εἰς δόξαν καθάπερ ἀπό Κυρίου Πνεύματος»²⁷. Ὁ Κύριος κατέκρινε αὐστηρά τήν προσήλωση στό γράμμα, ὅχι γιατί θέλησε νά καταργήσει τό σύμβολο, ἀλλά γιά νά προφυλάξει τό νέο λαό τοῦ Θεοῦ ἀπό παρόμοιο ὀλισθημα, δημοσιεύοντας καί σπλιτεύοντας τό πάθημα τοῦ παλαιοῦ λαοῦ, τή θεοποίηση τοῦ συμβόλου.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ «ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ λατρεία» τῶν «ἀληθινῶν» προσκυνητῶν τοῦ Θεοῦ²⁸ διασώζει καί συνεχίζει τά σύμβολα τῆς νομικῆς λατρείας, ἀποκαθαρμένα ὅμως καί ἀνακαινισμένα καί ζωοποιημένα ἐν ἁγίῳ Πνεύματι. «Ἀναιρεῖ τό πρῶτον (τήν νομική θυσία καί συμβολική προσφορά) ἵνα τό δεύτερον στήση... διά τῆς προσφορᾶς τοῦ σώματος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐφάπαξ»²⁹.

Στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, βιβλίο γραμμένο κατά τό τέλος τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, σέ περίοδο πού ἡ χριστιανική λατρεία εἶχε ἤδη διαφοροποιηθεῖ ἀπό τήν ἰουδαϊκή, ἡ γλώσσα τῶν συμβόλων εἶναι ἐμφανές ὅτι συνιστᾶ τόν κύριο τρόπο ἀποκαλύψεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ μίμημα τῆς ἐπουρανίου λατρείας καί ἡ ἐπουράνιος προβολή τῆς ἐπιγείου λατρείας ἐκείνων, πού ὁ Ἰησοῦς Χριστός ἔλουσε «ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ καί ἐποίησε βασιλεῖς, ἱερεῖς τῷ Θεῷ καί Πατρί αὐτοῦ»³⁰. Οὐρανός καί γῆ συμπλέκονται καί ἀλληλοπεριχωροῦνται. Τό ἐσχατολογικό ὄραμα τοῦ «καινοῦ οὐρανοῦ» καί τῆς «καινῆς γῆς»³¹ τῆς «πόλεως τῆς ἁγίας Ἱερου-

27. Β' Κορ. γ' 13-18.

28. Ἰωάν. δ' 23-24.

29. Ἐβρ. ι' 9-10.

30. Ἀποκ. α' 6.

31. Ἀποκ. κα' 1. Β' Πέτρ. γ' 13.

σαλήμ», τοῦ νυμφίου ἀρνίου καί τῆς νύμφης Ἐκκλησίας³² εἶναι ἤδη πραγματικότητα στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἰουδαϊκή συμβολική γλώσσα τῆς λατρείας τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου ἔχει τελείως ἐκχριστιανισθεῖ, γιατί τά σύμβολα ἐκεῖνα ἔχουν βρεῖ τήν ἐν Χριστῷ ἐκπλήρωσή τους. Ἡ κατά τήν Κυριακή ἡμέρα θεοφάνεια, οἱ ἐπτά χρυσές λυχνίες, οἱ ἐπτά ἀστέρες, οἱ ἐπτά φιάλες, ἡ θύρα ἡ ἀνεωγμένη ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ θρόνος, τό ἀρνίον, οἱ εἰκοσιτέσσαρες πρεσβύτεροι μέ τά λευκά ἱμάτια καί τούς χρυσοῦς στεφάνους, τά τέσσερα ζῶα, τό βιβλίον τό γεγραμμένον ἔσωθεν καί ἔξωθεν, οἱ κιθάρες καί οἱ φιάλες τῶν θυμιαμάτων, τό θυσιαστήριον μέ τίς ψυχές τῶν ἐσφαγμένων, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ καί ὅλες οἱ συμβολικές σκηνές, πού περιγράφονται ἀπό τόν «θεατή τῶν ἀρρήτων ἀποκαλύψεων καί ἐρμηνεία τῶν ἄνω τοῦ Θεοῦ μυστηρίων»³³, τροχιοδρομοῦν τήν πορεία τήν ὁποία θά ἀκολουθήσει ἀπαρέγκλιτα στό μέλλον ἡ χριστιανική λατρεία. Τό σύμβολο θά εἶναι στό ἐξῆς γι' αὐτή τό λαλίστατο στόμα, τό σημεῖο τῆς ἐν Χριστῷ μεταμορφώσεως τοῦ κόσμου, αὐτή ἡ «θύρα» ἡ «ἠνεωγμένη ἐν τῷ οὐρανῷ»³⁴, μέσω τῆς ὁποίας διά τῆς θείας λατρείας ἐπικοινωνοῦν, συνομιλοῦν καί συνεορτάζουν τά «ἄνω τοῖς κάτω» καί τά «κάτω τοῖς ἄνω»³⁵, τά ἐπίγεια καί τά ἐπουράνια, ὁ ἐν Χριστῷ σεσωσμένος καί ἐν ἁγίῳ Πνεύματι δυνάμει ἀνακαινισμένος κόσμος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καί Πατρός.

* * *

Σύμβολα χρησιμοποιοῦσαν καί οἱ εἰδωλολάτρες. Στήν προσπάθειά τους γιά τήν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, «εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτόν καί εὗροιν»³⁶, καί τῆς ἀπονομῆς σ' αὐτόν

32. Ἀποκ. κα' 2 ἔξ.

33. Μηναιο, 26 Σεπτεβρίου, α' στιχηρό ἐσπερινοῦ.

34. Ἀποκ. δ' 1.

35. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Πρόλογος (τοῦ ἁγιασμοῦ) τῶν ἁγίων Θεοφαναίων.

36. Πράξ. ιζ 27.

τῆς ὀφειλομένης λατρείας, ἀναμφισβήτητα ἀστόχησαν καί «μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρά τὸν κτίσαντα»³⁷. Τὰ σύμβολά τους, ἀγάλματα, εἰκόνες, θυσίες, σπονδές, ἱεροὶ μύθοι καὶ τὰ ὅμοια δὲν εἶχαν κἄν τὴν κατοχύρωση τοῦ γραμματος, ὅπως στὴν Ἰουδαϊκὴ λατρεία, στερημένα δὲ καὶ τοῦ πνεύματος ἦταν ἀληθινὴ «βαπτολογία»³⁸, λατρεία «δαιμόνων»³⁹, μαγικὲς ἄλογες πράξεις, σύμβολα οὔτε γραμματος οὔτε πνεύματος. Παρὰ ταῦτα καὶ παρὰ τὴ σαφῆ ἀπόταξη κάθε λατρείας καὶ σατανικῆς πομπῆς, πού ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς ἐξ ἔθνῶν προσερχομένους ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εἰσδοχὴ τους στὴ χριστιανικὴ κοινότητα διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, σύμβολα καὶ τύποι προσερχόμενοι ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρία υἱοθετήθηκαν βαθμηδὸν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Καὶ αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο, ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμὸς κηρύχθηκε στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτιστικὸ καὶ θρησκευτικὸ κῶρο καὶ ἀφοῦ μεγάλο μέρος τῶν προσερχομένων σ' αὐτὸν δὲν προσερχόταν πιά ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ «ἔθνη». Ἦδη δὲ καὶ ἡ φιλοσοφία εἶχε προπαρασκευάσει τὸ ἔδαφος, εἴτε ὑπογραμμίζοντας τὰ ἀδιέξοδα τῆς φυσικῆς θρησκείας, εἴτε πνευματοποιώντας τὸ μῦθο-σύμβολο, ἀναζητώντας, πέρα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν νομιζομένων γνωστῶν θεῶν, τὸν «ἄγνωστο»⁴⁰, δηλαδή τὸν ἀληθινὸ Θεό. Ἡ θεολογία ἐξ ἄλλου περὶ «σπερματικοῦ λόγου», πού διατυπώνεται μὲν ἀπὸ τὸν φιλόσοφο καὶ μάρτυρα Ἰουστίνου⁴¹, οὐσιαστικὰ ὅμως διαποτίζει ὅλη τὴν ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, διευκόλυνε σὺν τὴν ἀναζητηθῶν σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν. Τὰ σπέρματα αὐτὰ τῆς ἀληθείας, πού ὁ Θεὸς ἔριξε στὴν χέρσα γῆ τοῦ κόσμου, εἶχαν βλαστήσει καὶ μποροῦσαν νὰ ἀναζητηθῶν καὶ

---

37. Ρωμ. α' 25.

38. Ματθ. σ' 7.

39. Α' Κορ. ι' 20-21.

40. Πράξ. ιζ' 23.

41. Α' Ἀπολογία 46, 3.

νά ἀξιοποιηθῶν ἔστω καί ἂν ἀπό τόν «ἀδόκιμον νοῦν»⁴² τῶν ἀνθρώπων καί τήν σκληρότητα τῆς καρδιάς τους εἶχαν μείνει ἀτροφικά ἤ καί εἶχαν ἀποπνιγεῖ ἀπό τίς ἄκανθες τῶν φιλοῦλων παθῶν⁴³. Στήν ἐθνική λατρεία ἐπισημάνθηκαν ἀξιοποιήσιμα στοιχεία, πού μπορούσαν νά παίξουν ἄνετα τό ρόλο τοῦ συμβόλου χάρη στίς ἀναλογίες πού ἦταν φυσικό νά ὑπάρχουν μεταξύ αὐτῶν καί τῆς ἐν Χριστῷ, «ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ», λατρείας⁴⁴. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν παρόμοια σύμβολα γιά νά ἐκφράσουν παρόμοιες ιδέες. Στάσεις προσευχῆς, ἱερατικά ἐνδύματα, λιτανεῖες, κῶροι λατρείας, θυμιάματα, ἄναμμα φώτων, καθαρμοί, ἑορτές, νεκρικές τιμές, εἰκονιστικές παραστάσεις τῶν ἱερῶν προσώπων, ἀκόμα καί ἀλληγορικοί μῦθοι εἶναι κοινό γνώρισμα ὅλων τῶν θρησκευτῶν, φαινόμενα θρησκευτικά πανανθρώπινα, ἐκδηλώσεις λατρείας, τύποι καί σύμβολα πού ἐφευρίσκονται καί ὑπαγορεύονται ἀπό τήν κοινή ἀνθρώπινη λογική στήν ἀγωνιώδη προσπάθειά της νά προσεγγίσει καί νά λατρεύσει τό θεῖο. Εἶναι δέ πραγματικά ἄξια θαυμασμοῦ ἡ σοφία καί ἡ σύνεση μέ τήν ὁποία οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποίησαν τά εἰδωλολατρικά λατρευτικά σύμβολα, ἀποκαθαίροντάς τα καί μεταμορφώνοντάς τα ἐν Χριστῷ, ἐπενδύοντάς τα νέο καθαρά χριστιανικό περιεχόμενο. Ἔτσι ἔγινε μέ τόν ἀνίκητο ἥλιο καί τά γενέθλια του τῆς 25ης Δεκεμβρίου, μέ τίς ἡλιακές συμβολικές γιορτές, τίς ἱερές πηγές, τά θυμιάματα καί τίς λαμπαδηφορίες, τά νεκρόδειπνα, τά στέφανα, τά πέπλα καί τά δαχτυλίδια τοῦ γάμου, τίς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ - Ὁρφέα, τῆς ψυχῆς καί τοῦ ἔρωτα, τοῦ φοίνικα, τοῦ ἰχθύος κ. ἄ. Ἡ ἀναγωγή στίς περιπτώσεις τῶν εἰδωλολατρικῶν συμβόλων ἦταν κατ' ἀνάγκη πιό ἔντονη ἀπ' ὅ,τι στή χρήση τῶν ἰουδαϊκῶν συμβόλων. Τά ἰουδαϊκά εἶχαν τήν κάλυψη τῆς ἀλήθειας τῆς ἁγίας Γραφῆς· τά

42. Ρωμ. α' 28.

43. Πρβλ. Λουκ. π' 8. 14.

44. Ἰωάν. δ' 23-24.

εἰδωλολατρικά ἦταν γεννήματα πλάνης καί μύθοι. Ὁ μύθος ὁμως μέ τήν πλατωνική φιλοσοφία εἶχε μετατραπεῖ σέ σύμβολο μιᾶς θείας ἀλήθειας, πού ἦταν καί τό ζητούμενο. Ὁ Χριστιανισμός ἔδινε τήν αὐθεντική ἀπάντησι, ἀποκαλύπτοντας τήν ἀληθινή ἔννοια τοῦ φυσικοῦ συμβόλου ὑπό τό ἄπλετο φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

Στό κλίμα αὐτό τῶν συμβόλων, τῶν τυπολογιῶν, τῆς ἀλληγορίας, τῶν ἀναγωγῶν, ὄλων μή ἀπόλυτα ταυτοσήμων ἀλλά παρεμφερῶν, κινήθηκε κυρίως ἡ Ἀλεξανδρινή θεολογία καί ἐρμηνευτική παράδοσι. Ὁ χῶρος ὁμως στόν ὁποῖο καί ἔξοχήν ἀνδρώθηκαν καί εὐδοκίμησαν οἱ τάσεις αὐτές ἦταν, καί ἐν τινι μέτρῳ παραμένει, ὁ λειτουργικός χῶρος, ἡ θεία λατρεία. Καί τοῦτο ὄχι μόνο σ' ἓνα περιορισμένο γεωγραφικό καί πολιτιστικό χῶρο, ὅπως συνέβη μέ τήν ἀλληγορική ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς, ἀλλά, ἀπό ὅ,τι φαίνεται, σέ οἰκουμενική βάση καί ἔκτασι. Ἡ συμβολική ἐρμηνεία τῶν ἱερῶν τελετῶν μέ ποικίλες παραλλαγές ἦταν ὁ μόνος τρόπος ἐρμηνείας τῆς θείας λατρείας καθ' ὅλη τή βυζαντινή περίοδο καί μετά ἀπό αὐτήν, πού ὄχι μόνο ἐρμήνευσε προϋπάρχοντες λειτουργικούς τύπους, ἀλλά καί οὐσιαστικά ἐπηρέασε τήν ἐξέλιξή τους, ἀκόμα δέ καί γενετικά ἐπέδρασε στή δημιουργία νέων λατρευτικῶν μορφῶν καί λειτουργικῶν πράξεων.

* * *

Πρόθεσή μας δέν εἶναι ἡ παρουσίασι ἑνός, τρόπον τινά, λεξικοῦ συμβόλων, ἄν καί ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα δέν θά ἦταν ἀχρηστο γιά τήν καλλίτερη κατανόησι τῶν συμβόλων καί τῶν συμβολιζομένων καί γιά εὐκαιρη χρῆσι τους στό κήρυγμα, στήν κατήχησι, στή διακόσμηση τῶν ναῶν, τῶν σκευῶν, τῶν ἀμφίων καί τά ὅμοια. Ἦδη στήν ἀνωτέρω ἀνάπτυξι φάνηκε τό πλῆθος τους καί ἀπαριθμήθηκαν μερικά. Εἶναι παρμένα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη καί τήν ἰουδαϊκή λατρευτική παράδοσι, ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, ἀπό τόν ἑλληνορωμαϊκό πολιτιστικό καί θρησκευτικό περίγυρο, ἀπό τήν καθημέραν ζωή καί τίς ποικίλες παραστάσεις καί συνθῆκες τοῦ ἀγροτικοῦ,

ποιμενικοῦ, οἰκογενειακοῦ, ἀστικοῦ, πολιτικοῦ, ναυτικοῦ βίου. Κατ' ἀρχήν εἶναι εἰκόνες καί παραστάσεις ἐμπειρικά γνωστές. Χαρακτηρίζονται δηλαδή ἀπό τήν ἀμεσότητα ἐπικοινωνίας σέ σχέση μ' ἐκείνους πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται. Τό ἄγνωστο δέν προσεγγίζεται διὰ τοῦ ἀγνώστου, ἀλλά διὰ τοῦ κοινῶς γνωστοῦ καί προσιτοῦ. Ἀποτελοῦν ἔτσι τήν ἀπό ὅλους γνωστή καί ἀποδεκτὴ βάση, ἀπό τήν ὁποία ἀφορμᾶται ἡ θεωρία - ὁ συμβολισμός. Εἶναι αὐτονόητο πὼς οἱ ἀγιογραφικοὶ συμβολισμοὶ προϋποθέτουν τὴ γνώση τῆς Γραφῆς, ἀπό τήν ὁποία κυρίως τροφοδοτοῦνται καί νοηματοδοτοῦνται καί τὰ ἐκτός Γραφῆς σύμβολα. Προσφέρονται δέ τὰ σύμβολα, μόνον ἢ μὲ τὴν ἐρμηνεία τους, μ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους μεταδόσεως τῆς διδασκαλίας, τὸν προφορικό δηλαδή ἢ γραπτὸ λόγο, τὴν θρησκευτικὴ ποίηση, τὴν εἰκονικὴ ἀποτύπωση σέ τοιχογραφίες, ἀντικείμενα, σκεύη, ὑφάσματα κ.λπ. Ἡ ἀναγωγή δέ σὺν σημαινόμενο γίνεται ἀπὸ τὸν ἀκροατὴ ἢ τὸν θεατὴ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μυσταγωγικοῦ λόγου, πού εἴτε εἶναι ἐκ τῶν προτέρων γνωστός ἀπὸ προλαβούσα κατὴκηση εἴτε καί συνοδεύει τὸ σύμβολο.

Ἔτσι ἡ γλῶσσα τοῦ συμβόλου, ἀκατάληπτη, ὅπως εἶπαμε ἀπὸ τὸν μὴ μεμυημένο, ἀποβαίνει λαλίστατη γιὰ τὸν πιστό, πού κάθε φορά μὲ τὴ θέα ἢ τὸ ἄκουσμα τοῦ συμβόλου ἀνάγεται σὺν συμβολιζόμενο καί ἐγκύπτοντας σ' αὐτό ἀνακαλύπτει ὅλο καί νέες διαστάσεις του. Ἐχει δέ καί αὐτὸ τὸ προνόμιο τὸ κάθε σύμβολο, νὰ εἶναι πολυσήμαντο, στοιχεῖο σὺν ὁποῖο συνίσταται ἡ εὐλυγισία, ὁ πλοῦτος, ἀλλὰ συγχρόνως καί ἡ ἀδυναμία του. Χωρὶς ἄλλο δέ καί τὰ ὅρια μεταξὺ ἀλήθειας καί ὑπερβολῆς σὺν ἐρμηνεία τοῦ συμβόλου εἶναι ρευστά καί σχετικὰ, πράγμα πού ὄχι σπάνια ὁδηγεῖ σὺν ὑπερβολές καί ἀυθαιρεσίες. Αὐτὸ ὄχι τελείως ἄδικα γέννησε καί τὴ δυσπιστία ἀπέναντι σὺν σύμβολα, ὅπως καί σὺν τὴ χρήση τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας σὺν ἁγίες Γραφές, λόγω ἀκριβῶς τῶν ὑπερβολῶν σὺν ὁποῖες ἔφθασε. Χωρὶς νὰ συνηγορεῖ κανεὶς σὺν ὑπερβολές καί ἀυθαιρεσίες σὺν ἐρμηνεία τῶν συμβόλων καί χωρὶς

νά ἀρνηθεῖ ὅτι τό πολυσήμαντο εἶναι διασπαστικό στοιχεῖο στήν ἀποκρυπτογράφησή τους, μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ συγκαταβατικά ἀπέναντι στό εἶδος αὐτό τῆς ἐρμηνείας, προπαντός κατανοώντας τόν βασικό τρόπο λειτουργίας της. Μ' ἄλλα λόγια ὁ ἐρμηνευτής τοῦ συμβόλου δέν ἔχει πρόθεση νά δογματίσει, διατυπώνοντας αἰώνιες καί ἀπαρασάλευτες ἀλήθειες πίστεως, ἀλλά προσπαθεῖ νά ἐμβαθύνει στό κρυπτόμενο καί σημαινόμενο ἀπό τό σύμβολο νόημα, κάνοντας εὐσεβεῖς σκέψεις πάνω σ' αὐτό. Ὅτι ἔτσι ἔχουν τά πράγματα φαίνεται καθαρά ἀπό τόν παρατακτικό τρόπο διατυπώσεως πολλῶν ἐρμηνειῶν, πού σαφῶς δέν ἐνοχλοῦν τόν ἐρμηνευτή, πού δέν τόν κάνουν νά μάχεται γιά τήν ἀλήθεια τῆς μιᾶς καί νά σπλιτεύει τήν πλάνη τῆς ἄλλης, ἀλλά μάλλον χαίρεται μέ τήν ἀρμονία τῆς ποικιλίας καί ψάχνει νά βρεῖ ὅλο καί περισσότερα σημαινόμενα.

Ὅπως στά ἀπλούστερα σύμβολα (ἄγκυρα, πλοῖο, κιβωτός, ἄμπελος, πρόβατο, παγώνι, περιστέρι κ.λπ.) ἡ ἐρμηνευτική ἀφειρηγία βρίσκεται στήν πραγματική τους ὑπόσταση, κατάσταση ἢ ιδιότητα, ἔτσι καί ὁ ἀνεπτυγμένος καί συνθετώτερος λειτουργικός συμβολισμός ἔρχεται νά ἐρμηνεύσει - νά θεολογήσει μέ τόν τρόπο του πάνω σέ μιά προϋφισταμένη λειτουργική τάξη, πού ἡ συνήθης ἀφειρηγία της εἶναι χρηστική. Χωρίς νά ἀγνοοῦμε τή χρηστική αὐτή σημασία, τήν πρακτική δηλαδή σκοπιμότητα τῶν ἐπί μέρους λατρευτικῶν πράξεων, πού τίς δίνουν καί τό ἀληθινό λειτουργικό τους νόημα, ἡ παράλληλη γνώση τῶν συμβολικῶν ἐρμηνειῶν, πού κατά καιροῦς δόθηκαν σ' αὐτές, συντελεῖ στήν καλλίτερη κατανόησή τους καί τίς ἐφοδιάζει μ' ἓνα ἐξαίρετο πνευματικό καί ἀναγωγικό φορτισμό, πού τίς δίνει μιά ἰδιαίτερη θεολογική διάσταση. Οἱ ὑπερβολές τῆς ἀλληγορίας καί τοῦ συμβολισμοῦ μποροῦν νά τιθασσευθοῦν μέ τήν ἰσόρροπη ἀναζήτηση πρακτικῆς ἀξίας καί νοήματος, ὅποτε καί οἱ ἐπιλογές στοῦς συμβολισμούς μπαίνουν σ' ἓνα μειωροπαθέστερο δρόμο λειτουργικῆς νομιμότητας. Εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο ἔγραφε ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης ὅτι «καλαί μὲν ἔννοιαι ταῦτα», ἀρμόζει ὅμως στοῦς

πιστούς «ἐκκλησιαστικώτερον καί πνευματικῶς νοεῖν πάντα καί θείως»⁴⁵. Αὐτό δέ τό «ἐκκλησιαστικώτερον» ἀναλύοντας ἄλλοῦ, τό ἐντοπίζει στό συσχετισμό μέ τήν φράση πού συνοδεύει τήν κάθε ἐπί μέρους λειτουργική πράξη. Ἔτσι π.χ. στό ζέον, ἐνῶ γνωρίζει καί ἀποδέχεται κατ' ἀρχήν τοὺς ποικίλους συμβολισμούς πού δόθηκαν ἀπό «ὑψηλοτέρους ἄνδρας» σ' αὐτό, προκρίνει τόν «σκοπόν τῆς Ἐκκλησίας», πού συνοψίζεται στήν ἱερατική φράση «Ζέσις Πνεύματος ἁγίου»: «Εἰσὶ δέ λόγοι πρὸς τοῦτο καί ὑψηλοτέρων ἀνδρῶν ἄλλοι, καί οὗτοι θαυμαστοί. Ἄλλ' ὑμῖν ἀρκεῖτω οὗτος ὁ λογισμός. Ὡς γάρ ἀπὸ τοῦ ἐπαδομένου ἐστὶ νοεῖν, ἐν τῷ τό ζέον εἰσάγεσθαι, τοῦτο ἐστὶν ὃ εἰρήκαμεν, ὁ σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας· “Ζέσις” γάρ “Πνεύματος ἁγίου” φησὶν»⁴⁶. Τό ταπεινὸ φρόνημα τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἐρμηνευτοῦ τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί συμβόλων, πού χαρακτηρίζει ὅλη τήν ἐρμηνευτική λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, φαίνεται στήν ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς στό ἱερό αὐτὸ ἔργο ὅλων ὅσοι ἀσχολήθηκαν μ' αὐτό, ἔστω κι ἂν οἱ γινῶμες τοὺς δέν συνέπιπταν μέ τίς δικές του. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καί τὸν ἐρμηνευτικὸ πλουραλισμὸ, πού ἐπισημάναμε πρὸ πάνω: «Ἡμεῖς μὲν οὖν καί διεξοδικώτερον ἐβουλόμεθα τὰ τῆς ἱερωτάτης τελετῆς ἐρμηνεῦσαι. Ἄλλ' ὅτι καί ἀδρανῆς ἡμῶν ὁ νοῦς, καί τῶν μεγίστων καί θείων ἀνδρῶν τινες ἀξίως αὐτῶν τῆς ὑψηλῆς γνώσεως συνεγράψαντο, ἐκεῖσε παραπέμποντες ὑμᾶς, σιγῶμεν ἡμεῖς. Ἀλλὰ καί ὅσα περ εἶπομεν, οὐκ ἀφ' ἑαυτῶν εἶπομεν, ἀλλὰ ἀφορμὰς ἔχοντες ἐκ πατέρων καί τῶν τῆς εὐσεβείας μάλιστα διδασκάλων, οἳ περὶ τούτου ὑψηλοφρόνως ἐδίδαξαν... ἀλλ' ἐπειδὴ καί περὶ τούτου ἐκείνοις ἠρμήνευται, οὐ χρεῖα λέγειν ἡμᾶς»⁴⁷.

* * *

45. Διάλογος..., κεφ. τοα'.

46. Ἐρμηνεία..., κεφ. 4δ'.

47. Ἐρμηνεία..., κεφ. ρα'.

Ἀπό τήν πατερική γραμματεία περισώθηκε σειρά ὑπομνημάτων στή θεία λατρεία -«Ἑρμηνειῶν»-, ἀπό τά ὅποια μποροῦμε νά ἔχουμε μιά σαφῆ εἰκόνα τοῦ συμβολικοῦ αὐτοῦ τρόπου ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν τελετῶν καί λατρευτικῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας. Δέν σώθηκαν ἀσφαλῶς ὅλα ὅσα γράφηκαν κατά καιρούς. Ὅσα ὅμως ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς εἶναι πολλά καί σπουδαῖα. Τά περισσότερα κυκλοφοροῦν σέ νεώτερες προσιτές ἐκδόσεις, μέ τό κείμενο καί τή μετάφραση, εἰσαγωγή καί σχόλια. Ἡ μελέτη τους ἀποτελεῖ πηγή πνευματικοῦ πλουτισμοῦ καί ἀληθινή μύηση στό συμβολικό κόσμο τῆς θείας λατρείας καί ἀπαραίτητο βοήθημα γιά τήν κατήχηση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στό μυστικό νόημα τῆς λατρευτικῆς μας παραδόσεως. Τά μνημονεύω κατά χρονολογική σειρά, μέ ἐλάχιστα κατ' ἀνάγκη σχόλια γιά τόν καθένα.

1. «Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», ἔργο τοῦ τέλους τοῦ Ε' καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰώνα, ἀγνώστου συγγραφέα, πού καλύπτεται μέ τό ψευδώνυμο «Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης». Ὑπομνηματίζει τό βάπτισμα, τή θεία εὐχαριστία, τήν εὐλογία τοῦ μύρου, τίς χειροτονίες, τή μοναχική κουρά καί τή νεκρώσιμη ἀκολουθία. Μετά ἀπό μικρή γιά τήν κάθε ἱερή τελετή εἰσαγωγή, ἐκθέτει σύντομα τή λειτουργική της τάξη καί κατόπιν ἀναλύεται στή «θεωρία». Ἡ θεωρία τοῦ Διονυσίου ἀσκήσασε ἰδιαίτερα μεγάλη ἐπίδραση στους μεταγενέστερους ὑπομνηματιστές καί λόγω τῆς σπουδαιότητάς της καί λόγω τοῦ κύρους πού τῆς ἔδωσε τό ὄνομα τοῦ Ἀρεοπαγίτου, μαθητοῦ τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί πρώτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν.

2. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (†662), «Μυσταγωγία περί τοῦ τίνων σύμβολα τά κατά τήν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπί τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε». Ὑπομνηματίζει τή θεία λειτουργία μέ ἐμφανεῖς ἐξαρτήσεις ἀπό τόν Διονύσιο.

3. Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (715-730), «Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική θεωρία». Ἑρμηνεύει τή θεία λειτουργία, τό ναό καί τά ἄμφια.

4. Θεοδώρου ἐπισκόπου Ἀνδίδων (1054-1067), «Προθεω-

ρία κεφαλαιώδης περί τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καί μυστηρίων».

5. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, «Λόγος περιέχων τήν ἐκκλησιαστικήν ἅπασαν ἱστορίαν καί λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων». Ἔργο ψευδεπίγραφο, πού ἄμεσα ἐξαρτᾶται ἀπό τόν Γερμανό.

6. Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ (1018-1078), «Ἐξήγησις σύντομος» ἢ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας», ἔμμετρο ὑπόμνημα ἐξαρτώμενο καί αὐτό ἀπό τόν Γερμανό, πού ἐρμηνεύει, ὅπως καί τά τρία προηγούμενα τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ, τό ναό καί τά ἄμφια τῶν ἱερέων.

7. Νικολάου Καβάσιλα (ΙΔ' αἰώνας), «Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς» σέ ἐπτά λόγους. Ἑρμηνεύει τό βάπτισμα, τό μύρο, τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ καί τά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ.

8. Τοῦ ἰδίου, «Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν» ἢ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας».

9. Τοῦ ἰδίου, «Εἰς τήν ἱεράν στολήν».

10. Τοῦ ἰδίου, «Περί τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων». Τά δύο πρῶτα ἔργα τοῦ Καβάσιλα εἶναι ἀπό τά καλλίτερα δείγματα τοῦ εἶδους, μέ ἰδιαίτερη πρωτοτυπία καί θαυμαστό θεολογικό βάθος. Στό τρίτο ἐρμηνεύει συνοπτικά τά ἄμφια καί στό τέταρτο κάνει μιά πολύ σύντομη περίληψη τοῦ δευτέρου, μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στό ζέον.

11. Συμεών ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (†1429), «Ἑρμηνεία περί τε τοῦ θείου ναοῦ καί τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περί καί διακόνων, ἀρχιερέων τε καί τῶν ὧν ἕκαστος τούτων στολῶν ἱερῶν περιβάλλεται, οὐ μὴν ἀλλά καί περί τῆς θείας μυσταγωγίας, λόγον ἐκάστω διδοῦσα τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων θείως».

12. Τοῦ ἰδίου, «Διάλογος ἐν Χριστῷ κατά πασῶν τῶν αἱρέσεων καί περί... τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καί μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας». Πρόκειται γιά τό πληρέστερο πατερικό ἔργο, στό ὁποῖο ὑπομνηματίζεται ὀλόκληρη σχεδόν ἡ λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας καί συνοψίζεται ἡ προγενέστερη ἐρμην-

νευτική της παράδοση. Διαβάσθηκε πολύ στό πρωτότυπο καί σέ μεταφράσεις καί καθ' ὅλη τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας τροφοδότησε πνευματικά καί μυσταγώγησε στή θεία λατρεία τούς ἱερεῖς καί τόν εὐσεβή λαό.

13. Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ (†1444), «Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας». Ἑρμηνευτικό ὑπόμνημα στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ.

Ἐκτός ἀπό τά ἀνωτέρω ἀναγραφόμενα συστηματικά καί εἰδικά ὑπομνήματα στή θεία λειτουργία κυρίως, ἀλλά καί στίς λοιπές ἱερές τελετές τῆς Ἐκκλησίας, σέ συγγράμματα πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων συναντοῦμε περιστασιακά ἀναφορές σέ λειτουργικά θέματα καί συμβολικές ἐρμηνεῖες τῶν λατρευτικῶν τύπων ἀνάλογες μέ ἐκεῖνες τῶν ὑπομνηματιστῶν. Θά μπορούσαν ἰδιαίτερα νά μνημονευθοῦν οἱ μυσταγωγικές κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, τοῦ Θεοδώρου Μοψουεσίας, τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων καί τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, οἱ ἐπιστολές τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου καί λόγοι καί πραγματεῖες πολλῶν νεώτερων πατέρων καί συγγραφέων. Συμβολικές ἐρμηνεῖες ἢ ἐπιδράσεις τῶν συμβολικῶν ἐρμηνειῶν συναντοῦμε συχνά καί στήν ἐκκλησιαστική ὑμνογραφία, στήν εἰκονογραφία καί στίς πάσης φύσεως εἰκαστικές παραστάσεις, στίς μικρογραφίες τῶν χειρογράφων, στή μικροτεχνία, στή διακοσμητική, στήν ὕφαντική καί κεντητική, στήν κατασκευή τῶν ἱερῶν σκευῶν, ἀμφίων καί καλυμμάτων καί τά ὅμοια.

Ἡ ἔκταση αὐτή τῶν συμβολισμῶν δείχνει πῶς δέν πρόκειται γιά μιὰ παρωνυχίδα στήν ὅλη ἐκκλησιαστική φιλολογία καί πρακτική, οὔτε γιά ἓνα καιρικό φαινόμενο, μιὰ τέλος πάντων ἐρμηνευτική στή θεία λατρεία μόδα μιᾶς ἐποχῆς ἢ ὀρισμένων ἰδιορρόθμων συγγραφέων ἢ καλλιτεχνῶν. Χωρίς νά χωρεῖ καμμιά ἀμφιβολία, βρισκόμαστε μπροστά σ' ἓνα μόνιμο καί ἰδιαίτερα σοβαρό καί κοινῶς ἀποδεκτό τρόπο προσεγγίσεως καί ἐρμηνείας τῆς λειτουργικῆς πράξεως, πού δέν δογ-

ματίζει μὲν, ἀλλὰ οὐσιαστικά διαποτίζει τὴν ὅλη λατρευτικὴ ζωὴ. Ἐπισημάναμε ἀδυναμίες καὶ ὑπερβολές τοῦ τρόπου αὐτοῦ. Καὶ ὁμολογουμένως ὑπάρχουν. Θὰ μπορούσαν ἐπίσης νὰ ἐπισημανθοῦν δυσχέρειες ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τοῦ συμβολισμοῦ, πού ὀφείλονται εἴτε στό ἴδιο τό σύμβολο εἴτε στοὺς ἀποδέκτες του εἴτε καί στήν ἔλλειψη ἢ ἀδυναμία τῶν σημερινῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας νὰ μεταφράσουν τό παραδοσιακό λατρευτικὸ σύμβολο στή σύγχρονη γλώσσα, μέ τὴν ὁποία συνήθισαν νὰ συνεννοοῦνται οἱ ἄνθρωποι. Εἶναι γεγονός πὼς πολλά σύμβολα ἄλλοτε αὐτονόητα σήμερα εἶναι προβληματικά ἢ τουλάχιστον ἔχασαν τὴν βαρύτητα καὶ τὴν ἀμεσότητα πού εἶχαν στόν καιρό τῆς γενέσεως καὶ τῆς χρήσεώς τους. Παράδειγμα· σύμβολα καὶ εἰκόνες ἀπό τὴν παλιά πολεμικὴ τέχνη ἔχουν σήμερα ἀτονήσει ἢ καί λησμονηθεῖ, ὅπως τό τεῖχος, ἡ πύλη, ἡ ἔπαλξη, τό βέλος, τό πεπυρωμένο βέλος, ἡ ἀσπίδα, ὁ θώρακας, ἡ περικεφαλαία, ἡ ἐλέπολη, καὶ ἔχουν χάσει τόν φορτισμό πού εἶχαν τότε. Εἶναι μουσειακά εἶδη, γνωστά ἔμμεσα ἀπό μελέτες καὶ ἱστορικές ἀναδιφήσεις. Ἡ ἀλλαγὴ ἐξ ἄλλου τῶν πολιτιστικῶν συνθηκῶν ἐξασθένησε τὴν πρακτικὴ σημασία καὶ τὴν βαρύτητα συμβόλων, πού ἄλλοτε ἦταν βασικά στοιχεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς· ὁ ἄρτος δέν εἶναι πιά τό κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς διατροφῆς· τό ἔλαιο δέν εἶναι τό κύριο θεραπευτικὸ μέσο, οὔτε οἱ ἀθλητὲς ἀλείφονται μέ λάδι πρὶν ἀπό τοὺς ἀγῶνες· τό δαχτυλίδι δέν εἶναι πιά σφραγίδα· ἡ λαμπάδα ἢ τό λυχνάρι δέν εἶναι πιά τὰ φωτιστικά μέσα· τὰ μεσάνυχτα δέν εἶναι πιά χρόνος ἐγέρσεως ἀπό τόν ὕπνο, ἀλλὰ μᾶλλον κατακλίσεως· οἱ ἄνθρωποι δέν ντύνονται πιά μέ χιτῶνες καὶ ἱμάτια· τό ἐρυθρὸ χρῶμα δέν ἀνακαλεῖ μνήμη πένθους, ἀλλὰ μᾶλλον χαρᾶς· ὁ σταυρός δέν εἶναι μέσο φρικτῆς θανατικῆς ἐκτελέσεως σεσημασμένων κακοποιῶν· ἡ γῆ δέν ἀποτελεῖ τό κέντρο τοῦ κόσμου, οὔτε εἶναι στερεωμένη στά ὕδατα· ὁ κόσμος ἀποδείχθηκε ἀπό τὴν ἐπιστήμη ὅτι δέν εἶναι τριώροφος—οὐρανός, γῆ, ἅδης—κι ὅτι ὁ ἥλιος δέν γυρίζει γύρω ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ ἡ γῆ γύρω ἀπὸ τόν ἥλιο· ὁ κόσμος δέν εἶναι πιά

«τετραπέρατος» καί ἡ κτίσις δέν εἶναι συναρμοσμένη ἀπό τέσσαρα στοιχεῖα, ἀλλά ἀπό πολύ περισσότερα. Ἡ Ἐκκλησία ὁμως μιᾶ ἀκόμα αὐτή τή γλώσσα τῶν συμβόλων, ἄμεσα καταληπτή τότε, σχεδόν ἀκατάληπτη τώρα. Μ' ἄλλα λόγια χρειάζεται πρῖν κάνει τήν ἀναγωγή, νά μεταφράσει καί νά ἐπεξηγήσει καί τό ἴδιο τό σύμβολο. Ἐξ ἄλλου οἱ σημερινοί χριστιανοί δέν εἶναι οὔτε ἄμεσα προσήλυτοι ἀπό τόν ἰουδαϊσμό ἢ ἀπό τήν εἰδωλολατρία, οὔτε παιδιά τῆς πρώτης ἢ τῆς δεύτερης κᾶν γενιᾶς, οὔτε συζοῦν μέ ἑβραίους καί ἐθνικούς. Ὡς ἐκ τούτου δέν γνωρίζουν τά σύμβολα τῆς λατρείας τοῦ νομικοῦ ναοῦ καί τῆς συναγωγῆς καί τούς μύθους καί τά σύμβολα τῆς εἰδωλολατρίας. Ἔτσι ὁ μυσταγωγικός λόγος σήμερα δέν μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει τό βάπτισμα διά τῆς διαβάσεως τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, τήν θεία εὐχαριστία διά τοῦ μάννα, τό Πάσχα διά τῆς ἐξόδου, τά Χριστούγεννα καί τά Θεοφάνεια καί τίς γιορτές τοῦ Προδρόμου διά τῶν ἡλιολατρικῶν σκιωδῶν προτυπώσεων καί νά παρουσιάσει τό σύμβολο τοῦ Χριστοῦ - Ὁρφέως, ἄν προηγουμένως δέν ἀναλωθεῖ στό νά ἐπεξηγηῖ τό μάννα καί τήν ἔξοδο καί στό νά ἀφηγεῖται τούς μύθους τοῦ ἀνικητοῦ ἡλίου καί τοῦ Ὁρφέα. Ἀκόμα δυσχερέστερο εἶναι τό ἔργο τοῦ μυσταγωγοῦ σέ νεοφωτίστους πού μεταστρέφονται ἀπό τήν ἀθεΐα ἢ πού προσέρχονται στόν Χριστιανισμό σέ κῶρες ἱεραποστολῶν, πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν πολιτιστικό καί γεωγραφικό κῶρο, στόν ὁποῖο ἀρχικά γεννήθηκε καί ἀνδρώθηκε ὁ Χριστιανισμός. Τά συγκεκριμένα λειτουργικά σύμβολα μπορεῖ γι' αὐτούς νά εἶναι τελείως ξένα καί ἄγνωστα ἢ καί νά ἔχουν ἄλλη ἢ καί ἀντίθετη ἔννοια ἀπ' αὐτή πού τά προσέδωσε ὁ ἑλληνορωμαϊκός πολιτισμός καί ὁ Μεσογειακός γεωγραφικός καί ἱστορικός περίγυρος.

Παρ' ὅλα αὐτά, παρὰ τίς ὑπερβολές τοῦ συμβολισμοῦ καί παρὰ τίς ποικίλες δυσχέρειες πού εἶναι συναρτημένες μ' αὐτόν, δέν εἶναι κᾶν νοπτό νά παρακάμπεται ἢ καί τελείως νά ἀγνοεῖται ὡς τρόπος κατανοήσεως τῆς λατρείας καί ἀναγωγῆς ἐκ τῶν τύπων στήν ἀλήθεια, ἐκ τῶν ἱερῶν συμβόλων στά σημαινόμενα.

Ἡ γραμμὴ ἐν προκειμένῳ τῆς πατερικῆς παραδόσεως, πού σταθερά ἐκφράζεται στὰ ἐρμηνευτικά στή θεία λατρεία ὑπομνήματα τῶν πατέρων καί στίς περιστασιακές ἀναφορές τους στὰ τελούμενα εἶναι σαφής. Τό λειτουργικό σύμβολο «καθάπερ ἐν πίνακι» κατά τόν ἱερό Καβάσιλα, εἰκονίζει τήν ἐν Χριστῷ οἰκονομία καί τήν ἀναπαριστᾶ πραγματικά, ἀνακαλεῖ τίς προτυπώσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, σημαίνει τήν ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος μέσα στήν Ἐκκλησία καί στίς ψυχές τῶν πιστῶν καί προαναγγέλλει τήν πληρότητα τῆς θείας βασιλείας κατά τά ἔσχατα⁴⁸. Καί ὅπως συμπληρώνει ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης «διά συμβόλων ἱερῶν διδάσκει τά ὑπέρ ἔννοϊαν ἡ Ἐκκλησία»⁴⁹. Τά σύμβολα -τά «αἰσθητά»- ἀγιάζουν τίς αἰσθήσεις καί τά «νοητά», τά ὁποῖα ἐγκρύπτονται σ' αὐτά, ἀγιάζουν τό πνεῦμα. Ἀκριβῶς δέ ὁ Κύριος παρέδωκε διπλά τά μυστήρια «ἵνα καί ἡμᾶς διπλῶς κατά τε τό ἀόρατον καί τό ὄρατόν ἀγιάσῃ τήν ψυχὴν καί τό σῶμα» τοῦ διφυοῦς ἀνθρώπου⁵⁰. Κάθε σύμβολο ἔχει «δύναμιν»⁵¹ καί «λόγους»⁵² καί «σημασίαν»⁵³ καί ὁ πιστός καλεῖται νά διαβῇ «πρός τήν γνῶσιν... τῶν τελουμένων» καί ὅσων δι' αὐτῶν ἡ Ἐκκλησία «κηρύττει τε καί διενεργεῖ»⁵⁴ κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου.

* * *

Ὅλα ὅσα ἀνωτέρω θεωρητικά ἀναπτύξαμε θά καταστοῦν πιο σαφῆ καί συγκεκριμένα ἀπό τήν ἐπιλογή καί τό σχολιασμό χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπό τά ἔργα τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς θείας λατρείας πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πού προαναφέραμε. Τά κείμενα ἀναφέρονται σέ ποικιλία θεμάτων καί ἐκφράζουν τίς τάσεις καί τίς ἀρχές τῆς συμβο-

48. Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας Α' 14-15. Η' 2-3.

49. Ἐρμηνεία..., κεφ. β'.

50. Διάλογος..., κεφ. σπθ'.

51. Διάλογος..., κεφ. νζ'.

52. Διάλογος..., κεφ. οπ'.

53. Διάλογος..., κεφ. οθ'.

54. Διάλογος..., κεφ. οθ'.

λικῆς ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν τύπων, τοὺς τρόπους ἀναγωγῆς ἀπὸ τὸ σύμβολο στὸ σημαινόμενο, τὴν εὐλυγισία καὶ τὸ πολυσήμα- ντο τῶν συμβόλων, τὴ χριστολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ σημα- σία τους, τὴν ἀναφορὰ τους πρὸς ἕν Χριστῷ βίῳ τῶν πιστῶν, τὸ ἀγιογραφικὸ ὑπόβαθρό τους, ἀκόμα καὶ τίς ὑπερβολές στίς ὁποῖες ἔφθασαν ὀρισμένοι συμβολισμοί. Μ' ἓνα λόγο, τὰ πλε- ονεκτῆματα καὶ τὰ μειονεκτῆματα τοῦ λειτουργικοῦ συμβολι- σμοῦ καὶ πρὸ παντός τὴ δυναμικὴ παρουσία του στὴ λειτουρ- γικὴ ζωὴ καὶ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας.

1.

Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου,

«Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», κεφ. Ε', ΙΙΙ, Ι-ΙV

Κοινὰ μὲν ἔστι τοῖς ἱεράρχαις τε καὶ ἱερεῦσι καὶ λειτουργοῖς ἐν ταῖς ἱερατικαῖς αὐτῶν τελειώσεσιν ἢ πρὸς τὸ θεῖον θυσια- στήριον προσαγωγή καὶ ὑπόπτωσις, ἢ τῆς ἱεραρχικῆς χειρὸς ἐπίθεσις, ἢ σταυροειδῆς σφραγίς, ἢ ἀνάρρησις, ὁ τελειωτικὸς ἀσπασμός· ἑξαίρετα δὲ καὶ ἔκκριτα τοῖς ἱεράρχαις μὲν ἢ τῶν λογίων ἐπὶ κεφαλῆς ἐπίθεσις, οὐκ ἔχόντων τοῦτο τῶν ὑφειμέ- νων ταγμάτων· τοῖς δὲ ἱερεῦσιν ἢ ἀμφοῖν τοῖν ποδοῖν κλίσις, οὐκ ἔχούσης τοῦτο τῆς τῶν λειτουργῶν τελειώσεως· οἱ γὰρ λει- τουργοί, καθὼς εἴρηται, τὸν ἓνα κλίνουσιν τοῖν ποδοῖν μόνον.

Ἡ μὲν οὖν ἐπὶ θεῖον θυσιαστήριον προσαγωγή καὶ ὑπόπτωσις αἰνίσσεται πᾶσι τοῖς ἱερατικῶς τελουμένοις ὑποτι- θέναι καθόλου τελετάρχῃ Θεῷ τὴν οἰκείαν ζωὴν καὶ τὴν ἑαυτῶν νοερὰν ὀλότητα πάναγον αὐτῷ καὶ καθιερωμένην προσαγαγεῖν καὶ ὁμοειδῆ καί, ὡς δυνατόν, ἀξίαν οὔσαν τοῦ θεαρχικοῦ καὶ παναγεστάτου καὶ ἱερείου καὶ θυσιαστηρίου τοῦ καθιεροῦντος ἱερατικῶς τοὺς θεοειδεῖς νόας.

Ἡ δὲ τῆς ἱεραρχικῆς χειρὸς ἐπίθεσις ὁμοῦ μὲν ἐμφαίνει τὴν τελεταρχικὴν σκέπην, ὑφ' ἧς ὡς παῖδες ἱεροὶ περιέπονται πατρικῶς, αὐτοῖς μὲν ἔξιν καὶ δύναμιν ἱερατικὴν δωρουμένης, τὰς ἐναντίας δὲ αὐτῶν δυνάμεις ἀπορραπιζούσης· διδάσκει δὲ ἅμα καὶ πάσας τελεῖν τὰς ἱερατικὰς ἐνεργείας ὡς ὑπὸ Θεῷ

πράπτοντας τούς τελεσθέντας καί τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν αὐτόν ἔχοντας ἐν παντί καθηγεμόνα.

Ἡ σταυροειδής δέ σφραγίς τήν ἀπασῶν ὁμοῦ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων ἀνενεργησίαν καί τήν θεομίμητον ζωήν ἀφορῶσαν ἀκλινῶς εἰς τήν ἀνδρικήν Ἰησοῦ θειοτάτην ζωήν ἄχρι σταυροῦ καί θανάτου, μετά θεαρχικῆς ἀναμαρτησίας ἐληλυθότος, καί τούς οὕτω ζῶντας ὡς ὁμοειδεῖς ἐνσημαίνοντος τῇ σταυροειδεῖ τῆς οἰκείας ἀναμαρτησίας εἰκόνι.

Τό παρατιθέμενο ἀπόσπασμα ἀφορᾷ στήν «ἱερατική τελείωση», στή χειροτονία δηλαδή τῶν ἀρχιερέων, ἱερέων καί διακόνων, εἰδικότερα δέ στήν προσαγωγή στό θυσιαστήριο, στήν ἐπίθεση τῆς χειρός καί στήν κλίση τῶν γονάτων. Εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ ὕφους καί τῆς ὀρολογίας τοῦ Διονυσίου καί τοῦ τρόπου ἐρμηνείας τῶν λειτουργικῶν τύπων, πού ἐπηρέασε βαθύτατα τήν ἐρμηνευτική λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τό λόγο αὐτό καί γιά τό ὅτι τό ὑπόμνημά του εἶναι τό ἀρχαιότερο ἀπό τά σωζόμενα παρόμοια ἔργα, ἐθεωρεῖτο «πατήρ» τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔδειξε ὅτι οἱ ρίζες της βρίσκονται στή θεολογία τοῦ Ὠριγένους, πού δέν ἔγραψε μέν μυσταγωγικό ὑπόμνημα, ἀλλά ἔθεσε τίς θεολογικές βάσεις τοῦ λειτουργικοῦ συμβολισμοῦ. Κατ' αὐτόν τό λειτουργικό σύμβολο ἔχει ἰδιαίτερη πνευματική ἀξία καί πραγματική ὑπόσταση. Ἐπιμηκύνει στό παρόν τό μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καί τό καθιστᾷ ἐνεργό καί μᾶς ἀνάγει ἀπό τό ὄρατό στό ἀόρατο, ἀπό τήν «ἱστορική διήγηση» στή «νοντή θεωρία», ἀφοῦ ἀποτελεῖ εἰκόνα καί πρόγευση τῆς οὐρανοῦ λειτουργίας καί τῆς θείας πραγματικότητας. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ γραμμή ἀκολουθεῖται καί ἀπό τόν Διονύσιον.

2.

Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ,
«Μυσταγωγία», κεφ. π'

Τήν μέν οὖν πρώτην εἰς τήν ἁγίαν Ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιερέ-

ως κατά τήν ἱεράν σύναξιν εἴσοδον, τῆς πρώτης τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ διά σαρκός εἰς τόν κόσμον τοῦτον παρουσίας τύπον καί εἰκόνα φέρειν ἐδίδασκε· δι' ἧς τήν δουλωθεῖσαν τῇ φθορᾷ καί παθοῦσαν ὑφ' ἑαυτῆς τῷ θανάτῳ διά τῆς ἁμαρτίας καί βασιλευομένην τυραννικῶς ὑπό τοῦ διαβόλου τῶν ἀνθρώπων φύσιν ἐλευθερώσας τε καί λυτρωσάμενος, πᾶσαν τήν ὑπέρ αὐτῆς ὀφειλήν ὡς ὑπεύθυνος ἀποδούς, ὁ ἀνεύθυνος καί ἀναμάρτητος, πάλιν πρὸς τήν ἐξ ἀρχῆς ἐπανήγαγε τῆς βασιλείας χάριν, ἑαυτὸν λύτρον ὑπέρ ἡμῶν δούς καί ἀντάλλαγμα καί τῶν ἡμετέρων φθοροποιῶν παθημάτων τό ζωοποιόν αὐτοῦ πάθος ἀντιδούς, παιώνιον ἄκος καί παντός τοῦ κόσμου σωτήριον· μεθ' ἧν παρουσίαν ἢ εἰς οὐρανοῦς αὐτοῦ καί τόν ὑπερουράνιον θρόνον ἀνάβασίς τε καί ἀποκατάστασις συμβολικῶς τυποῦται διά τῆς ἐν τῷ ἱερατείῳ τοῦ ἀρχιερέως εἰσόδου καί τῆς εἰς τόν θρόνον τόν ἱερατικόν ἀναβάσεως.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ἀρχιερέως στό ναό κατά τήν ὥρα τῆς συνάξεως –σημερινή «μικρά» εἴσοδος– καί ἡ ἀνάβασίς του στήν καθέδρα σχολιάζονται ἐδῶ ἀπό τόν ἅγιο Μάξιμο. Ὁ ἀρχιερεὺς εἶναι τύπος τοῦ Χριστοῦ καί ἡ παρουσία του στήν ἱερή σύναξιν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ παραβάλλεται πρὸς τήν ἐν σαρκί ἐπιδημία τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμο. Ἡ ἄνοδος τοῦ ἀρχιερέως στό σύνθρονον πρὸς τήν ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ Πατρός καθέδρα τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται γιά μιὰ ὑψηλή θεολογική θεώρηση πού νοηματοδοτεῖ τή λειτουργική πράξιν, προβάλλοντας τό χριστοκεντρικό καί σωτηριολογικό χαρακτήρα της. Ὁ λειτουργικός τύπος μετουσιώνεται σέ θεολογία, ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, ἀληθινή θεοφάνεια.

3.

**Γερμανοῦ, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως,
«Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική θεωρία»**

Ἐκκλησία ἐστὶ ναός Θεοῦ, τέμενος ἅγιον, οἶκος προσευχῆς, συνάθροισις λαοῦ, σῶμα Χριστοῦ, ὄνομα αὐτοῦ,

νύμφη Χριστοῦ, ἐκκαλουμένη πρὸς μετάνοιαν καὶ πρὸς εὐχὴν τοὺς λαούς· τῷ ὕδατι τοῦ ἁγίου βαπτίσματος αὐτοῦ καθαριθεῖσα καὶ τῷ αἵματι αὐτοῦ τῷ τιμίῳ ἔρραντισμένη καὶ νυμφικῶς ἐστολισμένη καὶ τῷ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μύρῳ σφραγιζομένη, κατὰ τὸν προφητικὸν λόγον· «Μύρον ἐκκενωθέν ὄνομά σου» (ᾠδ. Ἄσμ. α' 3) καὶ «εἰς ὄσμὴν μύρου σου δραμοῦμεν» (ᾠδ. Ἄσμ. α' 4), ὅτι «ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς τό καταβαῖνον ἐπὶ πώγωνα, τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρὼν, τό καταβαῖνον ἐπὶ τὴν ὠάν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ» (Ψαλμ. ρλβ' 2). Ἄλλως· Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυποῦσα τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ, δεδοξασμένη ὑπὲρ τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μωσέως, ἐν πατριάρχαις προτυπωθεῖσα, ἐν ἀποστόλοις θεμελιωθεῖσα, ἐν ᾗ τό ἱλαστήριον καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ἐν προφήταις προκηρυχθεῖσα, ἐν ἱεράρχαις κατακοσμηθεῖσα καὶ ἐν μάρτυσι τελειωθεῖσα καὶ ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτῶν λειψάνοις ἐνθρονισθεῖσα. Ἄλλως· Ἐκκλησία ἐστὶν οἶκος θεϊκός, ἐνθα ἡ μυστικὴ ζωοθυσία γέγονε, καὶ τὰ ἔνδον τοῦ ἱερατείου καὶ ἅγιον σπῆλαιον, ἐνθα ὁ τάφος καὶ ἡ τράπεζα ἡ ψυχοτρόφος καὶ ζωοποιός καὶ οἱ ἐν αὐτῇ μαργαρίται, τὰ θεῖα δόγματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ.

Ἐπιλέγουμε τό χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τό ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ, πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν εἰσαγωγὴν στό ἔργο του αὐτό. Ἀναφέρεται στό συμβολισμό τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, πού διακλαδίζεται σέ τρεῖς ἐπὶ μέρους ἐνότητες μέ πολλαπλούς ἐπὶ μέρους συμβολισμούς, χωρὶς αὐτὸ νά διασπᾶ τὴ συμφωνία καὶ τὴν ἁρμονία τοῦ ὅλου. Ὁ συμβολισμὸς ὑπερβαίνει τὴ λογικὴ, γι' αὐτὸ καὶ κινεῖται ἐλεύθερα καὶ ἀδούλωτα ἀπὸ τὰ συμβατικὰ σχολαστικὰ σχήματα, χωρὶς νά παραλογίζεται. Ναός-ἐκκλησία-οὐρανός-Χριστός ἀλληλοπεριχωροῦνται, ἀφοῦ ὁ χειροποίητος ναός εἶναι ὄρατό σύμβολο τῆς Ἐκκλησίας, τῆς καινῆς κτίσεως καὶ τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ ἁγίου κατοικητηρίου τοῦ Θεοῦ. Τύποι τῆς Παλαιᾶς καὶ ἀλή-

θεια τῆς Καινῆς Διαθήκης συμπλέκονται. Κεφαλή, κέντρο καί ἀνακεφαλαίωση ὅλων εἶναι ὁ Χριστός, καί ὁ ναός Του ἔργαστήριο τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, σύμβολο καί ἐνύλωση τοῦ δράματος τοῦ ἐν Χριστῷ σεσωσμένου καί ἀνακαινισμένου κόσμου. Ἡ κατασκευή καί διαρρύθμιση τοῦ ὀρθόδοξου ναοῦ καί ὁ ἀγιογραφικός του διάκοσμος ἐπηρεάσθηκαν βαθύτατα ἀπό τή συμβολική αὐτή θεώρηση τοῦ χώρου τῆς λατρείας καί μεταμόρφωσαν τό ἀπλό καί δρομικό κατ' ἀρχάς κτίσμα σέ ὄρατή ἀπεικόνιση τοῦ ἐσχατολογικοῦ δράματος τοῦ μεταμορφωθέντος καί ἀποκατασταθέντος ἐν Χριστῷ κόσμου, τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

4.

**Θεοδώρου, ἐπισκόπου Ἀνδίδων,
«Προθεωρία κεφαλαιώδης περί τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ
γινομένων συμβόλων καί μυστηρίων», κεφ. α', γ'**

Πολλοί τῶν ἱεραῶν ἡξιωμένων ἴσασι μὲν καί ὁμολογοῦσι τά ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελούμενα τύπον εἶναι τοῦ σωτηρίου πάθους καί τῆς ταφῆς καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ ἡμῶν· ὅτι δέ καί πάσης τῆς αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς σωτηριώδους ἐπιδημίας τε καί οἰκονομίας σημαίνουσι τά παρηκολουθηκότες γνωρίσματα ἀπ' αὐτῆς ἀρχῆς τῆς συλλήψεως τούτου, γεννήσεώς τε καί ἀναγωγῆς τῆς τριακονταετοῦς, πρὸς δέ καί τῆς τοῦ Προδρόμου αὐτοῦ λειτουργίας καί τῆς ἐν τῷ βαπτισματι αὐτοῦ ἀναδείξεως, ναί μὴν καί τῆς τῶν ἀποστόλων ἐκλογῆς καί τοῦ τῶν θαυμασίων τριετοῦς χρόνου, ἐξ ὧν ὁ φθόνος καί ὁ σταυρός κατεσκεύαστο, οὐκ οἶδ' ὅπως εἰπεῖν, ὡς οἶμαι, ἀγνοοῦσι. Καίτοι γε οὐδέ σῶμα καλοῖτ' ἄν ποτε τό μόνην κεφαλὴν ἔχον, ποδῶν δέ καί χειρῶν καί τῶν ἄλλων μελῶν ἀπεστερημένον. Ὅτι δέ σῶμα τέλειον τό θυόμενον, ἄκουσον αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ λέγοντος· «Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τό σῶμά μου» (Ματθ. κς'26). Ἀλλ' οὐδέ βίου καί πολιτείας εἰκῶν ἢ λογική ἱστορία παρά τινος ὑπογράφοιτο, εἰ μή τά ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ γεννήσει παρηκολουθηκότες καί τά ἐν μέσῳ γεγο-

νότα καί ἐν τῷ τέλει συμβεβηκότα ἐνσημανθῶσιν. Εἰ οὖν παρὰ ἀνθρώπων γενόμενα οὕτω συμπλέκονται, ὡς ἂν εἶναι πάντη συμπεπλεγμένα καί ἀνιστόρητα, πῶς ἂν τά περὶ τοῦ θείου Πνεύματος τυπούμενα καί εἰσηγούμενα οὕτως ἐλλιπῆ τὴν εἰκόνα φαίη τις ἂν δέξασθαι; Οὐκοῦν οὐδέ ἡ τοῦ ζωαρχικοῦ τούτου καί θείου σώματος ἀπαράλλακτος εἰκὼν ἐλλιπῆς ὅλως εὐρεθήσεται εἰ τῶν μελῶν τι φέρει περιηρημένον· ἀλλ' ἐν τῷ εἶναι συγκεκαλυμμένα τά τοῦ θείου Πνεύματος λόγια καί ἐν βραχέσι πολλάκις ῥήμασι καί τύποις πολὺν περιέχεσθαι νοημάτων πλοῦτον καί δυσθεώρητον, τοῦτο τοῖς κατ' ἐμέ τὸν νοῦν μὴ καθαράμένοις γνόφος καθίσταται καί ἀτελῆ εἶναι τά τέλεια ὑποτίθησιν.

...Διὰ ταῦτα προηγουμένως μὲν κατὰ τὸν πρόχειρον λόγον καί νῦν τοῦτο πᾶς πιστός εἰδέναι ὀφείλει, ὡς ἡ τῆς θείας ἱερουργίας ἅπαντα τελετὴ αὐτὴν ἐκείνην τὴν ὅλην οἰκονομίαν τῆς περὶ ἡμῶν σωτηριώδους συγκαταβάσεως τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς προεῖρηται, διὰ τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων μυστηρίων συμβολικῶς δηλοῖ· εἰ καί χαλεπὸν ἐφ' ἐκάστῳ τῶν παρὰ Κυρίου γεγεννημένων καί τῶν παρὰ Ἰουδαίοις εἰς αὐτὸν πεπραγμένων μίαν καί τὴν αὐτὴν ἀφαιρῆσαι προᾶξιν ἐν τοῖς συμβόλοις· πολλάκις γάρ τό ἐν τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων ἐπὶ δυσὶ καί τρισὶ τῶν τότε νοοῦνται καί ἀναφέρονται, ὡς προῖών ὁ λόγος δείξει σαφέστερον.

Στὴν εἰσαγωγή τῆς «κεφαλαιώδους προθεωρίας» τοῦ ὁ Θεόδωρος προσπαθεῖ νὰ διατυπώσῃ τίς γενικὲς ἀρχές, βάσει τῶν ὁποίων συμβολικῶς ἐρμηνεύει τὴν θείαν λειτουργίαν.

Κατ' αὐτὸν ἡ θεία λειτουργία δέν εἰκονίζει μόνον τὸ πάθος, τὴν ταφή καί τὴν ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καί τὸν ὅλο ἐπί γῆς βίον Του. Συνεπῆς πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτὴ ἐπιχειρεῖ τὴν ἐρμηνείαν, μὲ κίνδυνον ὑπερβολῶν καί αὐθαιρέτων παρομοιώσεων. Παρὰ τοῦτο ἡ θεώρηση τοῦ Θεοδώρου καί ἄλλων ἐρμηνευτῶν, πού ἀκολουθοῦν τὴν γραμμὴν αὐτὴν, δέν μεταβάλλει τὴν εἰκόνα πού εἶναι κοινῶς ἀποδεκτὴ καί δέν μετατρέπει τὴν θείαν

λειτουργία σ' ἓνα εἶδος ἱερᾶς παραστάσεως, κατά τόν τύπο τῶν μεσαιωνικῶν «μυστηρίων» ἢ «ἱερῶν δραμάτων», τῆς ὁποίας ὑπόθεσις εἶναι ἡ ἀναπαράστασις τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου. Σ' αὐτό βοήθησε καί τό πολυσήμαντο τῶν ἱερῶν πράξεων, πού ὑπαινίσσεται πρὸς τό τέλος τοῦ παραθέματος, καθὼς καί τό ἱστορικά πρωθύστερο ὀρισμένων συμβολισμῶν. Πάντως στήν τάση τῆς ἱστορικῆς θεωρήσεως τοῦ ὅλου βίου τοῦ Κυρίου σά τελούμενα ὀφείλονται καί ἡ μετατόπιση τῆς ἐννοίας πολλῶν σημείων τῆς θείας λειτουργίας, ἀπό τούς παλαιούς παραδοσιακοὺς συμβολισμούς σέ νεωτέρους, πού περιέπλεξαν ἀντὶ νά δια φωτίσουν τό νόημα τῶν τελουμένων. Ἐπί παραδείγματι ἡ προσκομιδὴ καί τὰ τελούμενα κατ' αὐτήν, τὰ σκεύη καί τὰ καλύμματα, ἐνῶ ὅλα εἰκόνιζαν ἀρχικά τό σωτήριο πάθος καί τὰ κατ' αὐτό, βιάσθηκαν στό νά ἐκτυπώνουν τήν γέννησι τοῦ Κυρίου καί τὰ κατ' αὐτήν, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια καί ὁ νεώτερος συμβολικὸς τρόπος ἐρμηνείας τό ἀπαιτοῦσε.

5.

Σωφρονίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων,

«Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων», κεφ. ιη' - ιθ'

Εἶτα, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου, ὁ Δαβὶδ ᾄδει τό «Ἀλληλούϊα»: δηλοῖ τό μὲν «ἄλ», ἐφάνη· τό δέ «ἦλ», ὁ Θεός· τό «οὔϊα», αἰνεῖτε τόν ζῶντα Θεόν. Τό ὠμοφόριον ἀφαιρεῖται τοῦ ἀρχιερέως εἰς τό ἔσχατον «Ἀλληλούϊα» εἰς ἀπόδειξιν τοῦ πληρωθῆναι τόν νόμον καί τοῦ τόν ἀρχιερέα ἱερουργεῖν τὴν νέαν χάριν. Ὁ δέ θυμιατός ὁ ἐν τῷ καιρῷ τοῦ «Ἀλληλούϊα» μετὰ θυμιάματος κινούμενος, τὴν χάριν δηλοῖ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὴν δεδομένην τοῖς μαθηταῖς ὅτε τούτους ἀπέστειλε τοῦ ἰᾶσαι πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν ἐν Ἰσραήλ. Μετὰ τό «Ἀλληλούϊα» λαβὼν ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος τό ἄχραντον Εὐαγγέλιον, ὡς ἄγγελος ἀποσταλεὶς μετὰ τῆς θείας κελεύσεως, ἀνέρχεται εἰς τόν ἄμβωνα καὶ πληροῖ τὴν προφητείαν Ἡσαΐου τὴν

λέγουσαν «Ἐπ' ὄρους πεδινοῦ ἄρατε σημεῖον» (Ἥσ. ιγ' 2). Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν τοῦ πλήθους δείκνυσι τὴν εὐχαριστίαν ὡς ἀξιωθέντος τοιούτων θαυμάτων. Ὁ δὲ ἱερεὺς ἀναπτύσσει τὴν κέλευσιν μετὰ φρίκης καὶ ἀναγγέλλει ταύτην τῷ λαῷ, μετὰ σιγῆς ἰσταμένων, καθὼς Μωϋσῆς καὶ Ἡλίας καὶ πάντες οἱ προφῆται ὁμιλοῦντος αὐτοῖς τοῦ Θεοῦ καὶ τοῖς ἀποστόλοις λέγοντος· «Ἐγὼ εἶμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Ἰωάν. ι' 11). Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν πύξας αὐτὴν ὁ ἀναγνούς, μετέρχεται διδούς πᾶσιν ὡς υἱοῖς ἀσπάξασθαι αὐτήν. Τὸ Εὐαγγέλιόν ἐστι μνηυτικὸν τῆς παρουσίας Χριστοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καθ' ἣν ὥράθη ἡμῖν οὐ δι' αἰνιγμάτων, ἀλλ' ἐμφανῶς· δηλοῖ οὖν αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τοὺς λόγους, τὰς ἐντολάς, τοὺς νόμους οὓς ἡμῖν ἔθετο, τὰ πάθη, τὴν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν καὶ αὐτὴν τὴν ἀνάγνωσιν τῶν γὰρ θαυμάτων οἱ εὐαγγελισταὶ ὀλίγους ἐποιήσαντο λόγους, ἐνὶ ῥήματι πλήθη ἄπειρα θαυμάτων παραδηλώσαντες.

Τέσσαρα δὲ τὰ Εὐαγγέλια κατὰ τὰ τετράμορφα ζῶα, ἐν οἷς κάθεται ὁ τῶν ὄλων Θεός, πρὸς ὃν ἀναφέρεται ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ· ὧν τέσσαρα φαινόμενα πρόσωπα, τὸ πρῶτον ὅμοιον λέοντι, τὸ δεύτερον ὅμοιον μόσχῳ, τὸ τρίτον ὅμοιον ἀνθρώπῳ, τὸ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ· τὸ μὲν οὖν πρῶτον τοῦ λέγοντος τὸ ἔμπρακτον αὐτοῦ καὶ ἡγεμονικὸν χαρακτηρίζει· τὸ δὲ δεύτερον τὴν ἱερουργικὴν τάξιν ἐμφαίνει· τὸ τρίτον τὴν κατὰ ἄνθρωπον αὐτοῦ παρουσίαν καὶ φανέρωσιν διαγράφει· τὸ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφιπαμένην δύναμιν σαφηνίζει. Τὸ μὲν οὖν κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον τὴν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς ἡγεμονικὴν αὐτοῦ καὶ πρακτικὴν καὶ ἔνδοξον γέννησιν διηγεῖται· γράφει γάρ· «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» (Ἰωάν. α' 1). Τὸ δὲ κατὰ Λουκᾶν τὸν τοῦ ἱεραρχικοῦ χαρακτῆρος τύπον παρίστησιν· ἀπὸ γὰρ τοῦ Ζαχαρίου ἱερέως θυμιῶντος ἄρχεται. Ματθαῖος δὲ τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν αὐτοῦ διηγεῖται· «Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Ματθ. α' 1)· ἀνθρωπόμορφον δὲ τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον. Μάρκος δὲ ἀπὸ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος τοῦ ἐξ ὕψους ἐπιόντος τοῖς ἀνθρώποις τὴν ἀρχὴν ἐποιήσατο λέγων· «Ἀρχή

τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς γέγραπται ἐν προφήταις» (Μάρκ. α' 1-2), τὴν περωτὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελίου διὰ τούτου δεικνύς.

Ὁ ἰδιαίτερα ἐπιτυχὴς αὐτὸς σχολιασμός τῆς σπουδαιότητος τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος κατὰ τὴν θεία λειτουργία καὶ ὄλων τῶν λειτουργικῶν πράξεων καὶ λόγων πού τό συνοδεύουν, εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον ἡ συμβολικὴ ἔρμηνεία ἐπενδύει τὰ τελούμενα καὶ ἀναδεικνύει τὴ σπουδαιότητά τους. Ἡ ἱερὴ ἀνάγνωση προβάλλεται ὡς γεγονός ἀληθινῆς θεοφάνειας καὶ θεοπείας κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, κατὰ τὰ ὅποια αὐτὸς ὁ Θεὸς λαλεῖ καὶ ἀποκαλύπτει τόν ἑαυτό Του καὶ τό θέλημά Του στόν περιούσιο λαό Του. Ἡ ἔρμηνεία δέν ὑπερβάλλει, οὔτε παραχαράσσει τὴ λειτουργικὴ τάξη τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀκριβῶς αὐτό τό νόημα θέλει νά προσδώσει στήν ἀνάγνωση τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς. Αὐτό σαφῶς καταφαίνεται ἀπό τόν θεϊκό ὕμνο πού προψάλλεται, τὴν ἐπισημότητα τῆς ἀναγνώσεως, τίς ἐπανελημμένες παρακελεύσεις πού τὴν εἰσάγουν, τὴν προσφορά τοῦ θυμιάματος πού προηγεῖται καὶ τὴν εὐλάβεια μέ τὴν ὁποία περιβάλλεται τό ἱερό βιβλίον τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν. Ὁ πανάρχαιος δέ συμβολισμὸς τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, πού συναρτῶνται πρὸς τὰ τέσσερα ἀποκαλυπτικά ζῶα, κάνει πιο ἔντονη τὴν ἔννοια τῆς διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἀποκαλύψεως καὶ παρουσίας τοῦ Θεοῦ.

6.

**Τοῦ ὑπερτίμου Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ,
«Ἐξήγησις σύντομος τῆς θείας λειτουργίας», στίχ. 101-134**

*Ὁ δ' ὕμνος ὁ τρισάγιος δηλοῖ τὰς ὑποστάσεις
τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἁγίου,
κἂν ἐφ' ἑκάστου τῶν τριῶν ἀρμόζει παραδόξως·
καὶ γὰρ ἕκαστον ἅγιος καὶ ἰσχυρὸς ὑπάρχει
καὶ σὺν τούτοις ἀθάνατος καὶ θεῖος καὶ δεσπότης.
Κάντεῦθεν ἡ ἀνάγνωσις τῶν θείων Ἀποστόλων.*

ἥτις δηλοῖ τὴν ἐκλογὴν τῶν θείων ἀποστόλων.
 Ὁ δ' ὕμνος «Ἀλληλουῖα» τὸ τρίτον περιέχει
 αὐτῶν τῶν ὑποστάσεων τῆς ἁγίας Τριάδος.
 Ἡ δέ σφραγὶς ἦν εἴωθεν ὁ ἱερεὺς ποιεῖσθαι
 οἶονεὶ κατασφράγισμα προφητικῶν λογίων.
 Τό δέ πάλιν θυμίαμα τὴν δεδομένην χάριν
 τοῖς μαθηταῖς τοῦ Πνεύματος δηλοῖ παρά τοῦ Λόγου,
 ὅτε τούτους ἀπέστειλεν ἰᾶσθαι πᾶσαν νόσον·
 ἐπάκτις δέ προσφέρεται τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ,
 ὅτι καί τὰ χαρίσματα Πνεύματος τοῦ ἁγίου,
 ὡσπερ ἐγγράφως εἶδομεν, ἐπαχῶς διαιροῦνται.
 Τό σεπτόν Εὐαγγέλιον τὸ κήρυγμα δεικνύει
 καί τοὺς νόμους οὓς ἔθηκεν ἡμῖν ὁ Παντεπόπτης.
 Μετά τὸ Εὐαγγέλιον αἱ εὐχαὶ καὶ δεήσεις
 αἱ μέχρι τοῦ χερουβικοῦ παρεμφαίνουσιν ὕμνου
 τὴν ἐπὶ χρόνοις τοῖς τρισὶ Χριστοῦ διδασκαλίαν·
 καὶ ἡ τῶν πρὸς τὸ βάπτισμα προσευτρεπιζομένων,
 δι' ἧς τούτους κατήχησεν ἡ δύναμις τοῦ Λόγου
 καὶ θαυμάτων ἐνεργεῖα συνεφέλκετο τούτους.
 Κάντεῦθεν ἡ μετάθεσις τῶν θείων μυστηρίων
 πρὸς τὸ θυσιαστήριον, τὴν ἀπὸ Βηθανίας
 τὴν Ἰησοῦ εἰσέλευσιν εἰς Ἱερουσαλήμ φέρει
 καὶ σταυροῦ τε τὴν ὕψωσιν καὶ τάφον τοῦ Κυρίου.
 Ὁ δ' ὕμνος ὁ ψαλλόμενος παρακελεύει πάντας
 τὸν νοῦν προσεκτικώτερον ἔχειν καὶ μέχρι τέλους,
 ὡς βασιλέα μέλλοντα ὑποδέχεσθαι πάντως.
 Ἡ δέ νύψις ἐδήλωσε τοῦ Πιλάτου τὴν νύψιν,
 «Ἀθῶός εἰμι» φήσαντος «ταύτης τῆς κακουργίας» (Ματθ.
 κζ 24).

Ὁ Ψελλός μέ δεκαπεντασυλλάβους παροξυτόνους στίχους
 συνθέτει ἓνα σύντομο ἀλλά χαριτωμένο ὑπόμνημα στή θεία
 λειτουργία, χωρὶς ἰδιαίτερες βέβαια ἐρμηνευτικές ἀξιώσεις.
 Τό παρατιθέμενο ἀπόσπασμα ἀφορᾷ στό τμήμα ἀπό τόν τρι-
 σάγιο ὕμνο μέχρι τῆ νύψη τῶν χειρῶν κατὰ τὸ χερουβικό. Οἱ

συμβολισμοί είναι οί γνωστοί καί από τούς άλλους ἑρμηνευτές. Ὁ ἔμμετρος ὁμως λόγος τοῦ δίνει ἰδιαίτερη κομψότητα.

7.

**Νικολάου τοῦ Καβάσιλα,
«Εἰς τήν θεῖαν λειτουργίαν».**

1) Κεφ. ΙΖ' 4-6. 2) Κεφ. Α' 9-11

1) Καί ἔστιν ἡ πᾶσα μυσταγωγία καθάπερ τι σῶμα ἐν ἱστορίας, ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους τήν συμφωνίαν καί ὀλοκληρίαν φυλάττον, ὥστε ἕκαστον τῶν τελουμένων ἢ λεγομένων ἰδίαν τινά συντέλειαν τῇ ὁλότητι παρέχειν. Ὅθεν οἱ μὲν ψαλμοί, ὡς ἂν ἐν προσιμίῳ τῆς μυσταγωγίας ἀδόμενοι, τόν πρῶτον καιρόν τῆς τοῦ Χριστοῦ οἰκονομίας σημαίνουσι, τά δέ μετὰ τούτους, αἵ τε τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀναγνώσεις καί τά ἄλλα, τόν ἐφεξῆς. Καί μὴν ἄλλη τις εἴρηται ἡ αἰτία τῶν Γραφῶν καί τῶν ψαλμωδιῶν, προκαθάρσιά τινα πρὸς τά μυστήρια καί παρασκευαί· ἀλλ' οὐδέν κωλύει καί τοῦτο κάκεῖνο δύνασθαι, καί τά αὐτά καί τούς πιστούς ἀγιάζειν καί τήν οἰκονομίαν σημαίνειν. Καθάπερ γάρ τά ἱμάτια πληροῦσι μὲν τήν χρείαν τῆς ἐνδύσεως καί καλύπτουσι τό σῶμα, τῷ δέ τοιάδε εἶναι ἢ τοιάδε, καί ἐπιτήδευμα σημαίνουσι καί βίον καί ἀξίωμα τῶν περικειμένων, οὕτω καί ἐπὶ τούτων ἔχει. Ὅτι μὲν γάρ ὅλως αἱ θεῖαι Γραφαί καί θεόπνευστα ῥήματα καί ἀδόμενα καί ἀναγινωσκόμενα τούς ἀναγινώσκοντας καί ἀδοντας ἀγιάζει· ὅτι δέ τοιαῦτα ἐξελέγησαν καί οὕτως ἐτάχθησαν, καί τήν ἄλλην δύναμιν ἔχουσι καί ἀρκοῦσι πρὸς σημασίαν τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας καί πολιτείας. Ἐπεὶ οὐ μόνον τά ἀδόμενα καί λεγόμενα, ἀλλά καί τά τελούμενα τοῦτον ἔχει τόν τρόπον, καί γίνεται μὲν ἕκαστον τῆς χρείας ἔνεκα τῆς ἐνισταμένης, σημαίνει δέ καί τι τῶν τοῦ Χριστοῦ ἔργων ἢ πράξεων ἢ παθῶν· οἷόν ἐστιν ἡ εἰς τό θυσιαστήριον εἰσαγωγή τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ εἰσαγωγή τῶν τιμίων δώρων, καί τᾶλλα πάντα... τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, θεωρῶμεν τήν ἱερουργίαν ἅπασαν κατά μέρος, καθ' ὅσον τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας εἰκόνα φέρει.

2) Εἰσὶ δέ καί τῶν ἐνταῦθα τελουμένων ἔνια, χρεῖαν μὲν οὐδεμίαν πληροῦντα, σημασίας δέ τινος ἔνεκα μόνον τελούμενα, ὡς ἡ τοῦ ἄρτου κέντησις καί ἡ ἐν αὐτῷ γραφή τοῦ σταυροῦ· καί τό αὐτόν τόν κεντοῦντα σίδηρον ἐν εἴδει λόγχης εἶναι πεποιημένον, καί τό τελευταῖον ἡ εἰς τά ἅγια ἐμβολή τοῦ θερμοῦ ὕδατος. Καί ἐν τοῖς ἄλλοις δέ μυστηρίοις πολλά τοιαῦτα ἂν εὔροις, ὥσπερ ἐν τῷ βαπτίσματι τοὺς βαπτίζεσθαι μέλλοντας ὑπολύεσθαι δεῖ καί ἀποδύεσθαι καί εἰς τὰς δυσμὰς βλέποντας τὰς χεῖρας ἀποιεῖν καί ἐμφυσαῖν. Ἄλλά ταῦτα μὲν ἐκεῖ τό τοῦ πονηροῦ διδάσκουσι μῖσος ὅσον ἐν ἡμῖν εἶναι δεῖ, καί ὅπως ἀνάγκη αὐτόν ἐκτρέπεσθαι τόν μέλλοντα Χριστιανόν ἀληθινόν εἶναι· καί εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον ἐν τοῖς μυστηρίοις, ἄλλην ἂν ἔχοι σημασίαν. Τά δέ ἐν τῇ τελετῇ τῶν δώρων γινόμενα εἰς τήν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν ἀναφέρεται πάντα, ἵνα ἡμῖν ἡ αὐτῆς θεωρία πρό τῶν ὀφθαλμῶν οὕσα τὰς ψυχὰς ἀγιάξῃ καί οὕτως ἐπιτήδειοι γινώμεθα πρός τήν ὑποδοχήν τῶν ἱερῶν δώρων. Καθάπερ γάρ γενομένη τότε τήν οἰκουμένην ἀνέστησεν, οὕτως αἰεὶ θεωρουμένη καλλίω τοῖς θεωροῦσιν αὐτήν καί θειοτέραν ἐργάζεται τήν ψυχήν.

Μιλήσαμε γιά τήν ἰδιαίτερη θεολογική σπουδαιότητα τῶν μυσταγωγικῶν ὑπομνημάτων τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Διακρίνονται γιά τήν νηφαλιότητα καί καθαρότητα τῆς σκέψεως καί τήν ὀρθή καί μετριοπαθῆ τοποθέτηση ἔναντι τῆς πρακτικῆς σκοπιμότητας τῶν τελουμένων καί τῶν δυνατοτήτων τῆς συμβολικῆς καί θεολογικῆς ἐρμηνείας τους. Τό ἕνα δέν ἀντιλέγει στό ἄλλο. Ἀντίθετα ἀλληλοσυμπληρώνονται καί ἀλληλοστηρίζονται. Ἄλλα γίνονται «χρεῖας ἔνεκα», ἄλλα μόνον γιά συμβολικούς λόγους, «σημασίας τινός ἔνεκα». Ὅλα ὅμως σημαίνουν τήν οἰκονομίαν τοῦ Χριστοῦ καί ἀγιάζουν τοὺς πιστούς, τελούμενα, λεγόμενα, ἀδόμενα ἢ ὀρώμενα. Ἡ ἐν Χριστῷ ζωή τοῦ πιστοῦ τροφοδοτεῖται ἀπό αὐτά. Ἄν ἀρνηθεῖ κανεὶς τήν νομιμότητα τῆς συμβολικῆς ἐρμηνείας, ὅχι μόνον ἀποξενώνεται ἀπό τόν τρόπο κατανοήσεως τῶν ἱερῶν τύπων καθ' ὅλην τήν πατερική περίοδο καί γραμματεία, ἀλλά δέν μπορεῖ γενετικά

νά έρμηνεύσει καί ιστορικά νά διαφωτίσει λειτουργικές μορφές πού μόνη άφειτηρία έχουν τούς συμβολισμούς. Τότε ή παρανόηση καί παραχάραξη τους είναι αναπόφευκτη.

8.

Συμεών, άρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης,

**«Διάλογος έν Χριστώ κατά πασών τών αίρέσεων καί περί...
των ιερών τελετών τε καί μυστηρίων πάντων τής Έκκλησίας»,**

1) Κεφ. λγ'. 2) Κεφ. νθ' - ξ'. 3) Κεφ. οθ'. 4) Κεφ. πγ'.

5) Κεφ. σπβ' - σπγ'. 6) Κεφ. σπθ' - σζ'. 7) Κεφ. τε'. τή'.

8) Κεφ. τοα' - τοβ'

1) Έπτά τά χαρίσματα του Πνεύματος, ως Ησαΐας φησί, καί έπτά τά μυστήρια τής Έκκλησίας, διά του Πνεύματος ενεργούμενα: Ταυτα δέ είσι· Βάπτισμα, Χρίσμα, Κοινωνία, Χειροτονία, Γάμος, Μετάνοια καί ΄Ελαιον άγιον.

2) Τη δέ όγδόη ήμέρα προσάγεται τό βρέφος ύπό τινων τω Θεω... Έν τη όγδόη δέ ή περιτομή τότε ήν τοις ΄Ιουδαίοις· τό όνομα δέ νυν έν αυτη οί πιστοί λαμβάνομεν ότι ανακαινισμός ή όγδόη. Πληρωθείσης γάρ τής έβδόμης ήν ή ζωή αυτη κέκτηται, δι' έπτά κυκλουμένη των ήμερών, τη όγδόη πάλιν άπάρχεται, ό σημεϊον τής αναστάσεως έστι καί τής αιωνίου ζωής προοίμιον. Έν γάρ τη όγδόη καί ό Κύριος έξανέστη καί τήν τελευταίαν ήμεϊς ήμέραν τής αιωνίου ζωής έλπίζομεν, ήτις καί άπεραντος έσται, καθά διδασκόμεθα. Έν ταύτη ουν τη όγδόη οί μέν ΄Ιουδαϊοι περιετέμνοντο κατά τά άρρενα μόνον ως άτελείς, σφραγιζόμενοι τω μορίω τής ήδονής, προμαρτυρούντες μέν καί αυτοί τήν ανάστασιν τη όγδόη καί έν τω περιτέμνεσθαι δέ σημαίνοντες ως ή ήδονή τής σαρκός παυθήσεται ποτε καί άφθαρτος έσται ζωή καί μή διά σαρκός ενεργούμενη, μή νοούντες δέ τουτο, μηδέ τήν αληθη περιτομήν τήν τής άμαρτίας κατανοούντες απόθεσιν, όπερ έστί τό άγιον βάπτισμα... Οθεν καί τη όγδόη ήμέρα τό όνομα λαμβάνει μέν τό βρέφος, ώσπερ ό Σωτήρ τό σωτήριο Ιησοϋς επικληθείς... Τη τεσσαρακοστη δέ ήμέρα πάλιν προσάγεται ύπό τής μητρος τω ναω... πεπλη-

ρωκυίας μετὰ τὸν τόκον τὸ τεσσαρακονθήμερον, ἐν ᾧ καὶ τὸ βρέφος ἐν αὐτῇ ἐτελέσθη καὶ σκιριτᾶν ἤρξατο.

3) Ὁ ἱεράρχης... τὰ ἱερά ἐνδύεται ἄμφια, ἑπτὰ ὄντα διὰ τὰς ἑπτὰ ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος. Ταῦτα δὲ εἰσὶ· στιχάριον, ἐπιτραχήλιον, ζώνη, ἐπιμανίκια, ἐπιγονάτιον, φαινόλιον ἢ σάκκος ἢ πολυσταύριον καὶ τέλος ὤμοφόριον. Ἐπαντα ὁμοῦ τὴν ἐνανθρώπουσιν δηλοῦσι Χριστοῦ καὶ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἰδίᾳ δὲ ἕκαστον σημασίαν ἔχει τινά.

4) Περιβάλλεται οὖν (ὁ ἱερεὺς) πέντε ἐνδύματα, ὡς τέλειος καὶ αὐτὸς καὶ τελειοποιὸν ἔχων χάριν, πέντε γάρ αἱ τέλειαί εἰσιν αἰσθήσεις τοῦ σώματος καὶ πέντε αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἃς καὶ ὁ ἱερεὺς ἀγιάζει, βαπτίζων καὶ ἀγιάζων τὸν ἄνθρωπον. Ἔστι δὲ ἃ ἐνδύεται· στιχάριον, ἐπιτραχήλιον, ζώνη, ἐπιμανίκια καὶ φαινόλιον. Λευκά δὲ ταῦτα διὰ τὸ καθαρὸν τῆς χάριτος τε καὶ φωτεινόν, πολλάκις δὲ καὶ πορφύρεα κατὰ καιρὸν τῶν νηστειῶν διὰ γε τὸ πενθεῖν ἡμᾶς ἁμαρτήσαντας καὶ διὰ τὸν σφαγέντα ὑπὲρ ἡμῶν, ἵν' εἰς ὑπόμνησιν ἐλθόντες τοῦ πάθους αὐτοῦ, αὐτὸν μιμνησώμεθα, ὃ καὶ μέλλομεν ἑορτάζειν.

5) Συγκαλοῦνται παρ' αὐτοῦ (τοῦ ἀσθενοῦντος) τῆς Ἐκκλησίας οἱ πρεσβύτεροι... Καὶ ὁ μὲν Θεάδελφος οὗ φησι τούτων ἀριθμὸν, ἡ δὲ γε συνήθεια ἑπτὰ παρέδωκε προσκαλεῖσθαι, οἷμαι δὲ διὰ τὰ ἑπταχῶς ἀριθμούμενα ἐν Ἡσαΐα δῶρα τοῦ Πνεύματος ἢ καὶ διὰ τοὺς ἑπτὰ ἐκείνους τοῦ νόμου παλαιούς ἱερεῖς, κύκλω σαλπίσαντας τῆς Ἱερικῶ ἑπτάκις προστάγματι θεϊκῶ καὶ καταβαλόντας τὰ τείχη, ὡς ἂν καὶ τὴν πονηρὰν οὗτοι πόλιν καὶ τὰ σκληρὰ τείχη τῶν τῆς ἁμαρτίας ὑψωμάτων καθέλωσιν, ἢ καὶ ὡς νεκρᾶς οὔσης τῆς ψυχῆς κατὰ μίμησιν τοῦ προφήτου ὡς ἐπὶ τοῦ παιδὸς ἐκείνης τῆς Σουμανίτιδος, εὐξαμένων τῶν ἱερέων ἑπτάκις ταύτην ἐγείρωσι, καθὰ δὲ καὶ ὁ Ἐλισσαῖος τὸν παῖδα, ἑπτάκις ἐπανακάμψας καὶ ἑπτάκις εὐξάμενος, ἢ καὶ ὡς ὁ Ἥλιος ἑπτάκις εὐξάμενος, τὸν οὐρανὸν ὃν ἔκλεισε τοῖς ἁμαρτήμασι πάλιν ἤνοιξε καὶ κατήγαγεν ὑετόν, καὶ οὗτοι ἑπτάκις εὐξάμενοι λύσωσι μὲν τὸν τῆς ἁμαρτίας αὐχμὸν, ἀνοίξωσι δὲ κατὰ τὸν Πέτρον τὸν οὐρανὸν, τὴν κλεῖδα

βαλόντες τῆς χάριτος καί τόν ἔλεον ἐκ Θεοῦ τῆς ἀφέσεως ὡς ὑετόν καταγάγωσιν. Οὗτος μὲν οὖν ὁ νοῦς ὡς ἐμοί δοκεῖ περί τῶν ἐπτά. Τινές δέ ἔνθα σπάνις ἱερέων καί τρεῖς προσκαλοῦνται μόνους. Καί τοῦτο οὐ μεμπτέον. Ἔσται γάρ πρῶτον μὲν διά δύναμιν τῆς Τριάδος, ἔπειτα δέ καί διά τό εἰς μαρτυρίαν καί κήρυγμα τῆς Τριάδος παρά τοῦ Ἡλιοῦ πάλιν γεγονός, ὅτε νεκρωθέντα τόν υἱόν Σαραφθίας ἀνέστησε, τρίς προσευξάμενος καί τρίς ἐπιπεσών αὐτῷ. Τινές δέ καί πλείονας τῶν ἐπτά συναθροίζουσιν εἰς πλείονος δεῖγμα πίστεώς τε καί προθυμίας. Ἄλλ' οὐ πολυπραγμονητέον περί τοῦ ἀριθμοῦ, ἐπεὶ οὐδέ ἀριθμός γράφεται. Πλήν εἰ καί οὐ γέγραπται, ἀλλ' ἀναγκαῖον τήν ἀρχαίαν τηρεῖσθαι παράδοσιν καί ἔστωσαν μὲν ἐπτά ὡς ἔθος ἀρχαῖον, εἰ δ' ἀνάγκη τό ἔλαττον τρεῖς.

6) Δύο γάρ καί ἑνταῦθα εὐχαί εἰσὶ τελεστικάι ὡς καί ἐν πᾶσι τοῖς μυστηρίοις καί τόν διφυῆ σημαίνουσιν Ἰησοῦν, ὅς ἄληπτος ὢν, ἀσώματός τε καί ἄφραστος, καί σῶμα ἔλαβε δι' ἡμᾶς καί περιληπτὸς ὤφθη καί τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη, μένων ἀναλλοιώτως Θεός, ἵνα καί ἡμᾶς διπλῶς κατά τε τό ἀόρατον καί ὄρατόν ἀγιάσῃ, τήν ψυχὴν λέγω καί τό σῶμα. Καί τά μυστηρία δέδωκε διπλᾶ, ὄρατά μὲν ὄντα καί ἐκ στοιχείων διά τό σῶμα ἡμῶν, νοητά δέ καί μυστικά καί πλήρη χάριτος ἀοράτου διά τό πνεῦμα ἡμῶν, ὅτι τοῖς μυστηρίοις τούτοις καί σώμασι καί ψυχαῖς ἀνακαθαιρόμεθά τε καί φωτιζόμεθα καί ἰάσεως ἅμα μετέχομεν καί ἀγιασμοῦ. Διό καί ὡς ἐν τῷ ἁγίῳ Βαπτίσματι τῷ ἁγιασμῷ τοῦ ὕδατος καί τῷ Μύρω διπταί εὐχαί, καί ἐν ταῖς χειροτονίαις διπταί καί ἐν τῷ μοναχικῷ σχήματι αἱ πρῶται τελεστικάι διπταί, οὕτω δὴ καί ἐν τῷ ἁγίῳ ἔλαιῳ.

7) Τό «Κύριε, ἐλέησον» δωδεκάκις λέγεται διά τό δωδεκάωρον τῆς νυκτός, ὡς καί τῇ ἡμέρᾳ διά τό αὐτῆς δωδεκάωρον... Καί τό «Κύριε, ἐλέησον» τεσσαράκοντα ὡς θυσίαν ἀποδεκατώσεως τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καί ὠρῶν τῷ Θεῷ προσκομίζομεν. Καί τοῦτο ποιῶμεν ἐν πάσαις ταῖς προσευχαῖς, τό ἐκ Θεοῦ, ὑπὲρ πάντα ἐπικαλούμενοι ἔλεον, ὅτι οὗτος ἰσχύει μόνος σῶσαι ἡμᾶς καί ὅτι ἐλέους ἄξιοι πεπλημμελῆκότες, καί ὅτι οὐκ

ίκανοί ἄλλοθεν σωθῆναι, εἰ μὴ ἐλέει μόνῳ Θεοῦ, οὐδέν ἀφ' ἑαυτῶν ἔχοντες ἐξίλασμα, εἰ μὴ τό παροργίζεσθαι μᾶλλον τόν Θεόν δι' ὧν ἐνεργοῦμεν, λαλοῦμέν τε καί διανοοῦμεθα, δι' ἃ οὐδ' εὐχαριστεῖν ἄξιοι ἢ δοξολογεῖν ἢ αἰτεῖσθαι, εἰ μὴ τοῦτο μόνον λαλεῖν, τό «Κύριε, ἐλέησον» καί εἰς τόν ἐλεήμονα μόνον ἐλπίζειν Θεόν.

8) Τρίτα δέ ἐπιτελοῦνται καί ἔνατα καί τά λοιπά ἐξαιρέτως μέν διά τήν Τριάδα, ὅτι παρ' αὐτῆς ἡμῖν τό εἶναι καί ἡ ζωή, καί τοῦ θανάτου συμφερόντως ἡμῖν ἐπελθόντος, αὐθις ἢ ἀναζώωσις. Φασί δέ τινες καί διά τήν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου· ὅτι καταβληθέντος τοῦ σπέρματος ἐν τῇ μήτρᾳ, μορφοῦται τό βρέφος ἐν τῇ τρίτῃ, τῇ ἐνάτῃ δέ πηγνυται καί τῇ τεσσαρακοστῇ ζωοῦται καί τελειοῦται. Ἔστι δ' ἐννοεῖν ὅτι καί τῷ τρίτῳ μηνί σκιριτᾶ καί τῷ ἕκτῳ τέλειόν ἐστι βρέφος καί τῷ ἐνάτῳ τίκτεται. Καί ἔτι ἐνιαύσια ὅτι τό τεχθέν ἐν τῷ τρίτῳ μηνί αἰσθάνεται καί κατ' ὀλίγον αὖξεται, ἀλλοιώσεις δεχόμενος ἄνθρωπος ἐν ἐκάστῳ ἔτει καί ἐτῶν τριάδι καί μᾶλλον ἐν τῷ ἄρχεσθαι τήν τρίτην τριάδα, ἥτις ἐστίν ἡ ἑβδόμη, διά τό σύνθετον εἶναι τόν ἄνθρωπον καί μὴ δύνασθαι περαίνειν τό τριπτόν τῆς τριάδος, ὅπερ τά ἐννέα ἐστίν, ἐν οἷς ὁ ἀριθμός τῶν τάξεων τῶν ἀγγελικῶν. Ὡς ἀσώματοι γάρ οὗτοι καί νόες μόνον ἐντελέστερον τούτῳ δὴ καί τῷ ἀριθμῷ ἑαυτῶν ἀθανάτως ζῶντες, ἐκτυποῦσι τήν ἁγίαν Τριάδα· τρεῖς τριάδες γάρ τά ἐννέα. Ἄλλ' ἡμῶν ὡς συνθέτων ἑβδοματική ἡ ζωή καί αἱ ἀλλοιώσεις ὁμοίως. Καί ἀπτόμεθα μέν ἡμεῖς τῆς τρίτης τριάδος διά τῆς ἑβδόμης, οὐ δυνάμεθα δέ ἐμφανίσει τελέως διά τό σῶμα, εἰ καί ἑτέρως τήν Τριάδα ὡς δυνατόν εἰκονίζομεν, τῷ νοῖ ἡμῶν καί λόγῳ καί πνεύματι κατ' εἰκόνα Θεοῦ κτισθέντες. Ὅθεν καί ταῦτα γινόμενα, τρίτα τε καί τά λοιπά, τήν Τριάδα δηλοῦσί τε καί κηρύττουσι καί ὡς διά ταύτης πάντα ἡμῖν τά τῆς ζωῆς καί τῆς σωτηρίας. Καί καλαί μέν ἐννοιαί ταῦτα, ἐπεὶ καί ἡ γένεσις ἡμῶν καί τό εἶναι παρά Θεοῦ καί ὑπέρ τῆς δόξης αὐτοῦ καί ταῦτα νοούμενα. Ἐκκλησιαστικώτερον δέ τό πνευματικῶς νοεῖν πάντα καί θείως καί μὴ ἐκ τῶν αἰσθητῶν συνιστᾶν τά τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅθεν τό τόν ἀποθνήσκοντα πρὸς τόν ναόν ἄγεσθαι δηλοῖ ὅτι ἐκ Θεοῦ ἐπλάσθη καί τελευτήσας Θεῷ προσάγεται. Τά τρίτα δέ ὑπέρ τούτου τελεῖται, ὅτι διὰ τῆς Τριάδος τό εἶναι λαβών καί εἰς τόν εὖ εἶναι μεταστάς ὀφθήσεται, εἰς τό ἐξ ἀρχῆς ἢ καί κρεῖττον ἀλλοιωθεῖς. Τά ἕνατα δέ, ἵνα τοῖς ἀγίοις πνεύμασι, τοῖς ἀγγέλοις, τό πνεῦμα τούτου ἄϋλον ὄν συγκαταγαγῆ, κατά φύσιν ὁμοιον αὐτοῖς γεγονός, τοῖς εἰς ἑννέα ἀριθμουμένοις τάγμασι καί διὰ τούτων τρισσῶς τόν ἐν Τριάδι Θεόν κηρύττουσι καί ὕμνοῦσι καί σὺν αὐτοῖς τοῖς τῶν ἀγίων ἀπάντων ἑνωθῆ πνεύμασι. Τά τεσσαρακοστά δέ διὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάληψιν, μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐν ταύτῃ γεγεννημένην, ὡς ἂν καί αὐτός τότε ἀναστάς, ὥσπερ ἀναληφθῆ ἀρπαγείς ἐν νεφέλαις καί προσυπαντήσῃ τῷ κριτῇ καί οὕτω συνών εἶη πάντοτε τῷ Κυρίῳ. Καί ὁ μὲν δέ ὁ τρίτος, ὁ ἔκτος τε καί ἕνατος, αὐτό δὴ τοῦτο τὴν Τριάδα τὴν τόν ὅλων Θεόν κηρύττουσι καί εἰς δόξαν αὐτοῦ εἰσιν ὑπέρ τοῦ τετελευτηκότος, ὅτι καί ἐκ ταύτης συνέστη καί εἰς ταύτην λυθείς τοῦ σώματος πεπόρευται ἄνθρωπος καί ἐξ αὐτῆς πάλιν ἐλπίζει τό ἀναστῆναι. Καί τά ἐν τῷ τέλει δέ τοῦ ἐνιαυτοῦ τοῦτο καταγγέλλει σαφῶς διὰ τοῦ τρισσοῦ τῶν μηνῶν καί ἔτι διὰ τὴν ἐκεῖσε τελείωσιν, ὅτι ἢ τῶν ὅλων ζωὴ καί τοῦ εἶναι αἰτία, ἢ Τριάς ὁ Θεός ἡμῶν, αὕτη τῶν ὅλων ἔσται ἀποκατάστασις καί τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀνακαίνισις.

Ἡ σειρά τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τό ἐρμηνευτικό στή θεία λατρεία ἔργο τοῦ διασημοτέρου βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ θεολόγου, τοῦ ἀγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, ἀφορᾷ σέ ἀναφορές του στή θεολογία καί στή συμβολικὴ σημασία τῶν ἀριθμῶν, τοῦ δύο, τοῦ τρία καί τῶν πολλαπλασίων του, τοῦ ἐπά, τοῦ σαράντα κ.ο.κ., πανάρχαιο καί παγκόσμιο φαινόμενο, πού ἀπαντᾷ ἤδη στήν Παλαιά Διαθήκη καί στίς φυσικὲς θρησκευτικὲς καί εἶχε ἀναχθεῖ σέ φιλοσοφικὴ θεωρία ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους. Στή θεία λατρεία ἡ ἱερότητα ὀρισμένων ἀριθμῶν ρυθμίζει φανερά ἢ ἀφανῶς τὴν ὅλη δομὴ της. Ὁ Συμεών τό γνωρίζει αὐτό καί, κατά τό κοινὸ σύστημα τῶν συμβολιστῶν, ἀναζητεῖ σ' αὐτοὺς ὑψηλὲς ἔννοιες καί εἰκόνες θείων πραγματικοτή-

των. Ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ δέν θεοποιοῦνται, ὅπως στοὺς Πυθαγορείους, οὔτε ἀποτελοῦν τοὺς πεσσοὺς ἑνός αὐθαιρέτου παιχνιδιοῦ ἢ μιᾶς ὑποτιθέμενης μαγικῆς σπουδαιότητας πού ἐγκρύπτουν. Ἡ δικαίωσή τους ἀναζητεῖται στίς ἅγιες Γραφές, στή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί στόν φυσικό περιβάλλοντα κόσμος, μέ σαφή προτίμηση στήν ἀγιογραφική θεμελίωση. Καί ἐδῶ ἄλλοι ἀριθμοὶ προϋφίστανται καί ἡ χρήση τους νοηματοδοτεῖται ἀπό τήν συμβολική ἐρμηνεία, ἄλλοι ἀναμφισβήτητα γεννῶνται ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπό τή συμβολική θεολογία περὶ τῶν ἀριθμῶν. Ὁ παραμερισμός ἢ ἡ ἄγνοια τῆς συμβολικῆς ἐννοίας τῶν ἀριθμῶν οὐσιαστικά ζημιώνει τή λειτουργική πράξη, ἀφοῦ ἀνατρέπει τό ἀριθμοσύστημα πού διακρατεῖ τήν ἀρμονία τοῦ συνόλου τῆς καί προσδιορίζει ὄχι ἀλόγως, ἀλλά μέ πολλή σοφία, τήν τάξη καί τό ρυθμό τῆς.

9.

**Τοῦ σοφωτάτου καί λογιωτάτου Μάρκου Εὐγενικοῦ,
μπτροπολίτου Ἐφέσου,
«Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας»**

Περὶ τῶν τοῦ ἱερέως ἐκφωνήσεων.

Αἱ τοῦ ἱερέως ἐκφωνήσεις ἐν τε τῇ θεοπαραδότῳ προσευχῇ καί ταῖς ἄλλαις αἷς αὐτός κατ' ἰδίαν ποιεῖται, τοιοῦτον ἔχουσι λόγον. Ὡσπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων τό μέν ποιεῖν ὅ,τι δήποτε παντός ἐστι καί τοῦ βουλομένου, τό δέ καί λόγον ἐκφράζειν τοῦ γενομένου καί τήν αἰτίαν ὑπερέχοντος ἤδη τοῦτο καί ἐπιστήμονος ἔργον, οὕτω κἀνταῦθα, τό μέν αἰτεῖσθαι παρά Θεοῦ τά δέοντα κοινόν ἐστι καί ἡμέτερον, «Αἰτεῖτε» γάρ φησί «καί δοθήσεται ὑμῖν» (Ματθ. ζ 7. Λουκ. ια' 9)· τό δέ αἰτιολογεῖν τὰς αἰτήσεις οὐ παρ' ἡμᾶς γάρ φησιν, οὐδέ διά τήν ἡμετέραν ἀρετήν καί σπουδήν ἀλλ' ὅτι δύνασαι· «Σοῦ γάρ ἐστὶν ἡ βασιλεία καί ἡ δύναμις καί ἡ δόξα», «Ὅτι ἀγαθός καί φιλόανθρωπος Θεός ὑπάρχεις». Τά τε ἄλλα περὶ Θεοῦ ὑμνούμενα ἐξαγγέλλειν, ἐνίοτε δέ καί δοξολογεῖν ἐπ' αὐτοῖς λαμπρῶ τῇ φωνῇ τοῦ ἱερέως ἄν εἶν, τοῦ τῆς θεαρχικῆς δικαιοσύνης

ὑποφήτου, φησί Διονύσιος ὁ πολὺς τὰ θεῖα. Τὰ μὲν οὖν αἰτήματα κοινῇ σὺν τοῖς ἄλλοις ἢ μόνος ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἐκείνων ἁδόντων εἴωθεν ἐκτελεῖν, ἐπὶ δὲ τοῖς ἀκροτελευτίοις αὐτὸς ἀνακρούεται μόνος μεγάλη φωνῇ, πρὸς Θεὸν μὲν ἀποτεινόμενος, εἰς ὃν δῆπου καὶ ἡ εὐχή, διδάσκων δὲ ἡμᾶς τὰς αἰτίας ἐξ ὧν ἀκουσθῆναι μέλλομεν, εἰς ὑπόθεσιν ταπεινοφροσύνης ἅμα καὶ ἐλπίδος βεβαίας. Εἰ μὲν γὰρ ἦν φησι παρὰ τὴν ἡμετέραν ἀξίαν εἰσακουσθῆναι τάχα ἂν εἴχομεν ἐνδοιάζειν, ὅποτε καὶ τὸ καλὸν εἰργαζόμεθα, τρεποῖ καθεστῶντες καὶ οὐδέποτε ἐπί ταυτοῦ μένοντες, Νῦν δὲ παρὰ τῷ Θεῷ προσόντα, τὰ δ' ἔστιν αἶδια καὶ ἀγήρω, τῶν αἰτουμένων ἕξεστιν ἀπολαύειν, ὥστε οὐκ ἂν εἶπ δίκαιον ἀμφιβάλλειν. Ἀπόκρισιν οὖν τινα θεῖαν εἰκονίζει τοῖς αἰτουμένοις ἡ τοῦ ἱερέως φωνὴ καὶ πληροφορίαν ἐμβάλλει ταῖς τῶν νοούντων ψυχαῖς, ἅμα δὲ καὶ κοινωνεῖ τρόπον τινὰ τῶν ἡμετέρων ᾠδῶν, δι' ὧν ἐκφωνεῖ καὶ ἡμεῖς αὐθις αὐτῷ τῶν εὐχῶν, ἐν οἷς ὑπέχομεν ἐκφωνοῦντι τὰ ὦτα σιγῇ καὶ προσεπιφωνοῦμέν γε τὸ «Ἀμήν».

Πολλές φορές οἱ ἱεροὶ ἐρμηνευτὲς προσπαθοῦν νὰ αἰτιολογήσουν τὴν προϋφισταμένη γιὰ διαφόρους λόγους τάξιν τῆς Ἐκκλησίας, δίνοντάς της κάποια πιθανή ἢ, μερικές φορές, ἀπίθανη θεολογικὴ ἐρμηνεία. Στὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ὁ ἅγιος Μάρκος ἀπαντᾷ στὸ ὑποτιθέμενο ἐρώτημα, γιατί οἱ ἱερατικές εὐχές λέγονται μυστικῶς ἢ σὲ ὕφος ἀναγνώσεως καὶ οἱ καταλήξεις τους ἐκφώνως. Ἡ θεωρία πού ἀναπτύσσει, μπορεῖ νὰ μὴ λύνει ἱστορικά καὶ γενετικά τὸ ζητούμενο, τοῦ δίνει ὅμως κάποια εὐλογη θεολογικὴ δικαίωση.

Ε

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ
ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ αὐτή εἶναι ἡ τελευταία τῆς σειρᾶς τῶν εἰσηγήσεων τοῦ Ἱερατικοῦ αὐτοῦ Συνεδρίου, πού ἀναφέρεται στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας. Ἐχει ὡς θέμα τά τελετουργικά προβλήματα τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν, πού ἀνακλύπουν στήν καθημερινή λειτουργική πράξη.

Εἶναι δέ αὐτά πολλά καί σημαντικά. Ἄλλα εἶναι μεγαλύτερης σημασίας καί ἄλλα ἀφοροῦν σέ λεπτομέρειες. Καί τά μὲν καί τά δέ ἀπαιτοῦν σοβαρή ἀντιμετώπιση καί ὀρθές κατά τό δυνατόν λύσεις. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ εἰσήγηση αὐτή θά μείνει σέ γενικές ἀρχές, δέν θά μπεῖ σέ λεπτομέρειες παρὰ μόνο ὑπό τύπο παραδειγμάτων γιά νά γίνουν πιό σαφῆ ὅσα θά ἀναπτύσσονται, καί προπάντων δέν στοχεύει στό νά λύσει τά ἐπί μέρους προβλήματα πού ἀφοροῦν στήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Ἄν οἱ λύσεις ἦταν τόσο εὐκόλες, τότε δέν θά ὑπῆρχαν προβλήματα.

Ἡ εἰσήγηση αὐτή ἔρχεται τελευταία, ὅπως ἤδη εἶπαμε, τῆς σειρᾶς τῶν εἰσηγήσεων τοῦ Συνεδρίου. Αὐτό ἔγινε ἐπίτηδες, ὄχι γιατί τό θέμα τῆς εἶναι δευτερεῦον σέ σχέση μ' αὐτά πού προηγήθηκαν, ἀλλά γιατί αὐτή εἶναι καί πρέπει νά εἶναι ἡ λογική καί φυσική καί ἡ ἐπιβαλλομένη ὁδός στήν ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν τελετουργικῶν προβλημάτων. Ἡ ἀντίστροφη πορεία, ἡ ἐπιπολαία δηλαδή καί ἄκριτη προσπάθεια βελτιώσεως ἢ διορθώσεως τῆς λατρευτικῆς πράξεως, χωρίς τήν ἀκριβή καί πλήρη γνώση τῆς ἱστορίας, τοῦ νοήματος καί τῆς ποιμαντικῆς διαστάσεως τῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως, μόνο καταστροφικές συνέπειες μπορεῖ νά προξενήσει σ' αὐτή. Καί δυστυχῶς συμβαίνει αὐτό καί συνέβη καί στό παρελθόν.

Ἡ ἱστορία τῶν λειτουργικῶν τύπων μᾶς διαφωτίζει καί μᾶς ἀποκαλύπτει τήν πορεία τῆς παραδόσεως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κυρίου καί τῶν ἀποστόλων μέχρι σήμερα. Ἡ θεωρία μᾶς

ἀποκαλύπτει τό νόημα καί τή θεολογική σημασία πού ἔδωσαν στους λειτουργικούς μας τύπους οἱ πατέρες καί οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ποιμαντική τέλος διάσταση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, πού μᾶς παρουσίασε ἡ τρίτη εἰσήγηση, μᾶς προσγειώνει σ' ἓνα ἰδιαίτερα εὐαίσθητο χῶρο, ὅτι δηλαδή οἱ ἱερεῖς ἀκολουθίες δέν γίνονται μόνο γιά τή δόξα καί τόν αἶνο τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ καί γιά τήν τιμή τῶν ἁγίων Του, ἀλλά ἀποβλέπουν καί στήν οἰκοδομή τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἱεροῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πρὸς τόν ὁποῖο ἀνύστακτη πρέπει νά εἶναι ἡ ποιμαντική μας μέριμνα καί φροντίδα. Καί τά τρία αὐτά συμπορεύονται καί συνεργάζονται στή σωστή ἀντιμέτωπιση καί λύση τῶν λειτουργικῶν προβλημάτων. Αὐτό θά φανεῖ καί στή συνέχεια.

Τοῦτο μόνο εἰσαγωγικά τονίζουμε, ὅτι μόνη ἡ γνώση τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργικῶν τύπων μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ἓνα εἶδος λειτουργικοῦ ρομαντισμοῦ καί ἀρχαιολατρίας, πού ἐξιδανικεύει τό παρελθόν καί ἀγνοεῖ τή μεταγενέστερη ἐξέλιξη καί τή σύγχρονη πραγματικότητα. Ἡ θεωρία δέ, ἡ λεγομένη «λειτουργική θεολογία», ἂν δέν στηρίζεται στή γνώση τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τῆς σημερινῆς ἀκριβοῦς πράξεως, ἐκτρέπεται σέ αὐθαίρετες καί ὑποκειμενικές ἐρμηνεῖες καί, ἀντί ταπεινά νά ὑπομνηματίζει τά τελούμενα, ἐπιβάλλεται σ' αὐτά καί πολλές φορές προσπαθεῖ νά τά ἀλλοιώσει κατά τό δοκοῦν. Τέλος ἡ πρόταξη τῆς ποιμαντικῆς σκοπιμότητας, χωρίς τήν ἰσοβαρή γνώση τῆς ἱστορίας, δηλαδή τῆς παραδόσεως, καί τοῦ νοήματος τῶν λειτουργικῶν τύπων, ὀδηγεῖ σέ λύσεις καταστροφικές τῆς λατρείας καί τῆς παραδεδομένης τάξεως, ἐν ὀνόματι φανταστικῶν πολλές φορές ἢ ὑπερβολικά τονιζομένων ποιμαντικῶν ἀναγκῶν καί προσαρμογῶν πρὸς τίς ἀπαιτήσεις καί τά ρεύματα τῶν ἐποχῶν καί τῶν πολιτικῶν ἀνακατατάξεων.

* * *

Ἀπό τήν ἱστορική ἀναδρομή, πού μᾶς παρουσίασε ἡ πρώτη εἰσήγηση, ἔγινε σαφές ὅτι οἱ σημερινές ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, πού τελοῦνται σήμερα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία,

πέρασαν από διάφορα στάδια εξέλιξεως. Ἀρχικά ἦταν σταθμοί προσευχῆς συνδεδεμένοι πρὸς ὀρισμένους καιρίους σταθμούς τοῦ εἰκοσιτετραώρου, κυρίως τὸ ἑσπέρασ καὶ τὸ πρωῖ, ἀλλὰ καὶ μέ ἄλλα δευτερεύοντα χρονικά σημεῖα, τὴν τρίτη, ἕκτη καὶ ἑνάτη ὥρα τῆς ἡμέρας, τὸ μετὰ τὸ δεῖπνο καὶ πρὸ τῆς κατακλίσεως χρόνο καὶ τὸ μεσονύκτιο. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σταθμούς αὐτοὺς προσευχῆς ἦταν ἤδη στὸ ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ στίς συναγωγές τῶν Ἰουδαίων καιροὶ λατρείας. Οἱ εὐσεβεῖς δὲ Ἰουδαῖοι συντόνιζαν τὴν ἀτομικὴ τους προσευχή πρὸς τοὺς καιροὺς αὐτοὺς τῆς λατρείας τοῦ ναοῦ τους. Μαρτυρίες ἔχουμε καὶ στὴν Παλαιά, ἀλλὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη.

Χωρὶς νὰ τὸ ἔχει κανεὶς προμελετήσει ἢ «σκηνοθετήσει», κατὰ τὴ θεία Λειτουργία πού τελέσθηκε δυὸ φορές κατὰ τίς ἡμέρες τοῦ Συνεδρίου διαβάστηκαν δυὸ περικοπές τῆς σειρᾶς ἀπὸ τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, πού μᾶς μετέφεραν στίς ρίζες τῆς χριστιανικῆς πράξεως καὶ μᾶς παρουσίασαν τὸ σπέρμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βλάστησαν οἱ σημερινές ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τῆς Ἐκκλησίας μας: Ὁ εὐσεβὴς ἑκατόνταρχος Κορνήλιος, ἀκολουθώντας ὡς «φοβούμενος τὸν Θεόν» τὴν Ἰουδαϊκὴ παράδοση, καὶ ἀσφαλῶς προσευχόμενος κατὰ τὴν ἑνάτη ὥρα, εἶδε τὸ ὄραμα τοῦ ἀγγέλου, πού τὸν προέτρεψε νὰ προσκαλέσει τὸν ἀπόστολο Πέτρο γιὰ νὰ κατηχηθεῖ ἀπὸ αὐτόν (Πράξ. ι' 3 καὶ 30, ὅπου σαφῶς λέγει ὁ ἴδιος ὁ Κορνήλιος ὅτι «ἤμην... τὴν ἑνάτην ὥραν προσευχόμενος ἐν τῷ οἴκῳ μου»). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος «ἀνέβη... ἐπὶ τὸ δῶμα προσεύξασθαι περὶ ὥραν ἕκτην» (Πράξ. ι' 9).

Ἡ ἀτομικὴ προσευχή τῶν εὐσεβῶν Ἰουδαίων διὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῆς πράξεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας διαιωνίζεται στὸν Χριστιανισμό. Οἱ σταθμοὶ τῆς προσευχῆς πολλαπλασιάζονται, γίνονται ἐπτά κατὰ τὸ ψαλμικὸ «ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου» (Ψαλμ. ρη' 164) καὶ κατὰ τὸν ἱερό ἀριθμὸ τῆς πληρότητας, καὶ στίς μοναχικὲς κυρίως κοινότητες ἡ ἀτομικὴ προσευχή γίνεται ὁμαδική, παίρνει δηλαδή βαθμηδὸν τὴν μορφὴ ἀκολουθίας.

Οἱ μοναχοί εἶχαν καί τή θέληση καί τή δυνατότητα νά ἀνταποκριθοῦν στό πλούσιο αὐτό καί ἀριθμητικά καί ποιοτικά σχῆμα τῆς λατρείας, πού διαμορφώθηκε ἀπό τούς ἴδιους καί γιά τούς ἴδιους. Οἱ ἐνοριακοί ναοί ἀνέπτυξαν διάγραμμα καί περιεχόμενο, ἀνάλογο μέ τίς δυνατότητες καί τίς πνευματικές ἀνάγκες τοῦ λαοῦ.

Μετά τήν εἰκονομαχία, λόγω ποικίλων ἱστορικῶν λόγων, τό μοναχικό τυπικό ἐπικράτησε καί στίς ἐνορίες. Εἶναι αὐτό πού τηροῦμε σήμερα στούς ναούς μας κατά τή μοναστηριακή τάξη καί συγκεκριμένα σύμφωνα μέ τό τυπικό τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα τῆς Παλαιστίνης, μέ ἀρκετές παρεμβάσεις τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀρκετές ὁμοίως ἐπιδράσεις τοῦ παλαιοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ καί μέ ἀρκετές τέλος προσαρμογές καί διευθετήσεις πού ἔγιναν διά μέσου τῶν αἰώνων κατά τήν προσαρμογή του στήν ἐνοριακή πραγματικότητα.

Μέ τά μοναστήρια δέν ἔχομε λόγο νά ἀσχοληθοῦμε. Αὐτά ὄχι μόνο τηροῦν, ἀλλά καί ὀφείλουν νά τηροῦν ἀκέραιο καί ἀπαρασάλευτο τό τυπικό τους. Τά προβλήματα ὅμως γεννιῶνται στήν πράξη τῶν ἐνοριῶν καί σ' αὐτά ὀφείλουμε νά ἐντοπίσουμε τό ἐνδιαφέρον καί τίς ἀναζητήσεις μας. Χωρίς δυνατότητα δέ ἀντιλογίας τά περισσότερα, ἂν μή ὅλα, τά τελετουργικά προβλήματα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου στίς ἐνορίες ὀφείλονται στήν ἐπικράτηση καί σ' αὐτές τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Τό νά νοσταλγοῦμε τήν ἐπιστροφή στό ἀρχαῖο ἐνοριακό τυπικό καί νά ὀνειροπολοῦμε λύση τῶν προβλημάτων μέ τήν ἐπαναφορά του στίς ἐνορίες, εἶναι κάτι πού εἶναι μέν ὠραῖο καί ἴσως εὐκτέο, ἀλλά πού δέν εἶναι δυνατό. Ὅφείλουμε νά ἀντιμετωπίσουμε τήν πραγματικότητα ὅπως ἔχει, γιά νά ἐπιτύχουμε ἐφικτές καί ἐπωφελεῖς λύσεις στά ὑπάρχοντα ἢ ἀνακύπτοντα προβλήματα.

Ἐπίσης πρέπει ἀφειρητικά νά ὑπομνησθεῖ ἐκεῖνο πού διεξοδικά τονίσθηκε στίς δύο πρῶτες εἰσπηγήσεις, ὅτι οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου ὡς σταθμοί προσευχῆς συνδέονται πρὸς ὀρισμένες ὥρες τοῦ ἡμερονυκτίου καί ἀφοροῦν κυρίως καί κατά

πρῶτο λόγο στό χρονικό σημεῖο γιά τό ὅποιο καί κατά τό ὅποιο γίνονται καί στίς ἰδιαίτερες συνθῆκες τοῦ ὁποίου ἀποβλέπουν.

Ἡ πρωϊνή δηλαδή ἀκολουθία γίνεται τό πρωῖ καί εἶναι στήν ἴδια τή φύση τῆς πρωϊνῆ προσευχῆ, πού εὐχαριστεῖ τό Θεό γιά τήν παρέλευση τῆς νύχτας, Τόν δοξολογεῖ γιά τήν ἔλευση τοῦ φωτός καί τῆς ἡμέρας καί Τόν παρακαλεῖ γιά τήν αἴσια διέλευση τῆς ἡμέρας κατά τό ἅγιο θέλημά Του. Ἡ ἔσπερινή ἀκολουθία εἶναι στή φύση τῆς ἔσπερινῆ προσευχῆ, πού ἀναφέρει στό Θεό εὐχαριστίες καί αἰτήματα ἀντίστροφα τῆς πρωϊνῆς, δηλαδή εὐχαριστία γιά τήν παρέλευση τῆς ἡμέρας καί δέηση γιά τήν ὑπό τήν προστασία τοῦ Θεοῦ διέλευση τῆς ἐπερχομένης νύχτας. Κατά τόν ἴδιο λόγο ἡ ἀκολουθία τῆς πρώτης ὥρας (7 π.μ.) εἶναι ὁμοίως πρωϊνῆ προσευχῆ, ἡ ἕκτη (12 μ.) μεσημβρινή, ἡ ἑνάτη (3 μ.μ.) ἀπογευματινή, τό ἀπόδειπνο προσευχῆ μετά τό δεῖπνο καί πρό τοῦ ὕπνου, καί τό μεσονυχτικό προσευχῆ τοῦ μεσονυκτίου. Τά αἰτήματα καί ἡ δοξολογία εἶναι κάθε φορά ἀνάλογα πρὸς τό ἀντίστοιχο χρονικό σημεῖο τοῦ εἰκοσιτετραώρου.

Πολύ νωρίς, ὅπως εἶδαμε, οἱ καιροί αὐτοί τῆς προσευχῆς συνδυάζονται μέ θέματα πού ἀφοροῦν στήν ἱστορία τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας μας. Ἔτσι ἀποκτοῦν ἓνα ἰδιαίτερο θεολογικό καί πνευματικό νόημα, γίνονται ἀπό «μνήμη Θεοῦ» μνήμη τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἀδιάλειπτη καί κάθε ἡμέρα ἀνανεούμενη ἀναφορά καί ὑπόμνηση τῶν κυρίων σταθμῶν τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, πού συνδέονται μέ τίς ὥρες ἀκριβῶς τοῦ ἡμερονυκτίου, κατά τίς ὁποῖες συνέπεσαν τά γεγονότα αὐτά. Ἡ πρώτη ὥρα τῆς ἡμέρας θυμίζει τήν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμον, τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου τῆς δικαιοσύνης, ἡ τρίτη τήν ἐπιφοίτηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ἕκτη τή σταύρωση, ἡ ἑνάτη τόν ἐπί σταυροῦ θάνατο, τό μεσονυχτικό τή δευτέρα ἔνδοξο παρουσία, τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί τή μέλλουσα κρίση.

Ὁ αὐτονόπος αὐτός σύνδεσμος ὥρας τοῦ νυχθημέρου καί προσευχῆς κατ' αὐτή καί ἡ συναρτημένη μέ κάθε φυσική ὥρα

χριστολογική ἀναγωγή, στήν ἐνοριακή πράξη διατηρεῖται μέν συνήθως ὡς πρός τίς δύο βασικές ἀκολουθίες, τόν ἑσπερινό καί τόν ὄρθρο, ὄχι ὅμως πάντοτε. Κατά τή Μεγάλη ἐπί παραδείγματι Τεσσαρακοστή γιά πρακτικούς λόγους ὁ ἑσπερινός ἔχει μετατεθεῖ τό πρωῖ, κατά δέ τή Μεγάλη Ἑβδομάδα ὁ ὄρθρος τελεῖται τό ἑσπέρας. Τό μεσονυκτικό, ὅταν τελεῖται, οὐδέποτε τελεῖται στή φυσική ὥρα του, δηλαδή τά μεσάνυχτα, ἀλλά τό πρωῖ πρό τοῦ ὄρθρου. Τό ἀπόδειπνο, πάλι κατά τήν Τεσσαρακοστή, τελεῖται πρό τοῦ δείπνου, οἱ δέ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν κατά τήν ἴδια περίοδο διαβάζονται ὅλες μαζί τίς πρωινές ὥρες μεταξύ ὄρθρου καί ἑσπερινοῦ.

Ἔτσι ὅμως καταλύεται αὐτή ἡ φυσική καί λογική τάξη καί ἡ αὐτονόητη συνάρτηση προσευχῆς καί ὥρας τοῦ νυχθημέρου. Πρόκειται γιά ἀπαράδεκτη καί παράλογη τυποποίηση, στήν ὁποία συνηθίσαμε γιατί πρακτικά μᾶς ἐξυπηρετεῖ χωρίς νά μᾶς προβληματίζει. Καί ὅμως εἶναι φοβερά σόλοικο νά ἀναφέρουμε ἑωθινή δέση τό ἑσπέρας καί ἑσπερινή δέση τό πρωῖ. Δέν φταίει ἡ ἀκολουθία, ἀλλά ἡ νεωτέρα κακή μας συνήθεια. Ἐάν μᾶς ἔβλεπαν οἱ πατέρες, πού μέ τόση σοφία καί φόβο Θεοῦ συνέθεσαν τίς ἀκολουθίες γιά τό κάθε σημεῖο τοῦ νυχθημέρου, νά συμπεριφερόμαστε ἔτσι, χωρίς ἀμφιβολία θά μᾶς καταλόγιζαν ἀσέβεια ἢ ἐπιπολαιότητα ἢ ἔλλειψη στοιχειώδους λογικῆς.

* * *

Οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, ἰδίως οἱ δύο κυριότερες ἀπ' αὐτές, ὁ ἑσπερινός καί ὁ ὄρθρος, συνδέθηκαν ὄχι μόνο μέ τά θέματα πού ἀφοροῦσαν στήν ὥρα τῆς προσευχῆς, τό ἑσπέρας δηλαδή καί τό πρωῖ, οὔτε μόνο μέ τά συναρτημένα μέ τίς ὥρες αὐτές χριστολογικά θέματα. Βάστασαν καί τό βάρος τοῦ ἑορτολογικοῦ κύκλου, τῶν ἑορτῶν δηλαδή τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καί τῶν μνημῶν τῶν καθημέραν ἁγίων. Οἱ ἄλλες ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, τό ἀπόδειπνο, τό μεσονυκτικό καί οἱ ὥρες ἐλάχιστα ἐπηρεάζονται ἀπό τά ἑορτολογικά θέματα, κυρίως μέ παρεμβολή τῶν ἀπολυτικίων καί κοντακίων τῆς ἑορτῆς ἢ τῆς ἡμέρας.

Ὁ ἔσπερινός ὄμως, ἰδιαίτερα δέ ὁ ὄρθρος, βαθμηδόν ἐξελίχθηκαν σέ πολύπλοκες καί πλουσιότατες ἀκολουθίες, πού μέ τά ἀναγνώσματα, τά ψαλμικά προκείμενα καί κυρίως μέ τά παρεμβαλλόμενα στή σιχολογία τῶν ψαλμῶν καί τῶν ἐννέα ὠδῶν τροπάρια, ἀναπτύσσουν καί ἐξαντλοῦν τό ἐκάστοτε θέμα τῆς ἡμέρας, εἴτε αὐτό εἶναι τῆς Κυριακῆς ἢ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδος εἴτε εἶναι τοῦ κύκλου τῶν ἑορτῶν τοῦ ἔτους ἢ τοῦ καθημέραν ἑορταζομένου ἢ μή ἑορταζομένου ἀγίου ἢ συνδυασμός ὅλων τῶν ἀνωτέρω.

Ἔτσι τό σταθερό μέρος τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν, πού κατά βάση ἔχει καταρτισθεῖ ἀπό ψαλμούς, λαμβανομένους εἴτε κατ' ἐκλογήν ὡς σχετιζομένους μέ τό θέμα τοῦ καιροῦ τῆς προσευκῆς κατά τή διπλή του ἔννοια, ὅπως ἀνωτέρω εἶδαμε, εἴτε κατά συνέχειαν, κατά τή διαίρεση τοῦ Ψαλτηρίου σέ καθίσματα καί στάσεις, ἐμπλουτίσθηκε καί ἐπαυξήθηκε μέ τά ποικίλης μορφῆς προϊόντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, πού ὄχι μόνο διακόσμησαν τήν ἀκολουθία, ἀλλά καί τήν προσάρμοσαν πρὸς τά θέματα πού ἐκάστοτε προβάλλονται ἀπό τό ἑορτολόγιο.

Πρόκειται, χωρὶς ὑπερβολή, γιά ἓνα θαυμάσιο σύστημα λατρείας, πού συνδυάζει μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο δοξολογία καί δέηση, χαρά καί κατάνυξη, προσευχή καί διδασκαλία, θεολογία καί πρακτική ἐποπτεία. Ὅλα δέ αὐτά γίνονται μέ τόν πιό εὐχάριστο καί ἐπαγωγό τρόπο μέ τό ἄσμα, τό μέτρο, τή μουσική, τή σεμνοπρεπῆ τελετουργία, τό θυμίαμα, τά σύμμετρα φῶτα, τήν προβολή τῆς ἀρμόδιας κάθε φορά ἱερῆς εἰκόνας, κι ὅλα αὐτά μέσα στή θεοπρεπῆ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἱεροῦ ναοῦ, τῆς ἐκκλησίας, ὅπου συναντῶνται Θεός καί ἄνθρωπος καί συνεορτάζει ἢ ἐπίγεια καί οὐράνια Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ.

* * *

Ἡ ἀνάπτυξη ὄμως αὐτή τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου εἶχε κατ' ἀνάγκην ὀρισμένα ἐπακόλουθα καί συνέπειες, λιγότερο μὲν ἐμφανεῖς στίς μοναχικές κοινότητες, περισσότερο ὄμως ἐμφανεῖς, ἂν μή κραυγαλέες, στήν ἐνοριακή πραγματικότητα.

Οἱ μοναστηριακές ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου ἐπικράτησαν, καθὼς εἶπαμε, καί στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τό ἴδιο τυπικό, κατὰ θεωρίαν τουλάχιστον, εἶναι σέ ἰσχύ καί στίς μονές καί στίς ἐνορίες. Τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀρχαίου ἀσματικοῦ τυπικοῦ τῶν ἐνοριῶν προκάλεσαν ἱστορικοί λόγοι, σέ περιόδους ἰδιαίτερα δύσκολες γιὰ τὴν Ἐκκλησία καί τὸ γένος τῶν Χριστιανῶν. Ἦταν μιά ἀναγκαία καί ἀπὸ τὰ πράγματα, τίς ἱστορικές δηλαδή περιστάσεις, ἐπιβληθεῖσα ἀπλοποίηση, μιά λύση σωτηρίας τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας σέ ἐποχές πού κρινόταν ἡ ἐπιβίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς λατρείας του. Οἱ συνέπειες ἔγιναν ἀργότερα ἐμφανεῖς. Καί συγκεκριμένα:

1. Τό μοναχικό τυπικό ἔχει πολλές, ἐπτά ἢ ὀκτώ ἀκολουθίες, πού γεμίζουν τὴ ζωὴ τῶν μοναχῶν καί ἀποτελοῦν τὸ ἐντρυφήμά τους. Αὐτό γίνεται σέ καθημερινή βάση, τὸ ἔσπερας, μετὰ τὸ δεῖπνο, λίγο μετὰ τὰ μεσάνυχτα μέχρι τὸ πρωῖ καί κατὰ τίς πρώτες ὥρες τῆς ἡμέρας. Καί στὰ μοναστήρια πρακτικές ἀνάγκες ἐπέβαλαν τὴ συνένωση τῶν ἐπὶ μέρους ἀκολουθιῶν σέ τρεῖς ἢ τέσσερις ὁμάδες, συνήθως ἀνά τρεῖς (μεσονυκτικό, ὄρθρο, Α΄ ὥρα – Γ΄, ΣΤ΄ ὥρα καί ἡ θεία λειτουργία– Θ΄ ὥρα, ἔσπερινό - ἀπόδειπνο) γιὰ νὰ δίδεται περισσότερος συμπαγῆς χρόνος γιὰ ἀνάπαυση, γιὰ τὰ διακονήματα καί γιὰ ἐργασία. Κατὰ μέσο ὄρο ὑπολογίζεται ὅτι γιὰ τὴν τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν διατίθεται τὸ ἓνα τρίτο τοῦ εἰκοσιτετραώρου, δηλαδή ὀκτώ περίπου ὥρες.

Στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς ὅμως οὔτε τόσοσ χρόνος εἶναι διαθέσιμος, οὔτε εἶναι δυνατὴ ἡ μετάβαση τῶν πιστῶν στό ναό σέ ὥρες καί ἡμέρες ἐργασίας. Ἔτσι οἱ συνάξεις περιορίσθηκαν στίς παραδοσιακές ἐξ ἄλλου ἡμέρες τῶν συνάξεων, στίς Κυριακές καί στίς ἑορτές, καί σέ ὥρες πρόσφορες γιὰ τὸ λαό, τίς πρώτες δηλαδή πρωινές καί τίς ἔσπερινές ὥρες. Ἔτσι οὐσιαστικά ἐπιβίωσαν στίς ἐνορίες μόνο ὁ ἔσπερινός καί ὁ ὄρθρος, δύο δηλαδή ἀπὸ τίς ἐπτά ἢ ὀκτώ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου.

Κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή τό απόδειπνο πῆρε τή θέση τοῦ ἔσπερινοῦ, κατά δέ τή Μεγάλη Ἑβδομάδα ὁ ὄρθρος, ὅπως εἶδαμε, διατηρήθηκε σάν μικρή ἀγρυπνία τίς πρώτες νυκτερινές ὥρες, τότε δηλαδή πού ἦταν δυνατόν νά ἐκκλησιαστοῦν οἱ χριστιανοί. Οἱ ἄλλες ἀκολουθίες ἔμειναν στά Ὁρολόγια καί θεωρητικά μὲν τελοῦνται, πρακτικά ὅμως ἐπαφίενται στήν καλή θέληση καί στή συντηρητικότητα τῶν ἀρμοδίων, μέ ἐξαίρεση τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, κατά τίς πρωϊνές ὥρες τῶν καθημερινῶν τῆς ὁποίας τελοῦνται συναπτά, χωρίς καμιά σύνδεση μέ τό χρόνο στόν ὁποῖον ἀναφέρονται, ὅλες οἱ καθημερινές ἀκολουθίες (μεσονυκτικό, ὄρθρος, Α', Γ', ΣΤ', Θ' ὥρα, τυπικά, ἔσπερινός καί ἡ Προηγιασμένη). Μερικές ἐξ ἄλλου ἀπό τίς ἀκολουθίες αὐτές ἦταν φύσει ἀδύνατο νά ἐπιβιώσουν καί νά τελεσθοῦν στίς ἐνορίες στή φυσική τους θέση, λόγω ἀποστάσεων καί ἀκαταλλήλου ὥρας, ὅπως τό μεσονυκτικό καί οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν.

2. Στίς ἐνορίες οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ δέν παρουσίαζαν μόνο πρόβλημα χρόνου τελέσεως, ἀλλά καί διαρκείας. Τό καθημερινό ὀκτάωρο γιά τή θεία λατρεία δέν ἦταν διαθέσιμο ἀπό τοὺς κοσμικούς χριστιανούς, ὄχι μόνο κάθε ἡμέρα, ἀλλά οὔτε καί κατά τίς ἡμέρες τῶν ἀργιῶν, τίς Κυριακές καί τίς ἑορτές. Καί τοῦτο ὄχι μόνο γιατί συνήθως ἔλειπε ἡ σχετική πρόθεση ἀπό τοὺς περισσότερους, ἀλλά καί λόγω φυσικῆς ἀδυναμίας. Μέσα στόν πολυποίκιλο λαό τοῦ Θεοῦ ὑπάρχουν γέροντες, παιδιά, ἀσθενεῖς καί ἔμπειροί, πού καί οἱ ἴδιοι ἀδυνατοῦν νά ἐγκαρτερήσουν στό μῆκος αὐτό τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλά καί πού τοὺς ἐπιφορτισμένους μέ τή φροντίδα τους παρακωλύουν. "Ἐτσι κατ' ἀνάγκην οἱ ἀκολουθίες συντμήθηκαν καί περιορίσθηκαν χρονικά σέ ἀνεκτά γιά τοὺς πιστοὺς ὅρια.

Καί ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλά γιά ἀνάλογα αἷτια λαοφιλῆ στοιχεῖα μερικῶν ἀκολουθιῶν μετατέθηκαν ἀπό τήν ἀρχή τους πρὸς τό τέλος γιά νά τὰ προλαμβάνουν καί οἱ χριστιανοί πού ἔρχονται καθυστερημένα στό ναό. Αὐτό ἦταν ἐπόμενο νά ἔχει

καταστρεπτικές συνέπειες για τήν ὀρθή δομή τῶν ἀκολουθιῶν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ἀποτελοῦν ἡ μετάθεσις τοῦ ἑωθινοῦ εὐαγγελίου τῶν Κυριακῶν καί τῶν ἐγκωμίων τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Κάτι ἀνάλογο πού γίνεται καί στίς ἡμέρες μας γιά τό κήρυγμα, πού δέν γίνεται στήν κανονική του θέσις μετά τά ἀναγνώσματα, ἀλλά τελείως ἀπαράδεκτα, κατά τό κοινωνικό τῆς θείας Λειτουργίας. Συναφεῖς λόγοι προκάλεσαν καί τήν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς εὐλογήσεως τῶν ἄρτων κατά τούς ἑσπερινούς τῶν ἀγρυπνιῶν καί τή μετάθεσή τους, ὡς ἡμιανεξαρτήτων πιά τελετῶν στό τέλος τοῦ ὄρθρου, μετά τή θεία Λειτουργία ἢ καί τελείως αὐτοτελῶς.

3. Ἡ ἀνάγκη συντήσεως τῶν ἀκολουθιῶν στίς ἐνορίες ἐπέβαλε παραλείψεις πολλές φορές ζωτικῶν στοιχείων τῆς ἀκολουθίας. Αὐτό ἔγινε ἀμελέτητα καί σταδιακά, συνεχίζεται δέ νά γίνεται ἀκόμη καί νά ἐξελίσσεται. Ἔτσι στίς ἐνορίες ἄρχισαν βαθμηδόν νά παραλείπονται οἱ ἀναγνώσεις πατερικῶν λόγων καί συναξαρίων πού προβλέπονται ἀπό τά μοναστηριακά τυπικά. Ἐμεινε μόνο ὁ κατηχητικός λόγος τοῦ Πάσχα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «Εἴ τις εὐσεβής καί φιλόθεος...». Παρελείποντο τά τρία καθημερινά καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου. Ἐμεινε μόνο τό ΙΗ' κάθισμα τῶν ἑσπερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, «Τά πρὸς Κύριον», κατά τήν Προηγιασμένη καί συνήθως τό Α' κάθισμα, τό «Μακάριος ἀνὴρ», κατά τόν ἑσπερινό τοῦ Σαββάτου ἢ ἑορταζομένων ἁγίων. Παρελείποντο οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν τοῦ λυχνικοῦ («Θοῦ Κύριε...») καί οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν τῶν αἴνων («Αἰνεῖτε αὐτόν ἥλιος καί σελήνη...»). Ὅμοίως παρελείπετο ἡ στιχολογία τῶν ὠδῶν τοῦ Ψαλτηρίου κατά τόν ὄρθρο, πλὴν τοῦ πρώτου μέρους τῆς Θ' ὠδῆς («Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τόν Κύριον...»).

Δέν ἐτελεῖτο ὁ μικρὸς ἑσπερινὸς πρὸ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ τῶν ἀγρυπνιῶν, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀγρυπνίες δέν γίνονται στίς ἐνορίες. Τά πολλά ἀναγνώσματα τῶν ἑσπερινῶν τῶν μεγάλων ἑορτῶν, Χριστουγέννων, Θεοφανείων καί Πάσχα, περιορίσθηκαν σέ τρία κ.ο.κ.

Τό ὑμνογραφικό στοιχεῖο ὡς νεώτερο δείχθηκε πιά ἀνθεκτικό. Οἱ κανόνες ὅμως ἄρχισαν βαθμηδόν νά φθείρονται, δέν διπλώνονταν τά τροπάρια τους ὅταν τό προέβλεπε τό τυπικό, παραλείπονταν ἢ διαβάζονταν ἀντί νά ψάλλονται, μέ τάση νά μείνουν μόνο οἱ κανόνες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, οἱ παρακλητικοί κανόνες στήν Παναγία καί ἡ ψαλμωδία νά περιορισθεῖ κατά τόν ὄρθρο μόνο στίς καταβασίες.

4. Τό πρόβλημα ὅμως τῆς προσαρμογῆς καί τῆς τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου κατά τή μοναχική παράδοση δέν ἀφορᾷ μόνο στό χρόνο τελέσεως καί στό μήκος τῶν ἀκολουθιῶν, πού ἀντιμετωπίσθηκαν στίς ἐνορίες μέ τούς τρόπους πού προαναφέραμε. Ὑπῆρχαν σοβαρότερα, ἀλλά λιγότερο ἐμφανῆ, προβλήματα, πού ἀφοροῦσαν καί ἀφοροῦν στήν ποιότητα τῆς ἀκολουθίας, σ' αὐτή τήν ἐσωτερική της ὑπόσταση καί δομή. Ἡ μοναχική λατρεία εἶναι πλούσια σέ περιεχόμενο, μέ ἀφθονο βιβλικό στοιχεῖο καί μέ ἀναγνώσεις καί πρό παντός μέ πλουσιοτάτη ὑμνογραφία.

Ὁ περιορισμός τοῦ βιβλικοῦ στοιχείου στίς ἐνορίες καί ἡ διατήρηση τῆς ὑμνογραφίας διασάλεψε τήν ἰσορροπία πού ὑπῆρχε στά μοναχικά τυπικά. Οὐσιαστικά ἔχομε μιᾶ ἀνατροπή ἀξιῶν, ἀφοῦ οἱ ψαλμοί καί οἱ ὠδές κατεῖχαν θεωρητικά πρωτεύουσα θέση καί ἡ ὑμνογραφία εἰσήχθη γιά τή διακόσμηση καί τό συντονισμό τῆς ψαλμωδίας πρὸς τά θέματα τῶν ἑορτῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους. Διατηρήθηκαν τά τροπάρια καί οἱ κανόνες, τέθηκαν ὅμως σέ δευτέρα θέση τά ἀρχαῖα καί βασικά στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας, πού ἀποτελοῦν τό σκελετό της, οἱ ψαλμοί καί τό ἐν γένει βιβλικό στοιχεῖο. Τά τροπάρια ἔμειναν ἔτσι τρόπον τινά ἀδέσποτα ἢ κρατήθηκαν γι' αὐτά τόσοι μόνο βιβλικοί στίχοι ὅσους ἀπαιτοῦσε ὁ ἀριθμός τῶν τροπαρίων.

Ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησιαστική ποίηση ἔχει τά προβλήματα της. Εἶναι ἔμμετρος λόγος μέ ἀρκετές δυσκολίες στήν κατανόηση, μέ ὑψηλές συχνά θεολογικές ἔννοιες, μέ πυκνές ἀναφορές σέ βιβλικά χωρία καί παραδείγματα, πού ἀπαιτοῦν γνώσεις

καί εἰδικά πνευματικά καί θεολογικά ἐνδιαφέροντα, πού συνήθως στεροῦνται οἱ χριστιανοί. Ἐξ ἄλλου ἢ ψαλμωδία τους ἀπαιτεῖ μουσικές γνώσεις καί φωνητικά προσόντα, πού δέν εἶναι κτῆμα ὄλων. Ἡ συνεχής μάλιστα ἐναλλαγή τῶν τροπαρίων οὔτε εἶναι δυνατή χωρίς τή χρήση βιβλίων, οὔτε μπορεῖ νά ὑποβοηθήσει τήν ἀπό κοινοῦ ψαλμωδία κατά τίς συνάξεις.

Ἀντίθετα, ἡ παλαιά ἀκολουθία τῶν ἐνοριῶν εἶχε λίγα τροπάρια, σύντομα καί ἀπλά, πολλές φορές ἐπαναλαμβανόμενα κατά τή σιχολογία τῶν ψαλμῶν, ὅπως τά προκείμενα, τά ἐφύμνια καί τά ἀπολυτίκια. Κατ' ἀνάγκην ἡ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου στήν ἐνορία ἀπαιτοῦσε τήν ἐξεύρεση ἐνός ἢ δύο ἐξειδικευμένων προσώπων πού θά ἀναλάμβαναν τό ἔργο τῆς ψαλμωδίας. Ἔτσι ἡ ἀκολουθία ἀπό ἔργο τοῦ λαοῦ ἔγινε ὑπόθεση τῶν ψαλιῶν, πού τελικά μονοπώλησαν τό ἐκκλησιαστικό ἄσμα μέ αὐτονόητες συνέπειες στόν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς ἀκολουθίας καί στή συμμετοχή σ' αὐτή τοῦ λαοῦ.

* * *

Αὐτή σέ γενικές γραμμές εἶναι ἡ προβληματολογία τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Σ' ἓνα ἐπιτελικό συνέδριο, ὅπως τό παρόν, οἱ ἀλήθειες πρέπει νά λέγονται καί τά προβλήματα νά ἐπισημαίνονται καί μέ τιμιότητα καί εἰλικρίνεια νά ἀναλύονται καί νά συζητοῦνται. Ἄν αὐτά εἶναι δυσεπίλυτα, δέν πρέπει νά μᾶς προκαλοῦν ἠτιοπάθεια, ἀλλά συνειδητοποιώντας τα νά προσπαθοῦμε νά βροῦμε τίς καλύτερες γι' αὐτά λύσεις. Τό νά τά ἀγνοοῦμε ἢ νά προφασιζόμαστε ὅτι δέν ὑφίστανται, εἶναι ὄ,τι χειρότερο μποροῦμε νά κάνουμε.

Βαδίζοντας πρὸς τό τέλος τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς θά προσπαθήσουμε νά ἐξειδικεύσουμε τήν προβληματική μας στό ρόλο τοῦ ἱερέως στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, γιά νά μή μείνουμε μόνο σέ γενικές θεωρίες ἢ διατυπώσεις προβλημάτων, συχνά ὄχι καί πολύ εὐχάριστες, ἀλλά σέ θετικότερες τοποθετήσεις, πιο ὠφέλιμες καί ἄμεσα συντελεστικές στήν καλύτερη διεξαγωγή τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ στίς ἐνορίες εἶχε ἐπι-

πώσεις καί ὡς πρός τό ρόλο τοῦ ἱερέως κατά τή διεξαγωγή τους. Δέν διαφέρει βέβαια ἀπό τήν ἀντίστοιχη συμμετοχή τοῦ ἱερομονάχου στίς ἀκολουθίες τῶν μονῶν. Τά λειτουργικά ὅμως δεδομένα εἶναι διαφορετικά. Ἐκεῖ, στίς μονές, ὁ ἱερεὺς λέγει τίς εὐχές καί τίς ἐκφωνήσεις του, κάνει τίς εἰσόδους τοῦ ἔσπερινοῦ, διαβάζει τό εὐαγγέλιο τοῦ ὄρθρου, κάνει τίς ἀπολύσεις τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καί ἀναπληρώνοντας τό διάκονο, ἂν δέν ὑπάρχει, λέγει τίς συναπές καί τά πληρωτικά καί θυμιᾷ, ὅπως ἀκριβῶς καί ὁ ἱερεὺς στίς ἐνορίες. Τά λειτουργικά βιβλία εἶναι τά ἴδια. Ἐκεῖ ἔξαντλεῖται ὁ ρόλος τοῦ ἱερέως στίς μονές. Οἱ ψαλμωδίες καί οἱ ἀναγνώσεις καί ἡ τήρησις τοῦ ἀρκετά πολυπλόκου πολλές φορές τυπικοῦ εἶναι μέριμνα ἄλλων, τῶν πατέρων τῆς μονῆς, πού ἐναλλάσσονται στή διεξαγωγή τῆς ἀκολουθίας καί ἐκπληρώνουν καί ὅλα τά ἄλλα δευτερεύοντα διακονήματα κατά τήν τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν.

Στίς ἐνορίες ὁ ἱερεὺς εἶναι τό κύριο ἂν μή καί τό μόνο πρόσωπο, τό ὁποῖο βαρύνουν ὄχι μόνο τά ἀφορῶντα στήν καθαρῶς ἱερατική συμμετοχή, ἀλλά καί ἡ εὐθύνη τῆς τηρήσεως τοῦ τυπικοῦ, οἱ ἀναγνώσεις, ἡ ψαλμωδία, ὄχι σπάνια δέ σέ μικρές ἐνορίες καί τά ὑπηρετικά ἔργα τοῦ ὑποδιακόνου καί τοῦ νεωκόρου. Ἰδίως κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς μέ τίς μακρότατες καί πολλές ἀκολουθίες τό ἔργο τοῦ ἱερέως καθίσταται δυσβάστακτο.

Παρά ταῦτα καί στίς ἀκραῖες αὐτές περιπτώσεις, πού δυστυχῶς δέν εἶναι ἀσυνήθιστες, ἀλλά καί στίς καθημερινές ἀκολουθίες, χωρίς τήν παρουσία τοῦ λαοῦ καί ἐνίστε μόνος, ὁ ἱερεὺς ὀφείλει νά σηκώσει καί αὐτόν τό σταυρό. Εἶναι ὄχι μόνο ὁ ὑπέρ τοῦ λαοῦ εὐχόμενος, ἀλλά καί ὁ ἀντί τοῦ λαοῦ προσευχόμενος, ἀναπληρώνοντας μέ ἀγάπη καί ἀγόγγυστα τά ἀγνοήματα καί τά ὑστερήματά του. Αὐτός τελεῖ καθημερινῶς τήν ἀκολουθία τοῦ ἔσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου, στή συνεπτυγμένη ἔστω μορφή, τοῦ τυπικοῦ κατά τό ὁποῖο ἔφθασε νά τελεῖται στίς ἐνορίες. Εἴτε εἶναι μόνος εἴτε παρευρίσκονται ἐλάχιστοι ἢ καί ἓνας ἔστω πιστός, εἶναι παροῦσα ὀλόκληρη ἡ

Οἰκουμένη, ἢ ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς μέχρι τῶν περάτων αὐτῆς Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, οἱ ἄγγελοι καί οἱ ἅγιοι καί αὐτός ὁ Τριαδικός Θεός.

Ἡ λύση αὐτή ἐνέχει τόν κίνδυνο νά καλλιεργήσει, σπὸν κατά τὰ ἄλλα εὐσυνείδητο καί συνεπέστατο στήν τέλεση τῆς ἀκολουθίας ἱερέα, κάποιο αἴσθημα αὐταρκειᾶς καί νά ἀμελήσει τό βασικό ρόλο πού ὀφείλει νά ἀσκήσει μέσα στήν ἐνορία του, τοῦ ποιμένου καί διδασκάλου καί τοῦ ἐν Χριστῷ παιδαγωγοῦ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί στή θεία λατρεία.

Ὅφείλει ὡς ποιμὴν νά βοηθήσει τό λαό τοῦ Θεοῦ νά ἀναλάβει ἐνεργά τό ρόλο πού τοῦ ἀνήκει στήν τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Νά παροτρύνει τό λαό νά προσέρχεται ὅσο μπορεῖ συχνότερα στίς συνάξεις, νά μετέχει σ' αὐτές τό κατά δύναμιν, διαβάζοντας τοὺς ψαλμούς καί τὰ ἀναγνώσματα, ψάλλοντας τὰ εὐκόλα ἢ τὰ δυσκολώτερα, κατά τίς γνώσεις καί τίς ἱκανότητες τοῦ καθενός, ὑπηρετώντας καί φροντίζοντας γιά τήν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ καί τή σεμνοπρέπεια τῆς λατρείας Του. Νά τοῦ ἐρμηνεύει τό νόημα τῶν τελουμένων καί νά τόν βοηθᾷ νά ξεπεράσει τίς γλωσσικές καί νοηματικές δυσκολίες πού ὑπάρχουν στά ἱερά κείμενα, ἀναγνώσματα ἢ ὕμνους, ὥστε ἡ λατρεία του νά εἶναι ἐνσυνείδητη, ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ κατά τό θέλημα τοῦ Κυρίου καί ὄχι ἀκατανόητη εὐσεβοφανῆς βαπτολογία.

Ἄν ἔχει ὁ ἱερεὺς τήν καλή τύχη νά ἔχει στό ναό του εὐσεβῆ καί καταρτισμένο ψάλτη, νά συνεργάζεται μ' αὐτόν, προμελετώντας τήν τάξη καί τίς ἐκάστοτε περιπτώσεις τοῦ τυπικοῦ, καθοδηγώντας τον καί μέ διάκριση διορθώνοντας τὰ τυχόν λάθη του. Ἄν πάλι δέν ἔχει, ἡ διαρκῆς μέριμνα τοῦ ἐφημερίου πρέπει νά εἶναι νά ἀναδείξει ἀπό τοὺς εὐσεβεῖς νέους τῆς ἐνορίας του καλοῦς συνεργάτες στή διεξαγωγή τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν μέ λειτουργικό ἦθος καί γνώση καί ἀγάπη γιά τό ἱερό αὐτό ἔργο.

Καί ένα τελευταίο. Είδαμε ότι οι ακολουθίες του νυχθημέρου ξεκίνησαν ως σταθμοί ιδιωτικής προσευχής σε όρισμένες καιρίες στιγμές του είκοσιτετραώρου. Επιμείναμε ιδιαίτερα σ' αυτό έξω απόρμης των ιερών αναγνωσμάτων των ημερών αυτών, της προσευχής του εκατοντάρχου Κορνηλίου κατά την ένατη ώρα και της προσευχής του αποστόλου Πέτρου κατά την έκτη ώρα της ημέρας. Τό ιερό αυτό και αποστολικό έθος δέν εξέλιπε.

Προσωπικά γνώρισα εϋσεβεΐς ανθρώπους, πού γιά πολλούς και διαφόρους λόγους δέν μπορούσαν νά μεταβούν στό ναό κατά τίς ιερές ακολουθίες. Διατηρούσαν όμως έκ παραδόσεως τό έθος νά προσεύχονται κατ' αυτές, είτε σε άκραΐες περιπτώσεις διαβάζοντας κατ' ιδίαν την ακολουθία της Έκκλησίας είτε και δοξολογώντας και επικαλούμενοι τό έλεος του Θεού μέ λίγα λόγια τό πρωΐ, τό μεσημέρι και τό απόγευμα. Τό χτύπημα της καμπάνας (παλαιότερα σήμαινε και τό μεσημέρι) δέν αποτελεί μόνο πρόσκληση γιά συμμετοχή στην ακολουθία στό ναό, αλλά και υπόμνηση γιά τόν καιρό της προσευχής.

Αυτή η ιερώτατη συνήθεια είναι ανάγκη νά καλλιεργηθεί και νά ενθαρρυνθεί, κατηχώντας τους χριστιανούς στό διπλό νόημα των καιρών της προσευχής: αυτό πού αναφέρεται στό θέμα του χρόνου της ημέρας και την αντίστοιχη μ' αυτό αναγωγή στα χριστολογικά θέματα, την έλευση του φωτός του αληθινού στον κόσμο, την επιφοίτηση του άγιου Πνεύματος, τό σταυρό και τό θάνατο του Κυρίου, την έκ νεκρών ανάστασή μας, τη δευτέρα παρουσία και την έσχάτη κρίση. Στην ημέρα αυτή της κρίσεως άς μή φανούμε κατώτεροι από τους μουσουλμάνους πού παρέλαβαν τό έθος αυτό από τους χριστιανούς και τό διατήρησαν, αλλά τό άμελήσαμε έμεΐς.

* * *

Άς συνοψίσουμε. Στο θέμα των ακολουθιών του νυχθημέρου η Έκκλησία μας εφαρμόζει την ίδια τακτική μ' εκείνη πού τηρεί και στό θέμα των νηστειών. Οι νηστεΐες είναι πάρα πολλές. Καλύπουν τίς περισσότερες από τίς μισές ημέρες του

ἔτους. Ὑπάρχουν δέ διάφορες διαβαθμίσεις σ' αὐτές, ἀνάλογα μέ τά θέματα τῶν ἡμερῶν, ἀπό πλήρη ἀσιτία, ξηροφαγία, μονοφαγία, κατάλυση οἴνου καί ἐλαίου, κατάλυση ἰχθύος. Ἡ ἀκρίβεια τηρεῖται στά ἱερά κοινόβια. Τό ἰδεῶδες αὐτό προβάλλεται καί στούς ἐν τῷ κόσμῳ πιστούς, ἐν γνώσει ὅτι αὐτό εἶναι σχετικά μόνο δυνατό. Καθένας προσπαθεῖ κατά δύναμιν καί κατά προαίρεσιν νά τό προσεγγίσει καί οἱ πνευματικοί πατέρες μέ πολλή διάκριση χειρίζονται τίς ἐπί μέρους περιπτώσεις κατά τό πνευματικό συμφέρον τῶν ἀνθρώπων. Στό τέλος ὁ κατηχητικός λόγος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου παρέχει ἕνα εἶδος γενικῆς ἀμνηστίας· «νηστεύσαντες καί μή νηστεύσαντες εὐφράνθητε σήμερον».

Κάτι παράλληλο συμβαίνει καί μέ τίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Καί πάλι στή μοναχική παράδοση καί πράξη, πού τηρεῖται μέ ἀκρίβεια στά μοναστήρια, τοποθετεῖται τό ἰδεῶδες καί τό πρότυπο. Οἱ ἐνορίες προσπαθοῦν νά ἐξασφαλίσουν κατά τό δυνατόν μιά ἀνάλογη, σχετικά πλήρη ἀκολουθία γιά ὅλες τίς ἡμέρες τοῦ ἔτους καί κατά τούς δύο τουλάχιστον καίριους σταθμούς τῆς προσευχῆς – ἑσπέρας καί πρωΐ-ἔστω κι ἂν τή διεξαγωγή της μερικῆς φορές ἐπωμίζεται μόνος ὁ ἱερεὺς.

Οἱ πιστοί καλοῦνται καί προτιρέπονται νά μετέχουν σ' αὐτή, τό κατά δύναμιν καί κατά προαίρεσιν, καί νά προσεγγίζουν ὅσο μποροῦν στό τέλειο ἰδεῶδες τῆς ἀδιαλείπτου λατρείας πού ἐκφράζεται μέ τή λατρεία τῶν μοναστηρίων καί, κατά μίμησίν της, μέ τή λατρεία τῶν ἐνοριακῶν ναῶν. Ἐδῶ δέν τελειώνουν, ἀλλά μᾶλλον ἀρχίζουν τά πολλά καί σημαντικά προβλήματα, τῶν ὁποίων ἡ καλή καί ἐπωφελής γιά τό λαό τοῦ Θεοῦ λύση βρίσκεται στά χέρια καί στήν ἐφευρετική ἀγάπη καί πρόνοια τῶν ἱερέων, τῶν πνευματικῶν πατέρων καί μυσταγωγῶν τοῦ λαοῦ: Πῶς θά τελοῦνται οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου κατά τόν ἀκριβέστερο καί ἱεροπρεπέστερο τρόπο καί πῶς θά ἐνθαρρυνθοῦν οἱ πιστοί νά μετέχουν σ' αὐτές καί νά ἀναλάβουν τό ρόλο τοῦ λαοῦ πού τούς ἀνήκει.

ΣΤ

ΝΕΚΡΩΣΙΜΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ αὐτή, πρώτη στήν σειρά τῶν ἐπιστημονικῶν συμβολῶν στό Ἡ' αὐτό Ἐπιστημονικό Συμπόσιο, πού διοργανώνει ὁ Δῆμος Θεσσαλονίκης καί ἡ Ἱερά Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τῶν Βλατάδων στά πλαίσια τῶν ΚΘ' Δημοτριῶν μέ θέμα «Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Ταφές καί Κοιμητήρια», σκοπό ἔχει τήν ἐνημέρωση στήν λειτουργική πλευρά τοῦ θέματος: «Νεκρώσιμα Τελετουργικά». Εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δεδομένος ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς, ἀφοῦ τά ἀφορῶντα στήν νεκρώσιμο ἀκολουθία καί στά συναρτώμενα μέ αὐτήν ἔθιμα περιστολῆς τοῦ νεκροῦ, ταφῆς καί μνημοσύνων προσδιορίζουν τήν περαιτέρω πορεία τοῦ Συνεδρίου καί ἐν πολλοῖς προϋποτίθενται γνωστά ἀπό τοὺς εἰσηγητές τῶν ἐπί μέρους θεμάτων καί ἀπό τοὺς συνέδρους.

Πρόκειται γιά ἓνα τεράστιο θέμα μέ ἀπειρία πηγῶν καί πενιχρή βιβλιογραφία. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπιβάλλεται ἡ ὀριοθέτησή του γιά νά διασφαλισθεῖ καί ἡ δυνατότητα κάποιας ἀνεκτῆς διαπραγματεύσεώς του στά στενά χρονικά ὄρια καί στίς εἰδικές προδιαγραφές πού πρέπει νά κινηθεῖ μιά εἰσήγηση σ' ἓνα ἐπιστημονικό Συνέδριο.

Ὁ πρῶτος περιορισμός ἀφορᾷ στήν ἔκτασή του. Θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ ὅ,τι ἀφορᾷ στόν κῶρο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μιά καί αὐτός ἐνδιαφέρει τήν αἰείποτε ὀρθόδοξη Θεσσαλονίκη. Θά πραγματευθοῦμε συνοπτικά τά δύο σκέλη τοῦ θέματος· τό ἓνα τό καθαρῶς λειτουργικό, πού ἀναφέρεται στίς ἐξόδιες ἀκολουθίες, καί τό ἄλλο πού, χωρίς νά παύσει νά εἶναι λειτουργικό, ἔχει καί ἄλλες προεκτάσεις καί ἀφορᾷ στά ποικίλα νεκρικά ἔθιμα περιστολῆς τοῦ νεκροῦ, ταφῆς, ἀνακομιδῆς, μνημοσύνων καί τά τοιαῦτα. Τό πρῶτο σκέλος ἔχει ἰδιαίτερο ἱστορικό - φιλολογικό ἐνδιαφέρον, τό δεύτερο σκέλος ἱστορικό - ἀρχαιολογικό. Καί τά δύο ἀποτελοῦν ἔκφραση

καί γεννήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιά τήν μετά θάνατον ζωή καί συμβολική μέ λόγους καί τύπους ἐξεικόνιση τῆς ἐλπίδος καί τῆς προσδοκίας γιά τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί τήν αἰώνια ζωή. Τίς θεολογικές αὐτές ἐμβαθύνσεις ἀφήνουμε γιά τό δεύτερο εἰσηγητή. Τά σύμβολα τῆς θείας λατρείας ἐξ ἄλλου εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν λαλίστατα, χωρίς αὐτό νά ἀποκλείει, ἀλλά μᾶλλον νά ἐπιβάλλει, τήν ἀνάγκη μεσολαβήσεως μυσταγωγοῦ καί ἐρμηνέως, ὅπως διδάσκει ἐξ ἄλλου καί ἡ ἀνέκαθεν πρακτική τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄν μή τι ἄλλο ἢ εἰσήγησις αὐτή θά ὑπομνήσει γνωστά ἴσως πράγματα καί θά συντελέσει, ἐλπίζω, τό κατ' αὐτήν στήν δημιουργία τῆς κατάλληλης γιά τό θέμα τοῦ Συνεδρίου «καταναυτικῆς», θά ἔλεγα «σταυροαναστασίμου», ἀτμόσφαιρας.

* * *

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἢ ἐπί τό χριστιανικότερο ἢ εὐφημιστικότερο «ἡ ἀκολουθία ἐπί τελευτήσαντος» ἢ «εἰς κεκοιμημένους» ἢ τά παρόμοια, «εἰς τελευτήσαντα» ἢ «εἰς κοιμηθέντα» ἢ μονολεκτικῶς τό «Ἐξοδιαστικόν», στά χειρόγραφα καί ἔντυπα βυζαντινά Εὐχολόγια παρουσιάζεται σάν μιὰ μακρά καί σύνθετη ἀκολουθία. Ἡ ἱστορική της ἐξέλιξη δέν ἔχει εἰδικά μελετηθεῖ, ἀλλά ἀπό ὅσα μπορεῖ κανεῖς νά γνωρίζει ἀπό κάποια γενική ἐποπτεία πού μπορεῖ νά ἀποκομίσει ἀπό τήν μελέτη τῶν χειρογράφων, ἔχει πολλές παραλλαγές κατά τόπους καί χρόνους, ἀκόμη δέ πολλές συγχρόνως καί παραλλήλως ὑφιστάμενες μορφές. Εἶναι δέ ἀπό τίς πλουσιότερες ἀκολουθίες τῶν Εὐχολογίων ἀπό ἄποψη ὅλων τῶν ἐπί μέρους στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τίς ἀκολουθίες, βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου, εὐχῶν καί ἰδιαίτερα ὕμνων. Τό γονιμότερο αὐτό θέμα ἐνέπνευσε πλῆθος ὕμνογράφων, νεκρώσιμα δέ ὕμνογραφήματα, κοντάκια, τροπάρια καί κανόνες, καλύπτουν δεκάδες σελίδων στά λειτουργικά μας βιβλία, χειρόγραφα καί ἔντυπα. Χρησιμοποιήθηκαν δέ αὐτά στήν λειτουργική πράξη εἴτε γιά τόν καταρτισμό τῆς καθαυτοῦ νεκρωσί-

μου ἀκολουθίας, ἢ μᾶλλον τῶν πολλῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν, εἴτε στά μνημόσυνα, εἴτε ἀκόμη στήν Παρακλητική, στό Τριώδιο καί στό Πεντηκοστάριο γιά τίς καθιερωμένες ἀπό τήν παράδοση νεκρώσιμες ἡμέρες, δηλαδή τά Σάββατα καί ἰδιαίτερα τά δύο ψυχασάββατα τῶν «κοινῶν» μνημοσύνων. Ἀνάλογη εὐφορία διαπιστώνεται καί στή σύνταξη εὐχῶν, ποικίλης χρήσεως, ἀλλά καί ποικίλης φιλολογικῆς καί θεολογικῆς ἀξίας, ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖται καί στούς ὕμνους. Τέλος, ὡς πρός τίς ἐπιλογές τῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τῶν ψαλμῶν ἢ στίχων τῶν ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου ὡς προκειμένων, ἀλληλουαρίων, ἀποστίχων κ.τ.λ., πάλι ποικίλες καί διάφορες τάσεις καί ἀνάλογες προτιμήσεις μποροῦν νά ἐπισημανθοῦν καί, συσχετιζόμενες μέ τήν σχετική ὕμνογραφία καί εὐχολογία, μποροῦν νά δώσουν ἀπαντήσεις σέ πολλά ἀναπάντητα ἐρωτήματα.

Καί γιά τήν περίπτωση τῶν ἐξοδίων ἀκολουθιῶν ἰσχύει ὅ,τι καί γιά τήν ὑπόλοιπη λειτουργική μας πράξη. Αὐθεντικά δηλαδή καί κυρίως λειτουργικά κείμενα ἔχουμε μόνο ἀπό τό τέλος τοῦ Ἡ' αἰῶνα μέ πρῶτο τό ἀρχαιότερο ἀπό τά μέχρι σήμερα γνωστά βυζαντινά Εὐχολόγια, τόν Βαρβερινό κώδικα 336, σύγχρονο περίπου τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (τέλος Ἡ' αἰῶνα). Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὑπάρχει ἡ ἄβυσσος τῶν χειρογράφων καί ἀργότερα τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων, πού «δεῖται Δηλίου κολυμβητοῦ». Ἡ ἰδιαίτερα ὅμως γιά τήν ἐξέλιξη καί διαμόρφωση τῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν καθοριστική περίοδος τῶν ὀκτώ πρώτων αἰῶνων παραμένει στό σκότος ἢ στό ἡμίφως τῆς νύχτας. Πολύτιμες μαρτυρίες ἀνιχνεύονται κατάσπαρτες σέ λόγους πατέρων, σέ ποικίλες ἱστορικές καί ἄλλες συγγραφές ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, σέ ἐπιστολές καί σέ ἱεροῦς κανόνες καί, φυσικά, στίς ταφικές ἐπιγραφές καί στά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Εἰδικές πραγματεῖες ἀπό τήν πατερική παράδοση ὑπάρχουν μόνο δύο, ἀλλά ἰδιαίτερα σημαντικές: Τό «Περί τῶν ἐπί τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων» Ζ' κεφάλαιο στό ἔργο τοῦ

Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου «Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας»¹ καὶ τὰ «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων» 360-373 κεφάλαια τοῦ «Διαλόγου» τοῦ ἁγίου Συμεῶν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης². Τό πρῶτο, τό ἔργο τοῦ ψευδο-Ἀρεοπαγίτου (τέλος Ε' αἰώνα), προσφέρει πολὺ λίγες τελετουργικὲς πληροφορίες καὶ πολὺ περισσότερη, κατὰ τίς τάσεις του, «θεωρία». Ἀντίθετα ὁ ἅγιος Συμεῶν (†1429) ἀναλύει περισσότερο τὴν λειτουργικὴ τάξη καὶ λιγότερο τὴν σχολιάζει. Καὶ τὰ δύο, μοναδικὰ καὶ πολύτιμα ἔργα, βοηθοῦν ὄχι μόνο στὴν ἀνίχνευση τῆς πορείας τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως, τό πρῶτο σέ μιά σχετικὰ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τό δεύτερο στὴν λήξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ στό μεταίχμιο τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ στὴν σύλληψη τοῦ νοήματος τῶν λειτουργικῶν μορφῶν καὶ τῆς θεολογίας πού ἐνέπνευσε ἢ ὑπεμνημάτισε τὴν λειτουργικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία στὴν ἱστορικολειτουργικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη. Παρὰ τὴ σεβαστὴ ἡλικία τους (1921) τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια (ΟΕ', ΟΣΤ' καὶ ΟΖ') τοῦ μνημειώδους ἐκλαϊκευτικοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Καλλινίκου, πρωτοπρεσβυτέρου τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Μάντζεστερ, «Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ»³ δέν ἔχουν χάσει τὴν ἀξία τους. Εἶναι γραμμένα μέ πολλή ἐπιμέλεια καὶ ἀγάπη καὶ συγκεντρώνουν πολὺ πηγαῖο ὕλικό, χρήσιμο καὶ κατατοπιστικό. Ὁραῖο θεολογικο-πνευματικὸ ὑπόμνηματισμὸ –«σχόλιο στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία»– μᾶς προσφέρει ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Θεοδώρου στό προσφάτως ἐκδοθέν ἀπὸ τὴν «Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» βιβλίον του «Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ»⁴.

1. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 3, 552 - 569.

2. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 155, 669 - 693.

3. Β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1958, σελ. 587 - 615.

4. Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας Ἐκκλησίας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1990.

Τέλος, μέ ὑπομονή καί μέ χρηστές ἐλπίδες ἀναμένουμε ἕνα ἔργο ζωῆς ἑνός καλοῦ ἐπιστήμονα θεολόγου μέ λαμπρές σπουδές στό Παρίσι καί στά Τρέβηρα (Trier) τῆς Γερμανίας, τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου *Δημητρίου Τζέρπου*⁵, τῆ διδακτορική διατριβή ἱστοριοφιλολογικοῦ χαρακτήρα στίς νεκρώσιμες ἀκολουθίες, πού ἄρχισε ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια μέ σύμβουλο καθηγητή τόν *Balthasar Fischer*. Πολύ πατερικό, ἱστορικό καί λαογραφικό ὕλικό, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στά ἔθιμα ταφῆς, προσφέρει ὁ *Φαίδων Κουκουλές* στό γνωστότατο μνημειῶδες ἔργο του «*Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*», τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σελ. 148-248⁶.

* * *

Μιά, μέ ἔμπειρο μάτι, θεώρηση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἢ τοῦ «ἐξοδιαστικοῦ» πείθει ὅτι πρόκειται γιά μιᾶ ἀκολουθία ἰδιορρύθμου ὄρθρου, πραγματική δηλαδή ὀρθρινή ἀκολουθία μοναχικοῦ τύπου, ἢ ἀνεξαρτήτου ἀπό τόν καθημερινό ὄρθρο ἀκολουθία, κατασκευασμένη ὅμως κατά τό πρότυ-

---

5. Πρόκειται γιά τήν διδακτορική διατριβή πού κυκλοφορεῖται ἤδη μέ τόν τίτλο «*Ἡ ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατά τά χειρόγραφα Εὐχολόγια τοῦ 14ου - 16ου αἰ. Συμβολή στήν Ἱστορία καί τῆ Θεολογία τῆς χριστιανικῆς λατρείας. - Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. Λατρευολογήματα 1, Ἀθήνα 2000.*

6. Σέ φιλολογικά θέματα τῶν ὕμνων τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἀναφέρονται οἱ μελέτες: Ἀρχιμ. *Κλήμεντος Παπαϊωάννου*, Οἱ σολοικισμοί ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ, «*Ἀπόστολος Βαρνάβας*», τεῦχος 102 (1930), σελ. 819-820, τεῦχος 3 (1931), σελ. 39-42. Βίκτ. *Πετρίδη*, Περί τούς σολοικισμούς τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, «*Ἀπόστολος Βαρνάβας*», τεῦχος 7 (1931), σελ. 104-107. Ἐμμ. *Παντελάκη*, ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, «*Νέα Σιών*», τ. ΚΙΗ' (1933), σελ. 168-176, 219-228, 273-279, 339-344. Θεοδώρου *Ξύδη*, Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ, Ἀθῆναι 1950. Σέ θέματα εἰκονογραφίας: Ἀθαν. Δ. *Παλιούρα*, Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφημέρου μέσα ἀπό τήν εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἰωάννινα 1992. Σέ γενικά καί μουσικά θέματα: *Γιάννη Κ. Παπαχρόνη*, Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, Κατερίνη 1993. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἰσηγήσεις περιέχονται στόν τόμο: *La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie*, Conférences Saint - Serge, XXIe Semaine d'Études Liturgiques, Paris 1er-4 Juillet 1974, «*Bibliotheca "Ephemerides Liturgicae"*», «*Subsidia*» 1, Roma 1975.

πο τοῦ ὄρθρου. Οἱ παραλλαγές στά χειρόγραφα καί ἡ ἐπακολουθήσασα ἐξέλιξη –γι’ αὐτήν θά μιλήσουμε στή συνέχεια– συσκοτίσε τό διάγραμμα, τό ὁποῖο πάντως παραμένει εὐδιάκριτο ἂν ξέρουμε νά τό ἀπομονώσουμε.

Κατωτέρω τό ἐπιχειροῦμε, ἐπισημαίνοντας τά ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα καί χονδρικῶς τίς παραλλαγές:

1. «*Εὐλογητός ὁ Θεός...*» (κατά τήν μοναχική τάξη).
2. Ὁ 4^{ος} ψαλμός «*Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...*» (ἀντί καί ὡς ἐπιτομή τοῦ ἐξαψάλμου ἢ ὡς προοιμιακός ψαλμός τῆς ἀκολουθίας τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος).
3. Ἡ μεγάλη εἰδική νεκρώσιμος συναπτή (δέν ἀπαντᾷ σ’ ὅλα τά χειρόγραφα).
4. Τό «*Ἀλληλούϊα*» καί τά νεκρώσιμα ἀπολυτικά «*Ὁ βάθει σοφίας...*» κ.λπ. (ὁμοίως ὄχι σέ ὅλα τά χειρόγραφα).
5. Ὁ «*ἄμωμος*» (ψαλμός ρη΄) «*Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδοῦ...*» εἰς στάσεις τρεῖς ἢ δύο (ἀντί καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου).
6. Τά νεκρώσιμα εὐλογητάρια «*Τῶν ἁγίων ὁ χορός...*», ἐπτά ἢ καί περισσότερα (ὡς στιχηρά τοῦ ἀμώμου).
7. Τά καθίσματα - ἀναπαύσιμα τροπάρια («*Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν...*» κ.λπ.).
8. Ὁ ν΄ ψαλμός («*Ἐλέψόν με ὁ Θεός...*»).
9. Ὁ κανὼν, συνηθέστατα τοῦ πλ. β΄ ἤχου «*Ἐν οὐρανίοις θαλάμοις διηνεκῶς...*» τοῦ Θεοφάνους, μέ τά μεσώδια καθίσματα ἀπό γ΄ ὦδῆς («*Ἀληθῶς ματαιότης τά σύμπαντα...*» κ.λπ.) καί τό κοντάκιο καί τόν οἶκο ἀφ’ ἕκτης («*Μετά τῶν ἁγίων...*», «*Αὐτός ὁ μόνος ὑπάρχεις ἀθάνατος...*»).
10. (Οἱ αἴνοι) μέ στιχηρά τά νεκρώσιμα ἰδιόμελα τῶν ὀκτώ ἤχων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ («*Ποία τοῦ βίου τροφή...*» κ.λπ.).
11. Οἱ μακαρισμοί μέ στιχηρά ὀκτώ τροπάρια τοῦ πλ. β΄ ἤχου «*Ληστήν τοῦ παραδείσου...*» κ.λπ.

12. Τά ἀναγνώσματα.

Προκείμενον τοῦ ἀποστόλου «*Μακαρία ἡ ὁδός...*».

Ἀπόστολος Α΄ Θεσ. δ΄ 13-17.

Ἀλληλουάριον «*Μακάριοι οὓς ἐξελέξω...*» (Ψαλμ. ξδ΄ 4).

Εὐαγγέλιον Ἰωάν. ε΄ 24-30.

13. Ἐκτενής (ἢ νεκρώσιμος) καί ἡ εὐχή «*Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων...*».14. Τά ἀπόστιχα, δώδεκα τροπάρια τοῦ β΄ ἤχου «*Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν...*» κ.λπ. μέ δοξαστικό τοῦ πλ. β΄ ἤχου «*Ὁρῶντές με ἄφωνον...*» καί θεοτόκιον «*Πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε...*», κατά τά ὅποια δίδεται ὁ τελευταῖος ἀσπασμός.

Καί ἐπακολουθεῖ ἡ ταφή τοῦ λειψάνου.

Μεταξύ τῶν ἐπί μέρους τμημάτων της ἀκολουθίας παρεμβάλλεται πολλάκις ἡ νεκρώσιμος συναπτή καί ἡ εὐχή «*Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων καί πάσης σαρκός...*», ἐξαίσια εὐχή ἀποδιδόμενη ἀπό μερικά χειρόγραφα στόν Μέγα Βασίλειο. Πρόκειται πάντως γιά παμπάλαιο ἀριστοτεχνικά συντεταγμένο κείμενο, πού ἀπαντᾷ ἀκόμα καί σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀκολουθία διαμορφώθηκαν καί ἄλλες, πού μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καί ἐν μέρει περιλαμβάνονται καί στὰ ἔντυπα. Μόνο θά τίς ἀναφέρουμε, γιατί ὁ χρόνος δέν ἐπιτρέπει περισσότερη ἐνασχόληση μαζί τους. Ἐξ ἄλλου τὰ συνδεόμενα μ' αὐτές προβλήματα εἶναι πολλαπλάσια καί ἀδιερεύνητα. Τοῦτο μόνο λέγουμε, ὅτι μερικές ἀπὸ αὐτές εἶναι ἐκτενέστερες ἀπὸ τὴν κοινή νεκρώσιμο, πλουσιότερες σέ ψαλμούς, ἀναγνώσματα, εὐχές καί τροπάρια, καί ὅτι σχηματικά προσεγγίζουν πρὸς τὴν ἀκολουθία τοῦ ὀρθρου μέ πολλά πρόσθετα στοιχεῖα. Εἶναι δέ αὐτές:

1. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν μοναχῶν,
2. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία «*εἰς ἱερέα τελευτήσαντα*»,
3. Ἡ ἀναπαύσιμος ἀκολουθία («*κανῶν ἀναπαύσιμος*») εἰς «*νήπια τελευτήσαντα*», καί
4. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία κατά τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδομάδα.

Παραλλαγές τῆς πρώτης ἀκολουθίας –κυρίως μέ ἄλλους κανόνες– εἶναι ἡ «ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς κοσμικούς ἄνδρας» καί ἡ «ἀκολουθία (κανών) ἀναπαύσιμος εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας».

Παράλληλα βλάστησαν, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, δεκάδες εὐχῶν, δοκίμων ἢ ἀδοκίμων, πού τίς χρησιμοποιοῦσαν κατά περίσταση, χωρίς νά παραγκωνισθεῖ τελείως ἡ εὐχή «Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων...». Ἀναφέρουμε μόνο μερικούς τίτλους κατ' ἐπιλογήν:

- «Εὐχή ἐπί τελευτήσαντος ἱερέως (ἢ πρεσβυτέρου)»
- «Εὐχή ἐπί κοιμήσει ἱερέως»
- «Εὐχή ἐπί τελευτήσαντος ἱερομονάχου»
- «Εὐχή εἰς ἱερομονάχους»
- «Εὐχή ἐπί τελευτήσαντος διακόνου»
- «Εὐχή εἰς μοναχοὺς πάντας»
- «Εὐχή εἰς ἡγουμένον»
- «Εὐχή (καί τάξις) ἐπί τελευτησάσης μοναχῆς»
- «Εὐχή ἐν κοιμήσει νηπίου»
- «Εὐχή ἐπί τεθνεῶτι ἀφορισθέντι ὑπό τινος...»
- «Εὐχή ὅταν ἀπαίρη ἄνθρωπος τῶν τῆδε...»
- «Εὐχή θυμιάματος ἐπί κεκοιμημένου»
- «Εὐχή συγχωρητική εἰς τεθνεῶτα»
- «Εὐχή μετά θάνατον συγχωρητική»
- «Εὐχή (ἢ ἀκολουθία) νεκρώσιμος εἰς ἀρχιερεῖς»
- «Εὐχή ἐπιτάφιος εἰς ἐπισκόπους»
- «Εὐχή (ἢ τάξις) εἰς λύσιν τετελευτηκότος ἐν δεσμοῖς ἀρχιερέως»
- «Εὐχή ἐν τῷ τάφῳ ἡνίκα βάλῃ μύρον ἢ ἔλαιον σταυροειδῶς τρίτον ἐπάνω τοῦ λειψάνου»

Εἶπα «ἐβλάστησαν». Μᾶλλον ἔγινε δάσος ὀλόκληρο, εὐχῶν, τροπαρίων, ἀκολουθιῶν καί παραλλαγῶν τῶν βασικῶν ἀκολουθιῶν.

Ἡ ἀντίδραση ἦταν ἀναπότρεπτη, μᾶλλον ἀναγκαία, καί «σαρωτική». Τήν βρίσκουμε σέ χειρόγραφα καί σέ ἔντυπα στό τέλος τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν κοσμικῶν:

«Ἰστέον δέ ὅτι ὁ τοιοῦτος τύπος γίνεται καί εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας, κἄν τινες ἐγκατέπειραν τῷ τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίως γυναικῶν καί παιδων, καί τεθαύμακα πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καί εὐνούχων ἰδίως ἀκολουθίαν ἢ βασιλέων. Αὕτη οὖν ἡ ἀκολουθία ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ψάλλεται καί εἰς γυναῖκας καί παῖδας τῶν ὀρθοδόξων, ἐναλλαπτομένου μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρσενικοῦ εἰς θηλυκόν καί οὐχί ἕτερον»⁷.

Τό πικρόχρολο καί λίγο εἰρωνικό αὐτό σχόλιο εἶχε τίς παρενέργειές του. Ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι ἀφοροῦσε μόνο στίς ἀκολουθίες τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδων, πού ὅπως εἶδαμε ἀπαντοῦν ὄχι μόνο στά ἔντυπα ἀλλά καί στά χειρόγραφα, προσέλαβε τρόπον τινά κύρος ἱεροῦ κανόνος καί κατά παρερμηνείαν ἐπεξετάθη καί στίς ἀκολουθίες εἰς μοναχοὺς καί ἱερεῖς. Νομίζω ὅμως ὅτι αὐτό συνέβη μόνο στίς ἑλληνικές Ἐκκλησίες. Οἱ μοναχοί, στά πραγματικά ἐν λειτουργίᾳ μοναστήρια, καθώς καί οἱ σλαβικές Ἐκκλησίες, τηροῦν τίς παλαιές τάξεις καί παραδόσεις τους.

* * *

Ἐπανερχόμεθα στήν κοινή νεκρώσιμο ἀκολουθία.

Στή μορφή πού τήν περιγράψαμε καί πού ἐπικράτησε στά ἔντυπα Εὐχολόγια, ἔχει ὅλα τά στοιχεῖα πού συνιστοῦν μιά δόκιμη ἀκολουθία. Οἱ ἐπιλογές εἶναι ἄριστες καί ἡ ὕμνολογία θαυμασία. Αὐτά λέγονται μέ πλήρη συνείδηση τῆς βαρύτητας τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτῶν. Ἦλθε ὅμως ἡ σειρά τῆς νά ὑποστεῖ ὅ,τι ὑφίστανται ὅλα τά καλά καί ὡραῖα πράγματα ἄν δέν γίνονται «καλῶς», κατά τό λεγόμενο. Τό νά γράφεις ὕμνους καί νά συντάσσεις ἀκολουθίες ἢ νά ἀνθολογεῖς ἀπό προϋφιστάμενο πλούσιο ὑλικό ὅ,τι καλλίτερο, εἶναι σχετικά εὔκολο πρᾶγμα. Ἡ ἄτεγκτη ὅμως πραγματικότητα δοκιμάζει τήν ἀντοχή ὅλων αὐτῶν τῶν ὡραίων ἰδεοληψιῶν καί κρίνει

7. J. Goar, Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum, Venetiis 1730², σελ. 433.

κατά πόσον εἶναι βιώσιμες ἢ ὄχι. Ἡ λαμπρή αὐτή ἀκολουθία δοκιμάσθηκε στή λειτουργική πράξη καί βρέθηκε, κατά τό ἀγιογραφικό λόγο, «ὕστεροῦσα» (Δαν. ε' 27), ἢ μᾶλλον πληθωρική, δύσχρηστη καί πρό πάντων ἐκτενής. Χωρίς νά ὑπολογίσουμε τόν χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τή μεταφορά τοῦ νεκροῦ ἀπό τό σπίτι στό ναό καί ἀπό τό ναό στόν τάφο, τίς λεπτομέρειες τῆς ταφῆς καί τήν προηγηθεῖσα ἐξ ἔθους ἀγρυπνία στό σπίτι τοῦ ἀποθανόντος καί τήν ψυχική καί σωματική ταλαιπωρία τῶν οἰκείων του, ἡ καθαυτό νεκρώσιμη ἀκολουθία στό ναό κατά τήν ἀκριβή τάξη της θά ἀπαιτοῦσε τό λιγότερο ἓνα δῶρο. Ἐάν δέ προηγεῖτο ἡ ἐπακολουθοῦσα ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ κοιμηθέντος, πράγμα πού ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις εἶναι πολύ πιθανό⁸, ὁ ἀναγκαῖος χρόνος γιά ὅλα αὐτά ἀνέρχεται σέ τρίωρο ἂν μή τετράωρο. Πάρα πολύς δηλαδή, ἂν μάλιστα, ἐκτός τῶν πρακτικῶν καί ψυχολογικῶν λόγων, συντρέχουν καί φυσικοί λόγοι, σέ θερμά ἰδίως κλίματα ἢ κατά τήν περίοδο τοῦ θέρους, ἡ ἀρχομένη ἢ ἐν ἐξελίξει ἀποσύνθεση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ.

Φαίνεται πώς ἡ φθορά τῆς ἀκολουθίας ἄρχισε ἀπό τίς μεγάλες πόλεις λόγω τῶν πολλῶν ταφῶν, τῶν ἀποστάσεων, τοῦ ὀλιγότερο συντηρητικοῦ καί τοῦ ἐπιρροεποῦς πρὸς καινοτομίες πνεύματος, τῆς ὑποβαθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων καί τά ὅμοια. Τήν πρώτη σχετική μαρτυρία ἔχουμε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Πατριάρχης Μοσχολίας Νίκων ἐρωτᾷ τήν Μητέρα Ἐκκλησία γιά ποικίλα θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί γιά τήν νεκρώσιμη ἀκολουθία. Δέν σώζεται τό κείμενο τοῦ Ρωσίας, ἀλλά μόνο ἡ συνοδική ἀπόκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παΐσιου τοῦ Α' (1651 - 1652 καί 1654 - 1655). Τό ἐρώτημα συνίσταται στό ἂν ἡ νεκρώ-

8. Νέναντ Μιλόσεβιτς, Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετά τῆς θείας εὐχαριστίας, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 165-166.

σιμος ἀκολουθία πρέπει νά τελεῖται ὅπως εἶναι στό Εὐχολόγιο ἢ συντετημημένη, ὅπως τελεῖται στήν Κωνσταντινούπολη. Στήν ἀπάντηση δικαιολογεῖται ἡ ἐπιτομή, ὡς ἐπιβληθεῖσα στήν πράξη ἀπό τίς ἐπιδημίες καί τούς πολλούς θανάτους καί συνισταῖται, ὅπου εἶναι δυνατόν, ἡ τήρηση τῆς ἀκριβείας. Σᾶς διαβάσω τό κείμενο, γιατί εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἀκόμα καί ἀπό γλωσσική ἄποψη:

«Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τά μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε καμπόσον, ἔστωντας καί νά σμικρύνουσιν ἀπό τόν τύπον ὁποῦ ἔχομεν εἰς τό Εὐχολόγιον, διά τά συχνά καί μεγάλα θανατικά ὁποῦ ἔρχονται καί δέν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νά θάπτουσι τά λείψανα· ἀμή πρέπει νά γίνεται καθῶς ἐρμηνεύει ὁ τύπος, μάλιστα ἐκεῖ ὁποῦ δέν ἀναγκάζει τό θανατικόν νά βιαζόμεθα»⁹.

Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταντο οἱ παραλείψεις καί περικοπές αὐτές δέν μποροῦμε νά γνωρίζουμε. Ἦταν ὅμως ὅπωςδήποτε αὐθαίρετες. Στό ἴδιο πάντως πλαίσιο κινεῖται καί ἡ προσπάθεια συγκρατήσεως τῆς ἀκολουθίας ἀπό τή φθορά, πού παρατηροῦμε λίγο ἀργότερα, καί συνίσταται στήν κατάστροψη διαγράμματος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στά παραρτήματα τῶν ἐντύπων Τυπικῶν, πού ἐξεδόθησαν μέ τήν ἔγκριση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας¹⁰. Ἡ παρέμβαση αὐτή μάλλον ἦταν πρὸς καιρόν ἐπωφελής, ἀφοῦ, ἐπισημοποιώντας ὀρισμένες παραλείψεις, περιόρισε τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας καί συνέσπειλε τόν χρόνο τελέσεώς της σέ λογικά καί ἀνεκτά ὅρια. Παρέλειψε τόν 4' ψαλμό καί τό «Ἀλληλούϊα», περιέκοψε τούς ψαλλομένους στίχους τοῦ ἀμώμου σέ 18, ἀπό 178 πού εἶναι, παρέλειψε τόν 1' ψαλμό, τόν κανόνα καί τούς μακαρισμούς. Ἦκαμε δηλαδή

9. Ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελφάνη, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἐν Κωνσταντινούπολει 1905, σελ. 36-71. Τά περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στή σελ. 66 («εἰκοστόν δεύτερον» ζήτημα).

10. Κωνσταντίνου πρωτοψάλτου, Τυπικόν Ἐκκλησιαστικόν, ἐν Κωνσταντινούπολει 1874', σελ. 273-276. Γεωργίου Βιολάκη, Τυπικόν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 434-440.

τομές μεγάλες, τολμηρές καί καιρίες. Ἡ φθορά ὁμως συνεχίζεται, ἰδίως στίς μεγάλες πόλεις, ἔστω καί ἂν δέν ὑπάρχει «θανατικόν». Ἰδιαίτερα στίς ἐπίσημες κηδεῖες μέ τή συμμετοχή καλλιφώνων ψαλιῶν ἢ εὐρωπαϊζουσῶν πολυφωνικῶν χορωδιῶν, ἡ κατάσταση ἔχει ἀποβεῖ ἀνεξέλεγκτη. Ἡ λαμπρά ἀκολουθία ἔχει καταντήσει ἀνθολογία ὠραίων μέν πραγμάτων, χύδην ὁμως καί ἀτάκτως κειμένων, ἕνα σύνολο πολυτίμων ρακῶν μιᾶς θεοῦφάντου στολῆς. Ὁ ὄρθρος, ἡ ἀρχική δηλαδή δομή τῆς ἀκολουθίας, οὔτε κἂν ἀναγνωρίζεται.

* * *

Τά «νεκρώσιμα τελετουργικά» δέν τελειώνουν ἐδῶ. Προηγείται ἡ περιστολή τοῦ νεκροῦ, ἔπεται ἡ ταφή καί ἀκολουθοῦν τά ἱερά μνημόσυνα. Πολύ ἐνδιαφέροντα, ὀλίγον βέβαια μακάβρια πράγματα. Θα ἀναφερθῶ σέ μερικά μόνον ἀπό αὐτά, ἀπαριθμώντας τά κυριότερα καί σχολιάζοντάς τα μέ κάθε δυνατή συντομία.

1. Ὁ νεκρός τίθεται ἐκτάδην καί θάπτεται στήν ἴδια θέση μέ τό πρόσωπο πρὸς ἀνατολᾶς (κεφαλή πρὸς δυσμάς) εἰς δῆλωσιν τῆς «κοιμήσεως τοῦ ὕπνου» καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἀναστάσεως καί τῆς ἐλεύσεως –ἀπό ἀνατολᾶς– τοῦ Κυρίου.

2. Τό νά θάπτονται κληρικοί (ἐπίσκοποι ἢ ἱερεῖς) καθήμενοι, φαίνεται ὅτι εἶναι νεώτερο ἔθιμο, τό ὁποῖο τείνει νά ἐγκαταλειφθεῖ, ἂν δέν ἔχει τελείως ἐκλείψει. Οἱ παλαιές παραστάσεις εἰκονίζουν τοὺς νεκροὺς κληρικούς ὑπτίους καί οἱ ἀρχαῖοι τάφοι ἐπιμαρτυροῦν τό ἴδιο. Ἀπό ὅσο γνωρίζω ἡ παλαιότερη παράσταση κηδείας κληρικοῦ καθημένου εἶναι ἡ τοιχογραφία τοῦ Φράγκου καί Γεωργίου Κονταρῆ στή Μονή Φιλανθρωπινῶν στό Νησί τῶν Ἰωαννίνων, πού εἰκονίζει τήν κοίμησιν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἔτους 1560¹¹. Οἱ ἀρχαιολογικές μελέτες μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν καί ὡς πρὸς τίς παραστάσεις καί ὡς πρὸς τοὺς τάφους καί τίς ταφές. Ὑπάρχουν

11. Βλέπε Ἄθαν. Παλιούρα, Ἡ ὑπέρβαση..., σελ. 30 καί εἰκόνα 39.

φωτογραφίες από κηδεῖες ἀρχιερέων (Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, Γενναδίου Θεσσαλονίκης, τοῦ παλαιοημερολογίτου Ματθαίου καί ἄλλων), πού ἐκφέρονται καθήμενοι. Σέ ἀνακομιδές ἀρχιερέων τῶν ὑστέρων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα τῶν Μητροπολιτῶν Μυτιλήνης, ἀπό τοῦ Δανιήλ Μακρῆ († 1708) μέχρι τοῦ Γερασίμου († 1783) πού εἶχαν ταφεῖ σέ κοινό ἀρχιερατικό τάφο κάτω ἀπό τό ὄμφαλιο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μυτιλήνης, καί ἀπό τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου († 1824) μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἵωνος, πού εἶχαν ταφεῖ σέ βαθεῖς κοντούς ἀτομικούς τάφους πίσω ἀπό τό ἱερό βῆμα τοῦ ἴδιου ναοῦ, βρέθηκαν οἱ νεκροί νά «κάθονται» σέ πέτρινο κάθισμα-θρόνο¹², «Καί γε τοῦτο ματαιότης καί προαίρεσις πνεύματος» (Ἐκκλ. δ' 4). Στό βάθρο «καθόταν» συνήθως μόνο ἡ λεκάνη τοῦ διαλελυμένου καί σκορπισμένου σκελετοῦ. Προφανῶς μέ τή θέση αὐτή ἤθελε κατά κάποιον τρόπο νά δηλωθεῖ ἡ αὐθεντία ἢ ἡ συνέχιση καί μετά θάνατον τῆς ἱερατικῆς διακονίας, γι' αὐτό καί σέ περίπτωση ἐγγάμων ἱερέων ἐζητεῖτο ἡ συγκατάθεση τῆς χήρας πρεσβυτέρας καί ἡ ὑπόσχεση ὅτι δέν θά ἔλθει σέ δεύτερο γάμο¹³. Ὑπῆρχε ὅμως καί ἐνδιάμεση πρακτική. Τό λείψανο νά κηδεύεται καθιστό μὲν κατά τήν νεκρῶσιμη ἀκολουθία, νά θάπτεται ὅμως ἐκτάδην στόν τάφο.

3. Ὁ νεκρός ἐκτίθεται καί κηδεύεται ἀκάλυπτος, ντυμένος μέ τά συνήθη καθαρά ἐνδύματα, κατά δέ τίς παλαιές μαρτυρίες μέ λευκά. Τούς κληρικούς ἐνέδυναν μέ ὅλη τήν ἱερατική ἢ ἀρχιερατική τους στολή. Ἡ κάλυψη τοῦ προσώπου τῶν κληρικῶν μέ τόν ἀέρα προῆλθε μᾶλλον ἀπό τό, νεώτερο ἐπίσης ἔθιμο, νά ράπτονται οἱ μοναχοί στόν μανδύα. Στίς παραστάσεις τά πρόσωπα τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν εἶναι ἀκάλυ-

12. Ἰακώβου Γ. Κλεομβρότου, Μητροπολίτου Μυτιλήνης, Τάφοι Πατριαρχῶν καί Μητροπολιτῶν εἰς τήν Λέσβον, Μυτιλήνη 1979.

13. Βλ. Χ. Π. Κορύλλου, Εὐτράπελοι διηγήσεις περὶ κληρικῶν, «Λαογραφία», τ. Β', Πάτριαι 1910, σελ. 694-695. Γ. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, «Ἐπετηρίς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου», τ. 2 (1940), σελ. 203.

πα - ὄρατά¹⁴. Ὅμοίως ἡ νεκρική κλίνη παραμένει κατά τήν ἐκφορά καί κατά τήν νεκρώσιμο ἀκολουθία καί μέχρι τῆς ταφῆς ἀκάλυπτος. Ἡ κάλυψη τοῦ φερέτρου, πού ἄρχισε νά συνηθίζεται στίς μεγάλες πόλεις, εἶναι πράξη ἀλλότρια πρὸς τήν ἀπό αἰώνων παράδοσή μας.

4. Τά σώματα τῶν νεκρῶν θάπτονται εἰς δήλωσιν τοῦ παραλληλισμοῦ θανάτου - ὕπνου - κοιμήσεως καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἐκ νεκρῶν ἐγέρσεως. Οὐδέποτε ὅμως ἡ ταφή θεωρήθηκε προϋπόθεση γιά τήν ἀνάστασιν. Στίς τοιχογραφίες καί σέ ἄλλες παραστάσεις εἰκονίζεται ἡ θάλασσα νά δίδει τοὺς νεκρούς της (Ἄποκ. κ' 13) καί τά ποικίλα σαρκοβόρα θηρία καί ὄρνεα νά ἐπιστρέφουν τά μέλη τῶν ἀνθρώπων πού κατασπάραξαν. Θά ἔλεγα, γιατί ὄχι καί τό παμφάγον πῦρ νά ἀνασυκολλᾷ τά σώματα ἐκεῖνα πού διεσκόρπισε στοὺς τέσσερις ἀνέμους. Ἡ ταφή ὅμως, πιο ἀνθρώπινη, πιο φιλόνηθη, πιο εὐγενής καί θεολογικά πιο ἐκφραστική, ὡς ἐπιστροφή στοὺς κόλπους τῆς μητέρας γῆς, κατά τό «γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύση» τῆς Γραφῆς (Γεν. γ' 19) καί τό πατερικό «ἀπόδος τόν χοῦν τῷ χοῖ», κατά τό πρότυπο τῆς ζωηφόρου τριημέρου ταφῆς τοῦ Κυρίου, ἦταν καί παραμένει, γιά τήν Ὁρθόδοξη τουλάχιστον Ἐκκλησία, ἡ φυσικότερη λύση τοῦ ἀνθρωπίνου δράματος.

5. Ἡ ἐκταφή ἐπεβλήθη μάλλον γιά λόγους πρακτικῆς ἀνάγκης καί κατόπιν κατάντησε συνήθεια. Ἡ μή «λύσις» τοῦ σώματος καί ἡ κατά τόν τρόπο αὐτό παρεμπόδιση τῆς ἐπιστροφῆς στά στοιχεῖα τῆς φύσεως, στήν γῆ, κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ (Γεν. γ' 19), θεωρήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα «δεσμοῦ» καί κατάρας, συνεπικουροῦντος καί τοῦ μακαβρίου τοῦ πράγματος. Ἀντιθέτως, κατά ἀντιφατικό τρόπο, ἡ μή διάλυση τοῦ σώματος καί ἡ διατήρησή του «ἀκεραίου καί ἀναλλοιώτου», θεωρήθηκε σημεῖο ἀγιότητος, ἓνα εἶδος προγεύσεως τῆς ἀφθαρσίας. Πράγματι, πολλά σώματα ἀγίων -μαρτύρων ἢ

14. Ἄθαν. Παλιούρα, Ἡ ὑπέρβαση..., εἰκ. 1-4, 7, 13-17, 19-28, 30-32, 37-38 καί 40.

ἀναγνωρισμένης ἀγιότητας προσώπων– διατηρήθηκαν καί διατηροῦνται σῶα, χωρίς τήν παρέμβαση τῆς παναρχαίας τέχνης τῆς μουμιοποιήσεως.

6. Παμπάλαια ἔθιμα συνταφῆς μέ τούς νεκρούς κοσμημάτων, κτερισμάτων, μυροφόρων ἀγγείων, νομισμάτων καί τά ὅμοια, ἐπεβίωσαν κατά τόπους καί χρόνους στίς χριστιανικές κοινωνίες, παρά τήν ἀντίθετη ἐπίσημη ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔχει καί πάλι ἐδῶ τόν λόγο.

7. Γιά τά μνημόσυνα, τρίτα, ἔνατα, τεσσαρακοστά, ἐνιαύσια, τίς κατ' αὐτά ἀκολουθίες, πού εἶναι ἀπομιμήματα τῆς νεκρώσιμου ἀκολουθίας («παννυχίδες») ἢ διαφόρου ἐκτάσεως συντηρήσεις της¹⁵, τήν παράθεση κατ' αὐτά «κολλύβων» («σῖτος ἐφθός» κατά τό συναξάριο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος), τίς νεκρικές προσφορές καί χοές καί τά νεκρόδειπνα, ὑπολείμματα τῶν προχριστιανικῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τά τρισάγια καί τίς ἡμέρες τῶν κοινῶν μνημοσύνων (Ψυχοσάββατα) δέν θά γίνει ἰδιαίτερος λόγος.

Κλείνουμε μέ σύντομη ἀναφορά στήν κορυφαία καί ἐπισημοτέρα λατρευτική ἐκδήλωση τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀφορᾷ στούς κεκοιμημένους της. Πρόκειται γιά τίς εὐχές τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού κατά μέγα μέρος ἔχουν νεκρώσιμο χαρακτήρα. Κατ' αὐτές ὄχι μόνο περισώζεται καί ἐκχριστιανίζεται ἡ παναρχαία στάση ἀναφορᾶς δεήσεων γιά τούς νεκρούς, ἢ γονυκλινής, ἀλλά καί ἐπιβιώνει ἐξαγιασμένη καί ἀνακαινισμένη εἰς Χριστόν ἡ ἑορτή τῶν Λεμουρίων, ὅπως στά Χριστούγεννα ἡ ἑορτή τῶν γενεθλίων τοῦ «ἀπτήτου ἡλίου». Ὁ λαός κατά τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς διατήρησε περισσότερα λαϊκά περιφερειακά νεκρικά στοιχεῖα κατά τόπους: τήν κλίση τῶν γονάτων στούς τάφους καί τή χρήση τῶν φύλλων τῆς καρυδιᾶς. Ὁ Χριστιανισμός ἔκανε τά πάντα «καινά»: «Ἴδού καινά ποιῶ πάντα» (Ἀποκ. κα' 5).

15. *Γ. Μ. Φουντούλη*, Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου, «Κείμενα Λειτουργικῆς 20», Θεσσαλονίκη 1979.

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε ὡς κολοφώνα τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς νά βάλω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό ἕνα ἀπιθάνου ὠραιότιτος κείμενο, πού ἐκφράζει ὅλη τή θεολογία, ὅλη τή φιλοσοφία, ὅλη τήν πίστη, τήν ἐλπίδα καί τήν ἐγκαρτέρηση τοῦ χριστιανοῦ, τήν ἐν Χριστῷ παληκαριά καί αἰσιοδοξία του ἀπέναντι στό μυστήριο τῆς ζωῆς καί στό μυστήριο τοῦ θανάτου, τήν ἥρωϊκή ἀποδοχή καί τή δοξολογική του ὑπέρβαση. Προέρχεται ἀπό τή δευτέρα εὐχή τῆς τρίτης γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού ἀποδίδεται στόν Μέγα Βασίλειο:

«Σόν γάρ ὡς ἀληθῶς καί μέγα ὄντως μυστήριον, Δέσποτα τῶν ἀπάντων καί ποιητά, ἧ τε πρόσκαιρος λύσις τῶν σῶν κτισμάτων καί ἡ μετὰ ταῦτα συνάφεια καί ἀνάπαυσις ἡ εἰς τοὺς αἰῶνας. Σοί χάριν ἐν πᾶσιν ὁμολογοῦμεν, ἐπί ταῖς εἰσόδοις ἡμῶν ταῖς εἰς τόν κόσμον τοῦτον καί ταῖς ἐξόδοις, αἱ τὰς ἐλπίδας ἡμῶν τῆς ἀναστάσεως καί τῆς ἀκηράτου ζωῆς διά τῆς σῆς ἀψευδοῦς ἐπαγγελίας προμνηστεύονται, ἧς ἀπολαύσαιμεν ἐν τῇ δευτέρᾳ μελλούσῃ παρουσίᾳ σου... Οὐκ ἔστιν οὖν, Κύριε, τοῖς δούλοις σου θάνατος, ἐκδημούντων ἡμῶν ἀπό τοῦ σώματος καί πρός σέ τόν Θεόν ἐνδημούντων, ἀλλά μετὰστασις ἀπό τῶν λυπηροτέρων ἐπί τά χρηστότερα καί θυμηδέστερα καί ἀνάπαυσις καί χαρά».

Ζ'

**ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΒΑΠΤΙΣΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ
ΘΕΩΡΗΣΗ**

ΤΗΝ εἰσήγησι ἀυτῆ θά ἐξετάσουμε τό ἅγιο Βάπτισμα ἀπό τελετουργικῆς πλευρᾶς. Θά παρακολουθήσουμε δηλαδή βῆμα πρὸς βῆμα τὴν τέλεσή του, σχολιάζοντας τὰ κύρια σημεῖα τῶν ἐπὶ μέρους λειτουργικῶν στοιχείων ἀπό τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται, κάνοντας σύντομες ἀναδρομὲς στὴν ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν αὐτῶν τύπων καὶ στό θεολογικό τους νόημα. Στόχος μας δέν εἶναι οὔτε ἡ ἱστορία οὔτε ἡ θεολογικὴ ἔννοια τῶν μορφῶν αὐτῶν, ἀφοῦ μάλιστα αὐτὰ ἔχουν ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο ἄλλων διεξοδικῶν διαπραγματεύσεων σέ προηγούμενες εἰσηγήσεις. Σκοπὸς μας εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀκολουθία, τό ἅγιο δηλαδή βάπτισμα ὅπως τελεῖται σήμερα στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία μας, τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ τέλεσή του καὶ ὁ τρόπος ἀντιμετωπίσεώς τους, ἔτσι ὥστε νά τελεῖται ἡ ἱερὴ αὐτὴ ἀκολουθία μέ τὴν ἀρμόζουσα τάξη, εὐπρέπεια καὶ ἀκρίβεια. Στὴν ἀναζήτησή μας αὐτὴ ὁδηγὸ ἔχουμε τὴν ἱστορία, μ' ἄλλα λόγια τὴν παράδοση, ὅπως διαμορφώθηκε στοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς καὶ ὅπως ἐξελίχθηκε στὰ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἱστορικῆς τῆς πορείας. Αὐτὴ ἡ ἀναδρομὴ στὴν παράδοση μᾶς εἶναι πάρα πολὺ χρήσιμη, γιατί μαζί μέ τό θεολογικό νόημα, τό σημαινόμενο ἀπό τοὺς λειτουργικούς τύπους, μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ τὸν ὀρθὸ καὶ μέ ἐπίγνωσι τρόπο τελέσεώς τους, ἐπομένως ὁδηγεῖ στὴ βελτίωση τῆς σημερινῆς πράξεως, ὅπου τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖο καὶ ἐπιβαλλόμενο.

Ἡ λαμπρὴ πραγματικὰ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος κατὰ τὴ διάρκεια τῶν εἴκοσι αὐτῶν αἰώνων ἦταν ἐπόμενο νά ὑποστῇ ἀρκετὲς φθορὲς. Σέ μιά Ἐκκλησία ἔντονα παραδοσιακὴ, ὅπως ἡ Ὁρθόδοξος, οἱ φθορὲς αὐτὲς μποροῦν νά ἀποκατασταθοῦν μέ τὴν ἀναζήτησι καὶ συμμόρφωσι πρὸς τίς ἀφθορες μορφῆς τῆς ἀρχαίας πράξεως, τῆς βαπτισματικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου καὶ ὅσο τοῦτο εἶναι δυνα-

τό. Στή συνέχεια θά ἰδοῦμε πολλά τέτοια παραδείγματα. Προκαταβολικά ὅμως πρέπει νά δηλωθεῖ ὅτι, ὅπως στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, πού ἐξετάσαμε σέ προηγούμενο Συνέδριο, ἔτσι καί στήν τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἔχουμε μιά παράλληλη προβληματική, πού ἐπιβάλλει ἀνάλογη ἀντιμετώπιση. Ἐκεῖ οἱ δυσκολίες προέρχονται ἀπό τήν ἐπικράτηση στίς ἐνορίες τῆς μοναχικῆς τάξεως καί τοῦ Ἀγιοσαββιτικοῦ Τυπικοῦ. Ἐδῶ ἀπό τόν νηπιοβαπτισμό. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὅπως διαμορφώθηκε στά χρόνια τῆς ἀκμῆς, προϋποθέτει ἐνήλικες βαπτιζομένους. Ἐδῶ ὅμως καί πάρα πολλούς αἰῶνες ἔχει ἐπικρατήσει ὁ νηπιοβαπτισμός, πράξη νόμιμη καί κανονική κατά πάντα, καθαγιασμένη ἀπό τή μακραίωνα παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό ὅμως εἶχε σοβαρές συνέπειες στήν τέλεση τοῦ βαπτίσματος, στήν κατήχηση, στούς ἐξορκισμούς, στόν τρόπο τοῦ βαπτίσματος καί τοῦ χρίσματος, στή θέση τοῦ ἀναδόχου, στίς προβαπτισματικές καί μεταβαπτισματικές τελετές καί σέ ἄλλες ἐμφανεῖς ἢ λιγότερο ἐμφανεῖς λεπτομέρειες. Εἶχε ὅμως καί μιά τραγικότερη συνέπεια: Μέ τήν ἐπικράτηση τῆς κατ' οἰκονομίαν πράξεως στό βάπτισμα τῶν νηπίων, λησμονήθηκε ὁ ἀκριβῆς τρόπος βαπτίσματος τῶν ἐνηλίκων καί, ὅταν ἔρχεται ὥρα νά ἐφαρμοσθεῖ ἡ ἀκρίβεια, βαπτίζουμε τοὺς ἐνήλικες σάν νά ἦταν βρέφη. Καί οἱ προτεινόμενες λύσεις εἶναι παρόμοιες. Ἐκεῖ, στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, ἡ ἀκρίβεια ἐπιβάλλεται καί ἀπαιτεῖται στίς ἀκολουθίες τῶν ἱερῶν μονῶν καί ἡ οἰκονομία, ἐλεγχόμενη ὅμως καί ὀρθά ἐφαρμοζόμενη οἰκονομία, ἀποτελεῖ τήν λύση ἀνάγκης τῆς πράξεως τῶν ἐνοριῶν. Ἐδῶ ἡ ἀκρίβεια ἐπιβάλλεται χωρίς ἀλλοιώσεις καί ἐπιτομές στό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων ἡ οἰκονομία στό βάπτισμα τῶν νηπίων.

Κατωτέρω θά διαπραγματευθοῦμε πρῶτα τό βάπτισμα τῶν νηπίων, ἀκολουθώντας τή σειρά τοῦ Εὐχολογίου, καί στή συνέχεια σέ ἰδιαίτερη ἐνότητα θά ἐξετάσουμε τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων.

Τό διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος, ὅπως παρουσιάζεται στή ἐν χρήσει Εὐχολογία μας, μαζί μέ τίς προβαπτισματικές καί μεταβαπτισματικές πράξεις πού τό πλαισιώνουν, ἔχει ὡς ἑξῆς:

Α΄. Προβαπτισματικά εὐχαί.

1. *Εὐχαί εἰς γυναῖκα λεχώ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου αὐτῆς.*

2. *Εὐχή εἰς τό κατασφραγίσαι παιδίον λαμβάνον ὄνομα τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ ἀπό τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.*

3. *Εὐχαί εἰς τό ἐκκλησιάσαι παιδίον μεθ' ἡμέρας τεσσαράκοντα.*

(4. *Εὐχή εἰς γυναῖκα ὅταν ἀποβάληται.*)

5. *Εὐχή εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον.*

6. *Τρεῖς ἀφορκισμοί.*

7. *Τελική εὐχή ἐξορκισμοῦ - ἐμφύσεις - σφράγισις.*

8. *Ἀπόταξις - σύνταξις - ὁμολογία πίστεως.*

9. *Εὐχή εἰς τό πρὸς ὥραν βαπτίζειν.*

Β΄. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος (βαπτισματική θεία Λειτουργία).

1. *Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία...*

2. *Τά εἰρηνικά (μεγάλη συναπτή).*

3. *Εὐχή ἰλαστική τοῦ ἱερέως.*

4. *Εὐχή καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος.*

5. *Εὐλογία τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου - χρίσις.*

6. *Βάπτισις (τριπλή κατάδυσις καί ἀνάδυσις).*

«Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι...» (Ψαλμ. λα΄).

7. *Εὐχή τοῦ μύρου - χρίσις.*

8. *Ἐνδυσις μέ τόν ἐμφώτιον χιτῶνα.*

«Χιτῶνά μοι παράσχου...».

9. «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», Ἀναγνώσματα: ἀπόστολος, εὐαγγέλιον (καί τά λοιπά τῆς θείας Λειτουργίας).

Γ. Μεταβαπτισματικά πράξεις.

1. Ἀπόλουσις.

3. Τριχοκουρία.

* * *

Ἀπό τίς τρεῖς πρώτες προβαπτισματικές εὐχές ἢ ἀκολουθίες μόνο ἢ δευτέρα, ἢ εὐχή τῆς ὀγδόης ἡμέρας, εἶναι ἀρχαία καί πράγματι «προβαπτισματική» μέ τήν κυρία ἔννοια τοῦ ὄρου. Πρόκειται γιά μιὰ σύντομη καί ὠραία εὐχή πού συνόδευε τήν «σφράγιση» διά τοῦ σημείου τοῦ τιμίου σταυροῦ καί τήν κατάταξη - ἐγγραφή τῶν κατηχουμένων στά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἀκριβέστερα στούς ὑποψηφίους χριστιανούς, τούς κατηχουμένους. Κάνει ρητῶς λόγο γιά τή σημείωση διά τοῦ τιμίου σταυροῦ («σημειωθήτω τό φῶς τοῦ προσώπου σου ἐπί τόν δοῦλόν σου... καί σημειωθήτω ὁ σταυρός τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ καί τοῖς διαλογισμοῖς αὐτοῦ») καί τή σταθερή ἀπόφασή του νά φύγει ἀπό τή ματαιότητα τοῦ κόσμου καί ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ διαβόλου καί νά ἀκολουθήσει τήν ὁδό τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Στό ἐξῆς θά εἶναι καί θά ὀνομάζεται «Χριστιανός (κατηχούμενος)», θά φέρει δηλαδή τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Σ' αὐτό τό κοινό καί τίμιο ὄνομα τοῦ Χριστιανοῦ ἀναφέρεται στή συνέχεια ἢ εὐχή καί παρακαλεῖ τόν Θεό νά στηρίξει τόν νέο Χριστιανό στήν πίστη, ἔτσι ὥστε νά μείνει σ' αὐτόν «ἀνεξάρνητον» τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Χριστιανοῦ, δηλαδή νά μὴν ἀλλαξοπισθήσει, ἀλλά, ἀφοῦ ἀξιωθεῖ νά μετάσχει τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί τῆς θείας κοινωνίας (ὁ ὑπαινιγμός εἶναι σαφής: «συναπτόμενον ἐν καιρῷ εὐθέτω τῇ ἁγία σου Ἐκκλησία καί τελειούμενον διά τῶν φρικτῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ σου»), νά διατηρήσει ἄθραυστη τή σφραγίδα τοῦ Χριστοῦ καί, πολιτευόμενος κατά τίς ἐντολές Του, νά τύχει τῆς μακαριότητος τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ στή βασιλεία Του. Ἡ εὐχή σαφῶς μᾶς μεταφέρει στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ὄριμος ἐνήλικος μὴ χριστιανός, ἰουδαῖος ἢ ἐθνικός, πού ἀπό φιλική διάθεση ἢ καί ἀπό περιέργεια, ἐλεύθερα καί ἀδέσμευτα παρακολου-

θοῦσε τίς συνάξεις τῶν Χριστιανῶν καί ἄκουγε τά ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα κατ' αὐτές («ἀκροώμενος») καί ἀποχωροῦσε ἀπό τή σύναξη ἀμέσως μετὰ ἀπό αὐτά, κάποτε ἐξεδήλωνε τήν ἐπιθυμία νά γίνει Χριστιανός. Τότε ἐντασσόταν στήν τάξη τῶν κατηχουμένων, σφραγιζόταν διά τοῦ σημείου τοῦ τιμίου σταυροῦ καί τοῦ διάβαζαν τήν παρούσα εὐχή. Ἦταν στό ἐξῆς «Κατηχούμενος».

Ἦταν ἐπικράτησε ὁ νηπιοβαπτισμός ἡ εὐχή ἔχασε τό ἀρχικό της νόημα καί λησμονήθηκε ὁ πραγματικός προορισμός της. Ἦπαθε μάλιστα καί μιά φθορά στό καιριότερο –ἀλλά καί δυσκολώτερο της– σημεῖο. Τό καιριο αἴτημά της «ἀνεξάρνητον μεῖναι τό ὄνομά σου τό ἅγιον ἐπ' αὐτόν» δέν ἦταν πιά κατανοητό. Τό «ἀνεξάρνητον» ἔγινε σέ νεώτερα χειρόγραφα καί ἔντυπα «ἀνεξάρτητον». Ἡ διαφορά τῶν δύο λέξεων συνίσταται σέ ἓνα γράμμα, στό τ ἀντί τό ν, τό ἀληθινό ὅμως νόημα κατεστράφη, γιατί τό «ἀνεξάρνητον» εἶναι ἡ πραγματική «καρδιά» τῆς εὐχῆς. Εὐτυχῶς σιά νεώτερα ἔντυπα ἔχει ἀποκαταθεῖ ἡ λέξη στό ὀρθό («ἀνεξάρνητον» καί ὄχι «ἀνεξάρτητον»). Ἦστω ὅμως κι ἂν ἄλλαξαν οἱ συνθηκῆς, ὅπως συμβαίνει συχνά στή θεία λατρεία, ἡ εὐχή δέν χάθηκε. Ἦντάχθηκε σ' ἓνα νεοπαγές σύνολο προβαπτισματικῶν στοιχείων, πού δημιουργήθηκε γιά νά καλυφθοῦν οἱ νέες ἀνάγκες, πού ἀνέκυψαν μέσα στήν κοινωνία τῶν ἐκ γενετῆς πιά χριστιανῶν. Τό παιδί τῶν χριστιανῶν γονέων εἶναι ἀπ' αὐτή τή γέννησή του, τρόπον τινά, δυνάμει «ἅγιο», δηλαδή κατηχούμενος χριστιανός. Κατά τό ἀποστολικό λόγο τά παιδιά, ἔστω καί ἂν ἓνας ἀπό τοὺς γονεῖς τοὺς εἶναι χριστιανός, εἶναι ἅγια: «ἐπεὶ ἄρα τά τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐστί, νῦν δέ ἅγια ἐστί» (Α' Κορ. ζ 14). Πόσο μᾶλλον οἱ θεόβλαστοι καρποὶ τοῦ ἐν Χριστῷ τιμίου γάμου δύο χριστιανῶν γονέων. Στό νέο αὐτό σχῆμα ἡ εὐχή διατήρησε τήν ἀνάμνηση τῆς συνδέσεως μέ τό ὄνομα, ὄχι ὅμως τώρα τοῦ Χριστιανοῦ, ἀλλά μέ τό προσωπικό ὄνομα τοῦ νέου ἀνωνύμου ὡς τότε ἀνθρώπου, πού ἀργότερα χαρακτηρίσθηκε ὡς «βαπτιστικό ὄνομα». Κατά ἐπίδραση μάλιστα τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως

τῆς περιτομῆς καί τῆς κατ' αὐτήν ὀνοματοδοσίας, ἡ εὐχή αὐτή ὀρίσθηκε νά διαβάζεται τήν ὀγδόνῃ ἡμέρα ἀπό τῆς γεννήσεως καί πλαισιώθηκε στή νεωτέρα πράξη μέ συνήθη προκαταρκτικά στοιχεῖα καί κατακλείδα καί πῆρε τή μορφή μικρῆς ἀκολουθίας. Ἐπιστρατεύθηκαν ὁμοίως γιά τή διακόσμησή της καί μερικά τροπάρια (ἀπολυτίκιο τῆς ἡμέρας ἢ τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ, «Τῆ πρεσβεία, Κύριε...» καί τό τροπάριο τῆς Ὑπαπαντῆς «Χαῖρε κεχαριτωμένη...» τελείως ἄκαιρα).

Δέν ξεύρω ἄν καί κατά πόσον ἡ εὐχή, ἢ μάλλον ἡ ἀκολουθία αὐτή, εἶναι βιώσιμη στήν ἐποχή μας. Οὔτε ἡ ἔξοδος τοῦ νηπίου ἀπό τό σπίτι, οὔτε ἡ τέλεσή της «πρό τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ», κατά τήν τυπική διάταξη, ὅταν μάλιστα οἱ καιρικές συνθήκες εἶναι δυσμενεῖς, οὔτε ἡ προσαγωγή ἀπό τή μαία εὐοδώνεται σήμερα. Συνήθως, νομίζω, τήν διαβάζουν οἱ ἱερεῖς μετά ἀπό τίς εὐχές τῆς πρώτης ἡμέρας, ἄν δέν διαβασθοῦν τήν ἡμέρα ἐκείνη ἀλλά ἀργότερα, ἢ πρὶν ἀπό τίς εὐχές τοῦ σαραντισμοῦ στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ κατά τόν ἐκκλησιασμό τοῦ βρέφους. Γι' αὐτές θά μιλήσουμε σέ λίγο. Ἄς τηρεῖται ἡ παράδοση ὅπου καί ὅπως εἶναι δυνατό.

Ἡ εὐχή πάντως τῆς ὀγδόνῃς ἡμέρας, ὡς εὐχή ὀνοματοδοσίας κατά τήν νεωτέρα πράξη, ἔχει νά μάς διδάξει κάτι πολύ σημαντικό. Ὅτι δηλαδή ἄλλο εἶναι ἡ ὀνοματοδοσία καί ἄλλο τό βάπτισμα. Τό παιδί ἤδη ἀπό τήν ὀγδόνῃ ἡμέρα, κατά μίμνησιν τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ Κυρίου, φέρει πιά τό ὄνομά του καί μέ αὐτό βαπτίζεται ἀργότερα, ὅπως καί μέ αὐτό τό ὄνομα κοινωνεῖ ἢ μετέχει τῶν λοιπῶν μυστηρίων. Τό «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (δεῖνα)» κατά τό βάπτισμα, εἶναι ταυτόσημο μέ τό «Μεταλαμβάνει ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (δεῖνα)» κατά τή θεία κοινωνία, «Χρίεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (δεῖνα)» κατά τή χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο καί μέ τό ἅγιο μύρο, «Ἀρραβωνίζεται ἢ στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (δεῖνα)» κατά τόν ἀρραβώνα καί τόν γάμο καί τά ὅμοια. Ἡ πρώτη πάντως ἐπίσημη ἐμφάνισιν τοῦ νεοφωτίστου κατά τό βάπτισμα καί ἡ ἔνταξή του στήν Ἐκκλησία μέ τό ὄνομά του, διά τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, συνε-

τέλεσε στό νά ταυτισθεῖ στή συνείδηση τοῦ λαοῦ βάπτισμα καί ὀνοματοδοσία καί νά θεωρηθεῖ ταυτόσημο τό «βαπτίζειν» καί τό «ὀνοματίζειν», μέ ὅλες τίς παρενέργειες τῆς παρερμηνείας αὐτῆς (π.χ. ἀναβολή τοῦ ἁγίου βαπτίσματος μέχρις ὅτου εὔρεθεῖ τρόπος συμφωνίας τῶν ἐνδιαφερομένων, χρήση τοῦ ὄρου «βάπτισμα» σέ ἀνίερους περιπτώσεις, ἀκόμη καί ἀναβαπτισμοί παιδιῶν). Ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς μυσταγωγικῆς κατηχήσεως ἀσφαλῶς ἦταν ἡ αἰτία πού δέν βοήθησε τό λαό νά συλλάβει τίς δύσκολες θεολογικές συνέπειες τοῦ βαπτίσματος (παλιγγενεσία, ὁμοίωμα θανάτου καί ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, καινότητα Πνεύματος ἁγίου, ἔνταξη στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί τά ὅμοια) καί νά τό θεωρήσει τυπική πράξη ὀνοματοθεσίας.

Οἱ ἄλλες δύο εὐχές ἢ μάλλον ἀκολουθίες, τῆς πρώτης ἡμέρας καί τῆς τεσσαρακοστῆς ἀπό τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, ἔχουν μιά παρόμοια, ἀλλ' ὄχι ἐξ ἴσου πολύπλοκη καί ἐνδιαφέρουσα ἱστορία μ' αὐτήν τῆς ὀνοματοδοσίας. Ξεκίνησαν κι αὐτές ὡς εὐχές καί ἔφθασαν μέ τίς συνήθειες προσθῆκες νά ἐξελιχθοῦν σέ μικρές ἀκολουθίες, πού τελοῦνται ἡ πρώτη στόν οἶκο καί ἡ δευτέρα στό ναό. Δέν θά ἐπιμείνουμε πολύ σ' αὐτές, γιατί δέν ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ἅγιο βάπτισμα, ὅπως ἡ προηγούμενη.

Ὡς ἔμπνευση μπορούμε νά τή χαρακτηρίσουμε ὡς ἰδιαίτερα ἐπιτυχή. Τί πῖο φυσικό καί πῖο εὐγενές καί ἀνθρώπινο νά προστρέξει ὁ ἱερεὺς, ὁ καλός ποιμὴν, ἐξ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας, νά χαιρετίσει τὴν ἔλευση τοῦ νέου ἀνθρώπου στόν κόσμον, νά εὐχνηθεῖ καί νά εὐλογήσει τό βρέφος καί νά προσευχηθεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὑγείας τῆς λεχοῦς, συγχαίροντάς τιν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ὑψίστης ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κατὰ τό θέλημα τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ ἀυξήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τῆς συμμετοχῆς δηλαδή στό ἔργο τῆς θείας δημιουργίας. Ὅμοίως τί πῖο θεάρεστο ἢ νέα μπιτέρα, μετὰ τὴν πάροδο τοῦ συμβατικοῦ χρόνου τῶν «σπλαγχνικῶν ἐνοχλήσεων» τοῦ τοκετοῦ, νά ἔλθει μέ τό

ἀρτιγέννητο βρέφος στό ναό τοῦ Θεοῦ γιά νά εὐχαριστήσῃ τό Θεό γιά τή σωτηρία της καί νά προσφέρει σ' Αὐτόν τόν νέο ἄνθρωπο πού ἔφερε στόν κόσμο. Εἶναι δέ χαρακτηριστικό καί ἄξιο ἰδιαίτερης ὑπογραμμίσεως ὅτι οἱ εὐχές - ἀκολουθίες αὐτές μαζί μέ τήν εὐχή τῆς ὀγδόης ἡμέρας ἀποτελέσαν ἕνα εἶδος βαθμίδων κλίμακος πρός τό ἅγιο βάπτισμα, ἕνα, τρόπον τινά, νέο θεσμό κατηχουμένων, πού ἀντικατέστησε τόν παλαιό, δομημένο μάλιστα κατά τό πρότυπο καί ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀντιστοιχῶν γεγονότων τοῦ ἐπί τῆς γῆς βίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ: Γέννηση = εὐχές πρώτης ἡμέρας, Περιτομή - ὀνοματοδοσία = εὐχή ὀγδόης ἡμέρας, Ὑπαπαντή = εὐχή τεσσαρακοστῆς ἡμέρας. Πρόκειται γιά ἕνα θαυμαστῆς συλλήψεως σχῆμα, κατά τό ὁποῖο ὁ νέος ἄνθρωπος συσσωματούμενος μέ τό Χριστό, ζεῖ καί αὐτός τά γεγονότα τῆς σωτηρίας μας σέ προσωπικό πιά ἐπίπεδο. Ἀναφορές στά σωτηριολογικά αὐτά γεγονότα ὑπάρχουν στίς ἴδιες τίς εὐχές, ἐπιτείνονται δέ μέ τή χρήση τῶν ἀντιστοιχῶν ἀπολυτικίων τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, πού σέ μεταγενέστερη ἐποχή ἔχουν εἰσαχθεῖ («Ἡ γέννησίς σου, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν...», «Ἡ γέννησίς σου, Θεοτόκε...» τήν πρώτη ἡμέρα, «Χαῖρε, κεχαριτωμένη Θεοτόκε Παρθένε...» τήν τεσσαρακοστή).

Παρά ταῦτα οἱ εὐχές αὐτές, γραμμένες σέ μεταγενέστερη ἐποχή, ἔχουν δύο σημαντικά μειονεκτήματα, πού ἐπισκιάζουν τά ἀνωτέρω. Πρῶτο, ἀγνοεῖται τελείως ὁ πατέρας καί ὡς πρός τήν συμμετοχή του στή γέννηση τοῦ παιδιοῦ καί ὡς πρός τήν ψυχοσωματική ἀκαθαρσία, πού καταλογίζεται ἀποκλειστικά στή μητέρα. Αὐτή βαστάζει ὅλο τό βάρος τῆς ἐπιδράσεως ἀπό τίς σχετικές περί ἀκαθαρσίας διατάξεις τοῦ παλαιοῦ νόμου τοῦ Λευϊτικοῦ καί αὐτῆς διά τῶν εὐχῶν ζητεῖται ἡ κάθαρση καί ἡ συχώρηση. Ἔτσι τό εὐτυχές γεγονός τῆς γεννήσεως συμπνίγεται σέ καταργηθεῖσες ἀπό τό νόμο τῆς χάριτος παμπάλαιες ἀντιλήψεις, πού εὐλόγα προκαλοῦν στήν ἐποχή μας ἀντιλογίες καί ἐνστάσεις. Πάντως ὁ τονισμός τῶν θεματικῶν στοιχείων τῶν εὐχῶν αὐτῶν, τῆς χαρᾶς ἐπί τῇ γεννήσει

νέου ανθρώπου, τῆς εὐλογίας, τῆς εὐχαριστίας καί τῆς ἀφιέρωσης στό Θεό καί πρό πάντων τῆς μιμήσεως τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου, ὅταν καταλλήλως προβάλλονται, μποροῦν νά ζωογονήσουν καί νά δώσουν τό ἀρχικό καί δυναμικό νόημα στίς ἀκολουθίες αὐτές.

Μιλήσαμε γιά «βαθμίδες κλίμακος» πού ὀδηγοῦν στό βάπτισμα. Οἱ εὐχές προϋποθέτουν ἀβάπτιστο τό παιδί, πού ἔχει ὅμως ὄνομα ἤδη ἀπό τήν ὀγδόη ἡμέρα. Τό νά τελεῖται ὁ σαραντισμός, ὁ ἐκκλησιασμός δηλαδή τοῦ βρέφους καί ἡ ἀφιέρωσή του στό Θεό, μετά τό ἅγιο βάπτισμα, ἀποτελεῖ σχῆμα προθύστερο, ἀφοῦ διά τοῦ βαπτίσματος εἶναι πιά τίμιο μέλος τοῦ Χριστοῦ, κατοικητήριο τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί μέτοχο τῶν ἁγίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων διά τῆς θείας κοινωνίας. Τό βάπτισμα, ἐκτός βέβαια κινδύνου ἀνάγκης, ἐπικειμένου δηλαδή θανάτου, πρέπει νά δίδεται μετά τήν τεσσαρακοστή ἡμέρα, μετά δηλαδή τόν ἐκκλησιασμό τοῦ βρέφους καί τῆς μητέρας του. Πάντως καί στήν περίπτωση τελέσεως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πρό τῆς τεσσαρακοστῆς, ἡ ἀκολουθία τοῦ σαραντισμοῦ γίνεται κυρίως γιά τήν μητέρα, ὅσα δέ ἀφοροῦν στό βαπτισμένο ἤδη νήπιο, ἢ παραλείπονται ἢ μετατρέπονται καταλλήλως, ὅπως καθορίζεται στό Εὐχολόγιο, χωρίς βεβαίως νά αἴρεται τελείως τό προθύστερο τοῦ πράγματος.

Ἐπίσης κάναμε λόγο γιά ἰουδαϊκές ἐπιδράσεις. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό ὅτι ὁ σαραντισμός γίνεται μετά τήν συμπλήρωση σαράντα ἡμερῶν ἀπό τῆς γεννήσεως, εἴτε εἶναι ἄρρεν εἴτε θήλυ τό βρέφος. Κατά τήν ἰουδαϊκή πράξη ἀντιστρόφως ὁ καθαρισμός τῆς γυναικός σέ περίπτωση γεννήσεως θήλεος βρέφους διαρκοῦσε διπλάσιο χρόνο, ὀγδόντα δηλαδή ἡμέρες. Δεῖγμα καί τοῦτο τῆς ἰσότητος τῶν φύλων πού εἰσήγαγε ὁ Χριστιανισμός. Τό ὅτι μόνο τό ἄρρεν βρέφος εἰσάγεται στό ἅγιο βῆμα ὀφείλεται σέ ἄλλο λόγο. Εἶναι, τρόπον τινά, μιά «πρόληψις» τῆς ἱερωσύνης, πού ἐπιφυλάσσεται στούς ἄνδρες. Παρά ταῦτα παλαιότερα, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς διατάξεις τῶν χειρογράφων καί ἀπό τή μαρτυρία τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονί-

κπς, εἰσήγοντο στό ἅγιο θυσιαστήριο κατά τόν σαραντισμό μόνο τά βαπτισμένα ἤδη βρέφη, ἀδιακρίτως φύλου, ἄρρενα καί θήλεα. Αὐτό προφανῶς ἦταν καί τό ὀρθότερο.

Δυό λόγια καί γιά τήν εὐχή τῆς εἰκοστῆς ἡμέρας καί τήν εὐχή «εἰς γυναῖκα ὅταν ἀποβάλληται». Ἡ πρώτη εἶναι κείμενο πολύ μεταγενέστερο καί ἀδόκιμο, καλῶς δέ δέν περιλαμβάνεται στίς περισσότερες ἐκδόσεις τῶν Εὐχολογίων. Ἐντονα ἐπηρεασμένη ἀπό τίς περί ἀκαθαρσίας τῆς γυναικός ἀντιλήψεις, ζητᾷ νά τήν συγχωρήσει ὁ Θεός γιά τόν τοκετό καί νά τήν καθαρίσει ἀπό τόν σωματικό καί πνευματικό ρύπο καί νά τήν ἀξιώσει νά ζυμώνει καί νά ἐνεργεῖ τά οἰκιακά της ἔργα. Ἐάν τυχόν ζητεῖται ἀπό εὐλαβεῖς γυναῖκες, ἄς τίς εὐλογεῖ ὁ ἱερεὺς, ἄς τίς συχαίρει γιά τήν αἰσία ἔκβαση τοῦ τοκετοῦ καί ἄς τίς παραπέμπει στίς εὐχές τῆς τεσσαρακοστῆς ἡμέρας τοῦ ἐκκλησιασμοῦ αὐτῆς καί τοῦ παιδιοῦ της. Ἡ πρόοδος τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης ἔδωσε σήμερα τή δυνατότητα νά ἀποκαθίσταται ἡ ὑγεία τῶν γυναικῶν μετά τόν τοκετό σέ πολύ λιγότερες ἀπό πρὶν ἡμέρες καί οἱ νέες συνθῆκες τίς ἐπιτρέπουν νά ἐπιστρέψουν στά ποικίλης φύσεως ἔργα τους λίγες ἡμέρες μετά τήν ἔξοδο ἀπό τήν κλινική. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καί γιά τήν εὐχή τῆς πρώτης ἡμέρας. Στίς κλινικές, ὅπου οἱ συνθῆκες εἶναι τελείως διάφορες ἀπό τίς παραδοσιακές τῶν τοκετῶν στά σπίτια, δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλη ἢ καί ἐπιθυμητή ἡ πρόσβαση τοῦ ἱερέως. Νομίζω πῶς συνηθέστερα οἱ εὐχές τῆς πρώτης ἡμέρας διαβάζονται στά σπίτια μετά τήν ἐπιστροφή τῆς λεχοῦς. Ἐξαρτᾶται ἀπό τίς τοπικές συνθῆκες.

Τέλος ἡ εὐχή «εἰς γυναῖκα ὅταν ἀποβάλληται», μεταγενέστερη καί αὐτή καί τοῦ ἰδίου περιεχομένου μέ τήν προηγουμένη, συνήθως λέγεται, ὅταν ζητηθεῖ, λίγες ἡμέρες μετά τήν ψυχοσωματική αὐτή περιπέτεια. Τό κλίμα εἶναι συνήθως βαρὺ καί ἡ ἀποβαλούσα καί οἱ οἰκεῖοι της ἔχουν ἀνάγκη στηρίξεως καί συμπαραστάσεως. Ἡ παρουσία τοῦ ἱερέως μπορεῖ νά ἀποβεῖ πολύ ὠφέλιμη. Ὅσο γιά τήν περίπτωση ἐκουσίας ἀποβολῆς, περιπεύει κάθε συζήτηση καί εὐχή, πού μπορεῖ μάλιστα νά

δημιουργήσει τήν ψευδαίσθησι ἀνοχῆς ἢ συγχωρήσεως. Δέν ζητεῖται ἄλλωστε. Ὁ ρόλος τοῦ ἱερέως συνίσταται στό νά ὑπογραμμίσει τήν σοβαρότητα τοῦ πράγματος καί νά καλλιεργήσει τίς προϋποθέσεις γιά εἰλικρινή μετάνοια.

* * *

Μέ τήν ἐπιγραφή «**Τάξις γινομένη πρό τοῦ ἁγίου βαπτίσματος**», εἰσάγεται στήν ἐν χρήσει Εὐχολογία μας μιά σειρά εὐχῶν, πού σήμερα λέγονται ἀμέσως πρό τοῦ ἁγίου βαπτίσματος στόν νάρθηκα ἢ στό κάτω μέρος τοῦ ναοῦ. Ὁ ἱερεύς φέρει μόνο τό ἐπιτραχήλιό του καί τό βρέφος κρατεῖται ἀπό τόν (ἢ τήν) ἀνάδοχο μέ τό πρόσωπο ἐστραμμένο πρός ἀνατολάς. Αὐτό τό τελευταῖο δέν δηλώνεται στήν Εὐχολογία, γιατί θεωρεῖται προφανῶς αὐτονόητο, ὑπονοεῖται ὅμως κατωτέρω, ὅταν μετά τοὺς ἀφορκισμούς κατά τήν ἀπόταξη σημειώνεται ὅτι ὁ ἱερεύς «στρέφει (τόν κατηχούμενο) ἐπί δυσμάς» γιά νά τόν ἐπαναφέρει «κατά ἀνατολάς», ὅταν τοῦ ζητάει νά ὁμολογήσει ὅτι συντάσσεται μέ τό Χριστό καί πιστεύει σ' Αὐτόν. Ὁ κατηχούμενος στεκόταν ὄρθιος, ἡμίγυμνος καί ἀνυπόδυτος, πατώντας σέ τρίχινο ὕφασμα, ἔχοντας «ἄνω τὰς χεῖρας». Ὁ ἱερεύς καί στήν ἀρχή καί κατά τήν εὐχή πού ἀκολουθεῖ τόν τρίτο ἀφορκισμό ἐμφυσᾷ στό πρόσωπο τοῦ νηπίου καί τό σφραγίζει μέ τό χέρι σταυροειδῶς ἐκ τρίτου στό μέτωπο, στό στόμα καί στό στήθος. Ὅλες αὐτές οἱ συμβολικές στάσεις καί πράξεις (ὄρθια στάση, στροφή πρός ἀνατολάς ἢ πρός δυσμάς, ἀπόδυση καί ὑπόλυση, ἔκταση τῶν χειρῶν, ἐμφύσηση καί σφράγιση), καθὼς καί οἱ συνοδεύουσες τήν ἀπόταξη ἐμφύσηση καί ἔμπυση τοῦ Σατανᾶ, σχολιάζονται καί ἐρμηνεύονται ἀπό τοὺς πατέρες καί τοὺς νεωτέρους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς καί θεολόγους. Πρόκειται γιά παναρχαίους συμβολισμούς, τῶν ὁποίων τό νόημα πρέπει νά γνωρίζει καλά ὁ ἱερεύς γιά νά τοὺς τηρεῖ σωστά καί νά μπορεῖ νά τοὺς ἐξηγεῖ στοὺς χριστιανούς, σέ εὐθετο βέβαια καιρό καί ὄχι κατά τήν ὥρα τοῦ βαπτίσματος. Ἄλλως σιγά - σιγά χάνουν τό νόημά τους, τελοῦνται καί τηροῦνται ἀμελῶς καί δέν κατανοοῦνται ἀπό τοὺς παρισταμέ-

vous. Για τόν λόγο αὐτό προηγήθηκε ἡ εἰσήγηση πού ἀφοροῦσε στή θεολογία τοῦ βαπτίσματος καί στό νόημα τῶν ἱερῶν συμβόλων καί γι' αὐτό δόθηκε πρὸς μελέτη ἡ σχετική πατερική καί νεώτερη βιβλιογραφία.

Μετά τήν πρώτη ἐμφύσηση καί τήν τριπλή σφράγιση στό ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος, ἀκολουθεῖ ἡ «εὐχή εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον» («Ἐπί τῷ ὀνόματί σου, Κύριε, ὁ Θεός τῆς ἀληθείας...»), ἀρχαία καί ὠραία εὐχή, πού ἀφορᾷ στήν ὀριστική ὀνοματογραφία καί ἔνταξη τῶν κατηχουμένων στούς ὑποψήφίους γιά τό βάπτισμα. Ὁ ἱερεὺς ἔχει ἐπικείμενο τό δεξιό του χέρι στό κεφάλι τοῦ νηπίου, σύμβολο τῆς προστασίας τοῦ Θεοῦ καί τῆς κατοχῆς πού λαμβάνει ὁ Χριστός στόν προσφεύγοντα σ' αὐτόν ὑποψήφιο χριστιανό. Γιά ὅλα αὐτά ὑπάρχουν ρητές ἀναφορές ἢ καί ὑπαινιγμοί στό κείμενο τῆς εὐχῆς («ἐπιτίθημι τήν χεῖρά μου... καταξιωθέντα καταφυγεῖν ἐπί τό ἅγιον ὄνομά σου καί ὑπό τήν σκέπην τῶν περὺγων σου διαφυλαχθῆναι...»), καθώς καί γιά τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στούς κατηχούμενους, ὑποψήφια μέλη τῆς Ἐκκλησίας («γράψον αὐτόν ἐν βίβλῳ ζωῆς σου καί ἔνωσον αὐτόν τῇ ποιμνῇ τῆς κληρονομίας σου...»). Ὁμοίως στήν εὐχή ὑπάρχουν ἀναφορές στήν κατήχηση, πού ἄρχιζε ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς αὐτῆς, γιά τοὺς ἐνήλικες ἐννοεῖται κατηχούμενους. Ἐπρόκειτο γιά ἓνα ἀληθινό «κατηχητικό σχολεῖο», γιά νά χρησιμοποιήσουμε τοὺς σύγχρονους ὄρους, στό ὁποῖο φοιτοῦσαν συστηματικά οἱ κατηχούμενοι γιά νά διδαχθοῦν τά πιστευτέα καί τά πρακτέα, τά δόγματα τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καί τίς ἠθικές ὑποχρεώσεις τῶν χριστιανῶν. Σ' αὐτό ἀναφέρεται ἡ φράση: «Ἀπόστησον ἀπ' αὐτοῦ τήν παλαιάν ἐκείνην πλάνην καί ἔμπλησον αὐτόν τῆς εἰς σέ πίστεως καί ἐλπίδος καί ἀγάπης, ἵνα γνῶ ὅτι σύ εἶ Θεός μόνος, Θεός ἀληθινός, καί ὁ μονογενῆς σου Υἱός, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, καί τό ἅγιόν σου Πνεῦμα. Δός αὐτῷ τά ἀρεστά σοι φυλάξαι, ὅτι ἐάν ποιήσῃ αὐτά ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς». Παράλληλα μετεῖχε καί στίς συντάξεις τῆς Ἐκκλησίας, ὅχι πιά μόνο μέχρι τά ἀναγνώ-

σματα καί τό κήρυγμα, ὅπως οἱ «ἀκροώμενοι», ἀλλά καί κατά τήν ἔκτενή καί τήν εἰδική εὐχή πού ἀνεπέμπετο γι' αὐτούς, τήν εὐχή «ὑπέρ τῶν κατηκουμένων». Τέτοιες εὐχές ὑπάρχουν καί στίς τρεῖς λειτουργίες μας, πού εἰσάγονται μέ ἀνάλογα διακονικά («Εὐξασθε, οἱ κατηκούμενοι, τῷ Κυρίῳ. Οἱ πιστοί ὑπέρ τῶν κατηκουμένων δεηθῶμεν. Ἵνα ὁ Κύριος αὐτούς ἐλεήσει...» κ.λπ.). Μετά τήν εὐχή καί τήν χειροθεσία - εὐλογία ἀπελύοντο οἱ κατηκούμενοι («Ὅσοι κατηκούμενοι, προέλθετε...»). Ἡ συστηματική αὐτή κατήχηση γινόταν κυρίως κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί διακοῦσε μέχρι τή Μεγάλη Πέμπτη. Εἰδικοί «κατηχηταί» ἱερεῖς ἀναλάμβαναν τό ἔργο τῆς διδασκαλίας τῶν κατηκουμένων, ὑπεύθυνα καί συστηματικά. Κατά καλή συγκυρία σώθηκαν τέσσερις τέτοιες σειρές κατηχήσεων ἀπό διάφορα σημεῖα τῆς οἰκουμένης, τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (Παλαιστίνη), τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Ἀντιόχεια), τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων (Βόρειος Ἰταλία) καί τοῦ Θεοδώρου Μοφουεστίας (Συρία). Ἀπό τήν Τετάρτη τῆς μέσης Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν ἐδημιουργεῖτο νέα τάξη κατηκουμένων, ἃς εἰποῦμε πάλι μέ τήν νεωτέρα ὀρολογία ἓνα εἶδος «ἀνωτέρου κατηχητικοῦ σχολείου», ἡ τάξη τῶν «πρός τό ἅγιον φῶτισμα εὐτρεπιζομένων», αὐτῶν δηλαδή πού ἐπρόκειτο νά βαπτισθοῦν κατά τό Μέγα Σάββατο. Αὐτοί παρέμεναν στίς συνάξεις καί μετά τήν ἀπόλυση τῶν κατηκουμένων καί ἀνεπέμπετο γι' αὐτούς εἰδική δέση, πού μαζί μέ τά διακονικά πού τήν εἰσάγουν σώθηκε στή λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καί λέγεται ἀπό τήν Τετάρτη τῆς Δ' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν μέχρι καί τήν Μεγάλη Τετάρτη. Τήν Μεγάλη Παρασκευή ἐγίνοντο καί οἱ «ἐξετάσεις» ἀπό τόν πατριάρχη, τόν ἐπίσκοπο ἢ τοὺς κατά τόπους ἱερεῖς. Ἐξακριβωνόταν ἡ σταθερή, ἐλεύθερη καί ἀμετάκλητη ἀπόφασή τους νά βαπτισθοῦν, ἐγίνετο ἡ ἀπόταξη καί ἡ σύνταξη καί ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως μέ τήν ἀπαγγελία τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου καί τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Γι' αὐτό θά μιλήσουμε κατωτέρω.

Καθ' ὄλο αὐτό τό χρονικό διάστημα τῆς κατηχέσεως ἐπα-
 νειλημμένα διαβάζονταν ἀπό τούς ἱερεῖς στούς κατηχουμέ-
 νους ἔξορκισμοί ἢ ἀφορκισμοί. Ἀπό αὐτούς στή σημερινή
 ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος περισώθηκαν τρεῖς ἢ κατ'
 ἀκρίβειαν δύο, πού διαβάζονται στό νήπιο ἀμέσως μετά τήν
 εὐχή «εἰς τό ποιῆσαι κατηχούμενον» καί μόνο μία φορά ὁ
 καθένας. Εἶπαμε ὅτι στήν παλαιά πράξη διαβάζονταν πολλές
 φορές σέ διάφορες ἡμέρες. Μέ τόν νηπιοβαπτισμό ἡ πράξη
 αὐτή ἀτόνισε καί διαβάζονταν πρό τοῦ βαπτίσματος, ὅπως καί
 σήμερα, ἀλλά «πολλάκις», «δεκάκις» ἢ «ἐπτάκις», ἀργότερα δέ
 γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ «τρῖς». Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονί-
 κης κατά τό τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου († 1429) μαρτυρεῖ
 ὅτι κατά τήν ἐποχή του γνώρισε «εὐλαβεῖς ἱερεῖς» πού
 τηροῦσαν ἀκόμη τήν ἀρχαία παράδοση καί ἔλεγαν τούς ἔξορ-
 κισμούς τρεῖς φορές, ἡ νεωτέρα ὅμως συνήθεια εἶχε, ὡς φαί-
 νεται, γενικῶς ἐπικρατήσκει καί οἱ τρεῖς ἔξορκισμοί λέγονταν
 μόνο μία φορά. Τονίζει ὅμως ὁ ἅγιος Συμεών ὅτι ὁ ἱερεὺς
 «ὀφείλει... καί τὰς ἱεράς καλῶς μελετῆσαι καί λέγειν εὐχὰς καί
 μετά προσοχῆς καί ἀργῶς, εἰ μή τις ἀνάγκη, ἀναγινώσκειν ἐν
 ἐπικώῳ». Καταλογίζει δέ στούς ἀμελεῖς ἱερεῖς, πού δέν εἶπαν
 «μετά προσοχῆς τούς ἀφορκισμούς», βαριά εὐθύνη, γιατί
 κατά τήν διδασκαλία τῶν πατέρων στόν λόγο αὐτόν ὀφείλονται
 οἱ δαιμονικές ἐνέργειες πού καί μετά τό ἅγιο βάπτισμα ἐκφο-
 βίζουν καί ἐπηρεάζουν τούς χριστιανούς (Διάλογος, κεφ. 61-
 62). Χρησιμοποιοῦ διακριτικά τούς λόγους καί τίς συστάσεις
 τοῦ ἁγίου γιά νά μή μοῦ καταλογισθεῖ αὐθάδεια. Ἡ ἀνάγνω-
 ση τῶν ἀφορκισμῶν δέν εἶναι ἀπλό καί ἀνώδυνο ἔργο. Ὅπως
 ὁ κατηχούμενος, ἔτσι καί ὁ ἱερεὺς πού ἔξορκίζει ἔρχεται σέ
 πάλη σῶμα πρὸς σῶμα μέ τίς σατανικές δυνάμεις πού ἐμφω-
 λεύουν σέ κάθε ἀβάπτιστο ἄνθρωπο, ἔστω κι ἂν αὐτός εἶναι
 νήπιο. Οἱ δύο πρῶτες εὐχές, οἱ καθ' αὐτό ἔξορκιστές, εἶναι κεί-
 μενα φοβερά, πού ἀπευθύνονται ἄμεσα πρὸς τόν Σατανᾶ καί
 στίς πονηρές του δυνάμεις. Στήν κυριολεξία δέν εἶναι εὐχές,
 ἀλλά λόγοι τρομεροί, ἐπιτιμήσεις τοῦ Διαβόλου, πού καλεῖται

στό όνομα του Χριστου να ξεέλθει από τον προς τό άγιο φώτισμα εϋτρεπιζόμενο. Αντίθετα ό «άφορκισμός γ'» («Κύριε Σαβαώθ, ό Θεός του Ισραήλ...») δέν είναι έξορκισμός, αλλά εϋχή προς τον Θεό, από τό έλεος και την φιλόανθρωπο δύναμη του όποιου ζητεί την τελική συντριβή του Σατανά υπό τους πόδας του μέλλοντος να προσέλθει στο άγιο βάπτισμα.

Η μετά τον γ' άφορκισμό εϋχή «Ο Ων, Δέσποτα Κύριε, ό ποιήσας τον άνθρωπον...» στα χειρόγραφα φέρει την έπιγραφή «Εϋχή μετά τό ποιήσαι κατηχούμενον προς τό προς ώραν βαπτίζειν (ή εις τον προσώραν βαπτιζόμενον)», πού είναι δηλωτική του χρόνου κατά τον όποιο άρχικά λεγόταν. Ένω δηλαδή οι προηγηθείσες εϋχές και οι έξορκισμοί διαβάζονταν κατά την διάρκεια και περί τό τέλος της κατηχήσεως, μέ την παροϋσα άνοιγε ό καθ' αυτό κύκλος των βαπτισματικών πράξεων, προφανώς την προηγουμένη από τό βάπτισμα ήμέρα ή και κατά την ίδια ήμέρα πού έτελείτο τό βάπτισμα πριν από την έναρξη της βαπτισματικής θείας λειτουργίας. Στην εϋχή αυτή ένσωματώνεται και ή έμφύσηση και ή δευτέρα σφράγιση από τον ιερέα, αλλά και ένας τελικός έξορκισμός πρό και μετά την σφράγιση («ρύόμενον αυτόν από πάσης έπιβουλής του αντικειμένου... Έξέλασον άπ' αυτού... Πνεϋμα πλάνης...»), πού άποτελεϊ, τρόπον τινά, περίληψη και ανακεφαλαίωση των άφορκισμών πού προηγήθηκαν. Ο συνοπτικός αυτός έξορκισμός είχε συνέπειες στη λειτουργική πράξη. Έτσι από μερικούς κώδικες ή εϋχή αυτή χαρακτηρίζεται ως «άφορκισμός δ'», ένω κατ' άλλα χειρόγραφα έχρησιμοποιειτο σε ώρα ανάγκης ως ύποκατάστατο όλης της προηγουμένης άφορκιστικής διαδικασίας: «Χρή δέ γινώσκειν, ότι ειπέρ έστιν άφορῶν εις θάνατον και έν βία τινί ό μέλλων βαπτισθηναι, μετά τον ιερέα ποιήσαι την έναρξιν άρχεται την προκειμένην εϋχήν καταλείψας τάς όπισθεν». Καλή και παραδοσιακή λύση, πού σε περίπτωση ανάγκης νομίζω πώς και σήμερα θά ήταν εφαρμόσιμη.

Έπεται ή «άπόταξις» και ή «σύνταξις» και ή όμολογία της πίστεως. Όλα γίνονται τρις όχι μόνο για την τιμή της Αγίας

Τριάδος καί τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ, πού ἐπηρεάζει ὡς γνωστό σημαντικότερα τή λειτουργική μας πράξη, ἀλλά καί γιά τό βέβαιο τοῦ πράγματος, κατά τίς πανάρχαιες μάλιστα διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἔτσι γιά τήν ἄρση κάθε ἀμφιβολίας καί πλήρη βεβαιότητα ἔχομε τίς τρεῖς ἐπαναλήψεις στόν ἀρραβώνα καί στόν γάμο («Ἀρραβωνίζεται...», «Στέφεται...») καί στή μοναχική κουρά («Λάβε τό ψαλίδιον...»), πού, καθὼς θά ἰδοῦμε καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἔχει ἔντονα ἐπηρεασθεῖ ἀπό τή βαπτισματική πράξη («δεύτερον βάπτισμα»). Ἐξ ἄλλου καί στίς τέσσερις αὐτές περιπτώσεις τριπλῆς ἐπαναλήψεως τῶν διδομένων ὑποσχέσεων καί ἐνεργειῶν (βάπτισμα, ἀρραβών, γάμος, μοναχικό σχῆμα) ἔχομε πραγματικές δικαιοπραξίες μέ ἀστικές συνέπειες, ἔτσι ὥστε ἡ ἐπίδραση τοῦ ἰσχύοντος τότε ρωμαϊκοῦ δικαίου νά εἶναι ἐμφανής καί ἀναμενομένη. Τρεῖς ἐπανελαμβάνετο μέχρι πρό τινοσ, ἴσως καί κατά τόπους μέχρι σήμερα, ἡ ἀπαγγελία τοῦ ἱεροῦ συμβόλου, πάλι γιά τόν ἴδιο λόγο πού προείπαμε. Οἱ ὄροι πού χρησιμοποιοῦνται προέρχονται ἀπό τήν ἀρχαία στρατιωτική ὀρολογία καί ἀφοροῦν μᾶλλον στοὺς προσερχομένους στόν Χριστιανισμό ἀπό τήν εἰδωλολατρία, ὅπως καί οἱ προηγηθέντες ἀφορκισμοί. Ἡ συντριπτική πλειονοψηφία τῶν κατηχουμένων προέρχονταν ἀπό τοὺς «ἐξ ἐθνῶν», τοὺς εἰδωλολάτρεις, καί σ' αὐτοὺς ἀναφέρεται τό «τῆ λατρεία αὐτοῦ» καί «τῆ πομπῆ αὐτοῦ» (ἐννοεῖται τοῦ Σατανᾶ). Ὁ λάτρης τῶν εἰδώλων –τοῦ Σατανᾶ– «ἀπετάσσειο τῷ Σατανᾶ» καί «συνετάσσειο τῷ Χριστῷ», ὡς νεοσύλλεκτος στρατιώτης (βλέπε ἀφορκισμό α': «σφραγισθέντος νεολέκτου στρατιώτου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν»).

Σώζεται ἓνα καταπληκτικὰ ὠραῖο κείμενο, πού ἐπιγράφεται «Κατήχησις τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς τοῦ Πάσχα: ἀπόταξις καί σύνταξις γινομένη τῆ ἁγία καί μεγάλη Παρασκευῆ». Σ' αὐτό περιγράφεται πῶς γινόταν στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τόν Πατριάρχη ἡ ἀπόταξη καί ἡ σύνταξη καί ἡ ὁμολογία πίστεως τῶν κατηχουμένων κατά τήν Μεγάλη Παρασκευή καί κατά μίμνηση τῆς πράξεως αὐτῆς σ' ὅλες τίς ἄλλες ἐκκλησίες ἀπό

τούς κατά τόπους ἐπισκόπους καί ἱερεῖς. Ὁ Πατριάρχης ἀπευθύνει τόν λόγο στούς ὑποψηφίους γιά τό βάπτισμα, ἀναλύοντας τή σημασία τῶν λειτουργικῶν πράξεων καί τούς καλεῖ νά ἀποδυθοῦν καί νά ὑπολυθοῦν, νά ἐμπύσουν καί νά ἐμφυσήσουν τόν Σατανᾶ, νά ὑψώσουν τά χέρια, νά στραφοῦν πρὸς δυσμᾶς ἢ πρὸς ἀνατολᾶς, νά εἰποῦν τούς λόγους τῆς ἀποτάξεως καί τῆς συντάξεως καί νά ὁμολογήσουν τήν πίστη τους. Σήμερα λόγω τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ ὅλα αὐτά γίνονται ὅλα μαζί καί τρόπον τινά τυποποιημένα, χωρὶς τίς ἀπαραίτητες ἐπεξηγήσεις ἀπό τόν ἱερέα. Ὁ ἀνάδοχος ἐξ ὀνόματος τοῦ βρέφους ἐμφυσᾷ καί ἐμπύει τόν Σατανᾶ, ἀποτάσσεται καί συντάσσεται καί λέγει τό ἱερό σύμβολο. Ἔτσι ἀπό Μάρτυς ὁ ἀνάδοχος μεταβάλλεται σέ ἐγγυητή καί ὑπεύθυνο γιά τήν κατάκτηση καί τήν ἐν Χριστῷ πολιτεία τοῦ νέου χριστιανοῦ.

Τίς ὅλες προβαπτισματικές πράξεις καί εὐχές κατακλείει ἡ λαμπρή δοξολογική ἀναφώνηση «*Εὐλογητός ὁ Θεός, ὁ πάντας ἀνθρώπους θέλων σωθῆναι...*» καί ἡ ὡραιότατη σύντομη ἀνακεφαλαιωτική εὐχή «*Δέσποτα, Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, προσκάλεσαι τόν δοῦλόν σου (τόνδε) ἐπὶ τό ἅγιόν σου φῶτισμα...*».

* * *

Ὅταν ἀνωτέρω χρησιμοποιούσαμε τόν ὄρο «βαπτισματική λειτουργία», κυριολεκτούσαμε. Τό ἅγιο βάπτισμα ἐτελεῖτο ἀπαραιτήτως ἐντὸς καί κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας, ὅπως ἀρχικῶς καί ὅλα τά λοιπά μυστήρια, οἱ χειροτονίες, ἡ εὐλογία τοῦ μύρου, ὁ γάμος, τό εὐχέλαιο, ἀκόμη καί οἱ ἁγιασμοί, ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία καί ἡ μοναχική κουρά. Ἀπό αὐτά μόνο οἱ χειροτονίες καί ἡ εὐλογία τοῦ μύρου διατήρησαν τήν παλαιά σύνδεση, ἐνῶ τά λοιπά γιά διαφόρους λόγους, πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος, καί ἰδιαίτερα λόγω τῆς φθορᾶς τῆς ἀρχικῆς παραδόσεως, ἀπεδεσμεύθησαν ἀπό τή θεία λειτουργία καί τελοῦνται αὐτοτελῶς. Ἡδη ἐξ ἀρχῆς τό ἅγιο βάπτισμα σέ περιπτώσεις ἐκτάκτου ἀνάγκης ἐδίδετο καί αὐτοτελῶς. Ἀργότερα αὐτό κατάντησε νά εἶναι ὁ κανὼν, λόγω κυρίως τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, τῆς θνησιμότητος τῶν βρεφῶν καί μάλιστα,

κατά τήν τουρκοκρατία, τῆς τελέσεως τῶν ἁγίων βαπτισμάτων, παρά τούς ἱεροῦς κανόνas, στά σπίτια. Ἐλαμβάνετο πάντως πρόνοια καί στίς περιπτώσεις αὐτές νά τελεῖται τό βάπτισμα μετά τή θεία λειτουργία γιά νά κοινωνεῖ ὁ νεοφώτιστος, ἔτσι ὥστε καί μέ τόν κατ' οἰκονομία αὐτόν τρόπο νά διασώζεται ἡ ἀρχική καί ἡ θεολογική ἐνότητα τῶν τριῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς μυστικῆς, τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος καί τῆς εὐχαριστίας. Ὁ κατηχούμενος βαπτίζεται καί χρίεται γιά νά ἐνσωματωθεῖ στό μυστικό σῶμα τοῦ Χριστοῦ διά τῆς μετοχῆς στήν σύναξη τῆς εὐχαριστίας καί στήν κοινωνία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου, καθιστάμενος ἔτσι τίμιο μέλος τῆς Ἐκκλησίας, σύσσωμος καί σύναιμος μέ τόν Χριστό καί τούς ἀδελφούς του. Καί μετά τήν ἀποδέσμευση ἀπό τή θεία λειτουργία ἔμεινε ἐμφανῆς ἡ σύνδεση αὐτή. Ἡ ἔναρξη μέ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», τά εἰρηνικά, τά «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπίσθητε...» ἀντί τοῦ τρισαγίου, τά ἀναγνώσματα καί ἡ μετά ἀπό αὐτά ἐκτενῆς εἶναι ἀκριβῶς τά λείψανα τῆς βαπτισματικῆς αὐτῆς λειτουργίας, πού μετά τά ἀνωτέρω συνεχιζόταν κανονικά ἀπό τό χερουβικό καί ἔξῃς. Τό βάπτισμα ἐτελεῖτο στή θέση καί ἀντί τῶν ἀντιφώνων, κατά δέ τόν ἑσπερινό τοῦ Μεγάλου Σαββάτου καί, κατά μίμηση αὐτοῦ, κατά τίς παννυχίδες τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων, μετά τήν εἴσοδο τοῦ ἑσπερινοῦ καί κατά τή διάρκεια τῶν πολλῶν ἀναγνωσμάτων, πού προδιαγράφονται γιά τήν κάλυψη ἀκριβῶς τοῦ χρόνου τοῦ βαπτίσματος κατά τίς μεγάλες αὐτές ἑορτές. Καί ἐδῶ ἡ βαπτισματική λειτουργία συνεχιζόταν, μετά τήν ἐπιστροφή τοῦ ἐπισκόπου ἢ τοῦ ἱερέως ἀπό τό βαπτιστήριο μαζί μέ τούς νεοφωτίστους, ἀπό τό σημεῖο συνδέσεως τῶν δύο μυστηρίων, δηλαδή ἀπό τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» (ἢ τό τρισάγιο) καί τό ἀποστολικό καί εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα.

Ἡ σύνδεση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος μέ τή θεία λειτουργία, καί μάλιστα ἡ τέλεσή του κυρίως κατά τήν παννυχίδα τοῦ Πάσχα καί κατ' ἐπέκταση κατά τίς παννυχίδες τῶν δύο μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν, τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφα-

νείων, δέν ἦταν ἀπλῶς κάποια λειτουργική ἰδιοτροπία τῆς ἐποχῆς τῆς μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς καί δέν ἀπέβλεπε μόνο στή διασφάλιση τῆς ἐνότητος τῶν τριῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς μυήσεως ἢ στήν κοινωνία τοῦ νεοφωτίστου, ὅπως ἀνωτέρω σημειώσαμε. Ἔδινε στό βάπτισμα ὅλο τό μυστηριακό ἐκκλησιολογικό του βάθος καί εὖρος. Ἦταν τό μεγάλο γεγονός τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ὀλοκλήρου, πού σέ πανηγυρική χαρμόσυνη σύναξη ὑπεδέχετο τά νέα μέλη της καί συνέχαιρε μέ αὐτά γιά τό ὕψιστο αὐτό γεγονός τῆς δια τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἀπολυτρώσεώς τους. Ὁ νεοφώτιστος καί ὅλη ἡ κοινότητα κατά τίς μεγάλες ἐορτές αἰσθανόταν τό χριστολογικό νόημα τοῦ βαπτίσματος, ὅτι ὁ πιστός δι' αὐτοῦ συνανίσταται μέ τό Χριστό κατά τό Πάσχα, ἀναγεννᾶται στήν καινή ἐν Χριστῷ ζωή κατά τά Χριστούγεννα ἢ συμβαπτίζεται κατά τά Θεοφάνεια. Δέν ἦταν ὅμως ἀργότερα δυνατόν κατά τά βαπτίσματα τῶν νηπίων νά τηρηθοῦν οἱ ὅροι αὐτοί, γιά νά μὴν εἰποῦμε ὅτι ἔλειψε καί ἡ διάθεση τηρήσεώς τους. Τό βάπτισμα γινόταν σέ ὅποιαδήποτε ἡμέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐορτές, τίς μεγάλες συνάξεις καί ἀπό αὐτή τή θεία λειτουργία. Μετεβλήθη σέ ἀτομική καί οἰκογενειακή ὑπόθεση, γιά νά γίνει στίς ἡμέρες μας κοσμικό γεγονός ὀνοματοδοσίας, ἀφορμή ἐπιδείξεων καί ἐκκοσμικευμένων ἐκδηλώσεων. Γνωρίζω ὅτι ὑπερβάλλω, ἀλλά καί ὅτι δέν εἶναι ἐκτός πραγματικότητος τά λεγόμενα. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καί πολλές ἐξαιρέσεις καί γίνονται ἀναμφιβόλως ἱεροπρεπέστατα βαπτίσματα, τελευταίως μάλιστα καί συνδεδεμένα μέ τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας.

Κατά τήν τέλεση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ἐφ' ὅσον ἐτελεῖτο μέσα στή θεία λειτουργία, ὁ ἱερεὺς φοροῦσε πλήρη τήν ἱερατική του στολή. Ὄταν ἀπεδεσμεύθη ἀπό τή θεία λειτουργία, φοροῦσε μόνο ἐπιτραχήλιο καί ἀπαραιτήτως φελώνιο, τό ὁποῖο κατά τήν ὥρα τοῦ βαπτίσματος ἐκρατεῖτο ἀπό πίσω γιά νά μὴν ἐμποδίζει τίς κινήσεις τοῦ βαπτίζοντος καί «ἐχαλαῖτο» μετά τό βάπτισμα καί πρό τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν...». Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι ἦταν ἀσκεπής. Αὐτά ἐτηροῦντο ἀκριβῶς ἀπό τοὺς

παλαιούς ἱερεῖς, ὄχι ὅμως πάντοτε καί ἀπό τούς νεωτέρους. Ἡ ἴδια ἱερατική ἀμφίεση ἰσχύει γιά ὅλους τούς ἱερεῖς, ἐγγάμους καί ἐκ μοναχῶν. Δέν ὑπάρχει ἄλλη δεοντολογία γιά τούς ἀρχιμανδρίτες. Οἱ βαθμοί τῆς ἱερωσύνης εἶναι οἱ γνωστοί τρεῖς καί καθένας διακρίνεται ἀπό τά συγκεκριμένα ἄμφια τῆς τάξεώς του, πού προδιαγράφονται ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Τό ἅγιο βάπτισμα τελεῖται ἀπό ὅλους τούς ἱερεῖς μέ ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο καί ἀσκεπῶς.

Τά ἱερά ἄμφια κατά τήν τέλεση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος εἶναι ἀπαραιτήτως λευκά. Οἱ σχετικές διατάξεις εἶναι σαφεῖς. Ὁ Πατριάρχης, ὅταν ἔφευγε κατά τά ἀναγνώσματα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου γιά νά βαπτίσει τούς κατηχουμένους στό βαπτιστήριο, ἐνεδύετο «στολὴν λευκὴν», ἀκόμα καί «ὑποδήματα λευκά». Ἡ πράξη αὐτὴ ἀτόνησε στίς ἡμέρες μας, πρᾶγμα πού δέν συνέβαινε στίς παλαιές γενεές τῶν ἱερέων, πού γνώριζαν τήν ὀρθή τάξη καί ταπεινά συμμορφώνονταν μέ αὐτήν.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος εἶναι περιορισμένη. Τόν κύριο καί πρωτεύοντα ρόλο ἔχει, ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ βαπτίζων ἱερεὺς. Στόν λαό ἀνήκουν οἱ ἀπαντήσεις στίς διακονικές αἰτήσεις μέ τό «Κύριε, ἐλέησον», τό «Ἀμήν» στό τέλος τῶν ἐκφωνήσεων, τό «Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι» τρίς στήν ἀρχὴ τῆς καθαγιαστικῆς τοῦ ὕδατος εὐχῆς, τό «Ἀλληλούϊα» τρίς ἐπὶ τρεῖς μετὰ τό «Πρόσχωμεν» κατά τήν ἔκχυση τοῦ ἐλαίου στήν κολυμβήθρα, τό «Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι...» μετὰ τήν βάπτισμα, τό «Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...» κατά τήν ἔνδυση τοῦ χιτῶνος, τό «Σταυρόν χαράξας...» μετὰ τήν παράδοση τοῦ σταυροῦ, τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...» καί τό ἀποστολικό ἀνάγνωσμα. Σχετικῶς λίγα, ἀλλά ἀρκετά γιά νά διακοσμήσουν τήν ἱερὴ ἀκολουθία καί γιά νά μή δοθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ λαός τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπλὸς θεατὴς τῶν τελουμένων καί παθητικὸς ἀκροατὴς τῶν λεγομένων. Στήν ἐφευρετικὴ μέριμνα τοῦ ἱερέως ἀπόκειται ὁ τρόπος ἀφυπνίσεως τοῦ λαοῦ καί ἐξευρέσεως λύσεων γιά τήν ἀντιπροσώπευσή του στήν ἱερὴ ψαλ-

μωδία καί τήν ἐν γένει συμμετοχή του στό μυστήριο. Αὐτός κατάλληλα καί ἔγκαιρα θά πρέπει νά φροντίσει γιά ὅλα αὐτά, νά συζητήσει καί νά καθοδηγήσει τούς γονεῖς καί τόν ἀνάδοχο, νά ἐξασφαλίσει τήν εὐπρεπή ψαλμωδία καί τήν ἀνάγνωσι τοῦ Ἀποστόλου ἀπό κατάλληλο πρόσωπο, ἀκόμη καί νά τούς προτρέψει γιά τή συμμετοχή στή θεία λειτουργία πού θά τελεσθεῖ πρό, μετά ἢ κατά τό βάπτισμα, τήν προσφορά τῶν δώρων γι' αὐτή καί τήν αὐτονόητη μέν, ἀλλά λησμονημένη, προσέλευση στή θεία κοινωνία ὄχι μόνο τοῦ νεοφωτίστου, ἀλλά καί τοῦ ἀναδόχου, τῶν γονέων καί οἰκείων τοῦ νέου χριστιανοῦ καί τῶν προσκεκλημένων στή χαρά τοῦ πνευματικοῦ γάμου τοῦ νέου μέλους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἀρχαῖες διατάξεις προσέβλεπαν μιᾶς ἡμέρας νηστεία τοῦ βαπτιζομένου, καθὼς καί τοῦ βαπτίζοντος ἱερέως καί κατ' ἐπέκταση ὅλης τῆς κοινότητος. Οἱ νηστεῖες τῶν παραμονῶν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἔλκουν τήν ἀρχή τῆς συστάσεώς τους ἀπό αὐτό τό εὐλαβές καί ὠραῖο ἔθος. Καί μιά καί ὁ λόγος γιά τήν μυσταγωγική καί συμβουλευτική ἔγκαιρο παρέμβαση τοῦ ἱερέως, ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ πρόνοιά του πρέπει νά περιλάβει καί τό χρῶμα τῶν ἐμφωτειῶν ἐνδυμάτων, τό εἶδος τῆς βαπτισματικῆς λαμπάδος, τόν σταυρό πού θά κρεμασθεῖ στό στήθος τοῦ νεοφωτίστου, τήν ἀπόλυσή του καί ἀπόπλυση τοῦ ἐμφωτείου χιτώνα καί ἄλλα, λεπτομερειακά μέν ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀλλ' ὄντως σοβαρά θέματα, ὅπως θά ἴδοῦμε στή συνέχεια. Αὐτά πρέπει νά γίνονται ἐγκαίρως σέ ὦρα κηρύγματος ἢ εὐκαίρου διδασκαλίας καί κατά τή συνάντηση τοῦ ἱερέως, τοῦ ἀναδόχου καί τῶν γονέων πρό τοῦ βαπτίσματος καί ὄχι κατά τήν ἱερή ὦρα τῆς τελέσεώς του. Τότε εἶναι πολύ ἀργά. Εἶναι ὦρα ἐξειτάσεων γιά τόν ἱερέα καί γιά τούς πιστούς καί ὄχι καιρός μαθήματος. Πολλά ἀπό αὐτά τά γνωρίζουν ἐκ παραδόσεως οἱ χριστιανοί καί πολλοί τά τηροῦν. Ἄλλοι ὅμως δέν τά γνωρίζουν ἢ τά γνωρίζουν ἀτελῶς ἢ καί ἐσφαλμένα ἢ ἀνάμικτα μέ παντοειδεῖς προλήψεις. «Πῶς δέ ἀκούσουσι χωρίς κηρύσσοντος;» (Ρωμ. ι' 14).

Τό ἅγιο βάπτισμα εἶναι ἓνα ἱστορικό πνευματικό γεγονός,

σταθμός γιά τή ζωή τοῦ χριστιανοῦ, ἀλλά καί τῶν γονέων, τῆς οἰκογενείας, τῆς τοπικῆς καί τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, καί ὡς τέτοιο ὀφείλουμε νά τό ἀντιμετωπίζουμε. Εὐτυχεῖς εἶναι οἱ ἱερεῖς πού σέ μιά φυσιολογική ἐνορία δέν ἔχουν νά τελέσουν πολλά βαπτίσματα, ἀλλά λίγα καί μέ ὅλη τήν ἀπαραίτητη χρονική καί ψυχολογική ἀνεση. Σέ μεγάλες ὅμως ἐνορίες καί σέ προσκυνήματα οἱ ὄροι εἶναι διαφορετικοί καί οἱ συνθῆκες ἀρνητικές. Κατ' ἀνάγκην γίνονται τήν ἴδια ἡμέρα σειρές ὀλόκληρες βαπτισμάτων, ἀπό τοὺς ἴδιους ἱερεῖς ὡς ἐπί τό πλεῖστον, πού ὡς ἄνθρωποι ὑπόκεινται στήν κόπωση καί στήν συνακολουθούσα ὑποβάθμιση τῆς ψυχικῆς διαθέσεως καί εὐφορίας. Μία καλή καί παραδοσιακή λύση στίς περιπτώσεις αὐτές θά ἦταν νά πείθονται οἱ ἐνδιαφερόμενοι νά τελοῦνται ἀπό κοινοῦ οἱ βαπτίσεις τῆς ἴδιας ἡμέρας. Ποικίλες ὅμως προλήψεις καί δεισιδαιμονίες, ἀκόμη καί οἱ φανερές ἢ ὑπολανθάνουσες τάσεις ἐπιδείξεως καί ἐκκοσμικεύσεως, συνηγορούσης καί τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς κατηχήσεως, πολύ λίγο εὐνοοῦν τέτοιες λύσεις. Τότε οἱ ἐξορκισμοί καί οἱ εὐχές διαβάζονται ἀπό κοινοῦ σέ πληθυντικό ἀριθμό, γίνεται ἕνας καθαγιασμός ὕδατος καί τά ἀπό τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» πάλι γίνονται ἀπό κοινοῦ. Ἀτομικά γιά τόν κάθε βαπτιζόμενο γίνεται ἡ ἀπόταξη καί ἡ σύνταξη, ἡ χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο, τό βάπτισμα, τό χρίσμα καί ἡ ἔνδυση. Ἡ βάπτισμα στό ἴδιο νερό ἀρρένων καί θηλέων προσκρούει στήν περίεργη λαϊκή ἀντίληψη ὅτι οἱ βαπτιζόμενοι γίνονται κατ' αὐτόν τόν τρόπο «ἀδέλφια» καί ἐπομένως δέν μποροῦν ἀργότερα νά παντρευθοῦν. Τό ὅτι βέβαια ὅλοι οἱ βαπτιζόμενοι γίνονται ἀδελφοί εἶναι ὀρθό. Τό βάπτισμα ὅμως εἶναι «ἐν» σέ ὁποιοδήποτε χρόνο καί τόπο καί ἂν τελεῖται καί ἡ ἐν Χριστῷ συγγένεια, πού ἀποκτᾶται μέ αὐτό, ὄχι μόνο δέν εἶναι κώλυμα, ἀλλ' ἀντίθετα προϋπόθεση τοῦ χριστιανικοῦ γάμου. Δέν μᾶς κάνει ἀδελφούς τό νερό, ἀλλά τό βάπτισμα.

Ἡ συμμετοχή δύο ἢ περισσοτέρων ἱερέων στήν τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος ἐνίοτε περιπλέκει τά πράγματα. Κανονο-

νικῶς ὁ νεώτερος διαβάζει τούς ἔξορκισμούς κ.λπ. καί ὁ ἔχων τά πρεσβεῖα εὐλογεῖ τό ὕδωρ καί βαπτίζει. Μαρτυρῶ πάντως μιά πικρή προσωπική πείρα ἀπαραδέκτων καί ἀσεβῶν καταστάσεων, πού παρά ταῦτα εἶναι ἀπόλυτα πραγματικές. Ὁ ἕνας ἱερεὺς διάβαζε τούς ἔξορκισμούς, ἐνῶ συγχρόνως ὁ ἄλλος εὐλογοῦσε τό νερό τῆς κολυμβήθρας. Καί ἐνῶ ὁ δεύτερος βάπτιζε, ὁ πρῶτος διάβαζε τίς εὐχές τοῦ χρίσματος κ.λπ., γιά νά φθάσουν ἀμέσως στό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», στά ἀναγνώσματα καί στήν ἀπόλυση. Εὐχομαί νά μή σᾶς συνέβη καί νά μὴν σᾶς συμβεῖ ποτέ.

Ἡ συμμετοχή τοῦ διακόνου εἶναι ἰδιαίτερα περιορισμένη. Τοῦ ἀνήκουν μόνο ἡ μεγάλη συναπτή καί ἡ μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα ἐκτενής. Τό Εὐαγγέλιο λέγεται πάντοτε ἀπό τόν ἱερέα, ἐκτός ἂν τό βάπτισμα τελεῖται κατά τή διάρκεια καί ἐντός τῆς θείας λειτουργίας, ὅποτε ἀναγινώσκεται ἀπό τό διάκονο ἀπό τοῦ ἄμβωνος. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση λέγονται δύο ἀπόστολοι καί δύο εὐαγγέλια, τῆς Κυριακῆς ἢ τῆς ἑορτῆς καί τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, πλὴν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, πού καί οἱ δύο του περικοπές εἶναι βαπτισματικές. Ὁ διάκονος φορεῖ λευκό στικάριο καί ὄραριο, ὅταν δέ τελεῖται τό βάπτισμα ἐντός τῆς θείας λειτουργίας, καί τά ἐπιμάνικα.

* * *

Τῆς ἐνάργεως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος προηγεῖται **θυμίαση τῆς κολυμβήθρας** καί τῶν παρισταμένων, ὅπως προβλέπεται νά γίνεται σέ ὅλα τά μυστήρια γιά τόν καθαγιασμό καί οἶονεῖ τήν κάθαρση τῶν παρισταμένων καί γιά τήν τιμή τοῦ μυστηρίου. Ἡ θυμίαση αὐτή ἐξυπηρετεῖ καί πρακτικό σκοπό, τήν ἀποκατάσταση τῆς τάξεως, πού ὅπωςδήποτε ἔχει διασαλευθεῖ κατά τήν μετάβαση ἀπό τόν νάρθηκα στό μέσον τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου συνήθως τοποθετεῖται ἡ φορητή κολυμβήθρα. Σέ μερικούς νέους ναούς ἀρχίζει νά κερδίζει ἔδαφος ἡ τάση νά κατασκευάζονται σέ εἰδικούς χώρους, τά **βαπτιστήρια**, μόνιμες εἰδικές κολυμβήθρες μέ ἐγκατάσταση παροχῆς ψυχροῦ καί θερμοῦ ὕδατος καί μέ ἀποχετεύσεις στά κωνευτήρια καί μέ

διπλές κολυμβήθρες γιά τούς ἐνήλικες καί γιά τά νήπια. Μόλις εἶναι ἀνάγκη νά λεχθεῖ ὅτι ἡ ἐπιστροφή αὐτή στήν ἀρχαία πρακτική εἶναι ἀξιομίμητη καί ἀξιέπαινη καί ὅτι θά ἦταν εὐχῆς ἔργο νά μή χτίζονται στό ἐξῆς ναοί χωρίς βαπτιστήριο, κι αὐτοί πού δέν ἔχουν νά βρεθεῖ τρόπος νά τό ἀποκτήσουν. Τά πλεονεκτήματα εἶναι πολλά καί αὐτονόητα, ὅπως ἀντιθέτως τά μειονεκτήματα τῆς χρήσεως φορητῶν κολυμβηθρῶν, πού ἐπειδή ὅμως τίς συνηθίσαμε δέν μᾶς προξενοῦν ἐντύπωση.

Στήν κολυμβήθρα **ἀνάβονται τρεῖς λαμπάδες** πρός τιμήν τῆς ἁγίας Τριάδος, ἐνῶ σέ πολλά μέρη τηρεῖται ἡ ἀρχαία παράδοση νά κρατοῦν οἱ πιστοί ἀναμμένα κηρία πρός δῆλωση τοῦ θεοῦ φωτισμοῦ, κατά τούς πατέρες.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἀρχίζει μέ τό **«Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία...»**, πού λέγεται πανηγυρικά μέ ταυτόχρονη σταυροειδή κίνηση τοῦ Εὐαγγελίου ἐπάνω ἀπό τήν κολυμβήθρα. Ἀκολουθοῦν **τά εἰρηνικά** τῆς θείας λειτουργίας μέ δώδεκα ἐπί πλέον εἰδικές αἰτήσεις γιά τόν ἁγιασμό τοῦ ὕδατος καί γιά τόν μέλλοντα νά βαπτισθεῖ σ' αὐτό, πού παρεμβάλλονται μεταξύ τῆς δεήσεως ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ καί ἐκείνης **«Ὑπέρ τοῦ ῥυθῆναι αὐτόν τε καί ἡμᾶς...»**. Ἡ μεγάλη συναπτή κανονικά λέγεται ἀπό τόν διάκονο, ἄν βέβαια ὑπάρχει, εἰ δέ μή ἀπό τόν ἱερέα.

Κατά τήν ἀπαγγελία τῆς συναπτῆς ἀπό τόν διάκονο ὁ ἱερεὺς λέγει μυστικῶς καθ' ἑαυτόν τήν εὐχή **«Ὁ εὐσπλαγχνος καί ἐλεήμων Θεός...»**, χωρίς νά κάνει ἐκφώνηση στή δοξολογική κατακλείδα τῆς. Κατά τίς διατάξεις τῶν χειρογράφων ὁ ἱερεὺς «οὐκ ἐκφωνεῖ (ἢ οὐ λέγει ταῦτα ἐπί τέλος –τήν τριαδική δηλαδή δοξολογία– ἐκφώνως), ἀλλά καί τό Ἀμήν καθ' ἑαυτόν λέγει». Ἡ ἀνωτέρω εὐχή ἔχει τό παράλληλό της στή θεία λειτουργία τήν εὐχή **«Οὐδεὶς ἄξιος...»** κατά τήν ὥρα τοῦ κερουβικοῦ ὕμνου, καθὼς καί τήν εὐχή **«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ μονογενὴς Υἱός...»** τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ τῶν Θεοφανείων. Καί οἱ τρεῖς λέγοντες «μυστικῶς», γιατί ἀφοροῦν στόν ἱερέα προσωπικά καί ὄχι στήν χριστιανική κοινότητα ἢ στόν μέλλοντα νά βαπτισθεῖ,

καί ἀποτελοῦν προσωπική ἐξομολόγηση τοῦ ἱερέως καί αἴτηση συγχωρήσεως τῶν ἀτομικῶν του ἁμαρτιῶν γιά νά καταξιωθεῖ νά τελέσει τό μυστήριο, «ἵνα μή ἐλευθερίαν ἄλλοις ἐπαγγελλόμενος καί ταύτην παρέχων πίσει... αὐτός ὡς δοῦλος τῆς ἁμαρτίας» εὑρεθεῖ «ἀδόκιμος». Ἡ ἀναξιότητα τοῦ ἱερέως, κατά τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, δέν ἐπηρεάζει τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου, τό ὁποῖο ἐνεργεῖ ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος διά τῆς ἱερωσύνης τοῦ ἱερέως. Γιά τόν ἱερέα ὅμως προσωπικά μπορεῖ νά ἀποβεῖ εἰς κατάκριμα, αὐτό πού γιά τούς ἄλλους εἶναι ἀφορμή «ἐλευθερίας» καί σωτηρίας. Γι' αὐτό καί ὁ ἱερεὺς, «ἐξιλεούμενος ὑπέρ ἑαυτοῦ τό θεῖον», κατά μιὰ παλαιά διάταξη τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ἀναπέμπει μέ συντριβή καρδίας τήν ἀνωτέρω εὐχή. Αὐτό τό νόημα ἔχει ἡ «μυστικῶς» ἀπαγγελία της καί ὄχι ὅτι ἔχει κάτι τό ἀπόρρητο καί ἀπόκρυφο, πού δέν πρέπει νά ἀκούσει ὁ λαός. Ἡ ἔμφαση ἐξ ἄλλου στήν «μυστικῶς» ἀπαγγελία της ἀποτελεῖ πρακτικό στοιχεῖο ἐξάρσεως καί τονισμοῦ τῆς ἐξαίρετης σπουδαιότητος τῆς ἐπομένης καθαγιαστικῆς εὐχῆς, ἡ ὁποία λέγεται «μεγαλοφώνως καί μετά φόβου Θεοῦ καί ἐξ ὅλης ψυχῆς καί συντετριμμένης καρδίας», κατά τήν διάταξη τοῦ Εὐχολογίου, ἡ «εἰς ἐπήκοον πάντων», «λαμπρᾷ τῇ φωνῇ» ἢ «ἐν ἐκφωνήσει» κατά τά χειρόγραφα, σά ὅποια ἐπίσης τιλοφορεῖται «Εὐχή ἐκφωνητική».

Ἄν δέν ὑπάρχει διάκονος γιά νά καλύψει μέ τήν ἀπαγγελία τῶν εἰρηνικῶν τήν ἀνάγνωσι ἀπό τόν ἱερέα τῆς προσωπικῆς του μυστικῆς εὐχῆς, τότε κατ' ἀνάγκην αὐτή θά λεχθεῖ μέ χαμηλό τόνο φωνῆς μετά τήν ἐκτενή καί πρό τῆς μεγάλης ἐκφωνητικῆς εὐχῆς. Ἡ τελείως μυστικῶς ἀνάγνωσή της δυνατὸν νά προκαλέσει κάποια χαλάρωση τῆς προσοχῆς καί τῆς τάξεως, πού γνωρίζουμε πόσο εὐαίσθητη εἶναι σά μέρη μας. Δυνατὸν ἐπίσης εἶναι κατ' αὐτή νά ψάλλεται τό ἀργό «Κύριε, ἐλέησον» κατά τόν τύπο τῶν χειροτονιῶν, γιά τόν λόγο πού ἀνωτέρω εἶπαμε. Ποτέ ὅμως ἡ εὐχή αὐτή δέν πρέπει νά παραλείπεται ἢ νά λέγεται ἐπιτροχάδην, μόνο καί μόνο γιά νά τηρηθεῖ ὁ τύπος τοῦ γράμματος καί ὄχι ἡ οὐσία τοῦ πράγματος.

Ἡ ἀπαραμίλλου φιλολογικοῦ κάλλους καί θεολογικοῦ βάθους εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος («Μέγας εἶ, Κύριε...») εἶναι ἀπό τὰ ἀρχαιότερα καί ὠραιότερα κείμενα τοῦ Εὐχολογίου μας. Προβάλλει μέ ἀριστοτεχνικό τρόπο τήν κοσμογονική σημασία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὡς ἀπαρχῆς τῆς νέας ἐν Χριστῷ καινῆς κτίσεως, διασυνδέοντάς το μέ τήν σάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καί τήν θεοφάνεια στόν Ἰορδάνη. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιά τόν καθαγιασμό καί τή μεταστοιχείωση τοῦ ὕδατος καί ἡ ἀπαρίθμηση τῶν δωρεῶν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, πού θά ἀπολαύσει ὁ βαπτιζόμενος σ' αὐτό. Ἡ εὐχή αὐτή μέχρῃς ἑνός σημείου εἶναι ἡ ἴδια μέ τήν εὐχή τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ τῶν ὑδάτων τῶν ἁγίων Θεοφανείων. Ἡ δύναμις τῶν δύο ἁγιασμῶν εἶναι ἡ ἴδια. Στό ὕδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανείων μετά τήν ἀντληση καί μετάληψη ἀπό τοὺς πιστοὺς, βαπτίζονταν κατά τήν παννυχίδα τῶν Φώτων οἱ κατηκούμενοι. Καί σήμερα ἐξ ἔθους γίνεται τό ἴδιο. Κατά τήν ἡμέρα δηλαδή τῶν Θεοφανείων, ἂν συμβεῖ νά ὑπάρχει βάπτισμα, δέν καθαγιάζεται τό νερό, ἀλλά χύνεται στήν κολυμβήθρα μέγας ἁγιασμός καί ἡ ἀκολουθία ἀρχίζει ἀπό τήν εὐλογία τοῦ ἐλαίου. Αὐτό ὅμως μόνο, ὅπως εἶπαμε, κατά τὰ Θεοφάνεια. Κατά τίς ἄλλες ἡμέρες τοῦ ἔτους ἀγιάζεται ἀπαραιτήτως τό ὕδωρ γιά κάθε βάπτισμα ἢ γιά κάθε ὁμάδα βαπτισμάτων, ὅταν αὐτό γίνεται ὁμαδικῶς. Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ ἐνικός ἀριθμός τῶν γραμματικῶν τύπων τῶν εἰρηνικῶν, τῆς εὐχῆς αὐτῆς καί τῶν ἄλλων εὐχῶν τρέπεται σέ πληθυντικό ἢ σέ θηλυκό, ὅταν τό βρέφος εἶναι θῆλυ. Ἡ μετατροπή τοῦ γένους ἢ ἡ σέ πληθυντικό ἐκφορά εἶναι σχετικά εὐκόλη, χρειάζεται ὅμως καί κάποια προπαρασκευή γιά νά ἀποφεύγονται τά γραμματικά λάθη.

Εἶπαμε ὅτι ἡ εὐχή διαβάζεται πανηγυρικῶς καί εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ. Κατά τόν ἕκτο αἰῶνα παρουσιάσθηκε κάποια τάση νά λέγεται ἡ εὐχή αὐτή, καθὼς καί οἱ λοιπές εὐχές τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί τῆς θείας λειτουργίας, «μυστικῶς». Ἡ 137η Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὀρίζει «πάντας ἐπισκόπους τε

καί πρεσβυτέρους μή κατά τό σεσιωπημένον ἀλλά μετά φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἔξακουομένης τήν θείαν προσκομιδὴν καί τήν ἐν τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι προσευχὴν ποιῆσθαι πρὸς τό κἀντεῦθεν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν καί τήν πρὸς τόν δεσπότην Θεόν διανίστασθαι δοξολογίαν».

Τὰ μυστήρια κατὰ τήν λειτουργικὴ τάξιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τελειοῦνται μέ δύο εὐχές. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κύρια καί καθαγιαστικὴ εὐχή καί ἡ δευτέρα εὐχή κεφαλοκλισίας (προηγεῖται αὐτῆς τό «Εἰρήνη πᾶσι» καί τό «Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τό Κυρίῳ κλίνωμεν»), δηλαδή εὐχή εὐλογίας τῶν παριστάμενων πού θά μειάσχουν στό μυστήριο. Ἐδῶ ἡ δευτέρα εὐχή ἔχει συνδυασθεῖ μέ τήν εὐλογία τοῦ «ἐπορκιστοῦ ἔλαιου» ἢ «ἐλαίου ἀγαλλιάσεως» ἢ «ἀγαλλιελαίου», τό ὁποῖο, ὅπως καί τό ὕδωρ κατὰ τήν προηγουμένη εὐχή, ἐμφυσᾶται τρίς καί σφραγίζεται ἀπό τόν ἱερέα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ εὐχή αὐτὴ διατήρησε τήν ἐκφορὰ σέ πληθυντικό ἀριθμό τῶν γραμματικῶν τύπων πού ἀφοροῦν στόν μέλλοντα νά χρισθεῖ («πᾶσι τοῖς χριστένοις αὐτῷ ἐν πίστει») καί τῆ μνεία μεταλήψεως ἐξ αὐτοῦ («ἢ καί μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ»). Μετά τήν εὐλογία τό ἔλαιο χύνεται τρίς σταυροειδῶς στήν κολυμβήθρα, ἐνῶ ὁ διάκονος (ἢ ὁ ἱερεὺς) ἐκφωνεῖ κάθε φορά ἐντόνως τό «Πρόσχωμεν» (ἐνίοτε παραλείπεται αὐτό στά Εὐχολόγια) καί ὁ λαός ἀπαντᾷ ψάλλοντας τρίς φορές τό τριπλό «Ἀλληλούϊα». Τό ὑπόλοιπο τοῦ ἔλαιου χύνει ὁ ἱερεὺς στίς σταυρωμένες πάνω ἀπό τήν κολυμβήθρα παλάμες τοῦ ἀναδόχου, γιά νά γίνει μ' αὐτό ἡ χρῆσις τοῦ βαπτιζομένου, καί ἐκφωνεῖ τό «Εὐλογητός ὁ Θεός ὁ φωτίζων καί ἀγιάζων πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον...».

Ὁ κατηχούμενος ἔχει ἤδη ἀποδυθεῖ ὅλα τὰ ἐνδύματά του εἰς δῆλωσιν τῆς ἀποθέσεως τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου καί γυμνός, ὅπως γεννήθηκε, προσφέρεται γιά νά τύχει τῆς νέας ἐν Χριστῷ γεννήσεως διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ὁ ἱερεὺς μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο, πού βρίσκεται στά χέρια τοῦ ἀναδόχου, ἐμβαπτίζοντας σ' αὐτό τό ἕνα δάκτυλο ἢ τὰ δύο, κατὰ τήν

παλαιότερα πράξη, ἢ τὰ τρία, κατά τήν σύγχρονη πράξη, **χρῖει τὰ καίρια σημεῖα τοῦ σώματος** τοῦ μέλλοντος νά βαπτισθεῖ, ἐπιλέγοντας κατάλληλες γιά τό καθένα φράσεις («Εἰς ἴασιν ψυχῆς καί σώματος...» κ.λπ.) μετά τήν γενική εἰσαγωγική ρήση «Χρῖεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (ὁ δεῖνα) ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως, εἰς τό ὄνομα...». Ὡς πρὸς τὰ χριόμενα μέλη δέν φαίνεται νά ὑπῆρχε ποτέ ἐνιαία πρακτική, ὅπως καί σήμερα δέν ὑπάρχει. Γενικῶς χριεται σταυροειδῶς τό μέτωπο, τὰ αἰσθητήρια (ὄτα, στόμα, μύτη), τό στήθος, τὰ χέρια, τὰ πόδια καί τὰ «μετάφρενα» (δηλαδή τὰ νῶτα), ἐνῶ ἀκόμη κρατεῖται τό βρέφος ἀπό ἕνα τρίτο πρόσωπο. Ἀπό αὐτό παραλαμβάνει ὁ ἱερεὺς τό παιδί, κρατώντας το μέ τό μέτωπο πρὸς ἀνατολᾶς ἐπάνω ἀπό τήν κολυμβήθρα, ἐνῶ ὁ ἀνάδοχος **χρῖει τό ὅλο σῶμα** του μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο πού ἀπέμεινε στίς παλάμες του. Οἱ πατέρες ἀποδίδουν στό ἐπορκιστό ἔλαιο ἰδιαίτερη σπουδαιότητα καί ἐπιμένουν στήν ὁλόσωμο χρίση «ἀπό κορυφῆς τριχῶν μέχρι πέλματος ποδῶν». Γιά τήν πολυσήμαντο θεολογική - συμβολική σημασία τοῦ ἐλαίου παραπέμπουμε σέ προηγηθεῖσα εἰσήγηση. Θεωρεῖται κατ' ἀρχήν φυγαδευτήριο τῶν ἀντικειμένων δυνάμεων, καθαρτικό τῶν ἁμαρτημάτων, ἀλλά καί σύμβολο τῆς ἰάσεως τῆς φύσεως, ἐγκεντριμοῦ στήν καλλιέλαιο, τόν Χριστό καί τήν Ἐκκλησία Του, καί προπαρασκευῆς γιά τούς ἀθλητικούς ἀγῶνες κατά τοῦ διαβόλου καί στά σκάμματα τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ἡ λαϊκή διαίσθηση ἔχει διατηρήσει ἀρκετά ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά καί ἀποδίδει στήν ἄλειψη τή δέουσα σπουδαιότητα, ἀνάμικτη μέ ποικίλες προλήψεις. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ταυτίζει τήν ἀναδοχή κατά τό βάπτισμα πρὸς τό ἄλειμμα μέ τό λάδι ἀπό τόν ἀναδεχόμενο. Ὁ νηπιοβαπτισμός ἐπέφερε κάποια τυποποίηση, ἀλλά παρέμεινε ἡ ἐπιθυμία χρίσεως τοῦ ὅλου σώματος, ἔστω καί ἂν αὐτή δέν εἶναι πάντοτε δυνατή στό βάπτισμα τῶν βρεφῶν.

Ἔπεται ἡ **βάπτισμα**, ἡ καίρια πράξη τῆς ὅλης ἀκολουθίας. Αὐτή γίνεται μέ τρεῖς καταδύσεις στό ἁγιασμένο νερό, ἐνῶ σέ κάθε μία ἀπό αὐτές ἐκφωνοῦνται ἀνά ἕνα τὰ ὀνόματα τῶν προ-

σώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος: «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (ὁ δεῖνα) εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς (πρώτη κατάδυση καὶ ἀνάδυση) καὶ τοῦ Υἱοῦ (δευτέρα) καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (τρίτη)». Ἡ σχολαστικὴ παρατήρηση ὅτι μεταξὺ τῶν τριῶν θείων ὀνομάτων δέν πρέπει νά παρεμβάλλεται τὸ «Ἀμήν», γιατί «χωρίζεται» ἢ ἀδιαίρετος Τριάς, εἶναι τελείως σαθρή. Ἀντιθέτως τὸ «Ἀμήν» μετὰ ἀπὸ κάθε ὄνομα, ὄχι μόνο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔντυπα, ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς, ὅταν λέγεται ἔντονα καὶ κάπως παρατεταμένα ἀπὸ τὸν λαό, ὑπογραμμίζει τὴν σπουδαιότητα τῆς πράξεως τοῦ βαπτίσματος, καλύπτει τὸν ἀπαιτούμενο γιὰ τὴν κατάδυση καὶ ἀνάδυση χρόνο καὶ τοὺς, πολὺ συχνά, κλαυθμυρισμοὺς τοῦ νηπίου. Ἡ ἀκρίβεια ἀπαιτεῖ πλήρη τριπλὴν κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου στό νερό, πού στά βρέφη δέν εἶναι ἀκίνδυνα δυνατή. Συνήθως καταδύεται τρίς ὅλο τὸ σῶμα, ἐνῶ κάθε φορά ἐπικέει ὁ ἱερεὺς στό κεφάλι τοῦ βαπτιζομένου νερό ἀπὸ τὴν κολυμβήθρα μέ τὸ δεξί του χέρι, ἐνῶ μέ τὸ ἀριστερό κρατεῖ ἀσφαλῶς τὸ νήπιο. Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὑπογραμμίζοντας τὴν σημασία τῶν καταδύσεων, ἔδιδε συγχρόνως καὶ ὁδηγίες γιὰ τὴν κατασκευὴ εὐρυχώρου κολυμβήθρας («γάστρας») γιὰ νά εἶναι πρακτικὰ δυνατὴ ἢ κατάδυση. Περιττό νά σημειώσουμε κάτι ἀνάλογο καὶ γιὰ τὴν ποσότητα τοῦ νεροῦ, ὅτι πρέπει νά προνοεῖ ὁ ἱερεὺς νά εἶναι στήν κολυμβήθρα τὸ ἀρκοῦν, ἔτσι ὥστε καὶ οἱ καταδύσεις νά εἶναι δυνατές καὶ ἡ ὑπερεκχύλιση τοῦ ὕδατος κατ' αὐτὲς νά ἀποφεύγεται.

Μετὰ τὸ βάπτισμα ὁ ἱερεὺς ἀποθέτει τὸ νεοφώτιστο βρέφος στίς ἀγκάλες τοῦ ἀναδόχου, «σαβάνου λευκοῦ πρότερον ἐφάπλωθέντος ἐν ταῖς χερσί», καὶ νίπτει τὰ χέρια του, ἐνῶ ψάλλεται τρίς ὁ πρῶτος στίχος τοῦ 31ου ψαλμοῦ: «Μακάριοι, ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι καὶ ὧν ἐπεκαλύφθησαν αἱ ἁμαρτίαι». Στὰ νεώτερα Εὐχολόγια παρατίθεται ὁλόκληρος ὁ ψαλμός, ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι οὐδέποτε ἐψάλλοντο οἱ λοιποὶ στίχοι του, ὅπως ἄλλωστε καὶ σήμερα, πού ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ τελείως ἄσχετοι πρὸς τὸ βάπτισμα. Ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν χειρογρά-

φων γίνεται ἐμφανές ὅτι μόνον ὁ πρῶτος στίχος ἐψάλλετο τρίς, κατά τόν τύπο τῶν προκειμένων, ἐνίοτε μέ τήν παρεμβολή τοῦ δευτέρου στίχου («Μακάριος ἀνὴρ ᾧ οὐ μή λογίσται Κύριος ἁμαρτίαν, οὐδέ ἔστιν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ δόλος») μεταξύ τῆς δευτέρας καί τρίτης ἐπαναλήψεως, ὅπως δηλαδή στά προκείμενα. Ἡ πανηγυρική καί κάπως σχολαία ψαλμωδία τοῦ «Μακάριοι, ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι...» ἔχει εἰσαχθεῖ προφανῶς ὡς ἓνα εἶδος καιρετισμοῦ τοῦ νεοφωτίστου καί συγχρόνως γιά νά δοθεῖ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος γιά τήν ἀπόμαξή του καί γιά τήν ἔκπλυση τῶν χειρῶν τοῦ βαπτίζοντος.

Ἀκολουθεῖ ἀπαραιτήτως ἡ ἀνάγνωση τῆς «εὐχῆς τοῦ μύρου» («Εὐλογητός εἶ, Κύριε, ὁ Θεός...») καί ἡ χρίση τοῦ νεοφωτίστου διά τοῦ ἁγίου μύρου, ἐπιλεγομένης σέ ἕκαστη χρίση τῆς φράσεως «Σφραγίς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου. Ἀμήν». Χρίονται δέ τά ἴδια σημεῖα τοῦ σώματος πού χρίσθηκαν μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο, ἄν καί ἡ πράξη, ἀπό ὅ,τι φαίνεται ἀπό τά χειρόγραφα, δέν ἦταν καί ἐδῶ πάντοτε καί παντοῦ ἡ ἴδια. Στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀκολουθία ἔχει ὑποστειῖ ἀρκετή φθορά, πού φθάνει ἐνίοτε σέ ἀνεπίτρεπτα ὅρια. Ὅπωςδήποτε σ' αὐτό συντελοῦν διάφοροι ἀστάθμητοι παράγοντες, ὅπως οἱ ἔντοντες ἀντιδράσεις καί οἱ κλαυθμοί τοῦ βρέφους, ἀλλά καί ἓνα εἶδος ἀδικαιολογήτου σπουδῆς πού καταλαμβάνει τόν ἱερέα καί τοὺς παρισταμένους. Τό σύνθημα συνήθως δίδεται ἀπό τήν τελείως ἀψυχολόγητη «μυστικῶς» ἀνάγνωση τῆς ὠραιοτάτης εὐχῆς τοῦ μύρου, ἀλλά καί τήν τέλεση τῆς τριχοκουρίας καί τῆς ἀπολούσεως τελείως ἀκαίρως στό σημεῖο αὐτό, τήν πλήρη ἔνδυση τοῦ βρέφους, τό πλύσιμο τῶν χειρῶν τοῦ ἀναδόχου καί τά ὅμοια. Αὐτά ὅλα προκάλεσαν τήν ἀναζήτηση ποικίλων λύσεων κατά τόπους εἰς βάρος τῆς ὀρθῆς καί ἱεροπρεποῦς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου, ἀλλά καί τήν λήθη ἢ τήν παραμέληση θαυμασίων στοιχείων τῆς ἀκολουθίας, ὅπως τῆς ἐνδύσεως μέ τόν ἐμφώτειο χιτῶνα, τῆς παραδόσεως τοῦ σταυροῦ καί τῆς λαμπάδος καί αὐτῆς τῆς ἀπολούσεως καί τῆς τριχοκουρίας μέ τίς εἰδικές εὐχές πού τίς συνοδεύουν. Ἡ πιό σωστή

λύση δίδεται από εκείνους, πού, παρά τις δυσκολίες, προσπαθούν και έν πολλοῖς ἐπιτυχάνουν νά κρατήσουν τήν τέλεση τῶν ἐπί μέρους στοιχείων στήν ὀρθή παραδοσιακή τους σειρά, ὅπως διαγράφεται στά Εὐχολόγια. Δηλαδή:

1. Μετά τό χρίσμα ἐνδύουν τόν νεοφώτιστο μέ λευκό χιτώνα, λέγοντας μέ ἔμφαση τό «Ἐνδύεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ... χιτώνα δικαιοσύνης...». Ὁ πανηγυρικά ψαλλόμενος εἰρμός «Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...» δίνει ὅλο τό χρόνο γιά νά γίνει σωστά ἡ ἐνδυση μέ τόν ἐμφώτειο χιτώνα.

2. Ἄναρτοῦν στό στήθος τοῦ νεοφωτίστου τόν «βαπτιστικό» Σταυρό, λέγοντας ἐμφατικά τό «Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν...». Ἡ πανηγυρική καί πάλι ἐξ ἔθους γινόμενη φαλμωδία τοῦ εἰρμοῦ τῆς ἀΐδης τοῦ κανόνος τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ «Σταυρόν χαράξας Μωσῆς...» καλύπτει τόν χρόνο ἐπιδόσεως τοῦ Σταυροῦ καί ἀποτελεῖ, ὅπως τό «Χιτῶνά μοι παράσχου...» καί ἐνωρίτερα τό «Μακάριοι, ὧν ἀφέθησαν...», στοιχεῖο ἐξάρσεως τῆς σπουδαίας αὐτῆς μεταβαπτισματικῆς πράξεως.

3. Ἀνάπτουν τήν λαμπάδα καί τήν παραδίδουν ἐπίσημα στόν νεοφώτιστο (δηλαδή στόν ἀνάδοχο), λέγοντας τό «Οὕτω λαμπάτω τό φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων...».

Καί εὐθύς ἀρχίζουν τήν φαλμωδία τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...».

Θά σχολιάσουμε κατωτέρω τά τρία αὐτά σημεία.

Ἡ ἐνδυση μέ τόν ἐμφώτειο λευκό χιτώνα προβλέπεται ἀπό τά Εὐχολόγια μας καί γίνεται στό σημεῖο αὐτό. Ἡ παράδοση τοῦ Σταυροῦ γίνεται ἐξ ἔθους ἢ ἀντικαθίσταται κατά τόπους μέ σταυροειδή ζώση τοῦ νεοφωτίστου μέ ἐρυθρόλευκο νῆμμα, ἔθος ἀρχαῖο, πού μαρτυρεῖται καί ἀπό παλαιά χειρόγραφα. Ἡ ἀφή τέλος καί ἡ ἐπίσημη παράδοση στόν νεοφώτιστο τῆς βαπτισματικῆς λαμπάδας εἶναι στοιχεῖο ἀρχαιότατο τοῦ βαπτισματος μέ ἐμφανή θεολογικό συμβολισμό. Ἐκεῖνο πού διασαλεύει τή σειρά τῶν τριῶν αὐτῶν πράξεων εἶναι ἡ παρεμβολή τῆς πλήρους ἐνδύσεως τοῦ βρέφους, πού ἀπαιτεῖ ἀρκετό χρόνο

καί ἐπιδρᾶ διαλυτικά ἐπί τῆς πορείας τῆς ἀκολουθίας. Μερικοί ἱερεῖς κατόρθωσαν νά τηροῦν τήν ἀρχαία τάξη καί νά πείθουν τοὺς γονεῖς καί τοὺς ἀναδόχους νά ἀναβάλλουν τήν τέλεια ἔνδυση καί νά τήν κάνουν μέ ἄνεση μετά τό τέλος τῆς ὅλης ἀκολουθίας. Αὐτό εἶναι τό καλλίτερο, ἀλλά ἴσως δέν εἶναι πάντοτε ἐφικτό. Ἡ ἐπικρατήσασα πρακτική, λόγοι ἐπιδείξεως καί ὑπερβολικοί φόβοι γιά τήν ὑγεία τοῦ βρέφους ἔχουν παγιώσει στά περισσότερα μέρη τῆ συνήθεια νά ἀποσύρεται μετά τήν παράδοση τοῦ σταυροῦ τό νήπιο καί νά τό ντύνουν μέ τά βαπτιστικά του ἐνδύματα, ἐπιστρέφοντάς τό τήν ὥρα τοῦ τρισαγίου. Γιά τήν κάλυψη τοῦ ἔτσι δημιουργουμένου νεκροῦ χρόνου ἔχει εἰσαχθεῖ, κατά παρανόπη, ἡ ψαλμωδία τῶν καταβασίων τοῦ Σταυροῦ, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς καί ὁ ἀνάδοχος νίπνται. Ἀναγινώσκονται στή συνέχεια ἡ παραλειφθεῖσα εὐχή τοῦ μύρου καί οἱ εὐχές τῆς ἀπολούσεως καί τῆς τριχοκουρίας τελείως ἀκαίρως. Μερικοί μάλιστα ἔχουν ἤδη κάνει τήν τριχοκουρία ἀμέσως μετά τήν παράδοση τοῦ Σταυροῦ. Γιά νά ἀποφευχθεῖ ὅλη αὐτή ἡ ἀπαράδεκτη σύγχυση πράξεων καί εὐχῶν, ἡ μόνη σωστή λύση εἶναι ἡ ἐπιστροφή στήν τάξη πού σημειώσαμε πιό πάνω. Μετά δηλαδή τήν ἀπόμαξη τοῦ βρέφους, τήν ἔνδυση μέ τόν χιτώνα καί τήν παράδοση τοῦ Σταυροῦ, νά μὴν γίνεται ἡ τέλεια ἔνδυση, ἀλλά νά παραδίδεται ἡ λαμπάδα καί νά συνεχίζεται χωρίς διακοπή ἡ ἀκολουθία μέ τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», τά ἀναγνώσματα καί τά λοιπά μέχρι τῆς ἀπολύσεως. Τότε ἄς γίνεται μέ κάθε ἄνεση ἡ ἔνδυση τοῦ νεοφωτίστου. Ἐν, παρὰ τήν ἔγκαιρο καί διακριτική καθοδήγηση τοῦ ἱερέως, δέν εἶναι δυνατή ἡ παραδοσιακή βελτίωση τῆς τάξεως, ὅπως τήν περιγράψαμε ἀνωτέρω, ἀλλά ἡ πλήρης ἔνδυση παρεμβάλλεται μεταξύ παραδόσεως τοῦ Σταυροῦ καί τρισαγίου, ἄς φροντίζει ὁ ἱερεὺς νά κρατεῖται, ὅσο γίνεται, ἡ εὐπρέπεια καί ἡ τάξη. Ἡ ψαλμωδία τῶν καταβασίων τοῦ Σταυροῦ ἴσως εἶναι ἡ μόνη δυνατή καί ἀρκετά ἐπιτυχής ἐπιλογή γιά τήν κάλυψη τοῦ νεκροῦ χρόνου. Ὁρθά ἔχει ἐπισημανθεῖ καί γραφεῖ ὅτι οἱ καταβασίες δέν ἔχουν θέση στήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτί-

σματος. Μόνο, καθώς είδαμε, ο είρμός της α΄ ὠδῆς ἀρχικά ἐπέ-
λέγη, ὄχι ὡς καταβασία, ἀλλ' ὡς καλυπτήριος καί χαιρετιστή-
ριος ὕμνος τῆς παραδόσεως τοῦ Σταυροῦ, ὅπως καί ὁ είρμός
«Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...» τῆς ε΄ ὠδῆς τοῦ πλ. δ΄ ἤχου
γιά τήν κάλυψη τῆς ἐνδύσεως μέ τόν χιτῶνα καί ὅπως ὁ είρμός
τῆς θ΄ ὠδῆς τοῦ πλ. α΄ ἤχου «Ἑσαῖα χόρευε...» γιά τίς χειροτο-
νίες καί τόν γάμο. Εἶναι δέ πολύ ἐπιτυχής ἡ ἐπιλογή, ἀφοῦ
συνδυάζει τό θέμα τοῦ Σταυροῦ πρός τήν διάβαση τῆς Ἐρυ-
θρᾶς θαλάσσης, πού εἶναι τύπος τοῦ βαπτίσματος. Ἀπό τόν
είρμό αὐτόν ἐπεξετάθη ἡ ψαλμωδία καί πρός τούς λοιπούς,
ὅταν ἀρχισε νά συνηθίζεται ἡ ἐνδυση τοῦ βρέφους στό σημεῖο
αὐτό, καί γιά τήν κάλυψή της. Ἀπό παρανόηση τῆς αἰτίας
αὐτῆς γεννήθηκε θέμα ἄν κατά τό βάπτισμα πρέπει νά ψάλλο-
νται οἱ καταβασίες τῆς περιόδου κατά τήν ὁποῖαν τελεῖται, τοῦ
Πάσχα κατά τήν πασχάλιον περίοδο κ.λπ.

Ὡς πρός τό χρῶμα τῶν ἐμφωτείων ἐνδυμάτων, ἄς ἔχει ὁ
ιερεὺς ἐγκαίρως τήν πρόνοια νά ἐξηγεῖ στούς ἀναδόχους καί
στούς γονεῖς ὅτι ἀπαραιτήτως πρέπει νά εἶναι λευκά, σύμβολο
τῆς καθαρότητος, τοῦ φωτός καί τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς.
Οἱ νεοφώτιστοι φοροῦσαν λευκά ἐπί ὀκτώ συνεχῶς ἡμέρες
μέχρι τῆς ἀπολούσεως, πού ἐγίνετο τότε. Ἡ παράδοση τῶν
λευκῶν ἐνδυμάτων διετηρεῖτο μέχρι πρόσφατα, μέχρις ὅτου οἱ
ἐμποροὶ τῶν βαπτιστικῶν εἰδῶν, ἡ ἐκκοσμίκευση καί ἡ ἔλλει-
ψη θεολογικῆς ὑποδομῆς καί ἀντιστάσεως στούς νέους συρ-
μούς, ὀδήγησαν στήν χρήση χρωματιστῶν ἐνδυμάτων, μπλέ
γιά τά ἀγόρια καί ρόζ γιά τά κορίτσια. Φυσικά, εἶπαμε ἤδη ὅτι
τό καλό παράδειγμα ὀφείλει νά δίδει ὁ ιερεὺς, φορώντας ἀπα-
ραιτήτως λευκά ἄμφια κατά τό βάπτισμα, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ
μακραίωνη παράδοση.

Κάτι ἀνάλογο κινδυνεύει νά γίνει μέ τόν Σταυρό, πού ἐνί-
οτε ἀντικαθίσταται μέ Παναγίες καί «Ἄγιοκωνσταντινάτα» γιά
τά κορίτσια ἢ μέ ποικίλα ἄλλα ἀνοίκεια κοσμήματα. Νά μὴν
ἐπαναλάβουμε τά ἴδια καί χειρότερα γιά τήν ἱερή βαπτισματι-
κή λαμπάδα, πού στολίζεται ἀπό ἐπιτηδεῖους ἐμπόρους μέ

τεράστιες κοῦκλες καί ἀπομιμήματα ζώων, μέ κίνδυνο γελοιοποιήσεως τοῦ συμβόλου τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ, ἢ πού ἀνάπεται ἀκαίρως στήν ἀρχή τῆς ἀκολουθίας καί δέν παραδίδεται κατά τήν τάξη ἀπό τόν ἱερέα πρό τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...» γιά νά κρατεῖται ἀπό τόν ἀνάδοχο (ἢ τόν νεοφώτιστο) μέχρι τό τέλος τῆς ἀκολουθίας.

Ἡ δέ μέ τήν παράδοση τῆς λαμπάδος ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἔχει οὐσιαστικά τελειώσει. Τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», πού ἀντικαθιστᾷ τό τρισάγιο καί ψάλλεται κατά τόν τρόπο καί τόν τύπο ἐκείνου, τά ἀναγνώσματα καί ἡ ἐκτενής εἶναι τά ἀπομείναντα ἀπό τή θεία λειτουργία στοιχεῖα ἀπό τήν ἐποχή πού τό βάπτισμα ἐτελεῖτο ἐντός αὐτῆς καί κατά τήν διάρκειά της. Τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», τοῦ ὁποίου προηγεῖται κατά τήν ἀρχαία τάξη ἡ ἐκφώνηση «Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεός ἡμῶν...», πού διατηρεῖται ἐκ παραδόσεως ἀκόμη κατά τόπους, ψάλλεται ἐνῶ ὁ ἱερεύς θυμιᾷ τόν ἀπέναντί του ἰστάμενο νεοφώτιστο, πού κρατεῖται μαζί μέ τήν λαμπάδα ἀπό τόν ἀνάδοχο, καί κάνουν τρεῖς γύρους γύρω ἀπό τήν κολυμβήθρα. Πρόκειται περί ἀληθινοῦ πνευματικοῦ χοροῦ, ὅπως στίς χειροτονίες καί στόν γάμο, καθώς θαυμάσια σχολιάζει ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης: «Καί χορείαν ποιήσας (ὁ ἱερεύς), ὡς τοῖς ἀγγέλοις συγχορεύων καί συνηδόμενος, τρίς τήν κολυμβήθραν κυκλοῖ, ἐπί τῆ πνευματικῆς μητρὶ χαίρων καί ἐπί τῷ γεγεννημένῳ Πνεύματι θείῳ ἐξ αὐτῆς, καί τό “Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε” σὺν τοῖς ᾄδουσι μελωδεῖ» (Διάλογος, κεφ. 67). Τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» διατηρεῖ καί τόν ἀρχαῖο χαρακτήρα του ὡς εἰσοδικοῦ τῆς θείας λειτουργίας. Κατά τήν ἀρχαία τάξη, πού τηρεῖται ἀκόμη κατά τόπους, κατά τό «Δύναμις» ὁ ἱερεύς παραλαμβάνει τό Εὐαγγέλιο ἀπό τό δισκέλιο καί θυμιῶν εἰσοδεύει στό ἅγιο βῆμα, εἴτε, παλαιότερα, γιά νά τελέσει τή θεία λειτουργία, εἴτε, κατά τήν μεταγενεστέρα τάξη, γιά νά διαβάσει τό Εὐαγγέλιο ἀπό τήν ὠραία πύλη καί νά κοινωνήσει τῶν ἀχράντων μυστηρίων τόν νεοφώτιστο, πού μαζί μέ τόν ἀνάδοχο παραμένουν στόν σολέα μπροστά στήν ὠραία πύλη. Ἀπό ἐκεῖ κάνει ὕστερα τήν ἀπόλυση.

Τά ἐπίλοιπα τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ἡ ἀπόλουση δηλαδή καί ἡ τριχοκουρία, εἶναι χωριστές τελετές πού γίνονταν ἡ πρώτη κατά τήν ὀγδόη ἡμέρα καί ἡ δεύτερη ἴσως τότε ἢ καί ἀργότερα. Μέ τόν νηπιοβαπτισμό σιγά - σιγά ἡ μέν ἀπόλουση τελείως τυποποιήθηκε, ἐνῶ ἦταν πραγματικό λουτρό τοῦ νεοφωτίστου, πού ὡς τήν ἑβδόμη ἡμέρα δέν ἐλούετο, ἀλλά ἐξακολουθοῦσε νά φέρει τά λευκά ἐμφώτεια ἐνδύματα καί νά σχολάζει στούς ναούς κατατροφώντας τῶν ἁγίων μυστηρίων καί ἀκροώμενος τίς «μυσταγωγικές» λεγόμενες κατηχήσεις. Ἡ ἀπόλουση καί ἡ τριχοκουρία συνάπτονται σήμερα στήν ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος ἢ καί παρεμβάλλονται, καθῶς εἶδαμε, ἀκαίρως ἐντός αὐτοῦ. Τό πιό σωστό καί σχετικά ἀκριβέστερο εἶναι νά γίνονται μετὰ τήν κοινωνία τοῦ βρέφους, ὅπως γράφονται στό Εὐχολόγιο, μέ τήν ἀνάγνωση εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ τῶν σχετικῶν εὐχῶν στή θέση τους καί κατόπιν νά γίνεται ἡ ἀπόλυση.

Κλείνουμε τή διαπραγμάτευση αὐτή, ὅπως καί σιά Εὐχολόγια, παραθέτοντας ὅχι τήν σύντομη διάταξη πού ἀφορᾷ στήν πρόνοια καί στήν εὐθύνη τῆς μητέρας γιά τήν περαιτέρω τύχη τῶν ὑλῶν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, πού παρατίθενται σ' αὐτό, ἀλλά ὀλόκληρη τήν σχετική παράγραφο ἀπό τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης, πού ἀφορᾷ στήν εὐθύνη τῶν ἱερέων. Πρόκειται γιά ἕνα κείμενο γραμμένο ἀπό τόν ἅγιο μέ πολλή εὐλάβεια καί παρηρσία, μέ θεολογικό βάθος, ἀλλά καί μέ διακριτική εὐγένεια καί ταπείνωση. Στό στόμα του ἀρμόζουν οἱ συστάσεις, πού γιά τόν “μέ τήν εὐλογία καί κατ' ἐντολήν τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου” εἰσηγούμενο θά ἦταν ὑπερβολή θάρσους νά λεχθοῦν στή σεβασμία αὐτή ὁμήγυρη:

«Πλὴν προσεκτέον καί ἐν τούτοις, ἀγαπητέ, τοῖς παρά τισι παρορωμένοις καί δοκοῦσιν ἐκείνοις εἶναι μικροῖς. Καί ὁ ἱεράρχης καί ὁ ἱερεὺς τοῖς τε λειψάνοις τοῦ ἁγίου ἐλαίου τῆς ἀγαλλιᾶσεως μή ὡς ἔτυχε χρήσθω, προτύπωσις γάρ τοῦτο τοῦ θείου μύρου, ἀλλά τηρεῖτω καί ἐν τῇ λυχνίᾳ ἀναλισκέτω τοῦ θυσιαστηρίου, ἐν ἀγγελίᾳ κεκτημένος καί ἰδίῳ τε καί ἡγια-

σμένω καί μή ὡς τροφήν χρήσθω. Καί τό θεῖον ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος, ἐν ᾧ ἡ ἁμαρτία κατεπόθη καί ὁ Χριστός ἦλθε καί τό Πνεῦμα τό ἅγιον ἐπεδήμησε καί ὁ ἄνθρωπος ἀνεπλάσθη, περιφυλαπτέτω καί ἐν τόπῳ ἐκκεέτω ἱερῶ, ἵνα μή ὡς ἔτυχεν ἐκχυθέν καταπατηθῆ ὑπό τῶν μή εἰδόντων τό μυστήριον. Τοῦτο τό ὕδωρ κατ' οὐδέν ἐλαπούμενον τοῦ τῶν ἁγίων Θεοφανείων, ἔτι δέ καί πλείονας δεχόμενόν ἐστιν εὐχάς πρὸς ἀνάπλασιν τοῦ βαπτιζομένου, ἀλλά καί τό ἔλαιον τῆς ἀγαλλιάσεως δέχεται. Διά τοῦτο εὐλαβεῖσθαι χρή καί τιμᾶν αὐτό. Καί ταῦτα λέγω διά τούς ἀγνοοῦντας. Εἶδον γάρ αὐτός πλείστους περί ταῦτα ἀμελῶς ἔχοντας καί σχεδόν ὡς οὐδέν αὐτά ἠγουμένους· καί ἐπί τούτοις ὡς εἶχον εἰδέναί μηδέν ὄν, ἐκ βάθους ἐστέναξα» (Διάλογος, κεφ. 70).

* * *

Στή συνέχεια θά ἀναφερθοῦμε μέ κάθε δυνατή συντομία στό **βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων**. Ἦδη σημειώσαμε ἀρκετά γι' αὐτό, ὅταν κάναμε κάθε φορά μιά σύντομη ἀναδρομή στήν ἀρχαία πράξη. Εἶπαμε δέ ἤδη ὅτι στό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων ἐφαρμόζεται ἀπαραιτήτως ἡ ἀκρίβεια, ὅπως τό μοναχικό τυπικό στά μοναστήρια, ἐνῶ ἡ κατ' οἰκονομίαν πράξη στό βάπτισμα τῶν νηπίων, ὅπως τό μοναχικό τυπικό τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν στίς ἐνορίες. Ἐπίσης ἤδη τονίσαμε ὅτι κατά τούς τελευταίους καιρούς συμβαίνει κάτι τό ἀφάνταστα τραγικό καί ἀσεβές. Ἐνῶ δηλαδή μέχρι πρό τιнос τά βαπτίσματα ἐνηλίκων ἦταν σπανιότατα, συνηθισμένοι στήν κατ' οἰκονομίαν πράξη μέ τόν νηπιοβαπτισμό ἐφαρμόζουμε τά ἴδια στό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων, γιατί βρεθήκαμε, ὅπως πάντοτε, ἀνέτοιμοι στίς κοσμογονικές ἀλλαγές πού συνέβησαν τά τελευταῖα χρόνια. Ἔτσι προσέρχονται στό ἅγιο βάπτισμα ὄριμοι ἄνθρωποι ἀπό πρόων ἀθεϊστικές χῶρες ἢ γίνονται βαπτίσματα ἐνηλίκων στίς χῶρες τῶν ἱεραποστολῶν, πού γνώρισαν ἰδιαίτερη ἀνθησι στούς καιρούς μας κατά χάρη καί ἔλεος Θεοῦ. Τό πῶς γίνεται συνηθέστατα, ἂν μή πάντοτε, τό ἅγιο βάπτισμα στίς περιπτώσεις αὐτές, ἂν ἐξ ἰδίας πείρας δέν τό γνωρίζετε, μπορεῖτε νά τό

φαντασθεῖτε προσέχοντας στίς ἐφημερίδες ἢ στά ἐκκλησιαστικά περιοδικά ἢ ἀκόμα καί στήν τηλεόραση. Διαπιστώνουμε κάτι τό ἀντιπαραδοσιακό, ἄν μή καί ἐξοργιστικό, πού δείχνει ὅτι ὄχι μόνο δέν γνωρίζουμε καί δέν σεβόμαστε τήν παράδοση, ἐνῶ ἀνήκουμε καί τό καυχόμαστε ὅτι εἴμαστε παραδοσιακή Ἐκκλησία πού ὀρθοδόξως ὁμολογεῖ καί λατρεύει τόν Θεό, ἀλλά ἔχουμε καί τό ἀσεβές θράσος νά δημοσιεύουμε φωτογραφίες μέ τά λειτουργικά μας «κατορθώματα». Βάσει αὐτῆς τῆς τόσο ταλαιπωρουμένης παραδόσεως ἐπιτρέψατε νά ἀπαριθμήσω μερικά σημεῖα, σιά ὁποῖα πρέπει νά ἐπικεντρωθεῖ ἢ προσοχή γιά τήν ὀρθή καί βάσει τῆς ἀκριβοῦς τάξεως βάπτισι τῶν ἐνηλίκων.

1. Εἶπαμε ὅτι τοῦ βαπτίσματος προηγεῖται συστηματική κατήχηση, πού ἀφορᾷ στίς ἀλήθειες τῆς πίστεως καί στήν ἐκθεση τῆς περὶ ἡθους διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ παρακολούθηση τῶν ἱερῶν συνάξεων, τῶν ἀναγνωσμάτων, τοῦ κηρύγματος καί τῶν ὑπέρ τῶν κατηχουμένων κοινῶν δεήσεων, ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐξορκισμῶν καί ἡ ἐξέταση καί ὁμολογία τῆς πίστεως. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι νοητό νά γίνονται συνοπτικά καί ἐπιτροχάδην, ἀφοῦ πρόκειται γιά ἐνήλικες μέ ἐλάχιστη πολλές φορές γνώση τοῦ Εὐαγγελίου, ὄχι σπάνια μέ τέλεια ἄγνοια τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ἡ μέριμνά μας δέν πρέπει νά εἶναι τό πῶς θά κάνουμε ἓνα νέο «προσήλυτο», ἀλλά πῶς αὐτός θά γνωρίσει καί θά πιστέψει καί πῶς ἐνσυνείδητα θά ἀποδεχθεῖ καί θά ὁμολογήσει τήν ὀρθόδοξη πίστη. Ἡ διάρκεια τῶν κατηχήσεων αὐτῶν, σέ ἀνθρώπους μάλιστα ἀλλογλώσσους, προδιαγράφεται ἀπό τήν παράδοση. Κατά βάσιν ἦταν τριετής, χρόνος πού μπορεῖ νά συσταλεῖ κατά περίπτωση, περιοριζόμενος στά πλαίσια τῆς περιόδου τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ὅπως προείπαμε. Μόνο σέ περίπτωση κινδύνου θανάτου, ὅταν ὁμως ὑπάρχει ἐκπεφρασμένη καί σταθερή ἐπιθυμία τοῦ κατηχουμένου, μποροῦν νά ἐφαρμοσθοῦν οἱ περὶ τοῦ «πρός ὦραν βαπτίζειν» σχετικές διατάξεις τοῦ Εὐχολογίου.

2. Ἄν δέν συντρέχει κίνδυνος θανάτου, τό ἅγιο βάπτισμα

δέν γίνεται ὁποιαδήποτε ἡμέρα καί ὥρα, οὔτε ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεία λειτουργία. Βαπτισματική ἡμέρα κατ' ἐξοχήν εἶναι τό Μέγα Σάββατο, ἡ παννυχίδα δηλαδή τοῦ Πάσχα, καί συγκεκριμένα ὁ χρόνος ἀναγνώσεως τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν Παλαιδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ. Κατ' ἐπέκταση μπορεῖ νά τελεσθεῖ κατὰ τά Χριστούγεννα ἢ τά Θεοφάνεια, κατὰ τίς παννυχίδες τους, πάλι στή θέση τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ, ἢ τέλος σέ ἄλλες ἡμέρες, ὅχι ὅμως ἀσύνδετα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεία λειτουργία, ὅπως καί πάλι προείπαμε.

3. Χωρίς νά ἀποκλείεται τό ἀτομικό βάπτισμα, ὅταν δέν ὑπάρχουν ἄλλοι κατηχούμενοι, τό ἅγιο βάπτισμα δίδεται κατὰ κανόνα ἀπό κοινοῦ σέ ὅλους τοὺς «πρός τό ἅγιον φῶτισμα εὐτρεπιζομένους».

4. Προηγεῖται νηστεία μιᾶς ἡμέρας βαπτίζοντος καί βαπτιζομένου. Οἱ προβαπτισματικές πράξεις, ἐξορκισμοί, ἀπόταξη, σύνταξη, ὁμολογία πίστεως κ.λπ., δέν συσσωρεύονται πρό τοῦ βαπτίσματος, ἀλλά γίνονται σέ ἰδιαίτερη σύναξη τήν παραμονή τοῦ βαπτίσματος μέ ἄνεση καί ἱεροπρέπεια.

5. Δέν εἶναι δυνατόν νά τελεῖται τό βάπτισμα σέ κολυμβῆθρες, πού δέν ἐξασφαλίζουν τή δυνατότητα τριπλῆς πλήρους καταδύσεως τοῦ βαπτιζομένου στό ἁγιασμένο νερό, δηλαδή σέ εἰδικά βαπτιστήρια. Ἄν δέν ὑπάρχουν, κατασκευάζονται ἐγκαίρως, εἰ δέ μή τό βάπτισμα γίνεται σέ δεξαμενές, ποταμούς ἢ στή θάλασσα.

6. Ὁ ἱερεὺς φορεῖ πλήρη λευκή στολή, ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται στή συνέχεια νά τελέσει τή θεία λειτουργία. Κατά τή βάπτισμα ἐξ ἄλλου θά θέσει μόνο τό χέρι του στό κεφάλι τοῦ βαπτιζομένου, ἐξασφαλίζοντας τήν πλήρη τριπλή κατάδυση στό νερό.

7. Ἡ παράδοση ἀπαιτεῖ ὁ προσφερόμενος πρὸς τό βάπτισμα νά εἶναι τελείως γυμνός. Αὐτό διατηρήθηκε στά νήπια, ἀλλά ἡ ἀπόλυτα ἰδιωτική πράξη μεταβλήθηκε σέ δημόσιο θέαμα, ἐφ' ὅσον οἱ βαπτιζόμενοι εἶναι βρέφη. Αὐτό, φυσικά,

δέν είναι ἄμοιρο δυσκολιῶν, ἀλλά εἶναι τόσο σαφεῖς οἱ σχετικές διατάξεις καί ὁμόφωνη ἡ πράξις, ὥστε δέν μπορεί νά χωρέσει ἀμφισβήτηση. Γι' αὐτό ἐλαμβάνετο πρόνοια νά τελεῖται τό βάπτισμα ἀπό γέροντες σεβασμίους ἱερεῖς καί σέ χώρους πού ἐξασφαλίζουν τήν ἰδιαιτερότητα. Ἡ χρήση χιτώνων, πού συνηθίζεται, εἶναι τελείως ἀντιπαραδοσιακή, ἀποκαλύπτει ἀντί νά συγκαλύπτει τό σῶμα τοῦ βαπτιζομένου καί εὐτελίζει τό βάπτισμα ὅταν μετά τίς καταδύσεις βρεγμένος καί λαδωμένος προσκολλᾶται στό σῶμα του. Ἐμποδίζει τήν χρίση τοῦ βαπτιζομένου μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο καί ἀποτελεῖ κακή πρόληψη καί σύγχυση μέ τόν ἐμφώτειο λευκό χιτώνα πού θά ἐνδυθεῖ μετά τό βάπτισμα. Ἐπί πλέον δέν διασώζει τήν ἔννοια τῆς γεννήσεως, ἀλλ' οὔτε κἄν καί τοῦ βαπτίσματος – λουτροῦ παλλιγενεσίας.

8. Κατά τή χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο ὁ ἱερεὺς χρεῖται μόνο τά αἰσθητήρια, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά γυναῖκα, ἐνῶ τό ἔργο τῆς ὀλοσώμου χρίσεως ἀναλαμβάνει ὁ ἀνάδοχος. Στίς γυναῖκες, πού διακριτικά ἦταν σκεπασμένες μέ ἕνα σεντόνι, μετά τή χρίση τοῦ μετώπου καί τῶν αἰσθητηρίων ἀπό τόν ἱερέα, τήν ἄλειψη ἔκαμαν ἡ ἀνάδοχος ἢ διακόνισσες. Καί σήμερα μέν ἀργεῖ ὁ θεσμός αὐτός, μπορεί ὅμως τό ἔργο αὐτό νά γίνεται ἀπό μοναχές καί μάλιστα ὅταν τό βάπτισμα τῶν γυναικῶν γίνεται σέ γυναικεῖα μοναστήρια.

9. Τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων γίνεται μέ τρεῖς πλήρεις καταδύσεις (καί τῆς κεφαλῆς), ὅπως ἐπανειλημμένα τονίσαμε. Γιά τό βάπτισμα τῶν γυναικῶν λαμβάνονται, γιά λόγους σεμνότητος, μέτρα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα πού εἶπαμε γιά τή χρίση.

10. Μετά τήν ἔξοδο ἀπό τήν κολυμβήθρα καί τήν ἀπόμαξη τοῦ βαπτισθέντος διαβάζεται ἡ εὐχή τοῦ ἁγίου μύρου καί γίνεται ἡ χρίση μ' αὐτό· στίς γυναῖκες ὅπως καί στή χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο.

11. Γιά τήν ἐνδυση μέ τόν λευκό ἐμφώτειο χιτώνα, τήν παράδοση τοῦ Σταυροῦ καί τῆς λαμπάδος ἰσχύουν ὅσα γράψαμε γιά τό βάπτισμα τῶν νηπίων.

12. Μετά τούς τρεῖς γύρους περί τήν κολυμβήθρα, κατά τήν ψαλμωδία τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...», ὁ ἱερεὺς μέ τούς νεοφωτίστους ἐπιστρέφει στόν ναό λιτανευτικά γιά τή συνέχιση τῆς θείας λειτουργίας, κατά τήν ὁποία καί κοινωνοῦν οἱ νεοφώτιστοι. Κατά τή διάρκεια τοῦ βαπτίσματος οἱ πιστοί περιμένουν στόν ναό ἀκούοντας τά ἀναγνώσματα ἢ καί τά λεγόμενα στό βαπτιστήριο, πού χάρη σιά σύγχρονα τηλεακουστικά μέσα μπορεῖ νά γίνονται ἀκουστά καί ἐκτός αὐτοῦ. Ἡ ὑποδοχή τῶν νεοφωτίστων ἀπό τήν κοινότητα καί ἡ συνδεδεμένη μ' αὐτή ἐκδήλωση τῆς ἱερῆς χαρᾶς τῶν πιστῶν περιγράφονται ζωηρά ἀπό τίς διάφορες ἀρχαῖες πηγές.

13. Ἡ ἀπόλωση καί ἡ τριχοκουρία γίνονται ἀπαραιτήτως τήν ὀγδόη ἡμέρα ἀπό τοῦ βαπτίσματος, ἐνῶ κατά τίς μεσολαβοῦσες ἡμέρες μετέχουν στίς συνάξεις οἱ νεοφώτιστοι, ἀκροῶνται τίς «μυσταγωγικές» κατηχήσεις πού ἐρμηνεύουν τά μυστήρια, καί κοινωνοῦν τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Ἐπανερχόμαστε στό θέμα τῆς μοναχικῆς κουρᾶς, πού θίξαμε πιο πάνω. Τό μέγα μοναχικό σχῆμα χαρακτηρίζεται ὡς «δεύτερο βάπτισμα» καί ἡ τάξη του εἶναι δομημένη κατά τό πρότυπο τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὅπως ἐτελεῖτο προκειμένου νά βαπτισθοῦν ἐνήλικες κατηχούμενοι. Σ' αὐτή διατηρήθηκαν, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, πολλά στοιχεῖα ἀπό τήν βαπτισματική πράξη, ὅπως τήν περιγράψαμε πιο πάνω, καί μποροῦν νά ληφθοῦν ὡς πρότυπο –τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν– γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς τάξεως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ἔτσι διατηρήθηκε ἡ σύνδεση μέ τή θεία λειτουργία (αὐτό τελευταίως ἔχει ἀτονήσει), ἡ κατήχηση καί ἡ ἀπόταξη καί ἡ ὁμολογία κατ' ἐρωταπόκρισιν, ἡ κουρά, ἡ ἔνδυση, ἡ παράδοση τοῦ Σταυροῦ καί τῆς λαμπάδας, ἡ ἀρχαία συναπτή τοῦ τρισαγίου, τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...», ἀκόμη ἐν πολλοῖς καί ἡ ἀρχαία βαπτισματική ὀρολογία (κατηχούμενος - κατήχησις, νεοφώτιστος, ἀνάδοχος, ἀπόταξις - σύνταξις, ὁμολογία, ἀπολουτρόν κ.λπ.). Ἀσφαλῆς πάντως ὁδηγός παραμένει ἡ ἀρχαία τάξη πού εἶναι ἀποτυπωμένη σιά Εὐχολογία μας, ἡ

όποια, παρά τίς κατ' οἰκονομίαν διευθετήσεις πού γίνονται λόγω τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, διασώζει μέ πιστότητα καί εὐλάβεια τήν ἀκριβή διάταξη τῆς τελεσιουργίας τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε στήν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία μας κατά τούς λαμπρούς χρόνους τῶν μεγάλων Πατέρων μας.

* * *

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΕΛΕΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Κατωτέρω δίνουμε ἕνα διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας, βάσει τοῦ ὁποίου ἔχουν τελεσθεῖ ἀρκετά βαπτίσματα νηπίων ἢ ἐνηλίκων.

- Ἡ κατήχηση κ.λπ. γίνεται κατά τόν ἑσπερινό τῆς προηγούμενης ἡμέρας.
- Κατά τήν ἡμέρα τοῦ βαπτίσματος ὁ ἱερεὺς ἐνδύεται λευκά ἄμφια (πλήρη στολή) καί τελεῖ τήν προσκομιδή. Ἐάν ψάλλεται ὁ ὄρθρος, μετά τό ἀπολυτίκιο στό τέλος τῆς δοξολογίας, λέγει τήν ἐκτενή καί κάμνει τελεία ἀπόλυση.
- Ἐξέρχονται στήν κολυμβήθρα, μετά θυμιατοῦ καί τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ὡς συνήθως. Θυμιᾷ σταυροειδῶς τήν κολυμβήθρα ὁ ἱερεὺς καί λέγει τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...». Ἐάν τό βάπτισμα γίνεται σέ βαπτιστήριο καί εἶναι ἡμέρα συνάξεως, ὁ λαός παραμένει στόν ναό. Μέ τά σύγχρονα ἀκουστικά μέσα εἶναι δυνατή ἡ ἀκρόαση τῶν λεγομένων στό βαπτιστήριο καί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά τεθεῖ ἀνάγνωση, ὅπως γινόταν παλαιότερα.
- Τά εἰρηνικά.
- Ἡ εὐχή τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος.

Ἐκκαθαρισμός τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου καί ἡ ἄλειψη τοῦ βαπτίζομένου.

Τριπλή κατάδυση.

«Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν...» – ἀπόμαξη τοῦ νεοφωτίστου.

«Ἐνδύεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ χιτῶνα...» – ἔνδυση μέ τήν ἐμφώτειο ἐσθήτα – «Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...».

Εὐχή τοῦ ἁγίου μύρου καί χρίση.

«Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει...» – παράδοση τοῦ Σταυροῦ. «Σταυρόν χαράξας...» μόνο.

«Εἶπεν ὁ Κύριος· Οὕτω λαμπάτω...» – παράδοση λαμπάδος.

«Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· Ὅτι ἅγιος...».

«Ὅσοι εἰς Χριστόν...» τρίς – θυμίαση τῆς κολυμβήθρας κύκλω, ὡς συνήθως, καί ἐπιστροφή στό βῆμα. Ὁ νεοφώτιστος στέκεται πρό τῆς ὡραίας πύλης ἢ τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου καί τοῦ τρισαγίου μποροῦν νά λεχθοῦν πρό τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστόν...» μυστικῶς ἢ εἰς ἐπήκοον.

Τά ἀναγνώσματα. Ἐάν εἶναι καθημερινή, μόνο τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ἐάν Κυριακή ἢ ἑορτή, πρῶτα Ἀπόστολος τῆς Κυριακῆς ἢ ἑορτῆς καί μετά τοῦ βαπτίσματος, καί Εὐαγγέλιο ὁμοίως.

Ἐκτενής καί ἐφεξῆς ἡ θεία λειτουργία.

Ἀπόλωση καί τριχοκουρία τήν ὀγδόη ἡμέρα, ἢ μετά τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή τῆς θείας λειτουργίας.

Η

Η ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΗ ΖΩΗ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ
ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

ΕΝ πρώτοις εὐχαριστῶ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ἰωαννίνων πού μέ ἐτίμησε ἀναθέτοντάς μου αὐτὴν τὴν εἰσήγηση μέ θέμα τῆς ἐπιλογῆς του: «Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καί τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης (Μ.Μ.Ε.)». Ὅφειλω ταπεινά μέν, ἀλλά μέ ἔμφαση καί παρηγοσία νά τόν συγχαρῶ γιά τὴν ἀξιέπαινη πρωτοβουλία του καί τὴν ἀπόφαση «ὀργανώσεως μιᾶς συναντήσεως εἰδικῶν» γιά τὴν μελέτη τοῦ θέματος, τὸν προβληματισμό καί τὴν συζήτηση, ἐνδεχομένως καί τὴν διατύπωση ἐποικοδομητικῶν καί ὠφελίμων προτάσεων. Ἄν, τώρα, μέσα στοὺς «εἰδικούς» αὐτοὺς περιέλαβε καί τὸν ὁμιλοῦντα, αὐτό εἶναι δική του εὐθύνη καί δική του ἐπιλογή. Ἐγὼ ὀφείλω νά τόν εὐχαριστήσω γι' αὐτό καί νά κάνω, κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα, «ὕπακοή». Θά προσπαθῆσω νά εἶμαι ἀπλὸς καί σαφής. Δέν θά ἐπικαλεσθῶ γνῶμες καί κρίσεις ἄλλων, οὔτε θά κάνω θεωρητικές, θεολογικές ἢ κανονικές ἐμβαθύνσεις καί προεκτάσεις. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν κατανομή τῶν θεμάτων ἔχει ληφθεῖ πρόνοια νά καλυφθοῦν οἱ βασικὲς αὐτὲς προϋποθέσεις ἀπὸ εἰδικούς εἰσηγητές. Ἀπὸ τὸ ἀμάλγαμα, πού θά προκύψει, θά δώσει ὁ Θεὸς νά βγεῖ κάτι τὸ ὠφέλιμο.

* * *

Τὸ θέμα, θεία λατρεία καί Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, ὡς θέμα ἡμερίδος - συνεδρίου τίθεται γιά πρώτη φορά. Τίθεται «κατόπιν ἐορτῆς»; Ἴσως ναί, γιατί ἡ χρῆση τῶν Μ.Μ.Ε. ἔχει ἤδη ἀπὸ καιροῦ γενικευθεῖ καί ἡ μετάδοση ἱερῶν ἀκολουθιῶν, τῆς θείας λειτουργίας καί τῶν πάσης φύσεως ἱερῶν ἀκολουθιῶν τῆς Ἐκκλησίας ἔχει λάβει ἤδη μεγάλες διαστάσεις. Γίνεται δέ αὐτό ὄχι μόνον ἀπὸ κρατικούς καί ἰδιωτικούς σταθμούς ἀναμεταδόσεως, ἀλλά καί ἀπὸ σταθμούς ἐλεγχόμενους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἢ καί ἀνήκοντες σ' αὐτήν. Ἀπὸ πολλοὺς θεωρεῖται «ἐπιτυχία» καί μάλιστα ἀκού-

ονται μομφές γιά τήν μή τυχόν ἐπαρκῆ κάλυψη τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Τό «κατόπιν ἑορτῆς» ἔχει τήν ἔννοια τοῦ τετελεσμένου καί τοῦ ἀνωφελοῦς γιά συζήτηση ἢ καί ἀκαίρου γιά ἐπανόρθωση. Θά ἔπρεπε ἄραγε τό θέμα νά ἀντιμετωπισθεῖ πρῖν ἀπό τήν γένεσή του, γιά νά χρησιμοποιήσουμε κατ' ἀναλογία ἕνα νεολογισμό, «πρό ἑορτῆς» ἢ «προεορτίως», ἐπί τό λειτουργικότερο; Πιθανόν, ναί. Ἄλλ' ἄς ληφθεῖ ὑπ' ὄψη, ὅτι μερικά πράγματα στόν κόσμο αὐτόν οὔτε προλαμβάνονται οὔτε ἐλέγχονται. Ἰδίως μάλιστα ὅταν εἶναι «εἰσαγόμενα» εἶδη τεχνικῆς προόδου, τά ὁποῖα εἰσβάλλουν στήν ζωή μας καί κυριαρχοῦν σ' αὐτήν.

Ἐπιτρέψατέ μου νά ἀναφερθῶ σέ κάτι παράλληλο ἀπό τήν προσωπική μου ἐμπειρία, πού ἀσφαλῶς εἶναι καί ἄλλων ὁμιλῶν μου ἐμπειρία, ὅσων γνώρισαν καί ἔζησαν στήν πολιτισμικά μεταβατική περίοδο πού ἔζησε ἡ γενιά μας. Κοινότυπα γιά ἐμᾶς, πολύτιμα γιά τούς νεωτέρους. Περιορίζομαι στόν κῶρο τῆς λατρείας. Ὄταν πρῖν ἀπό ἀρκετές δεκαετίες ἦλθε ὁ ἠλεκτρισμός σ' ἕνα χωριό τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου, μεγάλο ἀγαθό, «φῶς ἐκ φωτός», ἔσπευσαν οἱ ἱερεῖς καί οἱ ἐπίτροποι, ἀπλοϊκοί καί εὐλαβεῖς ἄνθρωποι, νά γεμίσουν τήν ἐκκλησία μέ ἠλεκτρικούς λαμπτήρες ἑκατοντάδων κηρίων, στήν κυριολεξία παντοῦ· στό ἱερό, ἐπάνω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα, στήν πρόθεση, στήν ὥραία πύλη, στίς κολόνες τοῦ ναοῦ, στήν μέση, στό δεσποτικό, στό παγκάρι, στόν νάρθηκα. Ἦταν τότε Μεγάλη Ἑβδομάδα. Ὄταν ἀναψαν τά φῶτα, εἶδαν ὅλοι «τό φῶς τό ἀληθινόν» κι ἔμειναν μ' ἀνοιχτό τό στόμα θαυμάζοντας τά μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ καί τήν σοφία τῶν ἀνθρώπων. Τό ἴδιο ἔγινε πρῖν ἀπό λιγότερες δεκαετίες, ὅταν μέ τήν μικροφωνική καί μεγαφωνική ἐγκατάσταση ἡ φωνή τοῦ ἱερέως καί οἱ ἱερές ψαλμωδίες ἀκούσθηκαν στά πέρατα τοῦ χωριοῦ, ἀκόμα καί στά βουνά καί στά χωράφια. Ἐπρεπε νά ἔλθει ἡ πείρα καί ὁ κορεσμός γιά νά φανοῦν τά κακά τοῦ καλοῦ καί νά νοσταλγήσουν οἱ ἄνθρωποι τό ἀχνό φῶς τῶν κανδηλιῶν καί τῶν κεριῶν καί τήν φυσική ταπεινή φωνή τοῦ παπαῖ καί τῶν ψαλιῶν.

Μήπως πρόκειται για ρομαντισμό ή εξιδανίκευση παλαιών και ξεπερασμένων καταστάσεων; Μήπως αντίθετως ο έθισμός στά μέσα της προηγμένης τεχνολογίας δημιουργεί μιά νέα παράδοση, πού απέχει μόν πολύ από την παλαιά, είναι όμως έξ ίσου δόκιμη και φυσιολογική όπως εκείνη για την εποχή της; Θά επανέλθουμε κατωτέρω στό δίλημμα αυτό, πού μπορεί νά είναι, πού μπορεί όμως και νά μήν είναι δίλημμα, αλλά ώριμανση και τιθάσσευση. Αίθρια μετά από καταιγίδα. Νηνεμία μετά από τρικυμία.

Και για νά κυκλώνουμε στενότερα τό θέμα μας.

Έχω την γνώμη ότι ή είσοδος των Μ.Μ.Ε. στην λατρεία μας, μέ ό,τι καλό ή κακό συνεπάγεται τό γεγονός αυτό, ήταν αναπότρεπτη. Άλλά και ή εκ των προτέρων αντιμετώπιση του θέματος ήταν αδύνατη, και αν υπήρχε θά ήταν ανώριμη και κατά πᾶσαν πιθανότητα άκραιο και έσφαλμένη. Οί εϋσεβείς άνθρωποι πάσης φυλής και θρησκευματος έχουν μιά συντηρητική ιδιοσυγκρασία, πού σέ άκραϊες περιπτώσεις γίνεται ένα είδος Μανικαϊσμοϋ. Έκδηλώνεται δέ μέ μιά έμφανη ή λανθάνουσα δυσπιστία προς κάθε τι τό νέο και ως ένας ένστικτώδης φόβος προς την άλματώδη πρόσφατη τεχνική πρόοδο. Σάν νά μήν ήταν προϊόν του νοϋ πού έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο, τό «σοφό των χειρών του δημιουργημα», και τιθάσσευση και άξιοποίηση των δυνάμεων και δυνατοτήτων της θείας δημιουργίας, αλλά επινόηση και εφεύρεση του Σατανᾶ. Αν επικρατούσαν τέτοιου είδους τοποθετήσεις, πού τό νομίζω πολύ πιθανό, ή απόφαση θά ήταν άρνητική. Δέν ξέρω βέβαια αν και κατά πόσον θά ήταν εφαρμόσιμη. Η μάλλον, δέν θά ήταν εφαρμόσιμη.

Έκτός αυτού και κυρίως θά έλειπε ή πείρα –γλυκιά, πικρή ή γλυκόπικρη, άλλο θέμα–, πού μάς δίνει τώρα την δυνατότητα νά σκεφτόμαστε και νά φθεγγόμαστε όχι πάνω σέ θεωρίες ή υποθέσεις, όχι έξορκίζοντας φαντάσματα και ίσκιους ή κονταρομαχώντας κατά των άνεμομύλων, αλλά ξεδιαλέγοντας άχυρο και σιτάρι μέσα σ' ένα ύπαρκτό άλώνι. Έτσι τό «κατό-

πιν ἑορτῆς» γίνεται πλεονέκτημα καί προϋπόθεση γιά ἓνα ρεαλιστικό προβληματισμό, μιά ἐπίγνωση τῶν καλῶν καί τῶν κακῶν καί, φυσικά, μιά εὐκαιρία γιά διόρθωση τῶν κακῶν καί ἀξιοποίηση τῶν καλῶν. Τό ἄκαιρο «πρό ἑορτῆς» καί τό ἐπιμυθευτικό «κατόπιν ἑορτῆς» γίνονται, αἰσιόδοξα, «κατά τήν ἑορτή» ἢ «μεσοῦσης τῆς ἑορτῆς», τό καλλίτερο.

* * *

Μιλοῦμε γιά «ἔφοδο» ἢ «εἰσβολή» τῶν Μ.Μ.Ε. στην θεία λατρεία. Ἔχω τήν γνώμη ὅτι δέν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι. Πρόκειται γιά μιά μακροχρόνια νόμιμη ἢ παράνομη κυοφορία, πού σέ κάποια στιγμή καί σέ δεδομένη πρώτη εὐκαιρία βρῆκε τόν δρόμο τῆς εἰσόδου στήν λατρευτική μας ζωή. Ἄν δέν ἐγκύψουμε στήν ρίζα καί στήν ἀφειρηρία καί δέν παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τοῦ προβλήματος, ὅσο ἀπόμακρη καί ἄν φαίνεται, καί ἄν ἀπομονώσουμε τά Μ.Μ.Ε. καθ' ἑαυτά, νομίζω ὅτι θά ἀστοχήσουμε ἤδη ἀπό τήν δοκιμαστική μας βολή. Κατ' ἀνάγκην ἡ μελέτη μερικῶν πραγμάτων εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀρχίζει, κατά τό λεγόμενο, «ἀπό τόν Ἀδάμ καί ἀπό τήν Εὔα».

Ἀπό τήν τηλεόραση σήμερα μεταδίδονται, χωρίς καμία ἀναστολή, οἱ πάσης φύσεως ἱερές τελετές καί ἀκολουθίες. Ἄν ὑπάρχει κάποια ἐπιλογή, ἀφορᾷ μόνο σέ καθαρά τηλεοπτικά κριτήρια, στό μῆκος δηλαδή τῆς ἀκολουθίας, στόν χρόνο μεταδόσεώς της, στήν χρονική ἔνταξή της στό ὥρολόγιο τοῦ προγράμματος τῆς τηλεοράσεως, ὥρα ἐνάρξεως δηλαδή καί λήξεως. Ἐπειδή δέ πρόκειται γιά ὀπτική μετάδοση, οἱ ἐπιλογές ὁμοίως στρέφονται πρὸς ναούς πού προσφέρονται καλλίτερα ὡς ἱερά, τρόπον τινά, «στούντιο» ἀπό ἄποψη χώρου, διακοσμήσεως, φωτισμοῦ, ἱερέων, ψαλτῶν καί τά ὅμοια. Προτιμῶνται, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ μεγάλοι καθεδρικοί ναοί, οἱ πανηγυρίζοντες καί προσκυνηματικοί ναοί, ὅσοι μέ ἄλλα λόγια παρουσιάζουν θεαματικότητα καί ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τοὺς τηλεθεατές. Στίς «πάσης φύσεως ἱερές τελετές καί ἀκολουθίες», πού εἴπαμε, περιλαμβάνονται σέ κυριολεξία

τά πάντα: βαπτίσματα, γάμοι, χειροτονίες, κηδεΐες, λιτανείες, έσπερινοί, οί ακολουθίες τῆς Μεγάλης Έβδομάδος καί τοῦ Πάσχα, ἡ κατάδυση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κατά τά Θεοφάνεια, ἐγκαίνια ναῶν –ὅλα αὐτά ἐκτάκτως ἢ στόν καιρό τους– καί τακτικῶς ἡ θεία λειτουργία Κυριακῶν καί μεγάλων ἑορτῶν. Ἡ θεία λειτουργία μεταδίδεται, ἐνίοτε μέ κάθε λεπτομέρεια, ἀπό κάμερες ἐντός καί ἐκτός τοῦ ἁγίου βήματος. Ἔτσι μπορεῖ νά ἰδεῖ καί νά ἀκούσει κανεῖς τά πάντα, ἀκόμα καί τήν εὐλογία τῶν τιμίων δώρων κατά τήν ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τήν ὕψωση καί τήν κλάση τοῦ ἁγίου ἄρτου, τήν κοινωνία τῶν ἱερέων καί τήν κοινωνία τῶν πιστῶν.

Ὅλα αὐτά τά ἀγαθά ἢ τά κακά τά ὀφείλουμε στήν θαυμαστή ἀνακάλυψη τῆς τηλεοράσεως, πού ἔφερε μέσα στό σπίτι μας τόν ἦχο καί τό θέαμα ἀπό τά πέρατα τοῦ κόσμου, τά γεγονότα, τίς εἰδήσεις, τήν συζήτηση, τήν διάλεξη καί τήν ψυχαγωγία. Ἐποδυρόμαστε γιά τίς παρενέργειες, ἐπωφελούμαστε ὅμως τίς ἐνέργειες. Δέν θά ἀναφερθοῦμε σ' αὐτά, γνωστά καί πολυσυζητημένα ἄλλωστε, θά ὑπενθυμίσουμε μόνο τήν κρίση τῶν κινηματογράφων, πού κλείνουν ἢ ἀλλάζουν χρήση, καί τῶν ἐφημερίδων, πού προσπαθοῦν νά ἀποκτήσουν ἀγοραστές μέ ποικίλης φύσεως κουπόνια καί δῶρα. Δέν ξέρω ἄν ἔγινε κανένα gallop γιά τοὺς ναούς. Θά ἦταν πολύ ἐνδιαφέρον.

Στήν τηλεοπτική μετάδοση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν δέν φθάσαμε μέ ἄλμα. Φθάσαμε βάδην. Προὔπηρχε ἡ ἀπό ραδιοφώνου μετάδοση ὅλων πάλι τῶν ἀκολουθιῶν καί αὐτῆς τῆς θείας λειτουργίας. Τότε ὑπῆρχε μόνον ἦχος. Τώρα συμπορεύεται καί ἡ εἰκόνα. Συνυπάρχουν δέ ὄχι μόνο στήν τηλεόραση, ἀλλά καί στό ποικίλα video, πού δέν «τραβιοῦνται» σέ βαφτίσεις, γάμους κ.λπ. γιά νά κατατεθοῦν στό κρατικά ἢ οἰκογενειακά ἀρχεῖα, ἀλλά, φυσικά, γιά νά προβάλλονται εὐκαιρῶς. Ἦδη δέ οἱ κασέτες εἶχαν ἀνοίξει καί πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση τόν δρόμο, ἀφοῦ κυκλοφοροῦν ἀπό ἰδιῶτες ἢ καί ἡμιεπισήμους ὀργανισμούς, μονές, προσκυνήματα καί ναούς κατά ἑκατοντάδες. Τό περιεχόμενό τους εἶναι ποικίλο· μουσικές καί ὕμνο-

γραφικές ἐπιλογές, ἀλλά καί πλήρεις ἀκολουθίες καί αὐτή ἡ θεία λειτουργία. Ἔξοδος ἀπό τόν ναό, τόν χῶρο τῆς λατρείας; Ἀλλά ἤδη οἱ πύλες τοῦ ναοῦ εἶχαν βιασθεῖ μέ τά μεγάφωνα, πού κάνουν ἐκούσιους ἢ ἀκούσιους ἀκροατές τῶν τελεσιουργουμένων στούς ναούς σέ μικροπωλητές καί ἀγοραστές κατά τά πανηγύρια, ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς καί περιοίκους, ἐργαζομένους ἢ ἀναπαυομένους, χριστιανούς καί μή χριστιανούς. Ὅσο γιά τήν ὀπτική κάλυψη, καί αὐτή ἔχει τήν προῖστορία της. Θά μπορούσε κανείς ἀπό βιβλία καί θρησκευτικά περιοδικά νά γεμίσει ἄλμπουμς ὀλόκληρα ἀσπρόμαυρων ἢ ἐγχρωμων φωτογραφιῶν ἀπό πάσης φύσεως ἱερές τελετές καί ἀπό αὐτήν τήν θεία λειτουργία.

Πολύ θά ἤθελα νά διαφευσθῶ καί νά θεωρηθῶ ὑπερβολικός. Ὅλα ὅσα ὁμως εἶπα εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινά. Δέν τά λέγω δέ γιά νά ἀπλοποιήσω τό πρόβλημα τῆς τηλεοπτικῆς μεταδόσεως τῆς θείας λατρείας. Ἀντίθετα γιά νά δειχθεῖ πόσο σύνθετο καί πολυκέφαλο εἶναι καί πόσο βαθειές καί ἀπλωμένες εἶναι οἱ ρίζες του. Συγχρόνως καί πόσο μακρά εἶναι ἡ προῖστορία καί ἡ ἱστορία του. Ἄν εἶναι «νόσος», ἀσθένεια, δέν εἶναι ἐποχιακή· εἶναι χρονία. Ἄν εἶναι ἀσθένεια, ἄν εἶναι ἰάσιμος ἢ ἀνίατος, ἄς μείνει ὡς ἐρωτηματικό καί ὡς αἰτούμενο στήν περαιτέρω πορεία τῆς Διημερίδος αὐτῆς.

Ἐνα πάντως εἶναι ἀναντίρροπο γεγονός. Ὅτι τά «ἄδηλα καί τά κρύφια» τῆς λατρείας μας ἔγιναν «θέατρο καί ἀγγέλους καί ἀνθρώπους». Σέ πιστούς καί ἀπίστους.

Ἐπιτρέψατέ μου νά ἀφηγηθῶ ἕνα ἀνέκδοτο, μιά στιχομυθία μέ κάποιο μουσουλμάνο, ἀπλό καί ἀγαθῆς προαιρέσεως ἄνθρωπο, τουρκοκοκρήτα, πού ξέρει ἑλληνικά καί βλέπει ἑλληνικούς τηλεοπτικούς σταθμούς (μένει στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Εἶπε: «Βλέπω καί ξέρω τί κάνετε στίς ἐκκλησίες σας. Κάνετε τό ψωμί σας Θεό, τόν προσκυνᾶτε καί τόν τρώτε. Ἐμεῖς μόνο προσευχόμαστε, γιατί φοβόμαστε τόν Θεό». Τό ἄκουσα, πάγωσα καί ἀνατρίχιασα. Θυμήθηκα τό «Μή τις τῶν κατηχουμένων, μή τις τῶν ἀμυήτων, μή τις τῶν μή δυναμένων ἡμῖν

συνδεθῆναι. Ἀλλήλους ἐπίγνωτε, ἀλλήλους γνωρίσατε, τὰς θύρας κλείσατε» τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, τό τριπλό καί ἐμφατικό «Οἱ κατηχούμενοι, προέλθετε» καί τό «Τὰς θύρας, τὰς θύρας» τῶν βυζαντινῶν μας λειτουργιῶν. Τήν «disciplina arcana», τήν «ἀπόκρυψη τῶν μυστηρίων» τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

* * *

Πρὶν μᾶς συνεπάρεῖ ὁ κατήφορος τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς ἐναντι τῶν Μ.Μ.Ε., δρόμος εὐκολος καί ὀλισθηρός, θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω τὰ θετικά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στήν μετάδοση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἀπό αὐτά. Ὁχι κάνοντας τήν ἀνάγκη φιλοτιμία, ἀλλά σέ μιά προσπάθεια ἀντικειμενικῆς μελέτης καί ἀξιολογήσεως τοῦ ὅλου προβλήματος. Καί στήν ἀποτίμηση τῶν θετικῶν καί ἐπισημάνση τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων ὄχι μόνο ὀφείλουμε νά εἴμαστε δίκαιοι καί ρεαλιστές, ἀλλά καί ὀφείλουμε νά ἴδουμε τό πρόβλημα καί τό ὅλο φαινόμενο στό σύνολό του, ὅπως προσπάθησα νά τό κάνω πιό μπροστά. Τηλεόραση, ραδιόφωνο, μέγαφωνο, κασέτα, βιντεοκασέτα, φωτογραφία καί ὅ,τι ἄλλο σχετικό εἶναι ὄψεις τοῦ ἴδιου πράγματος, ἄλλες πιό προπετεῖς καί ἄλλες σεμνότερες. Ἄλλες μέ ἐντονώτερα πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα καί ἄλλες μέ λιγότερα. Δέν μπορεῖ ὅμως νά ἀμνηστευθεῖ ἢ νά ἐπαινεθεῖ ἢ μιά, ἢ νά κατακριθεῖ καί ἀποκλεισθεῖ ἢ ἄλλη. Πορεύονται χέρι μέ χέρι.

Ἐπ' οὐδενί λόγῳ δηλαδή μπορεῖ νά παραβλεφθεῖ ὅτι τήν μετάδοση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἀπό ραδιοφώνου καί τηλεόρασεως δέν προκάλεσαν διαβλητά ἢ τέλος πάντων οὐδέτερα αἷτια, λόγοι ἐπιδείξεως ἢ ἔτσι γιά νά γεμίσει τό πρόγραμμα τῶν σταθμῶν μεταδόσεως, ὅπως θά γινόταν μέ τήν μετάδοση μουσικῆς, ἑνός μάτς ἢ μιᾶς ταινίας περὶ κλωρίδος καί πανίδος, ἢ κερδοφόρων διαφημίσεων. Θεωρήθηκε προφανῶς αὐτονόητο ὅτι σέ μιά χώρα, πού οἱ κάτοικοί της εἶναι κατά μιά συντριπτική πλειοψηφία ὀρθόδοξοι χριστιανοί, θά ἔπρεπε στήν ὥρα τῆς λειτουργίας τῆς Κυριακῆς καί τῶν μεγάλων

ἑορτῶν καί τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος νά γίνεται μετάδοσή τους μέ τόν ἐκάστοτε δυνατό τρόπο, ραδιόφωνο ἢ τηλεόραση. Τό ἴδιο καί τά ἔκτακτα θρησκευτικά γεγονότα, ἀκόμα καί γιά λόγους ἐνημερώσεως, θά ἔπρεπε νά καλυφθοῦν ραδιοφωνικῶς ἢ τηλεοπτικῶς. Ἐπί παραδείγματι, ἡ κατάδυση τοῦ τιμίου Σταυροῦ, γάμοι ὑψηλῶν προσώπων, κηδεῖες διασῆμων ἀνδρῶν καί γυναικῶν, λιτανεῖες, ἐγκαίνια ναῶν καί τά ὅμοια. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ, εἴτε λόγω ἀποστάσεων ἢ ἀσθενείας ἢ ἀδυναμίας μεταβάσεως σιούσ ναοῦς ἢ ὅπου ἄλλοῦ, ἐξυπηρετοῦνται μέ τόν ἔμμεσο, ἀλλ' ἀποτελεσματικό αὐτόν τρόπο. Πολλοί γέροντες ἢ ἀσθενεῖς ἢ ἐργαζόμενοι βρίσκουν στήριγμα καί παρηγορία καί ἀναπλήρωση τῶν ὑστερημάτων ἀκούοντας τά ἀναγνώσματα, τό κήρυγμα, τήν θεία λειτουργία, τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, τούς Χαιρετισμούς ἢ τίς Παρακλήσεις τοῦ δεκαπενταυγούστου κ.λπ. ἀπό ραδιοφώνου ἢ τῆς τηλεοράσεως. Ὅλοι, κατά κάποιον τρόπο, εἴμαστε μάρτυρες περιπτώσεων εὐλαβῶν χριστιανῶν, πού μέ ἄκρα προσοχή καί κατάνυξη συμπροσεύχονται καί τό κατά δύναμιν συμμετέχουν στά ψαλλόμενα καί τελούμενα, ὡσάν νά ἦσαν πνεύματι παρόντες, ἔστω καί ἂν σωματικά εἶναι ἀπόντες ἀπό τίς ἱερές συνάξεις. Αὐτό εἶναι τό μεγάλο πλεονέκτημα τῶν Μ.Μ.Ε., σπουδαῖο καί μὴ ἀμελητέο. Φοβᾶμαι ὅμως ὅτι εἶναι τό μόνο. Αὐτά βέβαια γιά τούς εὐσεβεῖς χριστιανούς. Οἱ μὴ εὐσεβεῖς ἀπλά ἀλλάζουν σταθμό ἢ κανάλι. Δέν μποροῦν ὅμως νά ἀλλάξουν σπίτι ἢ κατάστημα, ὅταν βομβαρδίζονται ἀπό τό μέγαφωνο γειτονικῆς ἢ μὴ γειτονικῆς ἐκκλησίας. Καί ἐκεῖ μὲν, στήν μετάδοση ἀπό τά Μ.Μ.Ε. τῶν ἀκολουθιῶν, μπορεῖ νά ἀμνηστευθοῦμε, γιατί μόνο ἔμμεσα εἶναι ὑπεύθυνοι οἱ ἐκκλησιαστικοί παράγοντες καί ταγοί. Στά μέγαφωνα ὅμως πρόκειται γιά μιά κραυγαλέα περίπτωση εὐθύνης τῶν ἀμέσως ἐκκλησιαστικῶν ὑπευθύνων, πού τοποθετοῦν τά μέγαφωνα στήν διαπασῶν, ἐνοχλοῦν τούς ἀνθρώπους καί διαπομπεύουν τά μυστήρια. Πῶς θά ἀπαιτούσαμε διακριτική συμπεριφορά καί ἐφαρμογή θεο-

λογικῶν κριτηρίων ἀπό τὰ κατευθυνόμενα ἀπό κοσμικά κριτήρια M.M.E., ὅταν ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀσχημονοῦμε, συγχωρήσετε μου γιά τήν λέξη, τόσο ἀσύστολα στά ἱερά καί ἀπόρρητα τῆς λατρείας μας; Οἱ χριστιανικές πόλες ζήλεψαν ἢ καί ξεπέρασαν τήν ἀδοξία τῶν μουσουλμανικῶν πόλεων μέ τούς ἀλαλαγμούς τῶν ἱμάμηδων καί τῶν χοτζάδων.

Πάντως εὐχομαι καί ἐλπίζω ὅτι οἱ χριστιανοί μας, πού κατ' ἀνάγκην καί γιά λόγους ἀνωτέρας βίας ἀναγκάζονται νά ἀναπληρώσουν τήν ἀπουσία τους ἀπό τό ναό μέ τό ὑποκατάστατο τῆς ἀκροάσεως ἀπό τό ραδιόφωνο ἢ τῆς παρακολουθήσεως ἀπό τήν τηλεόραση, νά τό κάνουν πάντα μέ τήν αἴσθησι τῆς «οἰκονομίας» καί τῆς προσωρινῆς κατ' ἀνάγκην λύσεως. Ἄς κάνουμε ὅμως καί λίγη αὐτοκριτική: Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν δύο ἔχει καταντήσει νά εἶναι πολύ μικρή. Ἐννοῶ τήν ἐπ' ἐκκλησίας ἀκουστική καί ὀπτική συμμετοχή –τήν «παρακολούθηση», ὅπως καταντήσαμε νά λέμε, τῶν ἐκεῖ δρωμένων– καί τῆς ἀντιστοίχου μεταδόσεώς τους καί παρακολουθήσεώς τους ἀπό τήν ὀθόνη τῆς τηλεοράσεως. Ἀναμφισβήτητα χρησιμοποιοῦμε κακό ὄρο ὅταν λέμε «παρακολούθηση» στήν θεία λατρεία, κάκιστο ὄρο. «Ὑπέρ τῶν ἐν κατανύξει παρακολουθούντων τήν τέλεσιν τῆς ἀναιμάκτου θυσίας ταύτης», λέγεται συνήθως καί μεγαλοστόμως. Ἡ θεία λατρεία καί ἡ τέλεσι τῆς εὐχαριστίας δέν «παρακολουθεῖται». Δέν εἶναι θέαμα ἢ ἀκρόαμα, ἱερή θεατρική παράστασι, μέ ὑποκριτές, πρωταγωνιστές καί κομπάρσους, πού παίζεται στήν σκηνή, στήν πλατεία δέ καί στά θεωρεῖα κάθονται οἱ θεατές καί οἱ ἀκροατές, τά βουβά πρόσωπα, πού ἀκούουν καί θεῶνται καί μετέχουν ἢ δέν μετέχουν συναισθηματικά καί στό τέλος χειροκροτοῦν ἢ ποδοκροτοῦν. Εἶναι ἔργο θεῖο, λατρεία «λογική», «ἐν πνεύματι καί ἀληθεία», «ἐκκλησία ὁσίων», στήν ὁποία μετέχει ὅλη ἡ κοινότητα αὐτοπροσώπως «σύν γυναιξί καί τέκνοις», ἐκτός ἀπό τούς «δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντας». Μετέχουν δέ, ὄχι σάν ἀπρόσωπη μάζα, ἀλλά προσωπικά καί ἀτομικά, ἐξερχόμενοι ἀπό τόν κόσμον καί ἀφοριζόμενοι, ἐπισυναγόμενοι δέ στό ὄνομα

τοῦ Χριστοῦ, λογικοί καί ζῶντες λίθοι τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ ζῶντος ἁγίου ναοῦ τοῦ Θεοῦ καί πρόβατα τῆς ἀγέλης του, σῶμα Χριστοῦ καί λαός τοῦ Θεοῦ ἅγιος καί περιούσιος. Στό μυστήριο τῆς συνάξεως συνειδητοποιοῦν ὅτι εἶναι «μέλη ἐκ μέρους» τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μέ παρόντα «ἐν μέσῳ αὐτῶν» τόν ἀναστάντα καί ζῶντα στούς αἰῶνες Χριστό τόν Θεό, καί συναντοῦν τούς ἀδελφούς τους, τά μέλη τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας του. Μέσα δέ στόν καθαγιασμένο ἀπό τό Πνεῦμα τό ἅγιο χῶρο τοῦ ναοῦ, τήν εἰκόνα καί τόν τύπο τοῦ οὐρανοῦ καί τοῦ ἀνακαινισμένου ἐν Χριστῷ, παρόντος ἤδη καί ἀναμενομένου καινοῦ κόσμου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ζοῦν, ἀναπνέουν, προσκυνοῦν, δοξολογοῦν, ψάλλουν, ἀναγιγνώσκουν, ἀκροῶνται, προσφέρουν, διακονοῦν, λειτουργοῦν καθένας κατά τήν τάξη καί τό χάρισμά του. Βαπτίζονται, χρίονται, ἀγιάζονται καί κοινωνοῦν τῆς σαρκός καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, πού «παραπλησίως» μετέσχε καί αὐτός. Σ' αὐτό τό πανηγύρι τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ δέν μετέχει κανείς δι' ἀλληλογραφίας, οὔτε τό παρακολουθεῖ ἀπό τίς κερκίδες τοῦ σταδίου. Δέν εἶναι φίλαθλος, ἀλλά ἀθλητής. Μακαριστός συνδαιτυμόνας στό τραπέζι τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Πότης καί ὄχι ναρθηκοφόρος. Ὁχι θεατής καί ἀκροατής πού «παρακολουθεῖ», ἀλλά δότης καί λήπτης, πού «περιῖσταται» καί κοινωνεῖ του δείπνου τοῦ μυστικοῦ, τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ πού τελεσιουργεῖται στόν κόσμο τοῦ Θεοῦ διά τοῦ Χριστοῦ τοῦ μονογενοῦς του Υἱοῦ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ.

Παρά ταῦτα χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο «παρακολουθεῖν». Λάθος γλώσσης; Μακάρι. Μήπως ὅμως εἶναι ἔκφραση ἀλήθειας, κατά τό «γλῶσσα λανθάνουσα, τ' ἀληθῆ λέγει»; Ἄν δέν κατορθώσαμε νά διδάξουμε, νά «κατηχήσουμε», ἀκριβέστερα νά «μυσταγωγήσουμε», τούς χριστιανούς μας στά μυστήρια τῆς λατρείας μας, ἂν λένε στό φινάλε τῆς λειτουργίας μόνο μέ τό στόμα τό «Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον, εὔρομεν πίστιν ἀληθῆ ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες, αὕτη γάρ ἡμᾶς ἔσωσεν», καί πηγαίνουν μέν στήν

ἐκκλησία, ἀλλά δέν μετέχουν ἀληθινά καί παντοιοτρόπως στήν σύναξη καί στό τελούμενο μυστήριο, καί «παρακολουθοῦν» τό ἱερό θέατρο, ἄς μή μᾶς κακοφαίνεται ὅτι θά προτιμήσουν νά τό «παρακολουθήσουν» ἀπό τήν τηλεόραση. Ἀκοῦνε καλύτερους ψαλτάδες, βλέπουν χρυσοφορεμένους παπάδες καί καλύτερους διάκους, ἀκοῦνε ἕνα καλό κήρυγμα καί ἐπί πλέον δέν στέκονται, δέν κρυώνουν, δέν συνωσιζονται. Τό θέαμα καί τό ἀκρόαμα παρακολουθεῖται ἔτσι καλύτερα. Ἔτσι ἐπέρχεται ἡ φθορά τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως καί ἀκολουθεῖ ἡ «θεολογική» δικαίωση· Ὁ Θεός εἶναι παντοῦ, ἀκόμα καί στό σπίτι μας.

* * *

Δέν νομίζω πώς φθάσαμε ἢ θά φθάσουμε ποτέ στό σημεῖο αὐτό. Ξέρω ὅτι ὑπερβάλλω καί δέν φοβοῦμαι ὅτι καλλιερῶ ἕνα εἶδος πανικοῦ. Ὁ ἔξω κίνδυνος, πού ἐπισημίσαμε, εἶναι ὑπαρκτός, ἔστω καί ἂν δέν θά πάρει ποτέ τίς διαστάσεις πού ἀπευχόμαστε. Χωρίς νά τόν ὑποτιμοῦμε ἢ νά τόν ἀγνοοῦμε, ἄς ἐντοπίσουμε τό ἐνδιαφέρον μας σ' ἕνα ἐσωτερικό κίνδυνο, ἀφανέστερο καί γι' αὐτό ὑπουλότερο. Θά ἐξηγήσω στήν συνέχεια τό τί ἐννοῶ.

Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά πραγματικότητα. Σ' ὅλον τόν κόσμο ἔτσι γίνεται, καί ἡ μετάδοση ἀπό τά Μ.Μ.Ε. τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἔχει γίνει ἀπό μακροῦ καθεστώς, πού, ὅπως νομίζω, εἶναι μή ἀναστρέψιμο. Ἄς θεωρηθεῖ μιά οἰκονομία γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐμπεριστάτων ἀδελφῶν μας. Ἔστω καί ἂν αὐτό ἦταν τό μόνο καλό κι ἂν ὑπῆρχαν χίλια κακά, ὅπως ἔχουν τά πράγματα κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀπαγορεύσει τήν μετάδοση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἀπό τά Μ.Μ.Ε. Καί ἂν ἀκόμα τό τολμήσει ἡ Ἱερά Σύνοδος, γρήγορα θά ἀναγκασθεῖ νά ὑπαναχωρήσει ἀπό τόν θόρυβο πού θά προκληθεῖ. Ὅλοι τότε θά κόπτονται ὑπέρ τῆς μεταδόσεως καί θά καταβοῦν γιά σκοταδισμό καί καταπάτηση ἐλευθεριῶν καί δικαιωμάτων.

Ὅπως καί νά τό κάνουμε ἡ τηλεόραση εἶναι γιά ὅλους «πειρασμός». Πειρασμός πού συμπορεύεται μέ μιά πολύ

ἀνθρώπινη καί κατ' ἐξοχήν ἀξιέπαινη φιλοτιμία, πού κατ' ἀνάγκην ἀποτελεῖ πρόκληση γιά τό κοινό αἴσθημα καί ζημιώνει πάρα πολλές φορές ἀφάνταστα αὐτήν τήν ποιότητα τῆς λατρείας. Ὁ ἀπλετος φωτισμός μέ λαμπτήρες ἑκατοντάδων κηρίων, ἀφανεῖς φωτισμούς καί προβολεῖς, πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά μιά καλή τηλεοπτική εἰκόνα, εἶναι διασπαστικός καί μεταβάλλει τούς ναούς μας σέ κοσμικές αἴθουσες ἀλλοτριῶν χρήσεων. Τό ἴδιο καί ἡ ἔνταση τοῦ ἤχου καί ἡ ἐπιτηδευμένη ψαλμωδία ἱερέων, διακόνων καί ψαλιῶν, ἐκκοσμικεύει καί ἀλλοιώνει τό σεμνό ἦθος, πού ὀφείλεται στήν ἀναφορά μας πρὸς τόν Θεό καί τῆς ὀρθῆς ἐπικοινωνίας μας πρὸς τήν ἱερή ἐν Χριστῷ ἀδελφότητα τῶν προσευχομένων πιστῶν. Ἡ συσσώρευση ἀνθέων, κορδελῶν, μανουαλίων, ἀναλογίων, θυμιατηρίων, δικεφάλων ἀειτῶν καί ἄλλων ποικίλης φύσεως καί ἀμφιβόλου αἰσθητικῆς ἀχρήστων ἢ χρησίμων σκευῶν καί ἀντικειμένων στήν προσπάθεια διακοσμήσεως τοῦ χώρου τῆς λατρείας καί ἐντυπωσιασμοῦ τῶν τηλεθεατῶν, εὐτελίζει τόν ἱερό χώρο καί μεταθέτει τήν προσοχή τῶν θεατῶν σέ ἀσήμαντα καί δευτερεύοντα πράγματα. Ἡ συμμετοχή στίς ἱερές ἀκολουθίες ὑπερβολικοῦ ἀριθμοῦ ἱερέων, διακόνων, ὑποδιακόνων κ.λπ., μέ τά καλλίτερά τους ἄμφια, καί ὅταν ἀκόμη ἡ τάξη προβλέπει μόνον ἓνα ἱερέα καί διάκονο, ὅπως κατά τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καί κατά τίς ἀρχιερατικές χοροστασίες, διασύρει τήν σεμνή ἐκκλησιαστική τάξη καί παράδοση, δίνει λαβή γιά ποικίλα σχόλια καί ἀφήνει τήν ἐντύπωση τηλεοπτικοῦ ἱεροῦ show. Ἡ ἀναμετάδοση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν σέ ἄλλες ἐκτός ἀπό τίς καθιερωμένες ἀπό τήν ἐκκλησιαστική τάξη ὥρες, ἀπό βιντεοκασέτες, τίς καλούμενες τηλεοπτικές κονσέρβες, ἀνατρέπει τήν φυσική καί λειτουργική τάξη καί καταλύει τόν οὕτως ἢ ἄλλως εὐαίσθητο σύνδεσμο μεταξύ τηλεθεατοῦ ἢ ἀκροατοῦ καί τῆς τελουμένης κατά τήν ἴδια ὥρα στόν ναό ἱεροπραξίας. Εἶναι ἀδιανόητο νά ἀναμεταδίδονται ἔσπερινοί τά μεσημέρια καί λειτουργίες τά ἀπογεύματα ἢ νά χρησιμεύουν ὡς μουσική ὑπόκρουση διαφημίσεων ἢ ἄλλων προγραμμάτων

κασέτες μέ παρακλήσεις ἢ χαιρετισμούς ἢ καί αὐτή τήν θεία λειτουργία. Θά μπορούσε ὅλα αὐτά νά ἐκλείψουν ἢ νά περισταλοῦν, ὅταν δέν ὑπῆρχε ἡ πολλαπλότητα τῶν δυνατοτήτων μεταδόσεων. Ἄν ὠρίζετο ἕνας, ἐπί παραδείγματι, ναός, γιά τόν ὁποῖο νά λαμβάνεται εἰδική πρόνοια ἀπό ὑπεύθυνο συλλογικό ὄργανο, πού νά ἀπαρτίζεται ἀπό σοβαροῦς εἰδικούς ἀνθρώπους. Ὑπάρχουν ὅμως οἱ τοπικές μικροφιλοτιμίες, πού δέν εἶναι εὐκόλο νά ξεπεραστοῦν. Ὁ Μητροπολιτικός ναός τῶν Ἀθηνῶν ἔχει γενικῶς δώσει καλές ἐξετάσεις τπλεοπτικῆς συμπεριφορᾶς, μέ τήν ἀπέριττη ἑλληνοπρεπῆ διακόσμηση, τόν μέτριο ἦχο καί τόν ἐλεγχόμενο φωτισμό, τό χορικό καί μή μονοπωλούμενο ἀπό διασημότητες λειτουργικό ἄσμα, τήν εὐτακτη παρουσία τοῦ λαοῦ καί τήν ἀνεπιτήδευτη λειτουργική διακονία τοῦ κλήρου καί ἰδιαίτερα μέ τό ὀλιγόλεπτο, σαφές καί φροντισμένο κήρυγμα.

Ἐνα πάντως θά πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ, νομίζω χωρίς ἀντίρρηση καί συζήτηση. Ἡ τοποθέτηση μηχανημάτων λήψεως μέσα στό ἅγιο βῆμα. Ἡ μετάδοση ἀδιακρίτως σκηνῶν ἀπό αὐτό, καί κατά τίς πιό κρίσιμες μάλιστα ὥρες τῆς ἱεραουργίας τῶν μυστηρίων, ἔχω τήν γνώμη ὅτι ἀποτελεῖ βεβήλωση καί διαπόμπευση. Δέν λέγω μόνο γιά τήν δυσκολία πού πρέπει νά αἰσθάνονται αὐτοί οἱ ἴδιοι οἱ λειτουργοί. Δέν λέγω γιά τόν «πειρασμό», γιά τόν ὁποῖο μίλησα πιό πάνω, πού γιά λόγους κακῶς ἐννοουμένης καλῆς τπλεοπτικῆς μεταδόσεως καί ἐμφανίσεως φόρτωσε τό ἱερό θυσιαστήριο μέ λουλούδια, φῶτα, κηροπήγια, Σταυρούς, κορδέλες, Εὐαγγέλια καί Ἀποστόλους, τελείως ἀντιπαραδοσιακῶς. Ἀλλά γιά τήν δημοσίευση τῶν ἀδημοσιεύτων σέ μή πιστοῦς καί τήν ἔξοδό τους στά σπίτια καί στίς πλατεῖες, μιά καί δέν εἶναι δυνατό μ' ἕνα Χρυσσοστομικό «Ἰσασιν οἱ μεμνημένοι» νά ἀποκλείσουμε τήν θέα καί τήν ἀκρόαση ἀπό μή χριστιανούς, ἑβραίους, μουσουλμάνους καί ἀθέους. Συνηθίσαμε νά νομίζουμε ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό εὐσεβεῖς καί ὀρθοδόξους χριστιανούς. Στούς ναούς μας ἦταν. Καί πάλι ὅμως τό καταπέτασμα ἀνεγκυόταν

μετά τόν ἀσπασμό τῆς ἀγάπης καί τήν ὁμολογία τῆς ὀρθῆς πίστεως μέ τήν ἀπαγγελία τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου. Τό δέ «θεᾶσθαι αὐτοψεί τό πρόσωπον τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς» ἦταν καί εἶναι τό φοβερό καί ἱερό προνόμιο τοῦ λειτουργοῦ, τοῦ «ἐνδεδυμένου τήν τῆς ἱερατείας χάριν». Ἡ ἀγάπη μας πρός τόν περιούσιο λαό τοῦ Θεοῦ ἄς μήν ἐπιτρέψει νά τοῦ ἐπιβάλλουμε βρόγχους εἰς κρίμα καί εἰς κατάκριμα.

Θ'

**Η ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ
ΘΕΩΡΗΣΗ**

ΕΙΣΗΓΗΣΗ αὐτή ἔχει σκοπό περισσότερο τελετουργικό, δηλαδή πρακτικό, ὅπως καί οἱ παράλληλες εἰσηγήσεις στά δύο προηγούμενα Ἱερατικά Συνέδρια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας. Τό πρῶτο ἀφοροῦσε στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, τό δεύτερο στήν τελεσιουργία τοῦ ἀγίου βαπτίσματος. Ἡ παρούσα εἰσηγήση ἔχει ὡς θέμα τήν ἱερολογία τοῦ γάμου, ἢ, ἐπί τό κοσμιότερο, τήν ἀκολουθία τοῦ «στεφανώματος». Προϋποθέτει ὅλες τίς εἰσηγήσεις πού προηγήθηκαν, οἱ ὁποῖες εἶδαν τό μυστήριο τοῦ χριστιανικοῦ γάμου ἀπό κάθε δυνατή ὀπτική γωνία. Ἔτσι, προϋποθέτοντας γνωστά ὅσα ἀφοροῦν στήν θεολογία, στά σύμβολα, στήν κανονική καί ποιμαντική διάσταση τοῦ γάμου, θά προχωρήσουμε ἀνετώτερα στήν μελέτη τῆς τελετουργικῆς πλευρᾶς, ἀπό τήν ὁποία σημειωτέον ἐκκινᾶ καί στήν ὁποία καταλήγει ἡ ὅλη περί χριστιανικοῦ γάμου θεωρία καί πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Θά παρακολουθήσουμε συστηματικά τήν τελεσιουργία του, στήν μορφή πού τελεῖται σήμερα στήν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία, ὅπως εἶναι ἀποτυπωμένη στά ἔντυπα Εὐχολογία μας, σχολιάζοντας τά ἐπί μέρους σημεῖα μέ στόχο τήν ἀκριβεστέρα καί τελειότερα τέλεση τῆς ἱερᾶς αὐτῆς ἀκολουθίας καί ἐπισημαίνοντας τά κυριότερα τελετουργικά προβλήματα, πού προκύπτουν κατ' αὐτήν. Ὁδηγός μας πάντοτε θά εἶναι ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτή ἐκφράζεται στά λειτουργικά της κείμενα καί στίς μαρτυρίες τῶν πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν δια φωτίζει ὄχι μόνο τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν ἐπί μέρους μορφῶν, ἀπαραίτητη γιά τήν κατανόηση τῶν τελουμένων, ἀλλά σέ περιπτώσεις ἀμφισβητήσεων ἢ πολλαπλῶν πράξεων, δείχνει τόν ὀρθόδρομο τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τυχόν φθορῶν καί διορθώσεως ἐνδεχομένων σφαλμάτων.

Ἀπό τήν πατερική παράδοση ἔχομε μόνον ἓνα, ἀλλά σημα-

ντικό κείμενο, τό σχετικό τμήμα τοῦ «Διαλόγου» τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, πού ἐπιγράφεται «Περί τοῦ τιμίου νομίμου γάμου» (J. P. Migne, Patrologia Graeca, τ. 155, στ. 504-516). Σ' αὐτό ὑπομνηματίζει, μέ τόν γνωστό του τρόπο, τήν ἀκολουθία τῶν μνήστρον καί τοῦ γάμου, κληροδοτώντας μας ἕναν τέλειο τύπο ἐρμηνείας, πού ξέρει νά σέβεται τά ἱερά λειτουργικά κείμενα καί νά τά σχολιάζει ἐρμηνεύοντάς τα μέ πιστότητα καί ὑποτάσσοντας τήν ἐρμηνεία στό κείμενο κι ὄχι τό κείμενο σέ προσχεδιασμένες ἐρμηνευτικές καί θεολογικές δομές.

Σποραδικές μαρτυρίες ἀρχαίων πατέρων καί συγγραφέων διαφωτίζουν ἀρκετά σημεῖα τῆς ἀκολουθίας, ἐνῶ τό πλῆθος τῶν χειρογράφων μέ τίς σημαντικές ἢ λεπτομερειακές παραλλαγές τους, ἀπό τόν Ἡ' αἰῶνα καί ἐξῆς μέχρι τῆς ἐμφάνισης καί ἐπικρατήσεως τῶν ἐντύπων, μᾶς προσφέρουν τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά σχηματίσουμε μιά πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου μέχρι τῆς παγιώσεώς της στήν σημερινή μορφή.

* * *

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου σήμερα ἀποτελεῖται ἀπό δύο σαφῶς διακρινόμενες ἀκολουθίες, τήν ἀκολουθία τῶν μνήστρον ἢ τοῦ ἀρραβῶνος καί τήν καθαυτό ἀκολουθία τοῦ γάμου ἢ τοῦ στεφανώματος, πού τελοῦνται συναπτά. Ὑπενθυμίζουμε τό διάγραμμά τους:

Α'

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΕΠΙ ΜΝΗΣΤΡΟΙΣ ΗΤΟΙ ΤΟΥ ΑΡΡΑΒΩΝΟΣ

1. «Εὐλογητός ὁ Θεός...»
2. Τά εἰρηνικά
3. Ἐκφώνησις· «Ὅτι πρέπει σοι...»
4. Εὐχή· «Ὁ Θεός ὁ αἰώνιος, ὁ τά διηρημένα...»
5. «Εἰρήνη πᾶσι» – «Τάς κεφαλάς ὑμῶν...»
6. Εὐχή κεφαλοκλισίας· «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...»

7. Ἐπίδοσις δακτυλίων· «Ἄρραβωνίζεται...» κ.λπ.
8. Εὐχή· «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῷ παιδί...»
9. Ἐκτενής
10. Ἀπόλυσις.

Β'

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΩΜΑΤΟΣ ΗΤΟΙ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

1. Εἰσοδικός ψαλμός (ρκζ')· «Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τόν Κύριον...»
2. «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...»
3. Τά εἰρηνικά
4. Ἐκφώνησις· «Ὅτι πρέπει σοι...»
5. Εὐχή· «Ὁ Θεός ὁ ἄχραντος...»
6. Εὐχή· «Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τοῦ μυστικοῦ...»
7. Εὐχή· «Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας...»
8. Στέψις· «Στέφεται...» κ.λπ.
9. «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, δόξη καί τιμῆ...»
10. Ἀπόστολος· Ἐφεσ. ε' 20-33
11. Εὐαγγέλιον· Ἰωάν. β' 1-11
12. Ἐκτενής
13. Ἐκφώνησις· «Ὅτι ἐλεήμων...»
14. Εὐχή· «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει...»
15. Πληρωτικά - Αἰτήσεις· «Τήν ἡμέραν πᾶσαν...» κ.λπ.
16. Ἐκφώνησις· «Καί καταξίωσον...»
17. Κυριακή προσευχή («Πάτερ ἡμῶν»)
18. Ἐκφώνησις· «Ὅτι σοῦ ἐστιν...»
19. Εὐχή κεφαλοκλισίας· «Ὁ Θεός ὁ πάντα ποιήσας...» (εὐλογία κοινοῦ ποτηρίου)
20. Ἐκφώνησις· «Ὅτι πύλόγηταί σου τό ὄνομα...»
21. Μετάληψις κοινοῦ ποτηρίου (Κοινωνικόν· «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι...» Ψαλμ. ριέ' 4)
22. Ἱερός χορός

«Ἦσαῖα χόρευε...»

«Ἅγιοι μάρτυρες...»

«Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεός...»

23. Εὐλογίαι - Εὐχαί

«Μεγαλύνθητι, νυμφίε...»

«Καί σύ νύμφη...»

24. Εὐχή ἀναλήψεως στεφάνων· «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος...»

25. Εὐχή κεφαλοκλισίας· «Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό ἅγιον Πνεῦμα...»

26. Ἀπόλυσις.

Γ

ΕΥΧΗ ΛΥΣΕΩΣ ΣΤΕΦΑΝΩΝ Τῆ ΟΓΔΟῆ ΗΜΕΡᾶ

1. Εὐχή· «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ...»

2. Εὐχή κεφαλοκλισίας· «Σύμφωνα καταντήσαντες...».

* * *

Ἦχει διατυπωθεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου εἶναι ὑπερβολικά ἐκτενής καί τό διάγραμμα τῆς πολύπλοκο. Οἱ κρίσεις αὐτές εἶναι ἐν μέρει ὀρθές, ἀλλά καί ἐν μέρει ἄδικες. Ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου εἶναι ἓνα γεγονός ὑψίστης σημασίας γιά τούς δύο νυμφευομένους, γιά τίς οἰκογένειές τους, γιά τήν κοινωνία καί γιά τήν Ἐκκλησία. Εἶναι ἐπόμενο ὅτι ὀφείλε νά ἔχει καί τήν ἀνάλογη λειτουργική ἐπένδυση, πού συνεπάγεται καί τήν ἀνάλογη χρονική διάρκεια.

Τό σχετικό μῆκος ὀφείλεται στήν σύγχρονο τέλεση δύο ἀκολουθιῶν, πού δέν ἔγιναν γιά νά τελοῦνται μαζί, ἀλλά χωριστά· τοῦ ἄρραβῶνος καί τοῦ στεφανώματος. Τήν σύνδεση προκάλεσαν ποικίλα αἴτια, περιουσιακά καί ἠθικά. Τά πρῶτα ὀφείλονται στήν ἐπέκταση καί πρὸς τόν ἄρραβῶνα ἀστικῶν θεσμῶν πού ἀφοροῦσαν στό γάμο, ἀκόμα καί τῶν κωλυμάτων τῶν βαθμῶν συγγενείας. Τό δεύτερο στήν χαλάρωση τῶν ἠθῶν, πού εὐνοοῦσε τήν συνοίκηση ἢ τίς συζυγικές σχέσεις τῶν μνη-

στευθέντων. Τό λειτουργικῶς ὀρθότερο θά ἦταν νά ἐνταχθεῖ ἡ εὐλογία τῶν δακτυλίων στήν καθαυτό ἀκολουθία τοῦ γάμου, ἀφοῦ δέν ἦταν δυνατόν νά τροποποιηθεῖ ἡ σχετική νομοθεσία ἢ νά ἀποφευχθοῦν οἱ προγαμιαῖες σχέσεις τῶν μελλονύμφων. Οἱ λύσεις δόθηκαν, τρόπον τινά, αὐτομάτως. Ἡ μνηστεία ἐπανῆλθε στά οἰκογενειακά ἀρχικά της πλαίσια καί ἀργοῦν οἱ παλαιές ἀστικές διατάξεις. Διατηρήθηκε ὅμως, ὅπως συνήθως συμβαίνει, ὁ λειτουργικός τύπος τῆς μνηστείας, συνδεδεμένος μέ τόν γάμο σάν ἓνα προοίμιό του. Ἡ λειτουργική ὅμως δυσκαμψία εἶναι ἐμφανής. Δυό φορές περίπου τά ἴδια εἰρηνικά καί ἐκτενής καί ἀπόλυσις. Ἡ ἀρχικά ὅμως σύντομος ἀκολουθία τῶν μνήστρων, σέ ἐποχή ἀκόμη αὐτοτελείας της καί πρῖν ἀπό τήν γενίκευση τῆς συνδέσεώς της μέ τήν ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος, εἶχε δεχθεῖ μιᾶ ἐκτενή προσθήκη γιά νά ἀποκτήσει μιᾶ κάποια ὑπόσταση, κατά τίς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ τελευταία ἐκτενεστάτη εὐχή «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῷ παιδί τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ...» ἀπό ἐκεῖ ἔχει τήν προέλευσή της. Εὐλαβές κείμενο, μέ χαλαρό ὕφος, ἐπαναλήψεις καί σχετικές ἢ ἄσχετες βιβλικές ἀναφορές. Τόν ἴδιο χαρακτήρα ἔχουν καί οἱ δύο πρῶτες ἐκτενεῖς εὐχές τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου «Ὁ Θεός ὁ ἀχραντος καί πάσης κτίσεως δημιουργός...» καί «Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τοῦ μυστικοῦ καί ἀχράντου γάμου ἱερούργος...». Πιθανόν εἶναι ἔργα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἂν μή καί τοῦ ἴδιου συγγραφέως. Δέν ἀπαντοῦν στά παλαιά καί δόκιμα χειρόγραφα καί δέν μνημονεύονται ἀπό τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης. Στόν βυζαντινό λειτουργικό τύπο τά μυστήρια τελοῦνται μέ δύο εὐχές, μιᾶ τελεστική καί μιᾶ εὐχή κεφαλοκλισίας. Αὐτές στόν ἀρραβώνα εἶναι οἱ δύο πρῶτες σύντομες, θαυμάσιες καί ἐπιγραμματικά διατυπωμένες εὐχές: «Ὁ Θεός ὁ αἰώνιος, ὁ τά διρημένα συναγαγών εἰς ἐνότητα...» καί «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...».

Ἀκολουθεῖ ἡ παράδοση τῶν δακτυλίων μέ τήν τριπλή ἐπανάληψη τοῦ «Ἀρραβωνίζεται ὁ δοῦλος (ἢ ἡ δούλη) τοῦ

Θεοῦ...». Οἱ δακτύλιοι ἔκειντο ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης –σήμερα ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου– καί παραδίδονται στοὺς μνηστευομένους ἀπὸ τὸν ἱερέα. Ἡ ἔννοια εἶναι ἡ ἴδια. Ὁ Χριστός δίνει τὰ σύμβολα τῆς μνηστείας διὰ τοῦ ἱερέως. Ἡ τριπλή ἐπανάληψη αἰτιολογεῖται ὅτι γίνεται πρὸς τιμὴν τῆς ἁγίας Τριάδος, ὅπως καὶ ἄλλα πολλά παράλληλα στὴν θεία λατρεία. Ἡ τρίς ὅμως ἐπανάληψη ἦταν ἤδη ἀπαίτηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, στίς συναλλαγές γιὰ τὸ βέβαιον τοῦ πράγματος (ter). Ὁ τριπλὸς λόγος εἶχε ἰσχύ γραπτοῦ συμβολαίου. Ὅσο γιὰ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν δακτυλίων (χρυσούς γιὰ τὸν ἄνδρα - σιδηρούς γιὰ τὴν γυναῖκα) ἔχει ξεπερασθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσότητά τῶν φύλων εἶναι καὶ οἱ δύο χρυσοί.

* * *

Ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου ἔχει ἓναν εἰσοδικὸ ψαλμό, εἰδικά ἐπιλεγμένο γιὰ τὴν περίστασιν, τὸν ψαλμὸ ρκζ «Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον...», πού στιχολογεῖται κατὰ τὸν ἀρχαῖο ἀσματικὸ τρόπο, μὲ ἐφύμνιον κατὰ στίχον τὸ «Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι». Ἡ ἀρχαία καὶ ὀρθή τάξιν προέβλεπε πραγματικὴ εἴσοδος τῶν μελλονύμφων στὸν ναὸ ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Σὲ περίπτωσιν ταυτοχρόνου τελέσεως ἀρραβῶνος καὶ γάμου, ὁ ἀρραβῶν ἐτελεῖτο στὸν νάρθηκα ἢ στὸ κάτω μέρος τοῦ ναοῦ. Ἔτσι ἡ πομπικὴ εἴσοδος τῶν στὸν ναὸ προσελάμβανε ἓναν ἰδιαίτερα πανηγυρικὸ χαρακτήρα. Ἀργότερα ἐπῆλθε σύγχυσις, πού ὀφείλεται μᾶλλον στὴν τέλεση γάμων στὰ σπίτια, πού ἦταν ὁ κανὼν κατὰ τὴν δύσκολη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἐπιστρέψαμε στὸν ναὸ, ἀλλὰ ξεχάσαμε στὸ μεταξύ τὴν ἀκριβὴ δεοντολογία. Τὰ μνηστρα τελοῦνται στὸν κυρίως ναὸ, ὅπου καὶ ὁ γάμος, μὴ ὑποτυπώδης εἴσοδος γίνεται στὴν ἀρχή, ψαλλομένου ἀκαίρως τοῦ θεομπορικοῦ ὕμνου «Ἄξιόν ἐστιν...» (ὅπου γίνεται), διατηρήθηκε ὅμως ὁ εἰσοδικὸς ψαλμὸς χωρὶς εἴσοδος (ἀπὸ μερικοὺς λέγεται κολοβωμένος) καὶ προσετέθη μὴ ἀναδίπλωσις τύπου εἰσοδικοῦ, χωρὶς πάλιν εἴσοδος, τὸ κοντάκιον τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου («Κωνσταντῖνος σήμερον...») γιὰ τὸν ἀρραβῶνα καὶ τὸ ἀπολυτικίον του («Τοῦ

σταυροῦ σου τόν τύπον...») γιά τόν γάμο. Αὐτά, εὐτυχῶς, μόνο κατά τόπους. Θά κάνουμε εἰδικό λόγο πιά κάτω.

Τούς μελλονύμφους ὀδηγεῖ στόν ναό ὁ ἴδιος ὁ ἱερεὺς. Ὡραῖος συμβολισμός, πού, παρά τήν πίεση τῆς ἐκκοσμικεύσεως, δέν πρέπει νά ἐκλείπει. Φορεῖ δέ ὁ ἱερεὺς ὅλη μέν τήν ἱερατική του στολή ἄν πρόκειται νά τελέσει συναπτά τόν γάμο μέ τήν θεία λειτουργία –γι' αὐτό θά γίνει εἰδικός λόγος κατωτέρω– ἢ τό ἐπιτραχήλιο καί ἀπαραιτήτως τό φελώνιο. Σέ βασιλικούς γάμους εἶδαμε ἀρχιερεῖς καί ἱερεῖς νά φοροῦν πλήρη λειτουργική στολή, ἀκόμη καί ἄν δέν ἐπρόκειτο νά τελεσθεῖ ἡ θεία λειτουργία. Δέν εἶναι κακό, ἀλλά κακό εἶναι ἡ ἀνισότης καί στά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Τό «ἄρα τίς ἐστι, βασιλεύς ἢ στρατιώτης, πλούσιος ἢ πένης» δέν ἰσχύει μόνο γιά τήν κηδεῖα, ἀλλά καί γιά τόν γάμο ὅλων τῶν παιδιῶν τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἱερομόναχοι –φυσικά καί οἱ ἀρχιμανδριτες– δέν εὐλογοῦν γάμο κατά τήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας («ὁ γοῦν ἱερομόναχος, κἄν πνευματικός ᾖ, τολμήσας εὐλογῆσαι ἀνδρόγυνον εὐθύς παύεται τῆς ἱερωσύνης» Ἰωάσαφ Ἐφέσου [† 1437] ἀπόκριση ιη'). Ἐφ' ὅσον ὁμως ἐπεκράτησε «διά τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας» νά ἀσκοῦν καί ἐνοριακά καθήκοντα, ἐπόμενο εἶναι νά εὐλογοῦν καί τούς γάμους. Ἡ περί ἀμφίων ὁμως δεοντολογία ἰσχύει καί γι' αὐτούς ἀσφαλῶς. Δέν ὑπάρχει τέταρτος βαθμός τῆς ἱερωσύνης· τόν γάμο τελοῦν κατ' οἰκονομίαν, καί ὡς πρεσβύτεροι. Δέν τελοῦν μνημόσυνο καί ἀκολουθία κατανύξεως, ἀλλά χαρᾶς.

Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου ἦταν ἀνέκαθεν συνδεδεμένη μέ τήν θεία λειτουργία, ἢ τουλάχιστον μέ τήν κοινωνία προηγιασμένων. Στό σημερινό διάγραμμα τῆς εἶναι ἐμφανεστάτη ἡ σύνδεση μέ αὐτήν. Τά εἰρηνικά, τά ἀναγνώσματα, ἡ ἐκτενής, τά πληρωτικά, τό «Καί καταξίωσον...» καί τό «Πάτερ ἡμῶν...», τό κοινό ποτήριο καί τό κοινωνικό παρέμειναν ὡς μάρτυρες τῆς παλαιᾶς ὀρθῆς τάξεως. Ἡ εὐλογία τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου γινόταν στήν θέση τῶν ἀντιφώνων, ὅπως καί στό ἅγιο βάπτισμα, οἱ δέ νεόνυμφοι κοινωνοῦσαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

«Τέλος γάρ πάσης τελετῆς καί θείου μυστηρίου παντός σφραγίς ἡ ἱερά κοινωνία. Καί καλῶς ἡ Ἐκκλησία ποιοῦσα προετοιμάζει τά θεῖα δῶρα εἰς ἐξιλασμόν τῶν συναπτομένων καί εὐλογίαν· ἐπεὶ αὐτός (ὁ Χριστός) ἐν τῷ γάμῳ ἦν παραγεγονώς, ὁ δούς τά δῶρα καί ὢν, καί εἰς ἔνωσιν αὐτῶν (τῶν νεονύμφων) εἰρηνικὴν καί ὁμόνοιαν», «ὅτι οὗτος (ὁ Χριστός) ὁ ἁγιασμός μόνος καί τῶν συναπτομένων δούλων αὐτοῦ εἰρήνη καί ἔνωσις» παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης (Διάλογος..., κεφ. 282). Στά χειρόγραφα βρίσκουμε ἀκόμη περισσότερα λείψανα τῆς συνδέσεως αὐτῆς, ρητές διατάξεις καί τό «τά (προηγιασμένα) ἅγια τοῖς ἁγίοις». Ὅσο ὅμως καί ἂν ἡ Ἐκκλησία κυριολεκτικὰ ἀγωνίσθηκε γιά νά τηρήσει τό δέον, στό τέλος ἐπῆλθεν ὁ χωρισμός. Οἱ ἀρνητικοί παράγοντες ἦταν πολλοί καί ἰδιαίτερα δυσμενεῖς. Καί πρῶτος ἡ γενίκευση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γάμου καί ἡ ἀστικοποίηση τῆς ἱερολογίας ἀπό τόν Λέοντα Στ' τόν Σοφό. Καί ἐκεῖνος μέν πληρώθηκε μέ τό ἴδιο νόμισμα μέ τόν τέταρτο γάμο του. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως βρέθηκε ἀντιμέτωπη μέ τήν ψύξη τοῦ ζήλου τῶν πολλῶν, μέ τούς μικτούς γάμους, μέ τούς γάμους μεταξύ ἀλλοθρήσκων, μέ διγαμίες καί τριγαμίες, μέ προγαμιαῖες συζυγικές σχέσεις, μέ ποικίλα κωλύματα γιά τήν προσέλευση στήν θεία κοινωνία τοῦ ἑνός ἢ καί τῶν δύο συζύγων. Σ' αὐτά προσετέθησαν καί ἀσκητικές ἰδέες, πού ἀπαιτοῦσαν τήν παράλογη, ἀπάνθρωπη καί ἀνέφικτη τριήμερη συζυγική ἀποχή ἀπό τούς νεονύμφους μετά τήν κοινωνία τῶν μυστηρίων. Τό τελικό πλήγμα δόθηκε ἀπό τήν τέλεση τοῦ γάμου στά σπίτια. Καί πάλι ὅμως ὑπῆρξαν προσπάθειες διατηρήσεως, κατά τό δυνατόν, τῆς συνδέσεως θείας λειτουργίας καί γάμου, μέ τήν τέλεση τοῦ δευτέρου μετά τήν λειτουργία ἢ τῆς κοινωνίας τῶν μελλονύμφων κατά κάποια προηγούμενη λειτουργία. Αὐτό κατά τεκμήριο γίνεται μέχρι σήμερα καί πρέπει νά συνιστᾶται καί νά ἐπιδιώκεται.

Λείψανο ὅμως τῆς ἀποσυνδέσεως τοῦ γάμου ἀπό τήν θεία λειτουργία καί ἀνεξαρτητοποιήσεώς του ἔμειναν στήν σημερινή πράξη οἱ δύο πρῶτες ἐκτενεῖς εὐχές, γιά τίς ὁποῖες κάναμε

παρεμπιπτόντως λόγο κατά τήν παράλληλη τρίτη εὐχή τῆς ἀκολουθίας τῶν μνήστων. Δέν μαρτυροῦνται οὔτε ἀπό τά δόκιμα χειρόγραφα, οὔτε ἀπό τόν ἅγιο Συμεών. Κείμενα εὐσεβῆ μέν, ἀλλά πολύλογα –φλύαρα, θά ἔλεγα– γεμάτα βιβλικά ὀνόματα, πού ἐπαναλαμβάνουν τά ἴδια πράγματα μέ ἄλλα ἢ μέ τά ἴδια λόγια, μέ περιεργες βιβλικές καί ἐξωβιβλικές εἰκόνες, πού παραβάλλουν τήν γαμήλια συμβίωση πρός τήν κιβωτό τοῦ Νῶε, τήν κοιλία τοῦ κήτους τοῦ Ἰωνᾶ, τήν κάμινο τοῦ πυρός τῆς Βαβυλῶνος, τήν παγωμένη λίμνη τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων, καί τήν χαρά τοῦ γάμου πρός τήν «χαράν ἐκείνην, ἣν ἔσχεν ἡ μακαρία Ἑλένη, ὅτε εὔρε τόν τίμιον Σταυρόν». Ἔχουν προσκολληθεῖ ἀσυνδέτως στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου μεταξύ τῶν εἰρηνικῶν καί τῆς πρώτης του εὐχῆς (σημερινή τρίτη) εἰσαγόμενα μέ ἓνα «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Εἶναι ἐμφανές ὅτι ἐπιδιώχθηκε μέ τήν προσθήκη τους νά δοθεῖ μιά σχετική ἔκταση στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου, πού μετά τήν ἀποδέσμευσή του ἀπό τήν θεία λειτουργία σμικρύνθηκε αἰσθητά.

Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου ἀποτελεῖται ἀπό δύο εὐχές: τήν τελεστική («Ὁ Θεός, ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ κοῦς τόν ἄνθρωπον...») καί τήν εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας («Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίᾳ σου οἰκονομία...»). Θαυμάσιες εὐχές, σύντομες, περιεκτικές, ἐπιγραμματικές, ἀρχαιότητες. Μαρτυροῦνται ἀπό ὅλα τά χειρόγραφα ἀπό τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης. Κατά τήν πρώτη, τήν τελεστική, γίνεται ἡ ἄρμοσις τῶν χειρῶν τῶν νεονύμφων, πού εἶναι αὐτή ἡ οὐσιαστική πράξη, τό «εἶδος» κατά τήν σχολαστική ὀρολογία, τό ὄρατό σημεῖο τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου. Τήν ἄρμοση κάνει ὁ ἴδιος ὁ νυμφαγωγός Χριστός, ἐξαποστέλλοντας τήν χειρά του ἀπό τόν οὐρανό, «ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου του», «ὅτι παρ' αὐτοῦ ἀρμόζεται ἀνδρὶ γυνή», ὅπως ὁ Ἀδάμ μέ τήν Εὐά κατά τήν δημιουργία. Ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας, ἡ δευτέρα δηλαδή εὐχή (τετάρτη κατά τήν σημερινή τάξη) προϋποθέτει ἤδη τελεσθέντα τόν γάμο («οὓς πῦδόκησας συναφθῆναι ἀλλήλοις»), πού ἔγινε, ὅπως εἶπαμε, ἤδη μέ τήν πρώτη (τρίτη) εὐχή καί τήν ἄρμοση

τῶν χειρῶν ἀπό τόν ἱερέα. Ὁ Θεός ἐνεργεῖ μέ τό χέρι τοῦ ἱερέως, τήν δύναμη δηλαδή τῆς ἱερωσύνης. Ἡ δευτέρα αὐτή εὐχή προϋποθέτει σύνδεση γάμου καί λειτουργίας, γι' αὐτό μετατίθεται μετά τήν μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα ἐκτενή.

Μεταξύ τῶν δύο ἀρχικῶν εὐχῶν (σημερινῆς τρίτης καί τετάρτης) παρεμβάλλεται ἡ στέψη, τά ἀναγνώσματα καί ἡ ἐκτενή.

Ἡ στέψη, παμπάλαιο γαμήλιο προχριστιανικό στοιχεῖο, υἱοθετεῖται ἀπό τήν χριστιανική λατρεία καί ἀπό τήν χριστιανική θεολογία ἐκχριστιανίζεται. Οἱ στέφανοι, σύμβολο τῆς χαρᾶς καί τῆς γαμήλιας εὐφροσύνης, νοηματοδοτοῦνται ὡς στέφανοι νίκης κατά τῶν σαρκικῶν παθῶν, ὡς μισθός σωφροσύνης πού προσφέρεται ἀπό τόν Κύριο, «ὅτι ἄγνοί πρός τόν ὑπ' αὐτοῦ νομοθετηθέντα γάμον συνήφθησαν», κατά τήν πρώτη εὐχή τῆς ὀγδόης ἡμέρας. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει, γιά νά ἀποφευχθοῦν οἱ εὐσεβεῖς πολυπραγμοσύνες, ἄς θεωροῦνται ὡς ἓνα εἶδος γενικῆς ἀμνηστίας. Καί τοῦτο γιατί προσωπικά βεβαιώνω τήν περίπτωση ἑνός εὐλαβεστάτου καί ἐμφανέστατου ζηλωτοῦ ἱερέως, πού ἀρνήθηκε νά στεφανώσῃ ζεῦγος ἐπί τῷ λόγῳ ὅτι ἡ νύμφη ἦταν σέ προχωρημένη κατάσταση ἐγκυμοσύνης. Φόρεσε μάλιστα καί τά μαῦρα ἄμφια τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς γιά τήν τέλεσή του. Φυσικά, εἶναι αὐτονόητο τό τί συνέβη. Τόν γάμο ἐτέλεσε ἄλλη ἡμέρα ἄλλος ἱερεὺς.

Τό στεφάνωμα, ἄκρως πανηγυρική καί ἐντυπωσιακή πράξη, ὅχι μόνο ἀπό τή λαϊκή εὐσέβεια θεωρήθηκε ὡς συστατική πράξη τοῦ γάμου, τόσο ὥστε καί σ' αὐτά τά χειρόγραφα ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου ἐπί τό κοσμιότερο νά μετονομασθεῖ σέ «ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος», ἀλλά καί οἱ ὄροι «γάμος», ἡ ἐπί τό ἀκριβέστερο «νόμιμος γάμος», νά φθάσει νά εἶναι συνώνυμος μέ τό «στεφάνωμα», ἡ ἐπί τό λογιότερο τήν «στέψιν». Διατήρησε μάλιστα καί τήν κατά ἀναλογία συγγένειά του πρός τήν βασιλική πρακτική, ἐνῶ, ἀφειτηρικά τουλάχιστον, πρόκειται γιά ἄλλο πράγμα. Ἄλλο ἦταν ἡ στέψη τοῦ βασιλέως

ὡς βασιλέως, καί ἄλλο ὡς γαμβροῦ. Κατά τήν πρώτην ὁ πατριάρχης ἔστεφε τόν αὐτοκράτορα, εἴτε ἦταν ἔγγαμος εἴτε ὄχι. Ἐάν ἦταν ἔγγαμος, ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ ἔστεφε τήν βασίλισσα. Ὁ τύπος ὁμοίως τῶν βασιλικῶν γάμων ἐπηρέασε τήν ὅλην ἱερολογία. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐπιγραφή πού ἀπαντᾷ σέ χειρόγραφα: «τάξις γινομένη ἐπί μνήστροις βασιλέως καί λοιπῶν ἀνθρώπων», ἡ μνεία τῶν ἀγίων ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καί Ἐλένης, τά τροπάρια τῶν, τό ὅτι κατά τόπους ὁ νυμφίος ἐζώνετο μέ σπάθη ἡ ὅτι ἀπεκαλεῖτο «βασιλεύς» ἀκόμα καί ἡ μορφή βασιλικῶν στεμμάτων πού πῆραν οἱ στέφανοι. Ἄλλ' ἀσχετῶς μέ τήν ἐπίδραση τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου (περί ἰσότητος κάναμε προηγουμένως λόγο) καί τήν ἐπέκτασή της στούς «λοιπούς ἀνθρώπους», ἡ ἴδια ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου, ἡ ἐν Θεῷ συγκρότηση τῆς νέας οἰκογενείας, ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς βασιλικό χαρακτήρα. Τό ἀνδρόγυνο, ἀλληλοσυμπληρούμενο σέ τέλειο ἄνθρωπο, μετέχει τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ, πού συνεπάγεται τήν αὐξηση καί πλήθυνση τοῦ γένους καί τήν κυριαρχία ἐπί τῆς κτίσεως. Ἡ θεία εὐλογία «αὐξάνεσθε καί πληθύνεσθε καί πληρώσατε τήν γῆν καί κατακυριεύσατε αὐτῆς καί ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καί τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καί πάντων τῶν κτηνῶν καί πάσης τῆς γῆς καί πάντων τῶν ἑρπετῶν τῶν ἑρπόντων ἐπί τῆς γῆς» (Γενέσ. α' 28) δόθηκε στόν ἄνθρωπο ἀπό τόν Δημιουργό, ὅταν «ἄρσεν καί θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς» (Γενέσ. α' 27). Αὐτό ὑπογραμμίζει ἡ στέψη, πού ἀμέσως μετά χαιρετίζεται ἀπό τήν Ἐκκλησία μέ τόν ψαλμικό στίχο (Ψαλμ. ν' 6) κάπως τροποποιημένο· «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, δόξη καί τιμῆ στεφάνωσον αὐτούς». Σέ μερικά χειρόγραφα ὁ στίχος χαρακτηριστικά συμπληρώνεται: «καί κατέστησας αὐτούς ἐπί τά ἔργα τῶν χειρῶν σου» (Ψαλμ. ν' 7). Τό δέ προκείμενο τοῦ ἀποστόλου («Ἔθηκας ἐπί τήν κεφαλὴν αὐτῶν στεφάνους ἐκ λίθων τιμίων», Στίχ. «Ζωὴν ἠτήσαντό σε καί ἔδωκας αὐτοῖς μακρότητα ἡμερῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος») ἔχει ληφθεῖ ἀπό τόν γνωστό βασιλικό ψαλμό «Κύριε, ἐν τῇ δυνάμει σου εὐφρανθήσεται ὁ βασιλεύς» (Ψαλμ. κ'), πού, πρὶν περι-

σταλεῖ σέ δύο στίχους, φαίνεται ὅτι ἐστιχολογεῖτο ὀλόκληρος.

Μετά τό στεφάνωμα τῶν νεονύμφων ὑπῆρχαν δύο δυνατό-
τητες γιά τήν συνέχιση τῆς ἀκολουθίας. Ἀποσποῦμε ἀπό τόν
κώδικα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 724 τοῦ ΙΔ'-ΙΕ'
αἰῶνος τήν σχετική ἐκτενή καί ἐκφραστική διάταξη:

«Καί εἰ μὲν ἐστὶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ καί εἰσὶν οἱ νεόνυμφοι
ἄξιοι κοινωνῆσαι λέγει ὁ ἱερεὺς ἀπολυτίκιον καί κοντάκιον
τῆς ἡμέρας. Εἶτα λέγει πάλιν ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος· “Καί
εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων” (τὴν κατάληξη δηλαδή τῆς
ἐκφωνήσεως τῆς εὐχῆς τοῦ τρισαγίου). Καί ὁ λαός τό τρι-
σάγιον καί καθεξῆς ἡ θεία λειτουργία καί οἱ νεόνυμφοι
κοινωνοῦσιν, ὅταν ὁ ἱερεὺς εἴπῃ· “Μετά φόβου Θεοῦ”.
Καί μετά τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν, λέγει ὁ ἱερεὺς καί τὰς
ἄλλας εὐχὰς τῆς εὐλογήσεως ἕως τέλους καί τό “Εἶπ τό
ὄνομα” καί τὰ ἐξῆς.

Εἰ δέ οὐκ ἔστι λειτουργία, ἀλλ' οὐδ' ἄξιοι κοινωνῆσαι,
λέγει ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος· “Πληρώσωμεν”. Καί μετά τὴν
ἐκφώνησιν λέγει τὴν εὐχὴν (τοῦ κοινοῦ ποτηρίου)».

Ἐπῆρχε ὁμως καί τρίτη δυνατότητα, ἓνα εἶδος ἐναλλακτικῆς
λύσεως. Μιᾶς εἰδικῆς λειτουργίας, ἢ κοινωνίας, προηγιασμέ-
νων. Τὰ προηγιασμένα δῶρα ἔκειντο ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης,
διατηρούμενα ἀπὸ προηγηθεῖσα λειτουργία. Οἱ διατάξεις ἐδῶ
παραλλάσσουν. Ὁ συνηθέστερος καί δοκιμότερος τύπος προ-
έβλεπε μετά τό «Πάτερ ἡμῶν» καί τὴν ἐκφώνησή του, τὴν
εἴσοδο τοῦ ἱερέως στό ἅγιο βῆμα, τό «Πρόσχες Κύριε...», τὴν
ἐκφώνηση «Πρόσχωμεν· τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἁγίοις»,
τό «Μετά φόβου Θεοῦ...», τὴν κοινωνία, (τά «Ὁρθοὶ μεταλα-
βόντες...», «Ὅτι σύ εἶ ὁ ἁγιασμός ἡμῶν...»), τὴν εὐλογία καί
μετάληψη τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καί τὰ ἐξῆς τῆς ἀκολουθίας
τοῦ γάμου.

Στὴν σημερινή μορφή τῆς ἱερολογίας σαφῶς διακρίνονται
τά λείψανα, ὅπως εἶπαμε ἤδη, συνδέσεώς της μέ τὴν θεία λει-
τουργία. Ἐμειναν τὰ πῖο φαινομενικά ἰσχυρά στοιχεῖα, ἀλλ'
οὐσιαστικά τὰ πῖο ἀνώδυνα, ἐφ' ὅσον ἔχει ἐκπέσει τό καίριο

στοιχείο, ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας καί ἡ θεία κοινωνία, ἔστω ἀπό προηγουμένα ἅγια. "Ἐμειναν τὰ ἀναγνώσματα, ἡ ἔκτενής συντετημένη, εἰσάγουσα τήν ἀρχικά δευτέρα εὐχή τοῦ γάμου, τὰ πληρωτικά, τό «Καί καταξίωσον...» καί τό «Πάτερ ἡμῶν...» μέ τήν ἐκφώνησή του, ἡ εὐλογία καί ἡ κοινωνία τοῦ κοινοῦ ποτηρίου μέ τό ἀρχαῖο θεομπτορικό κοινωνικό «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι...» (Ψαλμ. ριέ 4). Τό ποτήριον ὅμως δέν εἶναι «ποτήριον σωτηρίου», εἶναι «κοινόν ποτήριον».

Καί ὡς «κοινόν» ὅμως τό ποτήριον δέν εἶναι ἀμελητέο. Παραμένει ὡς εἰκόνα, ὡς σκιά καί ὡς σύμβολο τῆς θείας κοινωνίας καί ὡς ὑπόμνηση τῆς συμμετοχῆς στό ποτήριον τῆς ζωῆς, ἀπό τό ὁποῖο στέρησε τούς νεονύμφους ἡ ἀμέλεια καί ἡ ὑποβάθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἐν μέρει δέ καί ἡ ἐξεζητημένη εὐλάβεια, πού βλέπει τόν Χριστό περισσότερο κριτή παρά σωτήρα τοῦ κόσμου καί τήν θεία κοινωνία ὡς ἐπιβράβευση τῶν «ἀξίων» καί λιγότερο ὡς χορηγό τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καί τῆς πρὸς Θεόν παρησίας. Πέρα ὅμως ἀπό τήν καθαρὰ πνευματική της ἀξία, ἡ πόση τοῦ οἴνου, ὡς ἀρχή εὐφροσύνης καί κοινότητος τῆς χαρᾶς καί τῶν ἀγαθῶν (ἐννοεῖται καί τῶν μή ἀγαθῶν) τοῦ βίου τούτου, ἀποτελεῖ τό πανάρχαιο καί πανανθρώπινο ἴσως στοιχείο, πού συνόδευε τήν γαμήλια χαρά. Γιά τήν πλήθυνσή του ἔκαμε τό πρῶτο θαῦμα τοῦ ὁ Χριστός στόν γάμο τῆς Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, μεσιτευούσης μάλιστα καί τῆς Θεοτόκου, «καί ἐφάνέρωσε τήν δόξαν αὐτοῦ καί ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν οἱ μαθηταί αὐτοῦ» (Ἰωάν. β' 1-11).

Στό ἴδιο πλαίσιο ἐντάσσεται καί ὁ ἱερός χορός, σύμβολο καί εἰκόνα τῆς αἰωνίου χαρᾶς, ἀλλά ἐξαγιασμός τοῦ ἐπίσης παναρχαίου καί πανανθρώπινου τρόπου ἐκδηλώσεως τῆς γαμήλιας εὐφροσύνης, τοῦ χοροῦ.

Καί οἱ εὐχές πού ἐπακολουθοῦν καί κατακλείουν τήν ἱερολογία τοῦ γάμου, πληθωρικές καί γενναιόδωρες («Μεγαλύνθητι, νυμφίε...», «Καί σύ νύμφη...», «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ

παραγενόμενος...», «Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό ἅγιον Πνεῦμα...»), ἀποτελοῦν τό μεταίχμιο μεταξύ ἱερολογίας καί συγχαρητηρίων εὐχῶν, πού δίδονται ἀπό τούς γονεῖς, τούς φίλους καί τούς προσκεκλημένους στήν χαρά τοῦ γάμου. Πρῶτος ὁ ἱερεὺς ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, τῆς Ἐκκλησίας καί αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὡς πνευματικοῦ πατρός καί ἀδελφοῦ τῶν νεογύμων καί ἀτομικά ὡς ἀνθρώπου καί φίλου τοῦ νέου ζεύγους, σπεύδει νά εὐχηθεῖ, νά συγχαρεῖ καί νά ἐπικαλεσθεῖ ὅλα τά ἐπίγεια καί τά αἰώνια καλά καί ἀγαθά στούς δύο νέους: «μακροζωΐα, εὐτεκνία, προκοπή βίου καί πίστεως», τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ τήν προκοπή καί τήν εὐδοκίμηση.

Μετά τήν καθαυτό τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου, τήν καθαγιαστική δηλαδή εὐχή καί τά στοιχεῖα πού τήν πλαισιώνουν (στεφάνωμα, πόση κρασιοῦ, ἱερό χορό), εὐλογίες καί εὐχές, ἔρχονται νά ὀλοκληρώσουν τό ἀληθινό πανηγύρι τῆς χαρᾶς καί εὐφροσύνης, πού ταιριάζει στήν πνευματική καί κοσμική διάσταση τοῦ ἄκρως χαρμοσύνου αὐτοῦ γεγονότος καί νά ἀποτελέσουν τήν μετάβαση ἀπό τήν ἐκκλησιαστική στήν οἰκογενειακή - κοινωνική φάση τῆς γαμήλιας γιορτῆς. Ἡ Ἐκκλησία ποτέ δέν ἦταν δυαρχική. Τόν Μανιχαϊσμό καταδίκασε ὡς αἵρεση. Ἀρκεῖ ὅλα νά ἀρχίζουν ἀπό τόν Θεό, νά γίνονται ὡς κατ' ἐνώπιον Θεοῦ καί νά τελειώνουν ἐν Θεῷ.

* * *

Ὁ γάμος εἶπαμε ὅτι εἶναι μιά ἑορτή. Ὅπως ὅλες οἱ ἑορτές ἔχει τήν ἀπόδοσή της τήν ὀγδόη ἡμέρα. Ἑορτασμός ὀκταήμερος, πού ἀπαντᾷ καί στά παράλληλα μυστήρια καί στίς σημαντικές γιά τόν βίο τοῦ ἀνθρώπου ἱερές τελετές: βάπτισμα (ἀπολουσις), μοναχικό σχῆμα (ἀποκουκουλισμός), ἀκόμα καί στήν νεκρώσιμη ἀκολουθία (ἐνάτα). Κατά τήν παλαιά τάξη οἱ νεογύμοι συνοδεύονταν μέ ψαλμωδίες στό σπίτι, ὅπου ἐγίνετο ἡ εὐλογία τοῦ παστοῦ («εὐχή ἐπιθαλάμιος» ἢ «εὐχή θαλάμου»). Τήν ὀγδόη ἡμέρα προβλέπεται ἀπό τό ἐν χρήσει εὐχολόγιο ἢ «Εὐχή (δύο εὐχές) ἐπί λύσιν στεφάνων» ἢ κατὰ τά χειρόγραφα

«εἰς λύσιν παστοῦ», «εἰς λύσιν στεφάνων», «εἰς τό συστεῖλαι τά στέφανα», «εἰς ἔπαρσιν στεφάνων» ἢ μονολεκτικά «Τά παστολύσια». Οἱ εὐχές διαβάζονταν στό ναό, ὅπου γιά πρώτη φορά ἔκαναν τήν δημόσια μετά τόν γάμο ἐμφάνισή τους οἱ νεόνυμφοι. Ἡ μετάβαση ἐν πομπῇ στό σπίτι καί οἱ εὐχές τῶν παστολυσίων ἔχουν μᾶλλον ἀπρακτήσει ἢ τηροῦνται μόνο κατά τόπους. Ἦσ γίνεται ὅ,τι ἰσχύει κατά τόπους. Μερικοί ἱερεῖς συνηθίζουν νά ἐπισυνάπτουν τίς δύο εὐχές στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου, ὅπως περίπου γίνεται μέ τήν ἀπόλυση τῶν νεοφωτίστων. Τό ἔθος φαίνεται πώς εἶναι ἀρκετά παλαιό, ἀφοῦ ἤδη ἀπαντᾷ στόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης. Πρόκειται βέβαια γιά τυποποίηση, πού ἂν δέν ὑφίσταται ἐξ ἔθους δέν ἔχει λόγο νά εἰσαχθεῖ.

Ἀπό ὅ,τι θυμᾶμαι, παλαιοί ἀλληλοδίδακτοι ἱερεῖς ἐφήρμοζαν τήν ἐξῆς τάξη: μετά τήν εὐχή «Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό ἅγιον Πνεῦμα...» δέν ἔκαναν ἀπόλυση, ἀλλ' ἐπακολουθοῦσε ὁ ἀσπασμός τῶν στεφάνων, ἐνῶ ψαλλόταν τό πρῶτο θεοτοκίο τοῦ πλ. α' ἤχου «Ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ...». Μετά τόν ἀσπασμό διάβαζαν τίς δύο εὐχές εἰς λύσιν στεφάνων καί ἔκαναν ἀπόλυση. Ἄλλοι ὀδηγοῦσαν στεφανωμένους τούς νεονύμφους στό σπίτι ψάλλοντας πάλι θεομνηστικά τροπάρια, τά πρῶτα τῶν ἤχων, καί ἐκεῖ διάβαζαν τίς εὐχές τῶν παστολυσίων, ἀναλάμβαναν τούς στεφάνους καί ἔκαναν ἀπόλυση. Συνηθέστερα ὅμως ἔκαναν στό σπίτι μόνο ἀπόλυση καί τίς εὐχές «εἰς λύσιν στεφάνων» διάβαζαν μετά τό τέλος τῆς θείας λειτουργίας στό ναό τήν πρώτη μετά τόν γάμο Κυριακή, τήν ὀγδόη δηλαδή ἡμέρα –οἱ γάμοι τότε γίνονταν συνηθέστατα τό ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς. Δέν φαίνεται νά ὑπῆρχε ὁμόφωνη παράδοση, ἀφοῦ καί στά χειρόγραφα συναντοῦμε σχεδόν ὅλες αὐτές τίς παραλλαγές.

* * *

Εἶπαμε ὅτι κατά τόν ἀσπασμό τῶν στεφάνων καί κατά τήν μετάβαση στόν οἶκο ψάλλονταν τά θεομνηστικά τροπάρια. Ὁ συνειρμός εἶναι προφανής. Ἡ Παναγία εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν

τιμωμένη καί ὑμνουμένη Μητέρα τοῦ Χριστοῦ, ἡ Νέα Εὐα, ἡ προστάτρια τῶν οἰκογενειακῶν μας ἐστιῶν. Τήν εἴσοδο τῶν τροπαρίων τῆς στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου δέν προκάλεσαν ὅμως τόσο θεωρητικοί λόγοι ὅσο πρακτικές ἀνάγκες. Γιά ἓνα λαό πού εἶναι ἐθισμένος στό νά ψάλλει στίς λατρευτικές του συνάξεις, ἀκόμη καί ἐκτός αὐτῶν, ἦταν ἐμφανής καί τρόπον τινά ἐπιτακτική ἡ ἔλλειψη ὕμνων, πού νά πλαισιώνουν ἓνα τόσο μάλιστα χαρούμενο γεγονός καί μιά πανηγυρική ἱεροτελεστία, ὅπως ὁ γάμος. Γιά τό γάμο δέν ὑπῆρχε παραδοσιακή παλαιά ὑμνογραφία, προφανῶς γιατί αὐτή καθ' αὐτήν ἡ γαμήλια τελετή δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποτελέσει πηγή ἐμπνεύσεως γιά τοὺς κατά τό πλεῖστον, ἄν μή καί ἀποκλειστικά, μοναχοὺς ὑμνογράφους. Τό μόνο τροπάριο, πού ἀφορᾷ στόν γάμο, ἀπό τά χιλιάδες τροπάρια καί ὀγκῶδεις τόμους τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς ἱερῆς μας ὑμνογραφίας, εἶναι ἐκεῖνο τό τροπάριο τῆς θ' ὠδῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, πού, ὅσοι πασχίζουν νά δείξουν τήν θέση τῶν ἀξιῶν τοῦ γάμου στήν ὀρθόδοξη λατρεία, ἐπιστρατεύουν εὐκαίρως καί ἐνίστε ἀκαίρως:

«Ὁ γάμος μέν τίμιος,* ἡ κοίτη δέ ἀμίαντος* ἀμφοτέρα γάρ* Χριστός προηυλόγησε* σαρκί ἐστιώμενος* ἐν τῆς Κανᾶ τῷ γάμῳ,* τό ὕδωρ οἶνον ἐκτελῶν* καί δεικνύων πρῶτον θαῦμα,* ἵνα σύ μετατεθῆς, ὦ ψυχή».

Τά πρῶτα τροπάρια, πού κλήθηκαν νά συμπληρώσουν τό κενό, ἦταν τά τρία τροπάρια τοῦ ἱεροῦ χοροῦ, ἀπό δάνειο ἀπό τήν ἀντίστοιχη περίπτωση τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν. Καί τό μέν πρῶτο, θεομυθικός εἰρμός τῆς θ' ὠδῆς τοῦ πλ. α' ἤχου («Ἦσαῖα χόρευε...»), ἔχει τό «ἔσχεν ἐν γαστρί καί ἔτεκεν υἱόν τόν Ἐμμανουήλ», πρόληψη γιά τά εὐκτέα ἐπακολουθήματα τῆς συζυγικῆς σχέσεως. Εἶναι πάντως εὐρυθμο καί χαρμόσυνο τροπάριο, ψαλλόμενο μάλιστα σέ ἤχο, πού «εἰς τά πολλά καί χορεύει εὐθύθμως», κατά τό ἱαμβικό δίστιχο τῆς Παρακλητικῆς. Ἀλλ' ἐκεῖνο πού τό εἴλκυσε καί στίς δύο περιπτώσεις τοῦ ἱεροῦ χοροῦ (χειροτονιῶν-γάμου) καί τό προέταξε τῶν τριῶν,

ἂν καί θεοτοκίο, στήν ἀκολουθία τοῦ γάμου (στήν χειροτονία βρίσκονται στήν σωστή σειρά: μαρτυρικό, τριαδικό, θεοτοκίο) ἦταν περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο ἢ ἀρκτική του φράση «Ἡσαΐα χόρευε...». Ἀπέκτησε δέ τόση «λαϊκή βάση» ἢ χρήση τοῦ τροπαρίου, πού «χορός τοῦ Ἡσαΐα» ἔφθασε νά εἶναι συνώνυμος μέ τό «γάμος». Τά ἄλλα δύο, πού μόνα μαρτυροῦνται ἀπό τόν ἅγιο Συμεών καί ἀπό πολλά χειρόγραφα, ἀποτελοῦν ἀπ' εὐθείας δάνειο ἀπό τόν ἱερό χορό τῆς χειροτονίας, πού γίνεται γύρω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα, τόν τάφο-τρόπαιο τῶν μαρτύρων (βλέπε: «Ἅγιοι μάρτυρες...» στό πρῶτο καί «μαρτύρων ἀγαλλίαμα» στό δεύτερο). Ἡ πράξη ὅμως ἦταν καί ἐδῶ κυμαινομένη, ὅπως βλέπουμε ἀπό τά χειρόγραφα. Ἄλλοι ἔλεγαν μόνο τό «Ἡσαΐα χόρευε...», ἄλλοι μόνο τό «Ἅγιοι μάρτυρες...», ἅπαξ ἢ τρίς, ἄλλοι τά δύο τελευταῖα, ἄλλοι προσέθεταν καί τό «Ἐπί σοί χαίρει, κεχαριτωμένη...». Χαρακτηριστική τῆς ποικιλίας πού ὑπῆρχε στήν πράξη εἶναι ἡ διάταξη τοῦ κώδικος Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 663 τοῦ ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰῶνος: «Καί εἰσοδεύει αὐτούς (τούς νεονύμφους) τρίτον ψάλλοντος τοῦ λαοῦ μετά τοῦ ἱερέως· “Ἡσαΐα χόρευε, ἡ παρθένος”. Οἱ πολλοί δέ οὐ τοῦτο ἀλλά τό “Ἅγιοι μάρτυρες” ψάλλουσι».

Στά χειρόγραφα καί ἐν μέρει καί στήν παλαιότερα καί τήν σημερινή κατά τόπους πράξη ἀπαντοῦν καί ἄλλα θεομητορικά τροπάρια ἐκτός ἀπό τό «Ἄξιόν ἐστιν...», γιά τό ὁποῖο κάναμε λόγο στήν ἀρχή, τό «Ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ...», τά πρῶτα θεοτοκία τῶν ὀκτώ ἤχων καί τό «Ἐπί σοί χαίρει, κεχαριτωμένη...». Ἔτσι συναντοῦμε τό «Τήν ὠραιότητα τῆς παρθενίας σου...», τό «Ὁ μήτραν παρθενικήν ἀγίας τῷ τόκῳ σου...», τό «Ὁ καθαρῶτατος ναός τοῦ Σωτῆρος...», ὠραῖα καθ' ἑαυτά τροπάρια, γραμμένα ἀπό ἐμπνευσμένους ἀνθρώπους, γιά ἄλλο ὅμως σκοπό. Ἡ χρήση τους στόν γάμο εἶναι ὁμολογουμένως ἄκαιρη, προκαλεῖ δ' ἐπί πλέον καί τά σ' ὄλους γνωστά εἰρωνικά σχόλια. Οἱ ἄνθρωποι τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἦταν πιό ἀπλοί καί ἀπονήρευτοι. Καλύτερο, νομίζω, εἶναι νά ἀποφεύγονται καί τά

τροπάρια γιά νά ἀποφεύγονται καί τά σχόλια, πού ὑποδαυλίζονται ἀπό τά τροπάρια.

Γιά τό κοντάκιο καί τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου μιλήσαμε σέ ἄλλη συνάφεια.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου στήν σημερινή της μορφή διατήρησε τήν ἀρχαία ἐνοριακή ἀσματική παράδοση καί λιτότητα. Ἔχει ψαλμωδία, πού ἐξασφαλίζει τήν συμμετοχή τοῦ λαοῦ καί διακοσμεῖ ἐπαρκῶς καί ἐπαξίως τήν πανηγυρική ἀκολουθία. Εἶναι ὅμως αὐτά ἄλλου γένους, τῆς ἀσματικῆς ψαλμωδίας, πού ἔχει σήμερα περιορισθεῖ καί ἀτροφήσει. Δέν λέγω μόνο γιά τά «Ἀμήν», τά «Κύριε, ἐλέησον», «Παράσχου, Κύριε», «Καί τῷ πνεύματί σου» καί «Σοί, Κύριε», πού οὕτως ἢ ἄλλως λέγονται ἀπαντητικά καί λίγο μελωδικά. Ἀλλά γιά τόν θαυμάσιο εἰσοδικό ψαλμό (ρκζ) μέ τό δοξολογικό ἐφύμνιό του «Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι», γιά τόν στίχο «Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξη καί τιμῆ στεφάνωσον αὐτούς», πού ψαλλόταν ἀρχικά ὡς προκείμενος στίχος τοῦ ἀπιθάνου ὠραιότητος καί περιεχομένου π' ψαλμοῦ («Κύριε, ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς θαυμαστόν τό ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῆ...») πού ἐστιχολογεῖτο ὀλόκληρος, γιά τό βασιλικό προκείμενο τοῦ ἀποστόλου «Ἔθηκας ἐπί τήν κεφαλὴν αὐτῶν στεφάνους ἐκ λίθων τιμίων», πού ἀρχικά ψαλλόταν κατά τήν στιχολογία ὅλου ἢ κατ' ἐκλογὴν στίχων ἀπό τόν κ' ψαλμό («Κύριε, ἐν τῇ δυνάμει σου εὐφρανθήσεται ὁ βασιλεύς...») καί τόν κοινωνικό στίχο «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι καί τό ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι», ἀποσπασμένο ἀπό τόν ριέ ψαλμό («Ἐπίστευσα, διό ἐλάλησα...»), πού κι αὐτός ἀρχικά ἐστιχολογεῖτο ὀλόκληρος. Θά μπορούσε μάλιστα νά καταρτισθεῖ μιά ἐκλογή στίχων ἀπό τούς ἀνωτέρω, καί ἀπό ἄλλους ψαλμούς, καταλλήλων γιά τήν περίστασι, πού νά φάλλεται κατά τόν ἀσπασμό –ἂν διατηρεῖται ἀκόμη– καί νά καλύπτεται ἡ ὀχλαγωγία πού συνήθως γίνεται τότε, σκοπό στόν ὁποῖον ἀπέβλεπε, ὅπως εἶναι προφανές, καί ἡ ψαλμωδία τῶν θεομπτορικῶν τροπαρίων.

Γιά τόν ἴδιο σκοπό ἔγινε μιά προσπάθεια ἀναζητήσεως

στήν παραδοσιακή μας ύμνογραφία τροπαρίων για τόν γάμο, πού ἀπαντοῦν σποραδικά σέ νεώτερα χειρόγραφα καί πού εἴτε ψάλλονταν ἀκριβῶς κατά τόν ἀσπασμό τῶν στεφάνων εἴτε καί σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἡ ἔρευνα ἀπέδωσε λίγα μὲν, ἀλλά ὄχι περισσότερα ἢ λιγότερα ἀπό ὅσα ἀπαιτεῖ ἡ περίστασις. Εἶναι ἀπλά προϊόντα, λαϊκῆς κυρίως εὐσεβείας, εὐκόλα στήν κατανόηση καί στήν ψαλμωδία. Θά τά βρεῖτε στίς ὑπ' ἀριθμ. 409 καί 545 «Ἀπαντήσεις» τοῦ περιοδικοῦ «Ὁ Ἐφημέριος». Ἐξί εἶναι κατά τό «Οἶκος τοῦ Ἐφραθά», τέσσερα σέ ἦχο πλ. α', ἓνα ἰδιόμελο στόν ἴδιο ἦχο «Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας γάμος ἐγένετο παρόντος τοῦ Κυρίου...», τέσσερα ὁμοίως μεγαλυνάρια σέ ἦχο πλ. δ' κατά τό «Τήν τιμιωτέραν» καί τρία καθίσματα σέ ἦχο α' κατά τό «Τόν τάφον σου, Σωτήρ». Τά ἑπτὰ τελευταῖα εἶναι μᾶλλον ἔργα Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου.

Πρὶν ἀπό λίγα χρόνια ἓνας ἱατρός, χαρισματοῦχος ὕμνογράφος καί σήμερα ἱερεὺς, συνέθεσε μιά ὠραία καί ἐμπνευσμένη πλήρη ἀκολουθία γιά τόν γάμο, ἀκολουθώντας τά πρότυπα τῆς μοναχικῆς ἐορταστικῆς ἀκολουθίας, μέ μεγάλο ἐσπερινό –στιχηρά, λιτή καί ἀπόστιχα– καί πλήρη ὄρθρο, κατά τόν τύπο ἀγρυπνίας. Τήν ἔστειλε στήν Ἱερά Σύνοδο γιά ἐγκριση, ἀλλά δέν γνωρίζω τήν περαιτέρω τύχη της. «Οἶνος νέος σέ ἀσκούς παλαιούς» ἢ μᾶλλον ἀκατάλληλους. Δέν συνταιριάζουν πράγματα ἀλλότρια· ἄλλο γάμος καί ἄλλο μοναστηριακή ἀγρυπνία καί ἀκολουθία, πού μπορεῖ μὲν καί πρέπει νά θέλγει τούς εὐσεβεῖς χριστιανούς, ἀλλά στόν καιρό της. «Τοῖς πᾶσι χρόνος καί καιρός τῷ παντί πράγματι ὑπό τόν οὐρανόν... καιρός τοῦ κόψασθαι καί καιρός τοῦ ὀρχήσασθαι» (Ἐκκλυσ. γ' 1-4).

* * *

Στίς ἡμέρες μας γίνεται λόγος γιά τέλεση γάμου μέσα στά πλαίσια τῆς θείας λειτουργίας καί ἔχουν τελεσθεῖ γάμοι ἀπό ἐπισκόπους καί ἱερεῖς σέ συνδυασμό μέ τήν θεία λειτουργία. Ἀπό τήν ἱστορικο-τελετουργική ἐπισκόπηση, πού ὡς τώρα κάμαμε, μᾶς δόθηκε πολλές φορές ἀφορμή νά ἀναφερθοῦμε παρεμπιπτόντως στό θέμα αὐτό. Ἡ τάσις αὐτή προφανῶς ὀφεί-

λεται σέ κάποια ώρίμανση τῆς θεολογικῆς - εὐχαριστιακῆς συνειδήσεως τῶν πιστῶν, ἀκόμη καί στίς προηγηθεῖσες ἱστορικο-λειτουργικέσ μελέτες, πού ἔδειξαν ποιά ἦταν ἡ ἀρχαία πράξη καί τόν ἀδιαμφισβήτητο σύνδεσμο λειτουργίας καί τελεσιουργίας τοῦ γάμου καί τῶν λοιπῶν μυστηρίων. Πρόσφατα ἡ ἀκαδημαϊκή θεολογία ἔδωσε τό παρόν μέ δύο ἐπί διδακτορία ἀξιολογώτατες διατριβές, τοῦ Σέρβου θεολόγου Nenad Milóσεβιτς (Ἡ θεία λειτουργία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας - Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετά τῆς θείας εὐχαριστίας, Θεσσαλονίκη 1995) καί τοῦ Παναγιώτου Σκαλιτζῆ (Γάμος καί θεία λειτουργία. Συμβολή στήν ἱστορία καί τή θεολογία τῆς λατρείας, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1998). Πρωτοπόρος στάθηκε ὁ μακαριστός καθηγητής Παναγιώτης Τρεμπέλας, πού σέ μία σύντομη, ἀλλά περιεκτική, μελέτη του ἐντόπισε τόν θεολογικό καί ἱστορικό σύνδεσμο τῆς τελεσιουργίας τῶν μυστηρίων καί τοῦ γάμου στά πλαίσια τῆς θείας λειτουργίας (Ἡ θεία Εὐχαριστία κατά τήν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τά ἄλλα μυστήρια καί μυστηριοειδεῖς τελετάς, ἐν Ἀθήναις 1958). Στήν ἐκδοσὴ μάλιστα τοῦ «Ἀρχιερατικοῦ» ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περιελήφθη καί σχετική διάταξη τελέσεως γάμου ἐντὸς τῆς θείας λειτουργίας.

Δέν θά ἐπεκταθοῦμε στό θέμα αὐτό, πού ἀσφαλῶς εἶναι θέμα τοῦ μέλλοντος. Σημειώνουμε μόνο μερικέσ βασικέσ παρατηρήσεισ:

1. Κατ' ἀρχήν, ὑπὸ τίς σημερινέσ μάλιστα ἐκκοσμηκευμένεσ συνθῆκεσ, δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος γενικεύσεως τοῦ τρόπου αὐτοῦ τελεσιουργίας τοῦ γάμου. Οἱ ἀρνητικοί παράγοντεσ, πού ἐπέφεραν τόν χωρισμό τῶν δύο μυστηρίων, ὑφίστανται ἀκόμη καί ἴσως εἶναι καί πῶ ἐντονοί. Κανείς ὅμως δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ σέ εὐσεβεῖσ νεονύμφουσ, ὅταν ζητήσουσ τήν ἐφαρμογή τῆς ἀκριβείας καί ὄχι τῆσ κατ' οἰκονομίαν πράξεωσ.

2. Ἀπαραίτητοσ ὅροσ τελέσεωσ τοῦ γάμου ἐντὸς τῆσ θείας λειτουργίας εἶναι ἡ συμμετοχή, τουλάχιστον τῶν νεονύμφων,

στήν κοινωνία τῶν ἁγίων μυστηρίων. Ἴσως θά εἶναι παρωδία χωρίς νόημα.

3. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὀρθῆς τάξεως συνδέσεως, ἢ μᾶλλον ἐπανασυνδέσεως, γάμου - λειτουργίας θέλει γνώση καί τόλμη. Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου, μετά τήν ἀποδέσμευσή της ἀπό τήν θεία λειτουργία, δέχθηκε προσθήκας γιά νά ἐπιβιώσει αὐτοτελῶς. Συγκόλλησέ τους ὅπως ἔχουν θά δημιουργήσει μιὰ μακρά, κουραστική καί μή βιώσιμη ἀκολουθία. Αὐτό γίνεται στό «Ἀρχιερατικόν».

Ἡ πορεία εἶναι σχετικῶς ἀπλή:

Εἰσοδικό (ἀπό τόν νάρθηκα ἢ τό κάτω μέρος τοῦ ναοῦ, ὅπου τελέσθηκε ὁ ἄρραβών)· ψαλμός ρκζ

«Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...»

Τά εἰρηνικά - Ἐκφώνησις· «Ὅτι πρέπει...»

Ἡ τρίτη εὐχή τοῦ γάμου («Ὁ Θεός ὁ ἅγιος...»)

Στέψη – «Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξη καί τιμῆ...»

«Τοῦ Κυρίου δεπθῶμεν», «Ὅτι ἅγιος...»

Τρισάγιο

Ἀπόστολος - Εὐαγγέλιο

Ἐκτενής

Εὐχή «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίᾳ σου οἰκονομία...»

Τά κατηχούμενα

Οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν – «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου...»

Καί ἐφεξῆς ἡ θεία λειτουργία.

Μετά τήν ὀπισθάμβωνο, ἡ εὐλογία τοῦ κοινοῦ ποτηρίου καί τά λοιπά τοῦ γάμου μέχρι καί τῆς εὐχῆς «Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό ἅγιον Πνεῦμα...» συμπεριλαμβανομένης.

«Εἶπ τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...»

Καί ἀπόλυσις.

* * *

Φθάσαμε στό τέλος τῆς διαπραγματεύσεώς μας. Ἔγινε φανερό, νομίζω, ὅτι ἡ ἱστορικο-λειτουργική ἀναδρομή δέν γίνεται «ἱστορίας χάριν», ἔτσι γιά νά ἱκανοποιήσει τήν περιέρ-

γεια ἢ τὴν φιλομάθειά μας. Ἀναδρομή στὴν ἱστορία τῶν λειτουργικῶν τύπων καὶ μελέτη τους σημαίνει ἐπίγνωση τῆς παραδόσεως, πάνω στὴν ὁποία καὶ μόνο στηρίζονται οἱ λειτουργικὲς μορφές, καὶ ἀπὸ αὐτὴ νοηματοδοτοῦνται οἱ λατρευτικοὶ τύποι. Ἔτσι αἰσθάνεται κανεὶς καὶ τὸν ρόλο του ὡς φορέως καὶ συνεχιστοῦ τῆς παραδόσεως, μύστου καὶ μυσταγωγῶ.

Καὶ μιά καὶ ὁ λόγος περὶ ἱερολογίας τοῦ γάμου. Εἶναι γεγονός ὅτι αὐτὴ παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα. Ἐντοπίσαμε καὶ σχολιάσαμε μερικά. Ἄλλων ἢ λύση ἀπόκειται στὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Τῶν περισσοτέρων ὅμως ἢ λύση βρίσκεται στὰ χέρια τῶν ἱερέων. Ἡ ὀρθή, ἀκριβὴς καὶ ἐν ἐπιγνώσει καὶ φόβῳ Θεοῦ καὶ πνευματικῇ χαρᾷ καὶ εὐφροσύνῃ, ὅπως ἀρμόζει στὸν χαρακτήρα τοῦ μυστηρίου, τέλεσή της μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντίβαρο καὶ τὸν καταλύτη στὴν τάση ἐκκοσμικεύσεως, πού ἀποτελεῖ τὴν ἐποχιακὴ ἀσθένεια τῶν καιρῶν μας. Παλαιότερα ἢ ἐκκλησιαστικὴ πράξη πάλευε μέ δεισιδαιμονίες καὶ προλήψεις πού μάστιζαν τὸν ἀκατήχτητο καὶ ἀγράμματο λαό μας, ἢ μέ λαϊκὰ ἔθιμα πού διαπόμπευαν καὶ διέσυραν τὴν σοβαρότητα τοῦ μυστηρίου. Ὅλοι προλάβουμε τὸ γράψιμο τῶν ὀνομάτων στὰ παπούτσια τῆς νύφης, τὸν φόβο νὰ μὴν ἴδει ἢ μιά νύφη τὴν ἄλλη, τίς μαντεῖες μέ τὸ χύσιμο στό δάπεδο τοῦ ναοῦ τοῦ κρασιοῦ τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, τὸ πάτημα τοῦ ποδιοῦ τοῦ γαμπροῦ ἀπὸ τῆ νύφης, τὸν ραντισμό μέ τεράστια κουφέτα καὶ κέρματα κατὰ τὸν χορό τοῦ Ἡσαΐα, τὸν ξυλοδαρμό τοῦ γαμπροῦ κατὰ τὸν ἀσπασμό καὶ τὰ ὅμοια. Λίγο βαρβαρικά, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς ἀπλοϊκὰ καὶ ἀνώδυνα. Σήμερα κινδυνεύουμε ἀπὸ τὴν πολυτέλεια, τὸν ἐπιδεικτισμό, τὰ λουλούδια, τὰ νῆματα, τοὺς προβολεῖς, τοὺς φωτογράφους καὶ τὰ ὅμοια. Τὰ πρῶτα, πέρασαν ἢ ἀτονοῦν βαθμηδόν μέ τὸν ἐκπολιτισμό τῆς κοινωνίας μας καὶ τὴν ἀνοδο τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ. Τὰ δευτέρω εἰσβάλλουν μέ τὸν ἐξευρωπαϊσμό μας. Ἐπηρεάζουν δέ καὶ ἐσωτερικὰ τὴν λειτουργικὴ μας πράξη καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ περισσότερο ἐπικίνδυνο. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἐλέγχει πιά

τήν κατάσταση, αλλά άνέχεται, ἢ, ἄς εἰπῶ τόν βαρῦ λόγο, «συσχηματίζεται» ἢ καί «συνευδοκεῖ». Μακάρι νά λέγω ὑπερβολές. Ἄλλά δέν ἔχετε παρά νά κάνετε ἕνα τέστ. Πηγαίνετε σ' ἕναν «ἐπίσημο» ἢ μή ἐπίσημο γάμο σέ μιά πόλη καί θαυμάστε τήν πολυτέλεια, τούς ἐπιδεικτικούς στολισμούς τοῦ ναοῦ, τά ἐκτυφλωτικά φῶτα, τίς καντάδες τοῦ χοροῦ, τήν ἀστραπιαία διεξαγωγή τοῦ μυστηρίου σέ χρόνο ρεκόρ ἑνός τετάρτου ἢ εἴκοσι λεπτῶν τῆς ὥρας, τίς λειτουργικές ἀτασθαλίες καί τά ἄκριτα καί ἀσεβή ἄλματα στίς εὐχές, στόν θεατρinισμό τῶν λειτουργικῶν πράξεων. Ἄλλως τε «μᾶς βλέπει» ἢ κάμερα.

Κλείνοντας διαβάζω ἀπόσπασμα ἀπό ἕνα προσωπικό γράμμα. Μοῦ τό γράφει (12.2.97) ἕνας γέρον εὐλαβέστατος ἱερομόναχος, ἀπλοῦς, ταπεινός καί ἀρκετά ἰδιόρρυθμος, φτωχός καί ρακένδυτος, πού ἐμπαίζει τόν διάβολο σάν τούς ἁγίους τούς διά Χριστόν σαλοῦς. Ἄκουστε τόν πόνο τῆς ψυχῆς του, μὴν ἐνεργήσετε ὅμως ὅπως ἐνεργεῖ αὐτός. Ἡ γλώσσα του εἶναι πολύ σκληρή καί οἱ ἀντιδράσεις του ἀνάλογες. Γράφει:

«Αὐτοί οἱ θεομπέκται καί ἀσυνείδητοι ἱερεῖς τῆς Ἰεζάβελ. Εἰς τάς πόλεις κανεῖς δέν κάμει λειτουργίαν ἢ μυστήριον ὀλόκληρον... Κουρεύουν τά ἄχραντα μυστήρια... Εἰς γάμον μίαν φοράν ξεφόρεσα καί διαμαρτυρόμενος ἐν μέσῳ πλήθους ἔφυγον. Ἄλλην ἀκόμη μίαν φοράν τούς ἔδιωξα καί ἀπ' τήν ἀρχήν ἄρχισα. Δι' αὐτό ὁ κόσμος καταρρέει, ἐπειδή εἶναι ἄμοιροι θείας χάριτος... Οἱ πάλοι ἀγράμματοι ἱερεῖς δέν ἄφηναν οὔτε ἕνα γράμμα καί τώρα, οἱ μέ δύο πτυχία ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης, τά μισά τά ἀφήνουν. Διά τοῦτο ὁ κόσμος ἀγρίεψε, ἀφηνιάσθη καί γέμισε ὁ κόσμος ἀνάκτορα τοῦ διαβόλου διά νά τόν λατρεύουν ἕως λίαν πρωΐας».

Ἄκούσατε μέ ταπείνωση τήν, τρόπον τινά, αὐτοκριτική τῆς ἱερατικῆς λειτουργικῆς διακονίας ἀπό τό στόμα ἑνός νέου Ἠλία Θεσβίτου. Εἶναι ἴσως ὑπερβολικός, ὅπως καί ὁ προφήτης Ἠλίας, πού «ζηλῶν ἐζήλωκε τῷ Κυρίῳ παντοκράτορι» (Γ' Βασ. ιθ' 14). Δέν «ὑπολείπεται» ἀσφαλῶς αὐτός «μονώτατος». Ὑπάρχουν στόν Ἰσραήλ τοῦ ἱεροῦ κλήρου «ἐπτά χιλιάδες

ἀνδρῶν, πάντα γόνατα, ἃ οὐκ ὤκλασαν γόνυ» στόν σύγχρονο «Βάαλ» (Γ' Βασ. ιθ' 18), τῆς ρουτίνας, τῆς νευρωτικῆς ταχύτητας, τῆς ἀδιαφορίας, τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ καί τῆς ἐκκοσμικεύσεως.

Ὁ ἱερεὺς δέν εἶναι τό πᾶν στήν θεία λατρεία καί στήν ἱερολογία τοῦ γάμου. Εἶναι ὅμως τό κύριο καί ἄμεσα ὑπεύθυνο πρόσωπο γιά τά πάντα. Ὁ βασικός τελεουργός, ὁ «μύστις», ὁ «μυσταγωγός» καί κατ' ἀναλογίαν, ὁ «νυμφαγωγός», πού ἐπέχει τόν τόπο τοῦ πρώτου καί αἰωνίου νυμφαγωγοῦ, τοῦ Θεοῦ καί Πατρός. Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου εἶναι «καλή», ἂν «καλῶς γίνεται». Αὐτό δέ ἐξαρτᾶται κατά μέγα μέρος, ἂν μή ἀποκλειστικά, ἀπό τήν εὐλάβεια, τήν γνώση, τήν ἀκρίβεια καί τήν ἐν φόβῳ Θεοῦ καί ἀγάπῃ λειτουργική διακονία τοῦ ἱερέως.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τό «ἐπίμετρο» αὐτό περιλαμβάνει:

Α'. Μιά σειρά δεκαοκτώ τροπαρίων εἰδικῶν γιά τόν γάμο, γιά τά ὁποῖα ἔγινε λόγος ἀνωτέρω.

Β'. Ἐκλογή καταλλήλων γιά τήν περίσταση στίχων ἀπό τοὺς Ψαλμούς, διηρημένους σέ ὀκτώ ἐνότιες, κατά τόν τύπο τῶν ἐκλογῶν πού ψάλλονται στίς ἀγρυπνίες τῶν ἑορτῶν μετά τόν πολυέλεο, γιά εὐκαιρη χρήση.

Γ. Διάγραμμα τελέσεως γάμου στά πλαίσια τῆς θείας λειτουργίας, γιά τό ὁποῖο ἔγινε ἐπίσης λόγος στήν παρούσα καί σέ ἄλλες εἰσηγήσεις στό Συνέδριο αὐτό.

Α'

ΤΡΟΠΑΡΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

1. Ἦχος β'. Οἶκος τοῦ Ἐφραθᾶ

Ἅγιος ὁ Πατήρ,* ἅγιος εἶ ὁ Λόγος, καί τό Πνεῦμα,* Τριάς ἢ παναγία,* τόν γάμον νῦν εὐλόγησον.

Βλέπον νῦν εἰς λαόν* βοῶντα, Θεοτόκε,* καί δέξαι τās δεήσεις* εὐλόγησον τόν γάμον* τόν τῆδε, ᾧ πανύμνητε.

Γάμον τόν τῆδε νῦν,* ἀρχάγγελοι Κυρίου,* Μιχαήλ Γαβριήλ τε,* ἐξ ὕψους ἐποφθέντες* αὐτόν περιφρουρήσατε.

Δέξαι, ᾧ Βαπτιστά* καί Πρόδρομε Κυρίου,* λιτάς τῶν ἱερέων* καί γάμον νῦν τόν τῆδε* εὐλόγησον, πανάγιε.

Εὐχαῖς τῶν ἱερῶν* καί θείων ἀποστόλων,* Υἱέ Θεοῦ καί Λόγε,* ὡς ἐν Κανᾶ τόν γάμον* καί τοῦτον νῦν εὐλόγησον.

Ζωήν εἰρηνικήν* καί μακρόβιον γῆρας* τοῖς δούλοις σου παράσχου* τοῖς ἄρτι νεονύμφοις,* πανάγιε Νικόλαε.

2. Τροπάρια. Ἦχος πλ. α'

Τοῦ ἱερέως δεχθῆναι τήν ἱκεσίαν* κατά χρέος τό θεῖον ἐκδυσωποῦμεν,* συνερχομένου τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας* Υἱέ Θεοῦ, εὐλόγησον τοὺς νυμφίους,* ἵνα πάντες χαρῶμεν* καί δοξάσωμεν τόν σωτῆρα Κύριον.

Ὁ Θεός, ὁ τόν γάμον* συσπλάμενος τοῖς ἀνθρώποις* καί ἐν αὐτῷ ὑποδείξας* τήν τοῦ γάμου παιδοποιΐαν,* αὐτός καί νῦν τοὺς νυμφίους* κέλευσον εὐλογηθῆναι τῇ χειρὶ σου,* ἵνα πάντες χαρῶμεν* καί δοξάσωμεν τόν σωτῆρα Κύριον.

Ὁ Θεός, ὁ τῆς Ἄννης* προσδεξάμενος τὰς δεήσεις* καί χαρισάμενος αὐτῇ* Σαμουήλ εἰς παραμυθίαν,* αὐτός καί νῦν τῇ χειρὶ σου* κέλευσον εὐλογηθῆναι τόν γάμον τοῦτον,* ἵνα πάντες χαρῶμεν* καί δοξάσωμεν τόν σωτῆρα Κύριον.

Ὁ ἐν Κανᾷ Γαλιλαίας* εὐλογήσας Θεός τόν γάμον* καί τό ὕδωρ εἰς οἶνον* τῇ δυνάμει σου ἁγιάσας,* αὐτός καί νῦν οἰκεία παλάμη* κέλευσον εὐλογηθῆναι τόν γάμον τοῦτον,* ἵνα πάντες χαρῶμεν* καί δοξάσωμεν τόν σωτῆρα Κύριον.

3. Ἰδιόμελον. Ἦχος πλ. α'

Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας* γάμος ἐγένετο παρόντος τοῦ Κυρίου.* Ἔφη ἡ ἄμεμπτος πρὸς τόν Σωτῆρα.* Οἶνον οὐκ ἔχουσι.* Στραφεῖσα δέ λέγει τοῖς διακόνοις.* Γεμίσατε τὰς ὑδρίας ὕδατος.* Οἱ δέ ἐποίησαν ὡς ἐκελεύθησαν.* Ὁ δέ φιλόστοργος καί παντοδύναμος Θεός πύλоргησε* καί τό ὕδωρ οἶνον ἐποίησεν.* Ὡ παραδόξου θαύματος* ὦ φρικτοῦ μυστηρίου* τίς δύναται ταῦτα ποιεῖν,* εἰ μὴ ὁ μόνος Κύριος καί Θεός Ἰσραήλ,* ὁ ὑπὸ τῶν χερουβείμ ἀνυμνούμενος* καί ὑπὸ τῶν σεραφίμ δοξαζόμενος* καί ὑπὸ πάσης κτίσεως δορυφορούμενος.* Μέγα σου τό ἔλεος* καί μεγάλη ἡ ἰσχὺς σου, φιλάνθρωπε,* καί μεγάλη ἡ δυνάμις σου* δόξα σοι.

4. Μεγαλυνάρια.

Ἦχος πλ. δ'. Τὴν τιμιωτέραν

Εὐλόγησον, Κύριε ὁ Θεός,* νεονύμφους τούτους,* ὡς εὐλόγησας Ἀβραάμ* καί τήν Σάρραν πάλαι,* Ἰσαάκ καί Ρεβέκκαν* καί ἐκ παντοίας βλάβης* αὐτοὺς περίσωζε.

Φύλαττε τοὺς δούλους σου, Ἰησοῦ,* τοὺς συζύγους τούτους* ἐν ἀγάπῃ εἰλικρινεῖ,* ψυχῆς ὁμονοίᾳ* καί πνεύματος εἰρήνῃ* καί βασιλείας θείας* τούτους ἀξίωσον.

Τίμιον τόν γάμον τοῦτον Χριστέ,* ἐν πᾶσι συντήρει* καί

ἀμίαντον καὶ ἀγνήν* φύλαπτε τὴν κοίτην* τῶν νῦν στεφανωθέντων* καὶ τέλους θεαρέστου* αὐτοὺς ἀξίωσον.

Χάρισαι, φιλάνθρωπε Ἰησοῦ,* νεονύμφοις τούτοις* εὐτυχίαν τῶν ἀγαθῶν* καὶ πολυτεκνίαν ὁμοῦ καὶ εὐτεκνίαν,* ἵνα σε μετὰ πρόθου* αἰεὶ δοξάζωσιν.

5. Καθίσματα.

Ἦχος α'. Τὸν τάφον σου, Σωτήρ

Εὐλόγησον, Χριστέ,* τὸ ἀνδρόγυνον τοῦτο* ἐξ ὕψους οὐρανοῦ,* ὡς εὐλόγησας πάλαι* δικαίους οὓς ἠγάπησας* καὶ προπάτορας ἅπαντας,* Ἀβραάμ ὁμοῦ* καὶ Ἰσαάκ, Ἰακώβ τε,* Σάρραν ἅμα τε* καὶ τὴν Ρεβέκκαν καὶ Λεῖαν,* ὡς μόνος φιλάνθρωπος.

Δόξα. Ὅμοιον

Δοξάσωμεν Χριστόν,* ἀδελφοί, ὁμοφώνως,* τὸν πάλαι ἐν Κανᾷ* Γαλιλαίας παρόντα* καὶ γάμον εὐλογήσαντα* καὶ θαυμάτων ποιήσαντα* τὸ προοίμιον* καὶ παραδόξως τὸ ὕδωρ* οἶνον δείξαντα* καὶ κεκλημένους τοῦ γάμου* ἐν τούτῳ εὐφράναντα.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον ὅμοιον

Παρθένε Μαριὰμ* ἡ ἀνύμφευτος νύμφη,* τὴν νύμφην τὴν καλὴν* ταύτην φύλαπτε, Κόρη,* ἐκ πάσης περιστάσεως* καὶ τὸν ταύτης ὁμόζυγον,* εὐτεκνίαν τε* χαριζομένη καὶ πᾶσαν* τὴν αὐτάρκειαν* τῶν ἀγαθῶν τοῦ Υἱοῦ σου* καὶ τέλος σωτήριον.

Β'

ΕΚΛΟΓΑΙ

ΕΚ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ ΤΟΥ ΔΑΥΪΔ

1. Ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν. Ἀλληλούϊα.

Κύριε, ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς θαυμαστόν τὸ ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῆ· ὅτι ἐπήρθη ἡ μεγαλοπρέπειά σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν (η' 2).

Τί ἐστὶν ἄνθρωπος, ὅτι μιμήσκη αὐτοῦ; ἢ υἱὸς ἀνθρώπου, ὅτι ἐπισκέπη αὐτόν; (ν' 5).

Ἐλάττωσας αὐτόν βραχὺ τι παρ' ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμῆ ἐστεφάνωσας αὐτόν καὶ κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου (ν' 6-7).

Πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα καὶ βόας ἀπάσας, ἔτι δέ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης, τὰ διαπορευόμενα τρίβους θαλασσῶν (ν' 7-9).

Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς· πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου, τερπνότητες ἐν τῇ δεξιᾷ σου εἰς τέλος (ιε' 11).

Θαυμάστωσον τὰ ἔλεη σου, ὁ σῶζων τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σέ ἐκ τῶν ἀνθεσθηκότων τῇ δεξιᾷ σου, φύλαξόν με Κύριε, ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ· ἐν σκέπη τῶν πτερυγῶν σου σκεπάσης με (ιστ' 7-8).

Ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχύς μου· Κύριος στερέωμά μου καὶ καταφυγή μου καὶ ῥύστης μου (ιζ' 2-3).

Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τό σκηνῶμα αὐτοῦ· καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ (ιη' 6).

Δώη σοι Κύριος κατὰ τὴν καρδίαν σου καὶ πᾶσαν τὴν βουλήν σου πληρώσαι (ιθ' 5).

Ἀγαλλιασόμεθα ἐν τῷ σωτηρίῳ σου καὶ ἐν ὀνόματι κυρίου Θεοῦ ἡμῶν μεγαλυνθησόμεθα (ιθ' 6).

2. Οὐκ ἐστέρησας αὐτόν. Ἀλληλούϊα

Τὴν ἐπιθυμίαν τῆς καρδίας αὐτοῦ ἔδωκας αὐτῷ καὶ τὴν θέλησιν τῶν χειλέων αὐτοῦ οὐκ ἐστέρησας αὐτόν (κ' 3).

Ὅτι προέφθασας αὐτόν ἐν εὐλογίαις χρησιότητος, ἔθηκας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου (κ' 4).

Ζωὴν ἠτήσατό σε, καὶ ἔδωκας αὐτῷ μακρότητα ἡμερῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος (κ' 5).

Μεγάλῃ ἡ δόξα αὐτοῦ ἐν τῷ σωτηρίῳ σου, δόξαν καὶ μεγαλοπρέπειαν ἐπιθήσεις ἐπ' αὐτόν (κ' 6).

Ὅτι δώσεις αὐτῷ εὐλογίαν εἰς αἰῶνα αἰῶνος, εὐφρανεῖς αὐτόν ἐν καρᾷ μετά τοῦ προσώπου σου (κ' 7).

Ἀναγγελήσεται τῷ Κυρίῳ γενεά ἡ ἐρχομένη, καί ἀναγγελοῦσι τήν δικαιοσύνην αὐτοῦ λαῷ τῷ τεθησομένῳ, ὃν ἐποίησεν ὁ Κύριος (κ' 31-32).

Ἡ δέ ψυχή μου ἀγαλλιάσεται ἐπὶ τῷ Κυρίῳ, τερφθήσεται ἐπὶ τῷ σωτηρίῳ αὐτοῦ (λδ' 9).

Ὡς ἐπλήθυνας τό ἔλεός σου, ὁ Θεός· οἱ δέ υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν σκέπη τῶν πτερόγων σου ἐλπιούσι (λε' 8).

Μεθυσθήσονται ἀπό πύπτου οἴκου σου, καί τόν χειμάρρον τῆς τρυφῆς σου ποτιεῖς αὐτούς (λε' 9).

Ὅτι παρά σοί πηγὴ ζωῆς, ἐν τῷ φωτί σου ὁψόμεθα φῶς (λε' 10).

3. Τά αἰτήματα τῆς καρδίας σου. Ἀλληλούϊα.

Ἐλπισον ἐπὶ Κύριον καί ποιεῖ χρησιότητα καί κατασκήνου τήν γῆν, καί ποιμανθήσῃ ἐπὶ τῷ πλούτῳ αὐτῆς· κατατρέψουσιν τοῦ Κυρίου, καί δώσει σοι τά αἰτήματα τῆς καρδίας σου (λς' 3-4).

Ὅλην τήν ἡμέρα ἐλεεῖ καί δανεῖζει ὁ δίκαιος, καί τό σπέρμα αὐτοῦ εἰς εὐλογίαν ἔσται (λς' 26).

Δίκαιοι δέ κληρονομήσουσι γῆν καί κατασκηνώσουσιν εἰς αἰῶνα αἰῶνος ἐπ' αὐτῆς (λς' 29).

Ἀπόδος μοι τήν ἀγαλλίασιν τοῦ σωτηρίου σου, καί πνεύματι ἠγεμονικῶ στήριξόν με (ν' 14).

Ἐγὼ δέ ὡσεὶ ἐλαία κατάκαρπος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ· ἤλπισα ἐπὶ τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἰς τόν αἰῶνα καί εἰς τόν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (να' 10).

Ὅτι ποτήριον ἐν χειρὶ Κυρίου οἴνου ἀκράτου πλήρες κεράσματος, καί ἐκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο, πλὴν ὁ τρυγίας αὐτοῦ οὐκ ἐξεκενώθη (οδ' 9).

Τά ἐλέη σου, Κύριε, εἰς τόν αἰῶνα ᾄσομαι, εἰς γενεάν καί γενεάν ἀπαγγελῶ τήν ἀλήθειάν σου ἐν τῷ στόματί μου (πβ' 2).

Μνήσθητι τίς μου ἡ ὑπόστασις· μή γάρ ματαίως ἔκτισας πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων (πβ' 48).

Ἐνεπλήσθημεν τό πρῶτ' τοῦ ἐλέους σου, Κύριε, καί ἠγαλλιασάμεθα καί εὐφράνθημεν ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις ἡμῶν (πθ' 14).

Καί ἔστω ἡ λαμπρότης Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς, καί τά ἔργα τῶν χειρῶν ἡμῶν κατεύθυνον ἐφ' ἡμᾶς, καί τό ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν κατεύθυνον (πθ' 17).

4. Ἐν βοθηείᾳ τοῦ Ὑψίστου. Ἀλληλούϊα.

Ὁ κατοικῶν ἐν βοθηείᾳ τοῦ Ὑψίστου, ἐν σκέπη τοῦ Θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀύλισθήσεται (ζ' 1).

Ἐρεῖ τῷ Κυρίῳ ἀντιλήπτωρ μου εἶ καί καταφυγή μου, ὁ Θεός μου, καί ἐλπιδῶ ἐπ' αὐτόν (ζ' 2).

Ἐν τοῖς μεταφρένοις αὐτοῦ ἐπισκιάσει σοι, καί ὑπό τὰς πτέρυγας αὐτοῦ ἐλπιεῖς (ζ' 4).

Μακρότητα ἡμερῶν ἐμπλήσω αὐτόν καί δείξω αὐτῷ τό σωτήριόν μου (ζ' 16).

Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ, καί ψάλλειν τῷ ὀνόματί σου, Ὑψιστε (ζα' 2).

Τοῦ ἀναγγέλλειν τό πρῶτ' τό ἔλεός σου καί τήν ἀλήθειάν σου κατά νύκτα, ἐν δεκαχόρδῳ ψαλτηρίῳ μετ' ᾠδῆς ἐν κιθάρᾳ (ζα' 3-4).

Ὅτι εὐφρανάς με, Κύριε, ἐν τοῖς ποιήμασί σου, καί ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν σου ἀγαλλιάσομαι (ζα' 5).

Δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει, καί ὡσεὶ κέδρος ἡ ἐν τῷ Λιβάνῳ πληθυνθήσεται· πεφυτευμένοι ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου, ἐν ταῖς ἀύλαις τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐξανθήσουσιν (ζα' 13-14).

Ἔτι πληθυνθήσονται ἐν γῆρει πίονι καί εὐπαθοῦντες ἔσονται τοῦ ἀναγγεῖλαι ὅτι εὐθύς Κύριος ὁ Θεός ἡμῶν καί οὐκ ἔστιν ἀδικία ἐν αὐτῷ (ζα' 15-16).

Ἄσω τῷ Κυρίῳ ἐν τῇ ζωῇ μου, ψαλῶ τῷ Θεῷ μου, ἕως ὑπάρχω· ἠδυνθείη αὐτῷ ἡ διαλογία μου, ἐγὼ δέ εὐφρανθήσομαι ἐπὶ τῷ Κυρίῳ (ργ' 3-34).

5. Ἐν τῇ δόξῃ μου. Ἀλληλούϊα.

Ἐτοιμία ἡ καρδία μου, ὁ Θεός, ἐτοιμία ἡ καρδία μου, ἄσομαι καί ψαλῶ ἐν τῇ δόξῃ μου (ρζ' 2).

Ἐξεγέρθητι, ἡ δόξα μου· ἐξεγέρθητι ψαλτήριον καί κιθάρα· ἐξεγεροθήσομαι ὄρθρου (ριζ 3).

Μακάριος ἀνὴρ ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον, ἐν ταῖς ἐντολαῖς αὐτοῦ θελήσει σφόδρα (ρια΄ 1).

Δυνατὸν ἐν τῇ γῆ ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ, γενεά εὐθέων εὐλογηθήσεται (ρια΄ 2).

Δόξα καὶ πλοῦτος ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, καὶ ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (ρια΄ 3).

Ἐσκόρπισεν, ἔδωκε τοῖς πένησιν· ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος, τὸ κέρας αὐτοῦ ὑψωθήσεται ἐν δόξῃ (ρια΄ 9).

Ὁ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ τῷ Κυρίῳ, τὴν δὲ γῆν ἔδωκε τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων (ριγ΄ 24).

Τί ἀνταποδώσω τῷ Κυρίῳ περὶ πάντων, ὧν ἀνταπέδωκέ μοι; (ριε΄ 3).

Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι· τὰς εὐχὰς μου τῷ Κυρίῳ ἀποδώσω ἐναντίον παντός τοῦ λαοῦ αὐτοῦ (ριε΄ 4-5).

ὦ Κύριε, ἐγὼ δοῦλος σός, ἐγὼ δοῦλος σός καὶ υἱὸς τῆς παιδίσκης σου· διέρρηξας τοὺς δεσμούς μου· σοί θύσω θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἐν ὀνόματι Κυρίου ἐπικαλέσομαι (ριε΄ 7-8).

6. Καὶ ὕμνοις μου. Ἀλληλούϊα.

Ἴσχύς μου καὶ ὕμνοις μου ὁ Κύριος, καὶ ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (ριζ 14).

Φωνὴ ἀγαλλιάσεως καὶ σωτηρίας ἐν σκηναῖς δικαίων· ὦ Κύριε, σῶσον δὴ· ὦ Κύριε, εὐόδωσον δὴ (ριζ 15,25).

Δεξιὰ Κυρίου ἐποίησε δύναμιν, δεξιὰ Κυρίου ὑψώσέ με, δεξιὰ Κυρίου ἐποίησε δύναμιν (ριζ 16).

Ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης· εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς ἔξομολογήσομαι τῷ Κυρίῳ (ριζ 19).

Αὕτη ἡ ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος· ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ (ριζ 24).

Θεός μου εἶ σύ καὶ ἔξομολογήσομαί σοι· ὁ Θεός μου εἶ σύ καὶ ὑψώσω σε· ἔξομολογήσομαί σοι, ὅτι ἐπήκουσάς μου καὶ ἐγένου μοι εἰς σωτηρίαν (ριζ 28).

Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅτι ἀγαθός· ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ (ριζ 29).

Κύριος φυλάξει τὴν εἰσοδὸν σου καὶ τὴν ἔξοδόν σου, ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος (ρκ' 8).

Ἴδού ἡ κληρονομία Κυρίου υἱοί, ὁ μισθὸς τοῦ καρποῦ τῆς γαστρὸς (ρκς' 3).

Ἵσεί βέλῃ ἐν χειρὶ δυνατοῦ, οὕτως οἱ υἱοὶ τῶν ἐκτετιναγμένων (ρκς' 4).

7. Ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ. Ἀλληλούϊα.

Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον, οἱ πορευόμενοι ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ (ρκζ 1).

Τοὺς πόνους τῶν καρπῶν σου φάγεσαι· μακάριος εἶ, καὶ καλῶς σοι ἔσται (ρκζ 2).

Ἡ γυνή σου ὡς ἄμπελος εὐθηνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου (ρκζ 3).

Οἱ υἱοὶ σου ὡς νεόφυτα ἔλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης σου (ρκζ 3).

Ἴδού οὕτως εὐλογηθήσεται ἄνθρωπος ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον (ρκζ 4).

Εὐλογήσαι σε Κύριος ἐκ Σιών, καὶ ἴδοις τὰ ἀγαθὰ Ἱερουσαλήμ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου (ρκζ 5).

Καὶ ἴδοις υἱούς τῶν υἱῶν σου· εἰρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραήλ (ρκζ 6).

Τὸ πνεῦμά σου τὸ ἀγαθὸν ὀδηγήσει με ἐν γῆ εὐθείᾳ· ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, Κύριε, ζήσεις με (ρμβ' 10-11).

Ἵψώσω σε, ὁ Θεὸς μου ὁ βασιλεὺς μου, καὶ εὐλογήσω τὸ ὄνομά σου εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (ρμδ' 1).

Καθ' ἑκάστην ἡμέραν εὐλογήσω σε καὶ αἰνέσω τὸ ὄνομά σου εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (ρμδ' 2).

8. Καὶ αἰνετός σφόδρα. Ἀλληλούϊα.

Μέγας Κύριος καὶ αἰνετός σφόδρα, καὶ τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ οὐκ ἔστι πέρας (ρμδ' 3).

Γενεὰ καὶ γενεὰ ἐπαινέσει τὰ ἔργα σου καὶ τὴν δυνάμιν σου

ἀπαγγελοῦσι· τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς δόξης τῆς ἀγιωσύνης σου λαλήσουσι καὶ τὰ θαυμάσιά σου διηγῆσονται (ρμδ' 4-5).

Μνήμην τοῦ πλήθους τῆς χρησιότητός σου ἔξερεύξονται καὶ τῇ δικαιοσύνῃ σου ἀγαλλιάσονται (ρμδ' 7).

Χρηστός Κύριος τοῖς σύμπασι, καὶ οἱ οἰκτιρμοὶ αὐτοῦ ἐπὶ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ (ρμδ' 9).

Ἐξομολογησάσθωσάν σοι, Κύριε, πάντα τὰ ἔργα σου, καὶ οἱ ὄσιοί σου εὐλογησάτωσάν σε· δόξαν τῆς βασιλείας σου ἔροῦσι καὶ τὴν δυναστείαν σου λαλήσουσι (ρμδ' 10-11).

Τοῦ γνωρίσαι τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων τὴν δυναστείαν σου, καὶ τὴν δόξαν τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς βασιλείας σου (ρμδ' 12).

Οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς σέ ἐλπίζουσι, καὶ σύ δίδως τὴν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ· ἀνοίγεις σύ τὴν χεῖρά σου καὶ ἐμπιπλᾷς πᾶν ζῶον εὐδοκίας (ρμδ' 15-16).

Αἴνεσιν Κυρίου λαλήσει τό στόμα μου, καὶ εὐλογεῖτω πᾶσα σὰρξ τό ὄνομα τό ἅγιον αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (ρμδ' 21).

Αἰνεῖτε τὸν Θεόν ἐν ἤχῳ σάλπιγγος· αἰνεῖτε αὐτόν ἐν ψαλτηρίῳ καὶ κιθάρᾳ· αἰνεῖτε αὐτόν ἐν τυμπάνῳ καὶ χορῷ, αἰνεῖτε αὐτόν ἐν χορδαῖς καὶ ὀργάνῳ (ρν' 3-4).

Αἰνεῖτε αὐτόν ἐν κυβάλοις εὐήχοις, αἰνεῖτε αὐτόν ἐν κυμβάλοις ἀλαλαγμοῦ· πᾶσα πνοή αἰνεσάτω τὸν Κύριον (ρν' 5-6).

Γ

ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Ὁ ἱερεὺς ἐνδύεται ὅλην τὴν ἱερατικὴν στολὴν του καὶ τελεῖ τὴν προσκομιδὴν.

—Ἄν προηγεῖται ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, μετὰ τό ἀπολυτικίον κάμνει τελείαν ἀπόλυσιν.

—Οἱ μελλόνυμφοι ἀναμένουν εἰς τὸν νάρθηκα ἢ εἰς τό κάτω μέρος τοῦ ναοῦ, ὅπου κατέρχεται ὁ ἱερεὺς καὶ τελεῖ ἐκεῖ τὴν

ἀκολουθίαν τοῦ ἄρραβῶνος, χωρίς τήν μεγάλην νεωτέραν εὐχήν «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῷ παιδί...».

Ἐκτενής καί (μικρά) ἀπόλυσις.

–Κατά τήν ψαλμωδίαν τοῦ «Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τόν Κύριον...» (Ψαλμ. ρκζ) εἰσοδεύει μετά τῶν μελλονύμφων μέχρι τοῦ σολέως ἢ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ, ὅπου ἔχει εὐπρεπισθεῖ ἢ σχετική τράπεζα.

–Ἐκεῖ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», τά εἰρηνικά, ἡ πρώτη εὐχή τοῦ γάμου (τρίτη τοῦ ἐντύπου) «Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ κοός τόν ἄνθρωπον...» καί ἡ κατ' αὐτήν ἄρμοσις τῶν χειρῶν. Αἱ δύο μεγάλαι νεώτεραι εὐχαί (πρώτη καί δευτέρα τοῦ ἐντύπου) παραλείπονται.

–Ἡ στέψις καί τό «Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξη καί τιμῆ...» τρίς, ὡς συνήθως.

–(Τό ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας, ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου, τό «Σοφία ὀρθοί», τά ἀπολυτίκια καί τό κοντάκιον, ἢ ἀπ' εὐθείας:) «Τοῦ Κυρίου δεπθῶμεν», «Ὅτι ἅγιος...» καί τό τρισάγιον.

–Τά ἀναγνώσματα, ἄν εἶναι καθημερινή μόνον ὁ Ἀπόστολος καί τό Εὐαγγέλιον τοῦ γάμου, ἄν εἶναι Κυριακή προγοῦνται τά ἀναγνώσματα τῆς Κυριακῆς (Ἀπόστολος Κυριακῆς καί γάμου - Εὐαγγέλιον Κυριακῆς καί γάμου).

–Ἐκτενής (καί ἡ ἐκφώνησις «Ὅτι ἐλεήμων...»).

–«Τοῦ Κυρίου δεπθῶμεν» καί ἡ δευτέρα εὐχή τοῦ γάμου (τετάρτη τοῦ ἐντύπου) «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία...».

–Τά κατηχούμενα, αἱ δύο εὐχαί τῶν πιστῶν, ἡ ἐκφώνησις «Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου...», τό χερουβικόν καί ἐφεξῆς ἡ θεία λειτουργία.

–Κοινωνικόν «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι...». Ἄν εἶναι Κυριακή «Αἰνεῖτε τόν Κύριον...» καί «Ποτήριον σωτηρίου...». Κατά τό «Μετά φόβου Θεοῦ...» κοινωνοῦν πρῶτοι οἱ νεόνυμφοι.

–Μετά τήν ὀπισθάμβωνον εὐχήν ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς εἰς τόν σολέα ἢ εἰς τό μέσον τοῦ ναοῦ, εὐλογεῖ τό κοινόν ποτήριον,

κοινωνεῖ τοὺς νεονύμφους ἀπὸ αὐτό, γίνεται ὁ ἱερός χορός καὶ λέγονται αἱ λοιπαὶ εὐχαὶ τοῦ γάμου μέχρι καὶ τῆς εὐχῆς «Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...» συμπεριλαμβανομένης.

-Τὸ «Εἶπ τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...».

-«Εὐλογία Κυρίου...» καὶ ἀπόλυσις.

Ἰ

**Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ**

Η ΕΙΣΗΓΗΣΗ αὐτή στό παρόν Ἱερατικό Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας συνεχίζει μιᾶ, τρόπον τινά, «παράδοση», πού ἔχει τά προηγούμενά της στά παράλληλα λειτουργικά Συνέδρια τῆς ἴδιας Μητροπόλεως. Στόν ἴδιο κῶρο καί μέ τόν ἴδιο τρόπο κατά τά παρελθόντα ἔτι ἀντιμετωπίσθηκαν θέματα λατρείας ὡς λειτουργικές ἐνότητες, μέ εἰσπηγήσεις πού ἀφοροῦσαν στίς ποικίλες δυνατές θεωρήσεις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, τοῦ ἑορτολογίου, τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου. Ἦλθε ἡ σειρά τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, τῆς θείας Λειτουργίας. Μετά τήν ἐξέταση καί μελέτη τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπό τίς προηγηθεῖσες εἰσπηγήσεις, ἡ τελετουργική του θεώρηση ἔρχεται καί πάλι σάν ἐπιστέγασμα καί κατακλείδα τῆς ὅλης διαπραγματεύσεως. Καί τοῦτο γιατί, ὅπως καί στά προηγηθέντα Ἱερατικά Συνέδρια μέ λειτουργικά θέματα, τό ἄμεσο πρακτικό τέλος, ὁ σκοπός, αὐτῶν τῶν συναντήσεων εἶναι τό πῶς θά τελοῦνται τά θεῖα μυστήρια ἀπό τοὺς Ἱερεῖς μέ φόβο Θεοῦ, γνώση καί ἀκρίβεια, γιά τόν ἁγιασμό καί τήν σωτηρία τῶν μελῶν τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἡ γνώση δηλαδή πού προηγεῖται γιά τό νόημα τῶν ἱερῶν τελετῶν, τῶν συμβόλων, τῶν θεολογικῶν, κανονικῶν, ποιμαντικῶν καί λοιπῶν θεμάτων, πού ἀναφέρονται σ' αὐτά, ἀπολήγει στήν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ καί ἀκριβοῦς τρόπου τελέσεώς τους. Χωρίς ὅλα τά προηγούμενα ἡ τελετουργία μπορεῖ νά ἐκφυλλισθεῖ σέ μιᾶ τυπική καί μηχανική ἐνέργεια, πού διασώζει μέν τήν τάξη καί τόν τύπο, ἀλλά τῆς διαφεύγει ἡ πολυδιάστατη οὐσία, ὁ νοῦς τῶν τελουμένων. Συνδυασμός τύπου καί οὐσίας, γνώσεως τῆς πράξεως καί τῆς θεωρίας, ὀδηγοῦν καί καταλήγουν στήν ἰδανική τελεσιουργία.

Μίλησα ἀνωτέρω γιά φόβο Θεοῦ ὡς προϋπόθεση προσεγγίσεως τοῦ λειτουργοῦ ἱερέως στό τελεσιουργούμενα. Ὁ

«φόβος τοῦ Θεοῦ» εἶναι μιά περιληπτική ἔννοια, πού περι- κλείει πλῆθος προϋποθέσεων πού ἀφοροῦν στήν σχέση τοῦ ἱερέως μέ τόν Θεό, τήν συνείδησή του, τήν εὐλάβειά του καί στόν τρόπο προσεγγίσεως στό θυσιαστήριο τοῦ Θεοῦ καί στά μυστήριά Του. Ὅρος, κατά τό λεγόμενο, «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ». Χωρίς αὐτόν ὅσα εἶπαμε ἤδη, ἢ στό ἔξῃς θά εἶποῦμε, εἶναι λόγια κενά περιεχομένου. Δέν εἶναι ὅμως αὐτός πού σᾶς ὁμιλεῖ τώρα ἐκεῖνος πού ἔχει τό δικαίωμα νά ὑπομνήσει ἢ νά ὑπογραμμίσει ὅσα ἀφοροῦν στίς πνευματικές προϋποθέσεις τῆς ἱερατικῆς σας διακονίας. Τό ἔκανε καί θά τό κάνει μέ τήν εἰσαγωγική εἰσήγησή του καί μέ τήν ἀνακεφαλαιωτική ὁμιλία του στό τέλος τοῦ συνεδρίου ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης. Ἐμεῖς θά μείνουμε σέ, τρόπον τινά, τεχνικά θέματα, ἱστορικά, τελετουργικά, ἐρμηνευτικά τῆς ὅλης τελεσιουργίας τοῦ μυστη- ρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἦδη μέ τίς προηγηθεῖσες εἰσηγή- σεις καί μέ τίς συζητήσεις πού ἀκολούθησαν, τέθηκαν καί ἐξε- τάσθηκαν ἀρκετά τέτοια θέματα. Ὅσα ὅμως ἀφοροῦν στήν θεία Λειτουργία εἶναι πάρα πολλά καί μιά πλήρης ἀναφορά καί διεξοδική ἐξέταση καί συζήτηση πάνω σ' αὐτά θά ἀπαι- τοῦσε ὥρες πολλές, ἂν μή καί πολλά σάν τό παρόν συνέδρια. Θά ἀσχοληθοῦμε ἐπιλεκτικά μέ μερικά ἀπό αὐτά, τά κυριότε- ρα, καί μέ ὅσα δέν ἔχουν θιγεῖ ἀπό τίς προηγούμενες εἰσηγή- σεις καί δέν ἔχουν ἀντιμετωπισθεῖ στίς συζητήσεις πού ἤδη ἔγιναν. Δέν θά μποῦμε σέ πολλές, ἐνδιαφέρουσες ἴσως, λεπτο- μέρειες, καί τοῦτο γιατί ὑπάρχει κίνδυνος νά καθοῦμε σ' αὐτές καί νά διασπᾶσουμε ἔτσι τήν εἰκόνα τῆς θείας Λειτουργίας σάν μιᾶς ἑνιαίας πράξεως κι ἑνός σοφά οἰκοδομημένου ἀπό τοὺς πατέρες καί τήν λατρευτική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἱεροῦ συνόλου, ἀληθινά ἀρμονικοῦ σώματος καί θαυμαστοῦ οἰκοδομήματος. Ἐπειδή δέ τά θέματα πού συνδέονται μέ τήν θεία Λειτουργία καί μέ τήν θεία λατρεία γενικότερα εἶναι ἀφα- ντάστως πολλά, παρακαλῶ θερμά ὅλους σας νά μήν παραλεί- πετε νά μελετᾶτε κάθε τι πού ἀφορᾷ στή θεία Λειτουργία, στό νόημά της, στά προβλήματα της, στά θεολογικά καί ποιμαντι-

κά ζητήματα πού ἀφοροῦν σ' αὐτή καί συνδέονται μέ αὐτή. Ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά πράγματα στή γλώσσα μας ἀπό τούς παλαιούς πατέρες καί ἀπό τούς νεωτέρους θεολόγους καί συγγραφείς. Ὁ κ. Σκαλιτσῆς γιά τόν σκοπό αὐτό κατά τήν ἔκδοσιν τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ θά ἔχει ἐτοιμάσει ἀναλυτική βιβλιογραφία, πού θα συνεκδοθεῖ μέ τήν εἰσήγησή του, ὅπως ἔγινε καί στά προηγούμενα Πρακτικά τῶν Συνεδρίων. Πολλά ἀπό τά βιβλία αὐτά ὑπάρχουν καί κυκλοφοροῦν σήμερα. Πλουτίζετε διαρκῶς τίς γνώσεις σας καί ἀναθερμαίνετε τήν εὐλάβειά σας διαβάζοντάς τα. Ἔτσι μέ τήν καθημερινή πράξη καί τήν ἐμπειρική γνώση καί μέ τήν μελέτη τῆς θεωρίας θά γίνεσθε οἱ σοφοί περὶ τά θεῖα, ὅσον ἀφορᾷ στόν ἑαυτό σας, ἀλλά καί οἱ καλοί διδάσκαλοι καί οἱ «μυσταγωγοί» τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στά λατρευτικά θέματα, στόν τρόπο τῆς λατρείας, στίς προϋποθέσεις συμμετοχῆς σ' αὐτή, στήν τάξη τελέσεως καί στό νόημα τῶν τελουμένων, γιά νά μπορέσουν οἱ πιστοί νά φθάσουν νά γίνουν «ἀληθινοί προσκυνηταί» πού θά προσκυνοῦν τόν Θεό Πατέρα «ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ». «Καί γάρ ὁ Πατήρ τοιούτους ζητεῖ τούς προσκυνοῦντας αὐτόν» (Ἰωάν. δ' 23). Διδάσκαλος δέ τῆς θείας λατρείας στόν λαό τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἱερέα. Κατά τόν καλό δέ δάσκαλο, κατά τήν παροιμία, θά γίνουν καί οἱ καλοί μαθητές.

Μίλησα γιά τήν μακρά πείρα πού διαθέτει καθένας ἀπό σᾶς ὡς πρός τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πολλοί ἀπό σᾶς θά τό ἔχουν τελέσει δεκάδες φορές καί ἄλλοι ἑκατοντάδες. Ἐμπειρία πού δέν μπορεῖ νά τήν ἔχει ἕνας λαϊκός, ὅσο κι ἂν ἔχει τυχόν μελετήσει ἢ ὅσο κι ἂν ἔχει μετάσχει σάν μέλος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στήν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἱερέως εἶναι ἄμεση σέ σχέση μέ τά τελούμενα καί ἀριθμητικά πολλαπλάσια. Εἶναι πολύ φυσικό αὐτό –εἶναι αὐτονόητο. Ὁ ἱερεὺς, κατά τήν εὐχή μετά τό Εὐαγγέλιο τοῦ ἱεροῦ εὐχελαίου, ἔχει κληθεῖ ἀπό τόν Θεό «εἰς τόν ἅγιον καί ὑπερμέγιστον βαθμόν τῆς ἱερωσύνης» καί ἀξιώθηκε «εἰσελθεῖν εἰς τό ἐνδότερον τοῦ καταπετάσματος, εἰς τά

ἅγια τῶν ἁγίων, ὅπου παρακύψαι οἱ ἅγιοι ἄγγελοι ἐπιθυμοῦσι, καί ἀκοῦσαι τῆς εὐαγγελικῆς φωνῆς Κυρίου τοῦ Θεοῦ καί θεάσασθαι αὐτοφεί τό πρόσωπον τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς καί ἀπολαῦσαι τῆς θείας καί ἱερᾶς Λειτουργίας». Εἶναι ἀληθινοί οἱ λόγοι αὐτοί. Γι' αὐτό καί –ἐξομολογούμενος λέγω– αἰσθάνομαι συστολή καί πολλή ταπείνωση, ἀκόμη καί ἐνοχή, γιατί τολμῶ νά κάνω τόν δάσκαλο στούς δασκάλους, τόν μυσταγωγό στούς μυσταγωγούς καί στούς μέ τήν χάρη τῆς ἱερωσύνης μύστες καί ἱερουργούς –γιά πολλούς ἐπί μακρά ἔτη– καί τελεσιουργούς τῶν θείων μυστηρίων. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει, ἢ ἀπολογία μου εἶναι ὅτι δέν ἔρχομαι μπροστά σας αὐτόκλητος, ἀλλά ἐκτελώντας ἐντολή καί κάνοντας «ὑπακοή», κατά τήν ἐκκλησιαστική ὀρολογία καί δεοντολογία, στήν πρόσκληση καί προτροπή τοῦ ἅμεσα ὑπευθύνου γιά τό ἔργο τῆς διδασκαλίας καί τῆς θείας λατρείας στήν ἐπαρχία αὐτή, τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου.

Ἐπιτρέψατέ μου ὅμως νά τοποθετηθῶ καί κάπως διαφορετικά. Ἡ θεία λατρεία –εἰδικώτερα ἢ θεία Λειτουργία, πού εἶναι τό θέμα μας– εἶναι τό ἱερό ἔργο τῆς συνόλου Ἐκκλησίας, κλήρου μαζί καί λαοῦ. Μετέχει σ' αὐτό ἢ σύμπασα Ἐκκλησία, ἱεραρχικά καί κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ διαρθρωμένη, μέ τόν ἐπίσκοπό της, τόν ἱερέα, τόν διάκονο, τόν ὑποδιάκονο, τόν ἀναγνώστη, τόν ψάλτη, τόν κηροφόρο, τόν νεωκόρο, τοὺς τυχόν μοναχοὺς ἢ μοναχές καί τό ἄπειρο ἢ εὐαρίθμητο πλῆθος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὅλοι συνεργάζονται στήν τέλεση τῆς λατρείας καί ὅλοι καρποῦνται τά πνευματικά ἀγαθά καί τίς δωρεές τοῦ ἁγίου Πνεύματος, πού ἀπορρέουν ἀπό τήν τέλεσή της. Οὐσιαστικά ἢ θεία Λειτουργία δέν τελεῖται, τρόπον τινά, αὐτοτελῶς σέ ὁποιαδήποτε ἡμέρα καί ὥρα καί ἀπό ὅσουσδήποτε ἀνθρώπους, λίγους ἢ πολλούς, καί ἂν τελεῖται. Εἶναι, τρόπον τινά, ἀντιπροσωπευτική ἢ τέλεσή της, γιατί μπροστά στό ὁποιοδήποτε θυσιαστήριο τοῦ Θεοῦ καί σ' ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς οἰκουμένης καί σ' ὁποιοδήποτε χρονικό σημεῖο κατά τό παρόν, κατά τό ἐγγύς ἢ ἀπώτερο παρελθόν ἢ κατά τό μέλλον

τελεῖται ἢ θά τελεσθεῖ τό μυστήριον, ὑπερβαίνονται τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ τόπου. Μία εἶναι ἡ Εὐχαριστία καί ἕνα τό ἱερουργούμενον σῶμα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἕνα τό ποτήριον τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ αἵματός Του, ὅπου γῆς, ὅπου χρόνου, ἀπό τοῦ μυστικοῦ δείπνου μέχρι τῆς τελευταίας λειτουργίας πού τελέσθηκε σήμερα τό πρωῖ ἐδῶ, ἀλλά καί στά πέρατα τῆς οἰκουμένης, καί πού θά τελεσθεῖ αὐριον καί μεθαύριον καί μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων.

Αὐτό ἔχει μιά αὐτονόητη συνέπεια ὡς πρός τόν ρόλον τοῦ ἱερέως. Ὁ ἱερεὺς εἶναι ὁ τελετουργός τοῦ μυστηρίου, ὄχι ἰδίῳ δικαίῳ, ἀλλά χάρις στήν δωρεά τῆς ἱερωσύνης, ἡ ὁποία καί μόνη ἱκανώνει τόν ἀσθενή ἄνθρωπον στήν ἱερουργία τῶν θείων μυστηρίων. Δέν λειτουργεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, κατά τό θέλημα καί κατά τήν προσωπική του προαίρεση καί ἐπιθυμία. Ἐκτελεῖ τό ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὄργανόν της καί ἐξ ὀνόματός της καί γιά χάρις της. Δέν εἶναι ὁ εἰσπηγτής τῶν λειτουργικῶν μορφῶν καί τῶν λατρευτικῶν τύπων ἀλλ' ὁ ἐκτελεστής τους. Αὐτονόητη συνέπεια ὅλων αὐτῶν εἶναι ὅτι δέν μπορεῖ νά παρέμβει αὐτοβούλως γιά νά τροποποιήσῃ ἢ διορθώσῃ κατά τήν προσωπική του κρίσιν, ἢ νά παραλείψῃ ἢ νά προσθέσῃ ἢ ὅπως κρίνει ἐκεῖνος νά χειρισθεῖ τά πάσης φύσεως θέματα πού ἀφοροῦν στήν θεία λατρεία καί εἰδικότερα στή θεία Λειτουργία. Ὑπηρετεῖ καί ἐντάσσεται ὑπεύθυνα καί συνειδητά σέ μιά παράδοση, τήν ὁποία μέ ἀγάπη καί φόβον Θεοῦ διακονεῖ καί συνεχίζει. Ἀπό τά ἀνωτέρω ὁμοίως ἀπορρέει καί τό καθήκον τῆς καλῆς γνώσεως ὅλων ὅσων ἀφοροῦν στήν τάξιν τῆς λατρείας καί στό νόημά της, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε πρὸ πάντων. Τά λάθη εἶναι ἀνθρώπινα καί ἐνίοτε ἀναπόφευκτα. Ὅταν ὅμως γίνονται ἀπό ἀμέλεια ἢ ἀπό ἄγνοια εἶναι ἀδικαιολόγητα καί ἐφάρματα. Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ ἱερεὺς ἁμαρτάνει εἰς Χριστόν καί εἰς τήν Ἐκκλησίαν. Οἱ παλαιοὶ ἱερεῖς εἶχαν ἔντονον τό αἶσθημα τῆς εὐθύνης καί τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ ἐναντι τοῦ καθήκοντός τους γιά τήν ἀκριβή γνώσιν καί τήρησιν τῆς λειτουργικῆς τάξεως καί τοῦ λατρευτικοῦ τύπου, ἔστω κι ἂν δέν

εἶχαν ὅλοι τὴν ἀπαιτουμένη θεολογική παιδεία. Ἔτσι ὁμως τηρήθηκε ἡ παράδοση καὶ διαιωνίσθηκε ἡ λειτουργική μας τάξη γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Εἶπαμε ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ τέλος –ὁ σκοπός δηλαδή– τῆς τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας. Φυσικά ὁ αἶνος καὶ ἡ δοξολογία τοῦ Θεοῦ, ἡ προσφορά τῆς θυσίας αἰνέσεως σ' Αὐτόν, τὸν δημιουργό καὶ σωτήρα μας. Αὐτός προσδεχόμενος αὐτὴ σὺν ὑπερουράνιό Του θυσιαστήριον, ἀντικαταπέμπει τὴ χάρη Του καὶ τὴν δωρεὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος σὺν λαό Του. Ὁ ἱερεὺς ὡς μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς Ἐκκλησίας, «ἐνδεδυμένος τὴν τῆς ἱερατείας χάριν», προσφέρει τὰ δῶρα τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνο, πού μέ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος μεταβάλλονται σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ καὶ ἀντιπροσφέρονται σὴν Ἐκκλησία γιὰ τὴν τροφοδοσία, τὸν ἁγιασμό, τὴν μετοχὴ σὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, πού ὁ ἴδιος εἶναι «προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ διαδιδόμενος», «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ ζωὴν αἰώνιον». Τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν μετέχει ὁ λειτουργῶν ἱερεὺς, ἀλλὰ καὶ οἱ μετέχοντες σὺν μυστήριον πιστοί, οἱ παρόντες ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόντες, οἱ ζῶντες καὶ οἱ ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένοι κι ὁλόκληρος ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ, ἡ οἰκουμένη, ὑπὲρ τῆς ὁποίας προσφέρεται ἡ θυσία τῆς Ἐκκλησίας. «Ἔτι προσφερόμεν σοι τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης» (Εὐχὴ ἀναφορᾶς λειτουργίας ἱ. Χρυσοστόμου).

Οἱ πιστοὶ πού, ἀντιπροσωπεύοντας τὴν ὅλη Ἐκκλησία, μετέχουν σὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας δέν εἶναι παθητικοὶ δέκτες καὶ ἄβουλα ὄντα. Δέν «παρακολουθοῦν» τὴν θεία Λειτουργία. Ἡ θεία Λειτουργία δέν εἶναι ἱερό, ἔστω, θέατρο πού παίζεται ἀπὸ μερικοὺς μπροστὰ σὲ πολλοὺς θεατὲς ἢ ἓνα εἶδος ἀθλητικοῦ ἀγῶνα μέ λίγους ἀθλουμένους καὶ πολλοὺς φιλάθλους. Οἱ πιστοὶ μετέχουν σ' αὐτὴν οὐσιαστικά καὶ ἐνεργά. Προσφέρουν τὰ δῶρα, τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο, τὰ κεριά, τὸ ἔλαιον καὶ τὸ θυμίαμα, ψάλλουν τοὺς νενο-

μισμένους ὕμνους, ἀναγνώσκουν τὰ ἀναγνώσματα, ἀπαγγέλλουν τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, καὶ τὴν Κυριακὴ προσευχή, ἀπαντοῦν μέ τὸ «Ἀμήν», τὸ «Κύριε, ἐλέησον», τὸ «Παράσχου, Κύριε», τὸ «Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου» κ.λπ., προσέρχονται στήν μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, βλέπουν, ἀκούουν, ὀσφραίνονται, διακονοῦν στίς ἀνάγκες τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἱερῶν συνάξεων. Ἀναμφισβητήτως ὁ ρόλος τοῦ ἱερέως εἶναι ὁ πρωτεύων, ἀλλ' αὐτὸ δέν σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος τοῦ λαοῦ δέν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός. Οὔτε ὁ ἱερεὺς μπορεῖ, τρόπον τινά, νά κλεισθεῖ στόν ἑαυτό του, νά φροντίσει νά εἶναι ἐκεῖνος ἄψογος στήν τέλεση τῆς ἱερατικῆς του διακονίας ἀδιαφορώντας γιά τούς τρόπους καί τίς δυνατότητες συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ. Ἀντιθέτως, πρός τὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρέπει νά στρέφεται ἡ κύρια προσπάθεια τοῦ ἱερέως. Στό πῶς δηλαδή καί μέ ποιούς τρόπους θά κατηχήσει τόν λαό, θά τόν μυσταγωγῆσει στήν θεία Λειτουργία, ἔργο γιά τὸ ὁποῖο, ὅπως ἤδη εἶπαμε, εἶναι ὁ ἀμέσως καί ὁ κατ' ἐξοχὴν ὑπεύθυνος. Οὔτε μπορεῖ νά ἐπαναπαυθεῖ στήν ἐξασφάλιση ἑνός ναοῦ, ἑνός ψάλτου καί ἑνός νεωκόρου καί νά μένει μέ τὴν ψευδαίσθησι ὅτι ἔχει ἐκπληρώσει τὸ καθῆκον του ὡς λειτουργός σέ μιά ἐνορία. Ἡ λειτουργικὴ κατήχησις τοῦ λαοῦ πρέπει νά εἶναι τὸ ἄμεσο καί διαρκές μέλημά του. Μέ τόν λόγο τῆς κατηχήσεως καί τὸ ἀπλό λειτουργικὸ κήρυγμα σέ μικροὺς καί μεγάλους, μέ εὐκαιρῶς γινόμενες καί μέ εὐγενικό τρόπο ὑποδείξεις καί συμβουλές, μέ τὴν γλυκύτητα καί τὴν σοβαρότητα, μέ τὸ καλὸ παράδειγμα καί μέ τὴν εὐλαβῆ καί μέ φόβο Θεοῦ προσέγγισι στὰ ἱερά μυστήρια καί στὰ ἔργα πού ἀφοροῦν στήν ὑπηρεσία τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου. Εἶναι ἐκ πείρας γνωστό ὅτι πολλοὶ ζηλωταὶ καί δραστήριοι κληρικοὶ κατόρθωσαν μέ ὅλους αὐτούς τούς τρόπους κυριολεκτικὰ νά μεταμορφώσουν τὴν ἐνορία τους, νά εὐπρεπίσουν τούς χώρους τῆς λατρείας καί νά τούς διατηροῦν σέ ἄψογη καθαριότητα χάρις στήν συνεργασία μέ εὐλαβῆ πρόσωπα τῆς ἐνορίας τους, νά βελτιώσουν τὴν ψαλμωδία καί νά ἐνθαρρύνουν τὴν συμμετοχὴ σ' αὐτὴν τοῦ λαοῦ, νά ἐπιφέρουν

τάξη στούς προσερχομένους πιστούς στήν θεία κοινωνία, στό ἀντίδωρο κ.λπ., νά περιορίσουν τίς μετακινήσεις καί τίς συνομιλίες κατά τήν διάρκεια τῶν συνάξεων, νά αὐξήσουν σημαντικά τόν ἀριθμό τῶν ἐκκλησιαζομένων καί τῶν προσερχομένων στήν θεία μετάληψη χριστιανικῶν κ.ο.κ.

Ἐνα ἄριστο μέσο λειτουργικῆς κατηχήσεως τῶν χριστιανῶν ἀποτελοῦν οἱ λεγόμενες «ἰδιωτικές» Λειτουργίες, πού τελοῦνται εἴτε στόν ἐνοριακό ναό εἴτε σέ παρεκκλήσια καί ἐξωκκλήσια, στίς ὁποῖες μετέχουν οἰκογένειες ἢ ὁμάδες πιστῶν καί ἡ τέλεση τῆς λειτουργίας προκαλεῖται ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες καί γίνεται εἰδικά γι' αὐτές. Ὁ ὅρος «ἰδιωτική Λειτουργία» εἶναι μᾶλλον ἀνεπιτυχής, γιατί ποτέ ἡ θεία Λειτουργία δέν εἶναι ἰδιωτική ὑπόθεση καί ποτέ δέν μπορεῖ νά τελεσθεῖ «κεκλεισμένων τῶν θυρῶν», κατά τό λεγόμενο, γιά χάρη μιᾶς κλειστῆς ὁμάδας ἀνθρώπων καί μόνο γι' αὐτούς. Ἡ θεία Λειτουργία ποτέ δέν χάνει τήν οἰκουμενική της διάσταση καί ποτέ δέν παύει νά προσφέρεται ἀπό ὅλη τήν Ἐκκλησία γιά ὅλη τήν Ἐκκλησία. Προκαλεῖται ὅμως ἀπό εὐλάβεια οἰκογενειῶν ἢ ὁμάδων πιστῶν ἢ καί τελεῖται λόγω εἰδικῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν γιά τά σχολεῖα, γιά τόν στρατό, γιά ἀσθενεῖς, ἢ σέ ἰδιωτικά παρεκκλήσια καί ἐξωκκλήσια, εὐαγῆ ἰδρύματα καί τά ὅμοια. Ἡ τέλεση αὐτῆ τῆς θείας Λειτουργίας, πέρα ἀπό τά κλασικά μέσα τῆς διδασκαλίας, τοῦ κηρύγματος καί τῆς κατηχήσεως, προσφέρεται ὡς ἕνας ἀποτελεσματικός τρόπος ἐξατομικεύσεως καί ἐμπράκτου ἐφαρμογῆς τῆς μυσταγωγικῆς διδασκαλίας. Ὁ ἱερεὺς δηλαδή ἀπό τόν ὁποῖον ζητεῖται ἡ τέλεση μιᾶς «ἰδιωτικῆς» Λειτουργίας σ' ἕνα ἐξωκκλήσιο, ἔχει ὅλη τήν ἄνεση καί τήν εὐχέρεια νά προπαρασκευάσει καταλλήλως τόν στενό αὐτό κύκλο τῶν εὐλαβῶν χριστιανῶν πού τήν διοργανώνουν ἔτσι ὥστε νά ἐτοιμασθοῦν ὅπως πρέπει γι' αὐτή, ὄχι μόνο πνευματικά, ἀλλά καί πρακτικά γιά τήν διεξαγωγή της καί τήν συμμετοχή τους σ' αὐτή. Ἐπί παραδείγματι, πῶς θά προετοιμάσουν καί θά εὐπρεπίσουν τόν χῶρο τῆς τελέσεώς της, ποιᾶ εἶδη θά προσφέρουν γιά τήν τέλεσή της, πῶς καί τί θά ψάλουν κατ' αὐτή, ποιός θά ἀναγνώσει τό ἀποστολικό ἀνάγνωσμα, τό

Σύμβολο τῆς Πίστεως κ.λπ. καί πῶς μέ φόβο Θεοῦ, πίστη καί ἀγάπη θά προσέλθουν στήν κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ἔτσι οἱ φαινομενικά μικρῆς σημασίας «ἰδιωτικές» αὐτές συνάξεις μποροῦν νά γίνουν ἕνα εἶδος φροντιστηρίου ἐμπράκτου λειτουργικῆς ἀγωγῆς, πού βαθμηδόν θά ζυμώσουν καί τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἐνορίας καί θά ἐπηρεάσουν ἀνανεωτικά τήν ὅλη λειτουργική - ἐνοριακή ζωή.

Ἦθελα κάτι νά προσθέσω ἐξ ἀφορμῆς τῆς σημερινῆς θείας Λειτουργίας. Ἐτελέσθη στόν ἱερώτατο αὐτόν προσκυνηματικό χῶρο μέ ὅλη τήν ἱεροπρέπεια καί σεμνότητα τῆς μοναστηριακῆς λειτουργικῆς πράξεως. Ὁ παλιός καί ἐμπειρότατος λειτουργός, ἡ ἀνεπιτήδευτος ψαλμωδία τῶν μοναζουσῶν, ὁ μέτριος ἦχος, ὁ σύμμετρος φωτισμός, ἡ ἀπόλυτη τάξη καί εὐπρέπεια, ἦταν στοιχεῖα πού δέν τά συναντοῦμε εὐκόλα σέ μιά ἐνορία. Δέν παραβλέπω ὅτι ἄλλοι εἶναι οἱ ὄροι καί οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς καί ἄλλοι τῶν μοναστικῶν κοινοτήτων. Ἀλλ' ἄς μή μᾶς συνεπαίρνει ὁ ἄνεμος τῆς ἐκκοσμικεύσεως. Ὁ δυνατός ἦχος, ὁ ὑπέρμετρος φωτισμός, τά ὑπερβολικά στολίδια, ἡ ἐπιδεικτική καλλιφωνία, τά ἐξεζητημένα διακονικά καί οἱ ἐκφωνήσεις, οἱ ἄτακτες κινήσεις καί τά ὅμοια κακῶς νομίζουμε ὅτι καθιστοῦν πιά πανηγυρική, πιά «μεγαλοπρεπή» τήν θεία λατρεία. Ἀντίθετα γίνονται αἰτία διασπάσεως καί ἀλλοιώσεως τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιράς, μέσα στήν ὁποία αὐτή πρέπει νά κινεῖται. Μήν ἐκπλήττεσθε ἀπό τό φαινόμενο πού παρατηροῦμε ἔντονα κατά τίς ἡμέρες μας καί πού τό εἶδαμε τίς ἡμέρες αὐτές στόν ἱερό αὐτόν χῶρο. Τό πλῆθος δηλαδή τῶν εὐλαβῶν ἀνθρώπων, πού ἀναζητοῦν στόν χῶρο τῆς λατρείας τῆς Μονῆς ὅ,τι δυσκολεύονται νά βροῦν στήν ἐνοριακή πράξη, τήν σεμνότητα καί τήν εἰρήνη.

Ἀλλά καί κάτι ἄλλο πρακτικότερο θά ὑπογράμμω ἀπό τήν σύναξη αὐτή. Εἶσθε ἱερεῖς καί ὡς ἱερεῖς λειτουργεῖτε καί ὑπηρετεῖτε τό ἱερό θυσιαστήριο. Οἱ περισσότεροι εἶσθε οἱ μόνοι ἐφημέριοι τῶν ἐνοριῶν καί τῶν χωριῶν. Δέν σᾶς δίδεται συχνά ἡ εὐκαιρία νά μετάσχετε στήν θεία Λειτουργία ἢ καί γενικότερα στήν θεία λατρεία ὡς ἀπλοί χριστιανοί, ὅπως οἱ

ἐνορίτες σας. Σήμερα ἄλλος ἦταν ὁ λειτουργός, ἄλλοι οἱ ψάλτες καί οἱ ἀναγνώστες, ἄλλοι οἱ ἐκτελοῦντες χρέη ὑποδιακόνου στό ἱερό βῆμα καί κατά τίς εἰσόδους. Σεῖς ξαφνικά βρεθήκατε στόν χῶρο τοῦ λαοῦ καί ἀπό ἐνεργά λειτουργικῶς πρόσωπα περιπέσατε σέ παθητικά, σέ θεατές καί ἀκροατές. Ἀπό τελοῦντες φθάσατε νά εἶσθε «παρακολουθοῦντες», ὅπως πύ μπροστά λέγαμε. Προσέξτε τήν διαφορά καί κατανοήσετε τό λειτουργικό πρόβλημα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Στέκεται ἀκίνητος, περισπᾶται ἢ κλείνεται στόν ἑαυτό του, κουράζεται, ἀδημονεῖ, καμιά φορά δέν ἀκούει ἢ δέν ἐννοεῖ τά λεγόμενα καί τελούμενα. Προσπαθήσατε νά ζήσατε τό πρόβλημά του καί τήν ἀγωνία του καί νά τόν προσεγγίσετε, βοηθώντας τον μέ κάθε τρόπο καί μέ πολλή ἀγάπη καί κατανόηση στό νά γνωρίσει, νά μυηθεῖ, καί νά ἀγαπήσει τήν θεία λατρεία καί νά συμμετάσχει ἐνεργά σ' αὐτήν. Εἶσθε οὐσιαστικά οἱ μόνοι πού ἔχετε τό «δύνασθαι» στόν τομέα αὐτόν. Ἀσφαλῶς, μέ τήν χάρη τοῦ Θεοῦ, ἔχετε καί τό «θέλειν».

Καί, κλείνοντας αὐτήν τήν γενική ἀναφορά, ἄς ἐπανέλθω σέ κάτι πού ἔθιξα πρωτύτερα. Συγκαταβεῖτε μέ ταπεινό φρόνημα νά ἀκούσατε ὅσα ἕνας λαϊκός μέ πολύ πόνο ψυχῆς καί ὄλο τόν σεβασμό πρὸς τό ὑψηλό ἱερατικό λειτουργημά σας θά παρατηρήσει στή συνέχεια. Δέν ἔχει πρόθεση νά θίξει κανέναν ἢ νά παρουσιασθεῖ ὡς διορθωτής σφαλμάτων καί τῶν κακῶς κειμένων. Ἀκούσατε τά λεγόμενα σάν μιά φωνή ἀπό τοὺς μή κληρικούς πιστοὺς, τό πλήρωμα τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας, πού ἀγαπᾶ καί αὐτό, ὅσο καί σεῖς, τήν θεία λατρεία καί ὁραματίζεται, ὅπως καί σεῖς, μιά θεία Λειτουργία πού νά τελεῖται κατά τήν ἀποστολική ἐντολή «εὐσχημόνως καί κατά τάξιν» (Α΄ Κορ. 14,40), δηλαδή σύμφωνα μέ τήν ἀκριβή λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας.

* * *

Ὅπως σᾶς εἶναι γνωστό ἡ θεία Λειτουργία καί στίς δύο μορφές ὑπό τίς ὁποῖες τελεῖται στήν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία, τήν Λειτουργία δηλαδή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί τήν Λειτουργία

για τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἀκολουθεῖ τό ἴδιο διάγραμμα. Καί στίς δύο τῆς μορφῆς ἔχει τά ἴδια διακονικά, τίς ἴδιες ἱερατικές ἐκφωνήσεις καί ἀκολουθεῖ τίς ἴδιες τυπικές διατάξεις ὡς πρὸς τὴν διεξαγωγή τῆς. Διαφέρουν μόνο ὡς πρὸς τίς εὐχές ἀπὸ τὴν εὐχή ὑπὲρ τῶν κατηκουμένων μέχρι τέλους. Τό ἴδιο καί τά ψαλλόμενα ἀπὸ τὸν λαό καί οἱ ἀπαντήσεις τοὺς στίς ἱερατικές εὐχές εἶναι οἱ ἴδιες. Οἱ λοιπές διαφορές εἶναι μικρές: Τό «Ἐπί σοί χαίρει...» ἀντί τοῦ «Ἄξιόν ἐστιν...» κατὰ τὰ δίπτυχα, ἡ ἀρχὴ τῶν δύο ἐκφωνήσεων τῶν λόγων τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου («Ἐδωκε τοῖς ἁγίοις...» σὴν Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου) καί ἡ μνημόνευση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου συγγραφέως τῆς λειτουργίας κατὰ τὴν ἀπόλυση, ἀναλόγως. Κοινές εἶναι οἱ δύο εὐχές πού ἐκ τῶν ὑστέρων ἔχουν προστεθεῖ, τό «Οὐδεὶς ἄξιος...» καί τό «Πρόσχε Κύριε...», κατὰ τὴν νεωτέρα δὲ διάταξη καί ἡ ὀπισθάμβωνος «Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντας...», ἐνῶ ἡ παλαιὰ παράδοση πού τηρεῖται καί στὸν Ἅγιον Ὄρος, προβλέπει γιὰ τὴν Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου πάντοτε τὴν εὐχή «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως...».

Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι θεολογικότερη καί ἐπισημότερη. Γι' αὐτό τελεῖται καί κατὰ τίς πιο μεγάλες καί ἐπίσημες ἡμέρες (πέντε Κυριακές τῶν Νηστειῶν, Μεγάλῃ Πέμπῃ, κατὰ τίς παννυχίδες τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καί τοῦ Πάσχα, κατὰ τό Μέγα δηλαδή Σάββατο) καί φυσικά καί κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης τοῦ συγγραφέως τῆς (1η Ἰανουαρίου). Παλαιότερα ἐτελεῖτο καθ' ὅλες τίς Κυριακές καί τίς μεγάλες ἑορτές, ἀλλὰ ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου κέρδιζε διαρκῶς ἔδαφος λόγω τῆς ἀπλότητος καί συντομίας τῆς. Ἔτσι φθάσαμε σὴν σημερινή πράξη τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ σταθεροῦ στοιχείου καί τῆς μέτρο ἀλλαγῆς. Τό πρῶτο διευκολύνει τὴν τέλεση τῆς Λειτουργίας καί ὡς πρὸς τὸν τελεουργό καί ὡς πρὸς τὸν λαό. Τό δεύτερο, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κειμένων, διατηρεῖ σέ ἐγρήγορη καί διεγείρει τό ἐνδιαφέρον τῶν μετεχόντων σὴν θεία λατρεία, ἔστω καί μόνο τῶν λειτουργῶν, ἀφοῦ γιὰ τὸν λαό, λόγω τῆς μυστικῶς

ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, μόλις εἶναι αἰσθητή ἢ διαφορά τῶν δύο Λειτουργιῶν.

Ἄλλά καί ἀσχέτως πρὸς τὴν ἐναλλαγὴ τῶν δύο Λειτουργιῶν Μεγάλου Βασιλείου καὶ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας γενικῶς συνδυάζει σταθερότητα καὶ ποικιλία, ἀμετάβλητα δηλαδή καὶ ἐναλλασσόμενα στοιχεῖα, ἔτσι ὥστε καὶ ἡ τέλεσός της καὶ ἡ συμμετοχὴ σ' αὐτὴν τοῦ λαοῦ νὰ διευκολύνεται καὶ ἡ κουραστικὴ μονοτονία νὰ ἀποφεύγεται. Ἔτσι ἔχουμε ἀντίφωνα ἢ τυπικὰ σέ διάφορες παραλλαγές, διάφορα εἰσοδικὰ, ἀπολυτικά καὶ κοντάκια κατὰ τίς ἑορτές καὶ τίς περιόδους τοῦ χρόνου καὶ κατὰ τοὺς ὀκτώ ἤχους τῆς Ὀκτωήχου, τρισάγιο ἢ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...» ἢ «Τὸν σταυρὸν σου προσκυνοῦμεν, Δέσποτα...» κατὰ περίπτωσιν, ὀλόκληρο σύστημα ἀποστολικῶν καὶ εὐαγγελικῶν περικοπῶν ἐναλλασσομένων σέ ἐνιαύσιο κύκλο, «Ἄξιόν ἐστιν...» ἢ «Ἐπὶ σοὶ χαίρει...» ἢ τὸν εἰρμό τῆς θ' ὠδῆς τῆς δεσποτικῆς ἢ θεομνηστικῆς ἑορτῆς, τὸ «Εἶδομεν τὸ φῶς...» ἢ τὸ ἀπολυτικίον τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς κ.ἄ.

Καὶ τὸ μὲν σταθερὸ στοιχεῖο, ὅπως εἶπαμε, ὑποβαστάζει τὴν ὅλην τελεσιουργία καὶ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν τέλεσός της καὶ τὴν συμμετοχὴ σ' αὐτὴν κλήρου καὶ λαοῦ. Σκεφθεῖτε σέ τί ἀδιέξοδα θὰ ἔφθανε ἡ θεία λατρεία ἂν ὅλα τὰ στοιχεῖα της ἦσαν κινητὰ καὶ ἐναλλασσόμενα. Καὶ οἱ ἱερεῖς θὰ ἐδυσκολεύοντο στὴν τέλεσός της καὶ ὁ λαὸς θὰ ἦταν ἀδύνατος νὰ συμμετάσχει σ' αὐτὴ ἐνεργῶς καὶ νὰ παρακολουθήσει τὰ νοήματά της. Ἄλλά καὶ πόσο ὀκνηρὸ καὶ ἀψυχολόγητο θὰ ἦταν νὰ ἐπαναλαμβάνονται καθημερινῶς τὰ ἴδια κείμενα, εὐχές, ψάλματα, ἀναγνώσματα, καὶ πόσο θὰ μείωνε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ θὰ ἔφθειρε τοὺς μετέχοντες στὴν θεία λατρεία μιά τέτοιου εἴδους τακτικῆς.

Ἡ παρεμβολὴ τῶν ἐναλλασσομένων στοιχείων στὴν θεία Λειτουργία ἀπαιτεῖ γνώσιν καὶ προσοχή. Βέβαια σ' αὐτὴ δέν ἔχουμε προβλήματα τυπικοῦ ἀνάλογα μέ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ ἰδιαίτερα μέ τὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου. Οἱ

διατάξεις είναι απλούστερες, απαιτούν όμως προμελέτη και προπαρασκευή. Ὁ ἱερέως εἶναι ὁ ὑπεύθυνος συντονιστής καί ὁ διδάσκαλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως σ' ὅλους τοὺς μετέχοντες στήν θεία Λειτουργία. Ἡ ἄγνοια ἢ ἡ ἀμέλεια τοῦ ἱερέως μπορεῖ νά γίνει αἰτία πολλῆς ἀκαταστασίας, σφαλμάτων καί ἀθετήσεως τῆς παραδόσεως κατά τήν τέλεση τῆς λατρείας. Αὐτός θά προμελετήσῃ τό τυπικό καί θά συνεργασθεῖ μέ ἀγάπη μέ τόν ψάλτη, τόν ἀναγνώστη καί ὅλους τοὺς λοιπούς λειτουργικούς παράγοντες. Ἐάν θά ψάλουν τά ἀντίφωνα καί ποιά ἀντίφωνα, τά τυπικά μέ τοὺς μακαρισμούς καί μέ ποιά τροπάρια, ποιά τροπάρια θά ψαλοῦν πρὶν καί μετὰ τήν εἴσοδο, ποιό εἶναι τό εἰσοδικό καί τό κοντάκιο, ἂν θά ψαλεῖ τό τρισάγιο ἢ ἄλλος ὕμνος, ποιά εἶναι ἡ ἀποστολική περικοπή, ποιός θά τήν διαβάσῃ καί πῶς θά τήν διαβάσῃ, ποιά ἡ εὐαγγελική περικοπή, πού ὀφείλει νά τήν προαναγνώσῃ καί ὁ ἱερέως καί ὁ διάκονος ἂν ὑπάρχει, ποιός θά εἰπεῖ τό «Πιστεύω» καί τό «Πάτερ ἡμῶν», ποιό τό κοινωνικό, ποιοί ὕμνοι θά ψαλοῦν κατά τήν ὥρα τῆς διανομῆς τοῦ ἀντιδώρου καί τά ὅμοια. Ἀνάλογα ἰσχύουν καί γιά τήν προπαρασκευή τῶν παιδιῶν πού ἐκτελοῦν χρέη ὑποδιακόνου στό ἱερό καί αὐτοῦ τοῦ νεωκόρου. Ἴσως ὅλα αὐτά φαίνονται μικρά καί ἀμελητέα ἢ καί αὐτονόητα. Καί ὅμως αὐτές οἱ λεπτομέρειες καί τά φαινομενικῶς μικρά εἶναι αὐτά πού χρήζουν ἰδιαίτερης προσοχῆς, γιατί ἐξ αἰτίας αὐτῶν διασαλεύεται ἡ λειτουργική τάξη καί ἡ εὐπρέπεια, προκαλοῦνται δέ ἀκαταστασίες καί χασμωδίες. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι παρόμοια ἰσχύουν καί γιά τήν τέλεση τῶν ἄλλων ἱερῶν ἀκολουθιῶν, τῶν μυστηρίων καί τῶν ἱερῶν τελετῶν πού συνάπτονται ἢ προηγοῦνται τῆς θείας Λειτουργίας, ὅπως τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ, τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ κ.λπ. Ἀπό αὐτά κρίνεται ἡ ἀγάπη τοῦ ἱερέως πρὸς τήν λειτουργική τάξη, ἀλλά καί ἡ ἰκανότητά του νά καθοδηγεῖ, νά κατηχεῖ καί νά προῖσταται, ὄχι τυπικά, ἀλλά οὐσιαστικά καί ἠγερτικά τῶν ἱερῶν συνάξεων.

Μετά ἀπό αὐτές τίς μαῖλλον γενικές σκέψεις, θά ἤθελα νά ἀναφερθοῦμε σέ ὀρισμένα συγκεκριμένα σημεῖα τῆς θείας Λειτουργίας ἢ σέ ὀρισμένα τελετουργικῆς φύσεως θέματα, στά ὁποῖα ἡ ὀρθή καί παραδοσιακή παρέμβαση ἢ ἡ ρυθμιστική καθοδήγηση τοῦ ἱερέως μπορεῖ νά ἀποβεῖ ἐξαιρετικά ὠφέλιμη γιά τήν ὄλη διεξαγωγή τῆς τελεσιουργίας τῆς θείας Εὐχαριστίας. Δέν γνωρίζω τήν τάξη καί τοπική παράδοση στά σημεῖα αὐτά τῆς μητροπολιτικῆς σας περιφερείας, γι' αὐτό καί οἱ παρατηρήσεις μου δέν ἔχουν καμιά ἀπολύτως αἰχμή. Ἀπλά ἐπισημαίνουν τό ὀρθό καί τό σύμφωνο πρὸς τήν ἀπκκριβωμένη λειτουργική μας παράδοση, πρὸς ὁποῖο πρέπει καί ὀφείλουμε νά κατατείνουμε γιά νά ἐπιτύχουμε μιά, κατά τό δυνατόν, ἄφωγη καί κατά τίς παραδοσιακές προδιαγραφές τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας. Φυσικά οἱ παρατηρήσεις αὐτές δέν καλύπτουν ὅλα τά ἐπιμέρους τελετουργικά προβλήματα, οὔτε διεξοδικά ἀναλύουν καί αἰτιολογοῦν τά προβαλλόμενα ὡς ὀρθά, ἔναντι τῶν τυχόν μή ὀρθῶν ἢ ἀμφισβητούμενων. Ὑπάρχει σχετική βιβλιογραφία καί παραπέμπουμε σ' αὐτή. Ὅμοίως τά θιγόμενα θέματα εἶναι ἐκεῖνα στά ὁποῖα ὁ ἱερεὺς εἶναι ὁ ἀμέσως ὑπεύθυνος γιά τήν ὀρθή ἢ μή τέλεσή τους καί ἀπό αὐτόν ἐξαρτᾶται ἡ βελτίωση, ἡ ἐπαναφορά στήν ὀρθή πράξη ἢ ἡ περαιτέρω ἐκτροπή ἢ στασιμότητα. Ὑπάρχουν θέματα στήν θεία λατρεία, καί στήν θεία Λειτουργία ἰδιαίτερα, πού δέν ἀνάγονται στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ἱερέως, ἀλλ' ἀφοροῦν ἢ ἐπιλύονται ἀπό τόν Ἐπίσκοπο, τήν Ἱερά Σύνοδο κ.λπ. Ὑπάρχουν ὅμως καί πολλά –καί αὐτό ἐλπίζω πώς θά τό δείξει ἡ συνέχεια– πού ἡ λύση τους βρίσκεται στά χέρια τοῦ ἱερέως. Ἡ μετάθεση τῶν εὐθυνῶν εἶναι εὐκόλη. Ἡ μέ φόβο Θεοῦ, γνώση καί ἀγάπη ἀνάληψη τῶν εὐθυνῶν καί πρωτοβουλιῶν πού ἀναλογοῦν στόν καθένα, εἶναι ἐκείνη πού προάγει τήν λύση τῶν θεμάτων καί πού μπορεῖ νά βελτιώσει αἰσθητά τά λειτουργικά μας πράγματα. Στίς παρατηρήσεις μας ἀκολουθοῦμε σέ γενικές γραμμές τήν πορεία διεξαγωγῆς τῆς θείας Λειτουργίας, ἀπό τῆς ἀρχῆς μέχρι τήν ἀπόλυσή της.

1. Στην θεία Λειτουργία παρατηρείται μία, ιδιαίτερα μελετημένη και θαυμαστή στην αρχική σύλληψή της και στην περαιτέρω διά των αίωνων πορεία της, διαδοχή ρόλων. Οί παράγοντες είναι κυρίως τρεῖς: ὁ ἱερεὺς, ὁ διάκονος, ὁ λαός. Στά χειρόγραφα τῆς θείας Λειτουργίας, Εὐχολόγια καὶ Ἱερατικά, ἀκόμη καὶ στά ἔντυπα συνεχίζεται ἡ παράδοση αὐτή. Πρόκειται γιὰ τρεῖς σαφῶς διακεκριμένους ρόλους, πού τό ἄριστο θά ἦταν νά μὴν ἀναμιγνύονται. Ὁ ἱερεὺς εἶναι ὁ εὐχόμενος, ὁ ἱερατεύων. Ὁ διάκονος εἶναι ὁ ἐνδιάμεσος ἱερέως καὶ λαοῦ, ἓνα εἶδος τελετάρχου καὶ πρὸς τίς δύο κατευθύνσεις, πού καθορίζει καὶ ὑπενθυμίζει τὴν στάση, τὰ θέματα τῆς προσευχῆς, καθὼς καὶ στό τί πρέπει νά εἰπεῖ ἢ τί νά κάνει ὁ ἱερεὺς. Ὁ λαός μετέχει ἀκροώμενος καὶ θεώμενος καὶ ἀπαντᾷ στά αἰτήματα τῆς προσευχῆς, ἀντεύχεται, ψάλλει ἢ ἀπαγγέλλει κατὰ τίς προδιαγραφές τῆς λειτουργικῆς τάξεως. Ἀρχικά δέν ἦταν νοπτό, οὔτε ὁ ἱερεὺς νά ἐκτελεῖ χρέη διακόνου οὔτε ὁ λαός νά μετέχει τὴν τελεσιουργία, τρόπον τινά, δι' ἀντιπροσώπου, τοῦ ψάλτου. Οἱ δυσχερεῖς περιστάσεις καὶ οἱ ἀνάγκες πού προέκυψαν τὴν συνέχεια, ἡ μείωση τοῦ ζήλου, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας καὶ μουσικῆς, ἡ ὑποβάθμιση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ κι ἄλλοι παράγοντες, ὀδήγησαν τὴν σημερινή πραγματικότητα. Στην ἀκραία, ἀλλὰ πολὺ συνηθισμένη, περίπτωση ἡ θεία Λειτουργία ἔφθασε νά εἶναι ὑπόθεση ἑνὸς ἱερέως καὶ ἑνὸς ψάλτου. Διάκονος δέν ὑπάρχει καὶ ὁ λαός παθητικά «παρακολουθεῖ». Στόχος μας πρέπει νά εἶναι ἡ ἐπιστροφή τὴν ὀρθή παράδοση καὶ στό σημεῖο αὐτό. Ὁ ἱερεὺς δηλαδή νά συλλειτουργεῖ μέ διάκονο καὶ ὁ λαός ἐνεργά νά μετέχει τὴν διεξαγωγή τῆς λατρείας. Τό πρῶτο εἶναι ὁμολογουμένως δυσκολοκατόρθωτο, τό νά ὑπάρχει δηλαδή σ' ὅλες τίς ἐνορίες ἱερεὺς καὶ διάκονος, «κάθε παπὰς καὶ διάκος» κατὰ τό λαϊκὸ θροῖνο τῆς ἀλώσεως. Τό κακὸ εἶναι ὄχι ὅτι εἶναι δύσκολο, ἀλλὰ ὅτι συμβιβασθήκαμε τόσο μέ τίς περιστάσεις ἀνάγκης, ὥστε πάσαμε νά τό ἐπιδιώκουμε καὶ νά τό καλλιεργοῦμε ὡς ἰδεῶδες, ἀκόμη καὶ ὅταν πέρασαν οἱ

περιστάσεις ἀνάγκης. Ὁ θεσμός τοῦ διακόνου κινδυνεύει νά τυποποιηθεῖ καί ἡ ἀπογοητευτικά συνηθέστερη πράξη εἶναι οἱ ἱερεῖς νά γίνονται «ἀθρόον» ἱερεῖς, παραμένοντας στόν βαθμό τοῦ διακόνου ἐλάχιστες ἡμέρες ἢ ἀκόμη καί ἐλάχιστες ὥρες. Οἱ συντριπτικά περισσότερες λειτουργίες σήμερα γίνονται χωρίς τήν συμμετοχή διακόνου, ἀκριβῶς ἐπειδή δέν ὑπάρχουν διάκονοι. Ἡ Ἀρμενική Ἐκκλησία ἦταν στό σημεῖο αὐτό ἐφευρετικότερη. Διέσωσε στήν λατρεία τόν ρόλο τοῦ διακόνου διευρύνοντας τίς λειτουργικές ἀρμοδιότητες τοῦ ὑποδιακόνου. Ἔτσι ἡ σπάνις διακόνου δέν ἔγινε αἰσθητή καί ὁ ἱερεὺς δέν ἔμεινε νά τελεῖ μόνος τήν Λειτουργία, ἐπιφορτιζόμενος καί τά διακονικά, ἐκτελώντας δηλαδή συγχρόνως ἔργο τελετουργοῦ καί τελετάρχου.

Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει. Τόν ρόλο τοῦ διακόνου, ὅταν δέν ὑπάρχει διάκονος, ἐπωμίζεται ὁ ἱερεὺς. Αὐτός λέγει καί τά διακονικά, ὅσα ὅμως ἀφοροῦν στό λαό, ὅχι καί αὐτά πού ἀφοροῦν στόν ἱερέα. Λέγει δηλαδή ὁ ἱερεὺς τά εἰρηνικά, τήν ἐκτενή, τά πληρωτικά, τίς αἰτήσεις, τίς παρακελεύσεις πρὸς τόν λαό («Πρόσχωμεν», «Σοφία· ὀρθοί», «Σιῶμεν καλῶς...» κ.λπ.), ἀλλ' ὅχι καί αὐτές πού ἀπευθύνονται στόν ἱερέα («Εὐλόγησον, δέσποτα», «Κέλευσον...», «Πλήρωσον...», «Μέλισον...» κ.τ.τ.). Εἶναι ἀσφαλῶς παράλογο, καμιά φορά ὅμως ἐκ παραδρομῆς ἢ ἀπό ἄγνοια γίνεται καί αὐτό.

Ὡς πρὸς τόν δεύτερο παράγοντα, τόν λαό. Ἦδη μιλήσαμε γιά τήν ἀνάγκη ἀναζωπυρήσεως τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στήν θεία Λειτουργία, ἔτσι ὥστε νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἀπομόνωσή του καί ἡ παθητική «παρακολούθηση» τῶν τελουμένων καί λεγομένων ἀπό ἄλλους. Ἡ ἐπιζητούμενη συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ψαλμωδία εἶναι δύσκολο πρᾶγμα, καί ἰδίως στίς ἀκολουθίες τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου. Ἡ θεία ὅμως Λειτουργία διατήρησε τήν ἀρχαία ἀσματική - ἐνοριακή της παράδοση καί τά ψάλματα κατ' αὐτή εἶναι ἀπλά καί στό περιεχόμενο καί στήν ὀρθή μελωδική τους ἐπένδυση. Ἄν ἐξαιρεθεῖ τό «Δύναμις» τοῦ τρισαγίου, τό χερουβικό καί τό κοινωνικό, τά ἄλλα εἶναι

σύντομες ἀπαντήσεις στίς διακονικές ἢ ἱερατικές προτροπές («Ἀμήν», «Κύριε ἐλέησον», «Παράσχου, Κύριε», «Καί μετά τοῦ πνεύματός σου», «Ἔχομεν πρός τόν Κύριον», «Εἷς ἅγιος...» κ.λπ.) ἢ ἀπλά ἐφύμνια («Ταῖς πρεσβείαις...», «Σῶσον ἡμᾶς...», «Ἅγιος ὁ Θεός...») ἢ εὐκόλα τροπάρια, συνηθέστατα ἐπαναλαμβανόμενα καί γνωστά (ἀπολυτίκια, κοντάκια, «Ἄξιόν ἐστιν...», «Εἶδομεν τό φῶς...» κ.τ.λ.). Στόν καλό καί δραστήριο ἱερέα ἀπόκειται τό ἔργο τῆς ἐνθαρρύνσεως τοῦ λαοῦ γιά τήν συμμετοχή του στήν ψαλμωδία, σέ συνεργασία καί ὑπό τήν καθοδήγηση πάντοτε τῶν ψαλιῶν.

2. Σέ πανηγύρεις ἢ σέ ἄλλες περιπτώσεις δέν λειτουργεῖ μόνον ἓνας ἱερεὺς (καί ἓνας διάκονος), ἀλλά περισσότεροι ἱερεῖς. Εἶναι τό λεγόμενο «ἱερατικό συλλεῖτουργο». Ἡ συμμετοχή πολλῶν ἱερέων καθιστᾷ πράγματι πανηγυρικότερη τήν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας καί ἐκφράζει καλλίτερα τήν συλλογικότητα τῆς ἱερατικῆς διακονίας. Ἡ πλήθυνση ὅμως τῶν συλλειτουργῶν ἱερέων νομίζω πῶς, ἐκτός ἀπό τίς πρακτικές δυσκολίες πού προκαλεῖ καί τήν χωρίς λόγο καθυστέρηση τῆς τελεσιουργίας, μᾶλλον παύει νά ἐκφράζει τήν σεμνή αὐτή συλλογικότητα, γιατί μεταβάλλει τήν λειτουργική διακονία σ' ἓνα κοσμικό περισσότερο ὑπερθέαμα, πού προσπαθεῖ νά ἐντυπωσιάσει μέ τό πλῆθος τῶν κατ' ἀνάγκην βουβῶν προσώπων πού τυπικά μόνον συμμετέχουν σ' αὐτή. Τρεῖς ἱερεῖς εἶναι ἓνας λογικός ἀριθμός. Πέντε εἶναι ἤδη πάρα πολλοί.

Στίς περιπτώσεις συλλειτουργοῦ καλόν εἶναι νά λαμβάνεται πρόνοια τουλάχιστον ὁμοχρωμίας στήν χρήση τῶν ἱερῶν ἀμφίων. Ἡ πολυχρωμία εἶναι διασπαστική τῆς λειτουργικῆς ἁρμονίας καί συνήθως ἔχει κακό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Τοῦ συλλειτουργοῦ προΐσταται ἓνας, πού εἶναι καί ὁ κατ' ἐξοχήν λειτουργός, ὁ πρῶτος. Κανονικά σ' αὐτόν ἀνήκουν οἱ εὐλογίες καί οἱ καίριες ἐκφωνήσεις, κατά τίς σχετικές τυπικές διατάξεις. Κατά τό πρότυπο ὅμως τῶν ἀρχιερατικῶν συλλειτουργῶν, καλόν εἶναι οἱ εὐλογίες νά κατανέμονται μεταξύ τῶν συλλειτουργῶν, οἱ κύριες ὅμως νά δίδονται ἀπό τόν πρῶτο («Ἡ

χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...», «Καί ἔσται τά ἔλεν...», ἡ ἀπόλυση).

Ἐπίσης ἄς σημειωθεῖ ὅτι κατά τό συλλειτουργοῦ οἱ ἱερεῖς ἀπαρτίζουν χορό (τόν τρίτο χορό) καί συμμετέχουν στήν ψαλμωδία, ψάλλοντας τά προβλεπόμενα ἀπό τήν τάξη τοῦ συλλειτουργοῦ, δηλαδή τό εἰσοδικό, τό πρῶτο ἀπολυτίκιο μετά τήν εἴσοδο, τό κοντάκιο καί τό τρίτο καί πέμπτο τρισάγιο. Ὅταν λειτουργεῖ μόνος ἱερεὺς δέν ψάλλει τίποτε ἀπό τά ἀνωτέρω. Ἡ ψαλμωδία κατά τήν θεία λατρεία εἶναι «χορική». Ποιός προΐσταται στό συλλειτουργοῦ καί ποιὰ ἡ σειρά τῶν μετεχόντων σ' αὐτό ἱερέων κατά τήν παράστασι στό ἱερό θυσιαστήριον, κατά τήν μεγάλη καί τήν μικρά εἴσοδο καί πῶς κατανέμονται οἱ ἐκφωνήσεις, καθορίζονται ἀπό τίς σχετικές τυπικές διατάξεις, πού ἀπαραίτητο εἶναι νά τηροῦνται μέ ἀκρίβεια καί ταπείνωσι γιά νά διαφυλάσσεται ἡ τάξη καί ἡ εὐπρέπεια καί γιά νά ἀποφεύγονται ἀνθρώπινες τυχόν παρεξηγήσεις καί πικρίες.

3. Τά διακονικά καί οἱ ἱερατικές ἐκφωνήσεις δέν εἶναι τροπάρια γιά νά ψάλλονται. Εἶναι παρακελεύσεις ἢ δοξολογικές κατακλειδες εὐχῶν, πού ἀπαγγέλλονται μέν πάντοτε ἐμμελῶς –«ἐκφωνητικῶς»–, ὅπως τό ἀπαιτεῖ ἡ παράδοσι, ἀλλά δέν ψάλλονται ὅπως οἱ ὕμνοι, οὔτε πολύ περισσότερο ἀποτελοῦν εὐκαιρίες ἐπιδείξεως καλλιφωνίας ἢ μουσικῶν ἐπιδόσεων. Λέγονται μέ σεμνότητα καί ἀπλότητα, ὅπως ἀρμόζει στό ἱερατικό καί διακονικό λειτούργημα καί ὅπως ἐπιβάλλεται ἀπό τό ἥθος τῆς θείας λατρείας. Ὁ ἱερεὺς καί ὁ διάκονος ἐξ ἄλλου μέ τόν τρόπο τῆς ἀπαγγελίας τους δίνουν καί τόν παλμό στήν ὅλη διεξαγωγή τῆς ἀκολουθίας, τόν ὁποῖον ἀκολουθοῦν καί οἱ ὑπεύθυνοι τῶν χορῶν. Ἡ θεία Λειτουργία δέν εἶναι μακρά ἀκολουθία, ἀλλά κινεῖται σέ λογικά ὅρια. Ἀρκεῖ ὅχι μόνον οἱ ψάλτες νά μὴν ἐκτρέπονται σέ μακρά μέλη, ἀλλά καί οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι νά μὴ δίνουν τό κακό παράδειγμα, νομίζοντας ὅτι μιὰ νωχελής μακρόσυρτη ἀπαγγελία εἶναι εὐχάριστη καί πανηγυρική. Στό "Ἁγιον" Ὄρος πανηγυρικότητα ἱερατικά συλλειτουργοῦ, χωρίς καμιά παράλειψη καί μέ ψαλμωδία τυπικῶν

καί μακαρισμῶν, δέν ὑπερβαίνουν τήν μιάμιση ὥρα, γιατί ὁ ρυθμός τῆς ἀπαγγελίας εἶναι ταχύς καί ζωντανός.

4. Ἡ θεία Λειτουργία, ὅπως καί ὅλα τά μυστήρια καί οἱ ἱερές τελετές καί ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖται ἀπό μιά σειρά ἐπί μέρους στοιχείων, ὀργανικά καί ἀδιάσπαστα συνδεδεμένων μεταξύ τους, μιά πραγματική «ἀκολουθία». Εἶναι δέ αὐτά, διακονικά πού εἰσάγουν τίς ἱερατικές εὐχές, ἀπαντήσεις καί ψάλματα τοῦ λαοῦ, ἀναγνώσματα καί τελετουργικές πράξεις. Ὅφειλουμε ὡς ὄργανα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας νά σεβόμαστε τήν σειρά καί τήν ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καθιερωμένη τάξη καί ἁρμονία. Δέν εἶναι δυνατόν νά νοηθοῦν παραλείψεις, προαναγνώσεις ἢ μεταθέσεις, εἴτε γιά νά κερδηθεῖ δῆθεν χρόνος εἴτε ἀπό κακή συνήθεια εἴτε ἀπό προσωπικές μας προτιμήσεις. Καταλαβαίνετε τί ἐννοῶ καί σέ τί εἶδους λειτουργικές «ἀτασθαλίες» ἀναφέρομαι. Θά ἀναφέρω μερικά παραδείγματα χωρίς σχολιασμό. Μερικά ἀπό αὐτά ἔφθασαν στό νά θεωροῦνται «παράδοση» καί ἐντελῶς φυσιολογικά. Μερικά θά σχολιάσουμε στήν περαιτέρω διαπραγμάτευση.

Ἴδού μερικά παραδείγματα λειτουργικῆς ἀκαταστασίας, σχεδόν καθιερωθέντα: Τό νά λέγεται ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου καθ' ὁδόν καί ὄχι στό μέσον τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ τάξη. Τό νά γίνεται ἡ θυμίαση καί νά λέγεται ἡ εὐχή πρό τοῦ Εὐαγγελίου κατά τό ἀνάγνωσμα τοῦ Ἀποστόλου καί ὄχι κατά τό ἀλληλου-
άριο, ὅπως ἦταν τό ὀρθό. Τό νά παραλείπονται ἡ ἐκτενής, τά κατηχούμενα καί οἱ εὐχές τῶν πιστῶν ἢ νά λέγονται μυστικῶς ὅπου λάχει, κατά τά ἀπολυτίκια, κατά τήν ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου, κατά τόν Ἀπόστολο ἢ κατά τό χερουβικό. Τό νά διαβάζονται ἀπό τόν ἱερέα κατά τήν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ οἱ εὐχές πρό τῆς θείας μεταλήψεως καί ἡ εὐχαριστία μετά ἀπό αὐτήν. Τό νά λέγεται ἡ εὐχή «μετά τό πάντας μεταλαβεῖν» πρό τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν. Τό νά γίνεται τό κήρυγμα κατά τό κοινωνικό καί ὄχι μετά τό Εὐαγγέλιο, ὅπως τό ἀπαιτεῖ ἡ παράδοση καί ἡ λογική. Καί ἄλλα παρόμοια.

Εἶπαμε ὅτι ἡ θεία Λειτουργία ἔχει μιά ἀριστοτεχνική δομή, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι στά λειτουργικά μας κείμενα. Ἡ διαδοχή τῶν ἐπί μέρους στοιχείων εἶναι μελετημένη μέ σοφία. Τά διακονικά εἰσάγουν τίς εὐχές καί οἱ εὐχές κατακλείονται μέ δοξολογική κατακλείδα. Τά ἀναγνώσματα, τό κήρυγμα καί οἱ διάφορες λειτουργικές πράξεις βρίσκονται σέ μιά στενή ἀλληλουχία. Τά προηγούμενα προπαρασκευάζουν καί εἰσάγουν στά ἐπόμενα καί τά δεύτερα προϋποθέτουν τά πρῶτα. Δέν εἶναι ἀδέσποτα καί ἄσχετα στοιχεῖα πού μπορεῖ νά μεταφέρονται κατά προαίρεσιν, χωρίς αὐτό νά ἔχει ἄμεσες συνέπειες στήν ὁμαλή πορεία τῆς θείας Λειτουργίας.

5. Ἡ θεία Λειτουργία ἀρχίζει μέ μιά εἰσαγωγική ψαλμωδία. Πρόκειται γιά *τά τρία ἀντίφωνα*, κατά τόν τύπο τῆς ἀρχαίας ἀσματικῆς - ἐνοριακῆς ψαλμωδίας, πού διατηρήθηκε κατ' ἐξαίρεση στήν θεία Λειτουργία, παρά τήν ἐπικράτηση τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Κάθε ἀντίφωνο εἰσάγεται μέ τά διακονικά-πλήρη στό πρῶτο (τά εἰρηνικά), κατ' ἐπιτομήν στά δύο ἄλλα (οἱ μικρές συναπτές), ἱερατική εὐχή καί ἐκφώνηση. Ἐπακολουθεῖ ἡ στιχολογία ψαλμοῦ, ὀλοκλήρου ἀρχικά, τριῶν ἢ τεσσάρων στίχων ἀργότερα, μέ ἐφύμνια στόν πρῶτο «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...», στό δεύτερο «Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ...» καί στό τρίτο τό ἀπολυτίκιο. Οἱ σταθεροί ψαλμοί εἶναι οἱ γνωστοί: ὁ 91ος («Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι...»), ὁ 92ος («Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...») καί ὁ 94ος («Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ...»), ἀπό τόν ὁποῖο προέρχεται καί τό κοινό εἰσοδικό «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» (στίχ. 6). Κατά τίς δεσποτικές καί θεομπτορικές ἑορτές προβλέπονται ἄλλοι, κατάλληλοι γιά τήν ἑορτή, ψαλμοί.

Ἡ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας συναπτῶς μέ τόν ὄρθρο, ἡ μονοπώληση τῆς ψαλμωδίας ἀπό τούς ψάλτες καί ἡ προτίμησή τους στά σύνθετα μέλη, ἡ ἄγνοια τῆς σπουδαιότητος τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς θείας Λειτουργίας καί μιά ψευτονεωτερική τάση ἀποφυγῆς δῆθεν τῶν ἐπαναλήψεων, ὀδήγησαν σέ συρρίκνωση τῶν ἀντιφώνων, στήν ψαλμωδία μόνο τῶν ἐφυμνίων

(ἀπό εὐρωπαϊζουσες χορωδίες μόνο μία ἢ δύο φορές) ἢ ἐπιλογή στίχων ἀπό τὰ τυπικά παρά τήν παμπалаία τάξη καί παρά πᾶσα λογική κ.λπ. Ἔτσι ἡ λαϊκή αὐτή ψαλμωδία ἀτρόφησε καί ὑποτιμήθηκε. Προσπαθῆστε νά τήν διατηρήσετε καί νά τήν ἀναβαθμίσετε.

Τό Τυπικό, ἐπηρεασμένο ἀπό τήν μοναχική πράξη, προβλέπει γιά τίς Κυριακές τὰ τυπικά καί τούς μακαρισμούς. Γενικῶς δέν τηρεῖται στίς ἐνορίες, ἐκτός ἐξαιρέσεων. Καλό πάντως εἶναι τὰ τυπικά καί οἱ μακαρισμοί ἐκτάκτως νά ψάλλονται γιά μιά ἐπιθυμητή εὐχάριστη ἐναλλαγή, ἀρκεῖ οἱ χοροί νά γνωρίζουν τόν ὀρθό εὐρυθμο τρόπο τῆς ψαλμωδίας τους καί νά προβλέπεται νά ἀρχίζει λίγο νωρίτερα ἢ θεία Λειτουργία γιά νά μὴν προκαλεῖται καθυστέρηση. Ὁ συνδυασμός τῶν στίχων τῶν μακαρισμῶν μέ τροπάρια ἀπό τήν γ' καί σ' ὥδή τῶν ἑορτῶν τῶν ἁγίων δέν εἶναι τόσο ἀπλός. Γι' αὐτό χρειάζεται κάποια προμελέτη.

6. Τὰ ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα στή θεία Λειτουργία εἶναι δύο, Ἀπόστολος καί Εὐαγγέλιο. Καί ὁ μὲν Ἀπόστολος ἀναγινώσκεται ἀπό τόν ἀναγνώστη, τό δέ Εὐαγγέλιο ἀπό τόν διάκονο καί ἀπ' ἄμβωνος. Μή συλλειτουργοῦντος διακόνου τό Εὐαγγέλιο ἀναγινώσκεται ἀπό τόν ἱερέα ἀπό τήν ὡραία πύλη. Τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα σ' ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις, μυστήρια, ἱερές ἀκολουθίες καί λοιπές ἱεροπραξίες, διαβάζεται ἀπό τόν ἱερέα, ἡ δέ ἀνάγνωσή του κατά τήν θεία Λειτουργία ἀπό τόν διάκονο μᾶλλον πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό μέγεθος τῆς συνάξεως, πού ἐπέβαλε νά γίνεται ἡ ἀνάγνωσις ἀπό νεώτερο καί, κατά τεκμήριο, πιο βροντόφωνο πρόσωπο. Εἴτε ὅμως εἴτε ἄλλιῶς τήν εὐθύνη τῆς ἀναγνώσεως ἔχει ὁ ἱερεύς. Αὐτός ἐγκαίρως θά ἐπισημάνει τήν πρός ἀνάγνωσις περικοπή, θά τήν προαναγνώσει γιά νά ἀποφευχθοῦν ἐνδεχόμενα ἀναγνωστικά σφάλματα, θά συστήσει τό ἴδιο καί στόν διάκονο, ἄν πρόκειται νά συλλειτουργήσῃ, καί θά φροντίσει ὥστε ἡ ἀπαγγελία νά εἶναι καθαρή καί, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ παράδοση, ἐμμελής. Ἡ ἐμελής ἀνάγνωσις ἢ ἄλλιῶς ἢ «ἐκφωνητική ἀπαγγε-

λία», δέν εἶναι ψαλμωδία. Δέν συγκαλύπτει καί συσκοτίζει τό νόημα, ἀλλά ἀντιθέτως τό προβάλλει, τονίζοντας ὀρθά τίς λέξεις καί κάνοντας τήν ἀνάγνωση περισσότερο ἀκουστή καί ἐντυπωσιακή. Τά παλαιά χειρόγραφα πού περιεῖχαν περικοπές εἶχαν εἰδικά κόκκινα ἀπλά σημάδια, τά λεγόμενα «ἐκφωνητικά σημαδόφωνα», πού καθοδηγοῦσαν τόν ἀναγινώσκοντα γιά τό ἀνέβασμα καί κατέβασμα τοῦ τόνου τῆς φωνῆς, τίς μικρές παύσεις καί τίς τελεῖες. Σήμερα αὐτά δέν ὑπάρχουν καί ἡ ἀνάγνωση γίνεται σχεδόν αὐτοσχεδίως καί ἐρασιτεχνικά ἢ μᾶλλον κατά παράδοση.

Τά ἴδια ἰσχύουν καί γιά τό ἀποστολικό ἀνάγνωσμα. Σπανίως ὑπάρχουν χειροθετημένοι ἀναγνώστες καί, εἶναι γνωστό, ὅτι τό ἀνάγνωσμα τοῦ Ἀποστόλου καταταλαιπωρεῖται ἀπό ἐρασιτέχνες, ἀπό ἄκαιρες ἐπιδείξεις μουσικῶν γνώσεων ἢ φωνητικῶν προσόντων καί ἀπό ἀναγνωστικά σφάλματα. Εἶπαμε καί προηγουμένως ὅτι ἡ εὐθύνη βαρύνει ἀποκλειστικά τόν ἱερέα, πού πρέπει νά φροντίζει νά βρῖσκει τό κατάλληλο πρόσωπο καί συστηματικά νά τό προπαρασκευάζει καί νά τό καθοδηγεῖ.

7. Μετά τά ἀναγνώσματα ἀκολουθεῖ τό κήρυγμα. Αὐτή εἶναι ἡ παραδοσιακή του θέση ἀπ' ἀρχῆς μέχρι προσφάτως, πού ἄρχισε νά μετατίθεται κατά τό κοινωνικό, πράξη πού εἶχε μεγάλη διάδοση. Οἱ λόγοι πού προβάλλονται γιά τήν δικαιολόγησή της εἶναι ἀφ' ἑνός μὲν ἡ ἀποφυγή παρατάσεως τῆς χρονικῆς διαρκείας τῆς ὅλης συνάξεως, ἀφοῦ ἔτσι ἀξιοποιεῖται ὁ, τρόπον τινά, νεκρός χρόνος τοῦ κοινωνικοῦ καί κυρίως τό ὅτι κατ' αὐτό εἶναι περισσότεροι παρόντες στόν ναό ἀπό ὅσοι μετά τό Εὐαγγέλιο. Τό μὲν πρῶτο ἐπιχείρημα εἶναι φύσει ἀσθενές, γιατί ἕνα λογικῆς διαρκείας δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα δέν ἐπιμπύκει τόν χρόνο τῆς συνάξεως, ἂν μάλιστα ληφθεῖ πρόνοια ὁ ρυθμός τῆς τελεσιουργίας, τῶν διακονικῶν, τῶν ἐκφωνήσεων καί τῶν ψαλμάτων, νά κινεῖται σιά ὀρθά ὄρια. Τό κοινωνικό ἐξ ἄλλου δέν εἶναι ἀμελητέο λειτουργικό στοιχεῖο. Εἶναι ὁ χρόνος τῆς κοινωνίας τῶν λειτουργῶν καί τῆς ὑστάτης προετοιμα-

σίας και αὐτοσυγκεντρώσεως τῶν μελλόντων νά προσέλθουν στήν θεία κοινωνία. Τό κήρυγμα στό σημεῖο αὐτό, ὄχι μόνο δέν μπορεῖ νά παρακολουθηθεῖ, ὅπως θά ἔπρεπε, καί ἀπό τοὺς λειτουργούς, ἀλλά καί διασπᾶ τήν προσοχή τοῦ λαοῦ, ἐπικεντρώνοντας τήν σκέψη του σέ ἄλλα ποικίλα εὐσεβῆ θέματα καί ὄχι στό «θέμα μόνον», τήν θεία δηλαδή μετάληψη. Ὅσο δέ γιά τήν παρουσία περισσοτέρων πιστῶν, δέν θά εἶχε κανείς νά ἀντεῖπει, ἂν τό ὅλο σκεπτικό δέν ἦταν θεολογικά ἐσφαλμένο, γιατί δίνει τήν προτεραιότητα ὄχι στό μυστήριο, ἀλλά στήν διδασκαλία. «Καιρός παντί πράγματι» (Ἐκκλῆσ. γ' 1). Ὁ καιρός δέ τοῦ κηρύγματος εἶναι ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα, τά ὁποῖα καί ἐρμηνεύει. Ἔτσι ἔκανε καί ὁ Κύριος στήν συναγωγή τῆς Ναζαρέτ (Λουκ. 4 16-27), οἱ ἀπόστολοι καί οἱ πατέρες καί διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας. Τό ἐπιβάλλει δηλαδή ἡ παράδοση, ἀλλά καί ἡ δομή τῆς θείας Λειτουργίας. Προηγῆται ἡ διδασκαλία –ἀναγνώσματα καί κήρυγμα– καί ἔπεται ἡ τελετουργία τοῦ μυστηρίου, πού προπαρασκευάζεται ἀπό τό διδακτικό μέρος τῆς συνάξεως.

8. Κακῶς ἐπικράτησε στίς ἑλληνικές ἐνοριακές ἐκκλησίες (ὄχι ὅμως εὐτυχῶς καί στά μοναστήρια) ἡ παράλειψη τῆς ἐκτενοῦς, τῶν κατηχουμένων καί τῶν δύο εὐχῶν τῶν πιστῶν. Ἡ ἐκτενής εἶναι ἓνα θαυμάσιο σύστημα αἰτήσεων ὑπέρ ὅλων τῶν τάξεων καί τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας, στίς ὁποῖες μποροῦν νά προστεθοῦν, κατά τήν τάξη, ὀνόματα πιστῶν ζώντων ἢ κεκοιμημένων, ἀσθενῶν ἢ ἄλλων ἐμπεριστάτων πιστῶν, ὅπως γινόταν παλαιότερα καί ὅπως γίνεται στίς σλαβικές Ἐκκλησίες καί στά μοναστήρια. Οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων, ἔστω καί ἂν αὐτοί δέν εἶναι παρόντες, θυμίζουν στοὺς πιστοὺς τήν ἀνάγκη νά προσεύχονται ὄχι μόνο γιά τοὺς ἑαυτοὺς των ἢ ἔστω γιά τοὺς ἤδη πιστοὺς μόνο, ἀλλά καί γιά τοὺς κατηχουμένους στήν χριστιανική πίστη, πού εἶναι σ' ὅλο τόν κόσμο πολλοί, καί νά συνεπικουροῦν στό ἱεραποστολικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δέ δύο εὐχές τῶν πιστῶν, μέ τίς δύο μικρές συναπτές πού τίς εἰσάγουν ἀποτελοῦν τήν ὁμαλή μετάβαση ἀπό τό πρῶτο μέρος

τῆς θείας Λειτουργίας –τὴν λειτουργία τοῦ Λόγου ἢ τὸ διδακτικό μέρος, πού κακῶς λέγεται «λειτουργία τῶν κατηκουμένων»– στό μυστηριακό μέρος, τὴν τέλεση δηλαδή τῆς θείας Εὐχαριστίας –τὴν λειτουργία τοῦ Μυστηρίου, πού κακῶς πάλι ὀνομάζεται ἀκόμη ἀπό μερικούς «λειτουργία τῶν πιστῶν».

Ἡ πρόφαση ὅτι ἡ ἔκτενής, τὰ κατηχούμενα καί οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν δέν παραλείπονται, ἀλλά λέγονται «μυστικῶς» γιὰ οἰκονομία χρόνου, εἶναι τελείως ἀδικαιολόγητη. Ἀπαράδεκτη ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ μυστικῶς ἀπαγγελία τους, ἐνῶ εἶναι προτροπές προσευχῆς πρὸς τὸν λαό, καί ἡ μεταφορὰ τους σέ ἄλλο σημεῖο τῆς θείας Λειτουργίας (κατὰ τὰ ἀπολυτίκια, τὸ τρισάγιο, τὸν ἀπόστολο ἢ τὸ χερουβικό), γιατί προκαλεῖ τέλεια ἀνατροπή τῆς ὁμαλῆς ροῆς τῆς ὅλης τελεσιουργίας.

9. Σέ μερικά μέρη μνημονεύουν κατὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο ὀνόματα κ.λπ. Σέ ἄλλα ἀρκοῦνται στό περιληπτικό «Πάντων ὑμῶν μνησθεῖν Κύριος ὁ Θεός...». Τό ὀρθότερο εἶναι τὸ δεύτερο. Ὁ ἱερεὺς ἔχει μνημονεύσει τὰ ὀνόματα ζώντων καί τεθνεώτων κατὰ τὴν προσκομιδῆ. Θά μπορούσε νὰ τὰ παρεμβάλλει καί στὴν ἔκτενή, ὅπως ἔκαμαν οἱ παλαιοὶ ἱερεῖς, χωρὶς βέβαια ὑπερβολές. Ἡ μνημόνευση κατὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο προῆλθε ἀπὸ ἐπίδραση τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας. Τότε ὁ ἀρχιερεὺς συμπληρώνει, τρόπον τινά, τὰ δίπτυχά του καί εὐχεται, ἐν κατακλεῖδι ὑπὲρ πάντων, ὅπως κάνει ὁ ἱερεὺς ἢ καί ὁ διάκονος εἰσοδεύοντας. Μὲ τὴν γενικὴ εὐχή «Πάντων ὑμῶν...» ἀποφεύγονται καί τὰ λάθη, οἱ ὑπερβολές καί οἱ παρεξηγήσεις.

10. Γιὰ τὸ κοινωνικό κάναμε παρεμπιπτόντως λόγο προηγουμένως. Εἶναι ἓνας καλυπτήριος ὕμνος, πού σκοπὸ ἔχει νὰ προπαρασκευάσει τοὺς πιστοὺς γιὰ τὴν θεία κοινωνία καί νὰ καλύψει τὸν χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς θείας μεταλήψεως (ὑψωσις, μελισμός, ἔνωσις, ζέον) καί τὴν κοινωνία τῶν λειτουργῶν. Ἀρχικῶς ὁ ὕμνος κάλυπτε καί τὴν κοινωνία τοῦ λαοῦ. Εἶναι δὲ αὐτὸς ὁ ὕμνος ψαλμικός, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στίχος, πού ἐπανελαμβάνετο πολλές φορές ὡς ἐφύμνιο κατὰ τὴν στιχολογία τοῦ ψαλμοῦ. Ἀργότερα οἱ μουσικὲς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὀδήγησαν στὴν περὶτε-

χνο ψαλμωδία τοῦ στίχου αὐτοῦ σέ ἀργό «παπαδικό» μέλος, πού κάλυπτε ὅλο τόν χρόνο πού ἀπαιτεῖτο μέχρι τήν πρόσκληση στή θεία κοινωνία τοῦ λαοῦ («Μετά φόβου Θεοῦ...»). Ἡ μή προσέλευση τῶν πιστῶν στή θεία κοινωνία παρά μόνο κατ' ἀραιά χρονικά διαστήματα ἔγινε αἰτία στό νά λησμονηθεῖ ὁ ἀρχικός προορισμός τοῦ κοινωνικοῦ, πού ἦταν, ὅπως εἶπαμε, ἡ κάλυψη τοῦ ἀπαιτουμένου χρόνου ὄχι μόνο γιά τήν κοινωνία τῶν λειτουργῶν, ἀλλά καί τοῦ λαοῦ.

Τό κοινωνικό σήμερα γενικῶς διέρχεται μιά περίοδο «κρίσεως». Τά ἀργά μέλη εἶναι δύσκολα καί ἀπαιτοῦν μουσικές γνώσεις, πού δέν τίς ἔχουν ὅλοι, ἢ καί δέν εἶναι εὐχαρίστως ἀκουστά σήμερα. Ἔτσι πολλοί ψάλτες τρέπονται στήν ψαλμωδία ἀσχέτων ψαλμῶν ἢ τροπαρίων ἢ λαϊκῶν θεομπορικῶν ὕμνων, πολυελέων ἢ καταβασιῶν. Περιπό νά εἰποῦμε ὅτι εἶναι ἀπαράδεκτες τέτοιου εἴδους πρωτοβουλίες. Τό κοινωνικό σαφῶς καθορίζεται ἀπό τό Τυπικό, ἀνάλογα μέ τίς ἑορτές καί τίς ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος. Οἱ κοινωνικοί στίχοι ἔχουν ἐπιλεγεῖ μέ πολλή σοφία, ὥστε νά ἀναφέρονται στό θέμα τῆς ἑορτῆς ἢ νά ἀποτελοῦν πρόσκληση, ἐνθαρρυντική γιά τήν προσέλευση στή θεία κοινωνία. Θά μπορούσε νά ψάλλεται ὀλόκληρος ὁ ψαλμός, ἀπό τόν ὁποῖο ἔχει ληφθεῖ τό ἐκάστοτε προβλεπόμενο κοινωνικό, ἢ νά στιχολογεῖται ὁ ψαλμός καί νά ἐπαναλαμβάνεται ὡς ἐφύμνιο ὁ στίχος τοῦ κοινωνικοῦ, κατά τήν ἀρχαία τάξη, ὄχι ὅμως καί νά ἀντικαθίσταται ἀπό ἄλλους ψαλμούς ἢ τροπάρια. Τό ἴδιο κοινωνικό θά μπορούσε νά συνεχίζεται, κατά τήν ἀρχαία πάλι τάξη, κατά τήν κοινωνία καί τοῦ λαοῦ. Εἶναι παρήγορο ὅτι σήμερα προσέρχονται πολύ περισσότεροι πιστοί στήν θεία κοινωνία. Καί σ' αὐτό πρέπει νά κατατείνουν ὅλες οἱ ποιμαντικές προσπάθειες τοῦ ἱεροῦ μας κλήρου, τῶν πνευματικῶν καί τῶν διδασκάλων τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Σέ παράρτημα παραθέτουμε κατ' ἀλφαβητική σειρά τά κοινωνικά μέ τήν ἔνδειξη τοῦ ψαλμοῦ ἀπό τόν ὁποῖο ἔχουν ληφθεῖ γιά εὐκαιρη χρήση, σύμφωνα πρός ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθεῖ.

Εἶπαμε ὅτι κατά τό κοινωνικό δέν εἶναι ὀρθό νά γίνεται τό κήρυγμα, οὔτε νά ψάλλονται ἄλλοι ἀντ' ἄλλων ψαλμοί καί τρο-

πάγια. Ὅμοίως δέν εἶναι ὀρθό νά ἀναγινώσκονται ἀντί τοῦ κοινωνικοῦ οἱ εὐχές τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας μεταλήψεως. Αὐτές εἶναι ἰδιωτικές - ἀτομικές εὐχές πού λέγονται πρό τῆς θείας Λειτουργίας, ὅπως καί ἡ εὐχαριστία μετά τήν θεία μετάληψη μετά ἀπό τήν ἀπόλυση τῆς Λειτουργίας. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οὔτε οἱ λειτουργοί κατά τήν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ πρέπει νά διαβάζουν τίς ἀνωτέρω εὐχές, γιατί προκαλεῖται σοβαρή καθυστέρηση. Καί αὐτοί τίς ἐντάσσουν στίς πρό καί στίς μετά τήν θεία Λειτουργία προπαρασκευαστικές ἢ εὐχαριστήριες, ἀντιστοίχως, προσευχές τους.

11. Ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν γίνεται ἀμέσως μετά τό «Μετά φόβου Θεοῦ...» καί πρῖν ἀπό τήν εὐλογία «Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...», ὅσοι κι ἂν εἶναι οἱ μέλλοντες νά προσέλθουν στήν θεία μετάληψη πιστοί. Κοινωνεῖ δέ τούς πιστούς πάντοτε ὁ ἱερεύς, ὁ πρῶτος ἂν πρόκειται γιά συλλειτουργο, βοηθούμενος ἀπό τούς τυχόν συλλειτουργούς του σέ περίπτωση μεγάλης προσελεύσεως στήν θεία κοινωνία. Τότε χρησιμοποιοῦνται περισσότερα τοῦ ἑνός ἅγια ποτήρια. Ἄν συλλειτουργεῖ διάκονος, αὐτός παραστέκεται καί ἐπικουρεῖ στόν κοινωνοῦντα ἱερέα. Ἡ θεία κοινωνία εἶναι κορυφαία στιγμή τῆς τελεσιουργίας, ἡ ἀμέσως μετά τόν καθαγιασμό ὑψίστη πράξη ἐξατομικεύσεως τῆς θείας Λειτουργίας στόν κοινωνοῦντα πιστό. Δέν μετατίθεται ὡς πάρεργο στό τέλος τῆς Λειτουργίας, οὔτε ἀνατίθεται στόν διάκονο, οὔτε μεταδίδεται ἐνῶ συγχρόνως λέγονται τά ἐπίλοιπα τῆς θείας Λειτουργίας. Εἶναι προτιμότερο, ἂν κάποιος ἐπείγεται, νά ἀναχωρήσει, παρά νά γίνονται ὅλες αὐτές οἱ ἀπαράδεκτες καί ἀσεβεῖς μεταθέσεις ἢ νά ἐφαρμόζονται οἱ κακές αὐτές «κατ' οἰκονομίαν λύσεις».

12. Τέλος κατά τήν διανομή τοῦ ἀντιδώρου, πού καί αὐτή εἶναι ἔργο τοῦ λειτουργοῦντος ἱερέως καί ὄχι τοῦ νεωκόρου, τῶν παιδιῶν τοῦ ἱεροῦ ἢ τῶν ἐπιτρόπων, καλό εἶναι νά καθοδηγοῦνται καί νά προτρέπονται οἱ ψάλτες νά ψάλλουν ὕμνους ἢ ψαλμούς γιά νά καλύπτεται ὁ θόρυβος πού δημιουργεῖ ἡ μετακίνηση τῶν πιστῶν καί νά τονίζεται ἡ ἱερότητα τοῦ χώρου καί τῆς προσελεύσεως στήν λήψη τῆς τελικῆς εὐλογίας. Κατάλ-

ληλοι ὕμνοι εἶναι οἱ καταβασίες τῆς περιόδου καί ψαλμοὶ ὅπως ὁ 33ος («Εὐλογῆσω τὸν Κύριον ἐν παντί καιρῷ...») ἢ ὁ 144ος («Ὑψώσω σε, ὁ Θεός μου, ὁ βασιλεὺς μου...»), πού εἶναι ἀρχαῖα κοινωνικά καί διαβάζοντας μέχρι σήμερα κατά τὴν διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου κατὰ τίς Προηγιασμένες, ἢ οἱ πολυέλεοι ἢ οἱ ψαλμικές ἐκλογές τῶν ἑορτῶν.

13 καί 14. Σέ δύο θέματα τελειώνοντας θέλω νά κάνω μιὰ μικρὴ μόνο ἀναφορὰ. Καί τὰ δύο συζητοῦνται τώρα τελευταῖα καί ἔχουν λεχθεῖ καί γραφεῖ γι' αὐτὰ ἀρκετὰ πράγματα. Λέγω μέ πολύ λίγα λόγια ποιά εἶναι τὰ πορίσματά μου μετὰ ἀπό μελέτη τῶν θεμάτων αὐτῶν, παραπέμποντάς σας σέ δύο δημοσιεύματα στήν σχετικὴ μέ λειτουργικά θέματα στήλη τοῦ περιοδικοῦ «Ὁ Ἐφημέριος». Πρόκειται γιὰ τὰ δύο στασιαζόμενα καί συζητούμενα θέματα, περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας, τοῦ «μυστικῶς» δηλαδή ἢ «ἐκφώνως», καί περὶ τῆς κλίσεως ἢ μή τῶν γονάτων κατὰ τὸν καθαγιαμὸ τῶν τιμίων δώρων.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε σέ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο καί καλὸ εἶναι μέ σύνεση καί μετριοπάθεια νά ἀντιμετωπίζουμε τὸ θέμα. Κατὰ τὴν ἀρχαία παράδοση οἱ εὐχές τῆς θείας Λειτουργίας διαβάζονταν ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς «εἰς ἐπήκοον» τοῦ λαοῦ. Τὸ «ἐκφώνως» εἶναι ἀδόκιμος γιὰ τὴν περίπτωσή μας ὄρος, πού συγχέει τὰ πράγματα. «Ἐκφώνως», δηλαδή μελωδικά, λέγονται οἱ κατακλειῖδες τῶν εὐχῶν καί ὀρισμένες εὐχές, ὅπως ὁ πρόλογος τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν Θεοφανείων καί τοῦ βαπτίσματος. «Εἰς ἐπήκοον» σημαίνει ἀνάγνωση πού γίνεται κατὰ τρόπο πού οἱ λόγοι τῆς εὐχῆς νά εἶναι ἀκουστοὶ ἀπὸ τοὺς παρεστῶτες στό μυστήριό πιστοῦς. Ἐτσι μόνο αὐτοὶ θά μπορούσαν νά κατανοήσουν τὰ λεγόμενα καί νά συμερισθοῦν τὰ αἰτήματα τῆς προσευχῆς, τῆς δεήσεως ἢ τῆς εὐχαριστίας, ἀπαντώντας μέ τὸ «Ἀμήν», κατὰ τὴν ἀποστολικὴ ἐπιταγὴ (Α' Κορ. ιδ' 16). Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ λογικὴ διάσταση τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς ἀπὸ τὸν ξηρὸ τύπο τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας καί τὴν βαπτολογία τῆς εἰδωλολατρίας. Ἱστορικοὶ καί

μᾶλλον τεχνικοί λόγοι ὀδήγησαν τὴν λατρευτικὴν μας πράξιν εἰς τὴν «μυστικῶς» ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, σὺν τῷ μὴ εἶναι δηλαδὴ αὐτὴς ἀκουστὴς ἀπὸ τῆν λατρεύουσα κοινότητα. Ἔτσι ἡ θεία Λειτουργία ἔφθασε νὰ εἶναι μιὰ σειρά διακονικῶν προτροπῶν καὶ δοξολογικῶν ἱερατικῶν ἐκφωνήσεων, πού αἰτιολογοῦν καὶ κατακλείουν εὐχές, πού τὸ περιεχόμενό τους παραμένει ἄγνωστο εἰς τὸν λαόν. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ ἀναγεννητικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, ἔγινε προσπάθεια ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἀρχαία τάξιν τῆς εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, πού υἱοθετήθηκε ἀπὸ χριστιανικὴς κινήσεις, ἀλλὰ καὶ πού προκάλεσε ἔντονες ἀντιδράσεις. Τὸ θέμα μένει εὐτυχῶς «ἀνοικτό» καὶ πρὸς μελέτην, ὅπως τόνισε καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς μας Πατριάρχης. Ἡ ἐπὶ τοῦ παρόντος συνετὴ τακτικὴ εἶναι νομίζω νὰ λέγονται οἱ εὐχές εἰς τὴν θέσιν τους καὶ πρὸ ἀκριβῶς τῶν ἐκφωνήσεων πού ἀνήκουν σ' αὐτὴς. Νὰ λέγονται χωρὶς καμιά μετάθεσι καὶ χωρὶς καμιά βία, ὅπως ἀρμόζει εἰς τὴν εὐπρεπὴ τάξιν τῆς λατρείας. Νὰ μὴν προσπασθεῖ ὁ ψάλτης νὰ καλύψει τὸν ἱερέα καὶ νὰ μὴν ἐξαρτᾶ ὁ ἱερεὺς τὴν ἀπαγγελίαν τῆς εὐχῆς τοῦ ἀπὸ τὴν κάλυψη ἢ μὴ τοῦ ψάλτη. Οὔτε εἶναι δυνατόν μ' ἓνα «Ἄξιον καὶ δίκαιον» νὰ καλυφθεῖ ὁ πρόλογος τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, οὔτε μ' ἓνα «Σοί, Κύριε» ἢ εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας. Στὶς περιπτώσεις αὐτὴς καὶ τίς ἄλλες παρόμοιες μετὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ψάλτου ἀνεβάζετε τὸν τόνον τῆς φωνῆς σας γιὰ νὰ μὴν γίνεταί χασμωδία. Ποτέ μὴν παραλείπετε, ποτέ μὴν παραιρέχετε, ποτέ μὴν διέρχεσθε «μέ τὸ μάτι» τίς εὐχές, ποτέ μὴν τίς μεταθέτετε. Εἶναι μεγάλη ἀσέβεια καὶ ἀκαταστασία. Μὲ τίς μικροφωνικὴς σύγχρονες ἐγκαταστάσεις δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ἀκροάσεως, ἀρκεῖ νὰ γίνεταί καλὴ χρῆσι τους γιὰ νὰ μὴ φθάνουμε εἰς ἄλλο ἄκρον καὶ εἰς ἀνεπιθύμητες καταστάσεις. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ διαβάστε τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 551, 552 καὶ 553 ἐρωτήσεων εἰς τὸ περιοδικὸν «Ὁ Ἐφημέριος» τῆς 1.3.97, 1.4.97, 15.4-15.97, 15.5.97 καὶ 1.6.97.

Γιὰ τὸ θέμα τῆς γονυκλισίας διαβάστε τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 547 καὶ 548 ἐρωτήσεων εἰς τὸν «Ἐφημέριον» τῆς

1.11.96, 15.11.96, 1-15.12.96 και 1-15.1.97*. Μέ λίγα λόγια συνοψίζω ότι κακῶς ἐσχάτως καλλιεργήθηκε στό λαό μας ἡ στάση τῆς γονυκλινοῦς προσευχῆς κατά τήν ὥρα τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων. Τήν μέν Κυριακή ἀπαγορεύεται ἡ κλίση τῶν γονάτων εἰς δῆλωσιν τῆς ἀναστάσεως. Ἡ προσπάθεια δικαιολογήσεώς της ὡς γονυκλισίας ὄχι χάριν δεήσεως, ἀλλά χάριν εὐλαβείας εἶναι ἀνεδαφική. Πρῶτα γιατί πρόκειται ἀσφαλῶς γιά δέηση (πρβλ. «καί παρακαλοῦμέν σε καί δεόμεθα καί ἱκετεύομεν») καί δεύτερο γιατί ἡ εὐλάβειά μας πρέπει νά κινεῖται στό ὄρια πού προσδιορίζει ἡ παράδοση, ἄλλως καταντᾷ ἔπαρση καί ἀνευλάβεια. Ἡ τάξη δέ τῆς λατρείας –ἡ παράδοση δηλαδή– γνωρίζει κατά τόν καθαγιασμό τήν ὀρθία εὐλαβῆ στάση, πού προσδιορίζεται ἀπό τά διακονικά παραγγέλματα («Σιῶμεν καλῶς...», ἢ «ἔσιῶτες ὧμεν προσφέρειν...» στήν λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου). Ἡ θεία Λειτουργία εἶναι πασχάλιο, χαρμόσυνο μυστήριον.

Ἡ γονυκλισία εἶναι ἡ στάση μετανοίας, πένθους καί κατανύξεως, ἡ στάση τῶν δούλων. Ἡ ὀρθία στάση, ἡ στάση τῶν ἐν Χριστῷ ἐλευθέρων, πού εἰκονίζει τήν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου καί τήν δική μας ἔγερση καί τήν στάση στόν εὐλογημένο κόσμο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτό ὄχι μόνο τήν Κυριακάτικη, ἀλλά τήν κάθε λειτουργία ἀναφέρουμε σέ ὀρθία στάση. Ἔτσι διδάσκουν οἱ πατέρες καί αὐτό ἀπαιτεῖ ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Μποροῦμε νά ἀνεχθοῦμε τήν γονυκλισία εὐλαβῶν ἀνθρώπων, δέν μποροῦμε ὅμως νά διδάσκουμε ὅτι δέν εἶναι σύμφωνο πρὸς τήν ὀρθόδοξή μας παράδοση, τήν πατερική διδασκαλία καί τήν ἀπ' αἰώνων τάξη τῆς Ἐκκλησίας, τό νά κλίνουν δηλαδή τά γόνατα κατά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων ἱερεῖς καί λαός.

---

* Οἱ ὑπ' ἀριθμ. 501-600 ἐρωτήσεις - ἀπαντήσεις θά ἐκδοθοῦν ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία, μόλις ὀλοκληρωθεῖ ἡ δημοσίευσή τους στόν «Ἐφημέριο», ἀποτελοῦντες τόν Ε' τόμο τῆς σειρᾶς τῶν ἐκδόσεών μας «Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΙ ΨΑΛΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ

«Ἀγαλλιᾶσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ...»	ψαλμός	32
«Αἰνεῖτε τόν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν»	»	148
«Ἀνέβη ὁ Θεός ἐν ἀλαλαγμῶ...»	»	46
«Γεύσασθε καί ἴδετε, ὅτι χρηστός ὁ Κύριος»	»	33
«Ἐγνώρισε Κύριος τό σωτήριον αὐτοῦ...»	»	97
«Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος»	»	111
«Εἰς πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν...»	»	18
«Ἐκ στόματος νηπίων καί θηλαζόντων...»	»	8
«Ἐν τῷ φωτί τῆς δόξης τοῦ προσώπου σου...»	»	88
«Ἐξελέξατο Κύριος τήν Σιών...»	»	131
«Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος...»	»	77
«Ἐπαίνει, Ἱερουσαλήμ, τόν Κύριον...»	»	147
«Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς τό φῶς...»	»	4
«Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος...»	»	117
«Εὐλόγησον τόν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ...»	»	64
«Κύριε, ἠγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου...»	»	25
«Λύτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος...»	»	110
«Μακάριοι οὓς ἐξελέξω καί προσελάβου...»	»	64 (134)
«Ὁ δέ Θεός βασιλεύς ἡμῶν...»	»	73
«Ὁ ἐπιβλέπων ἐπί τήν γῆν...»	»	103
«Ὁ ποιῶν τούς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα...»	»	103
«Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι...»	»	115
«Σωτηρίαν εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς...»	»	73
«Τό Πνεῦμά σου τό ἀγαθόν...»	»	142
«Τό Πνεῦμά σου τό ἅγιον...»	»	50

ΙΑ΄

ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΝΗΛΙΚΩΝ
Ο ΝΗΠΙΟΒΑΠΤΙΣΜΟΣ
ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΣΤΟΝ Μάϊο τοῦ σωτηρίου ἔτους 1996 ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δράμας κ. Διονύσιος συνεκάλεσε στήν Ἱερά Μονή Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγκαίου τό ἐτήσιο Ἱερατικό Συνέδριο τῆς Μητροπόλεως Δράμας μέ θέμα: «Τό ἅγιον Βάπτισμα». Παρόμοια Συνέδρια μέ λειτουργικά θέματα («Χριστιανικόν Ἑορτολόγιον», «Σύμβολα καί συμβολισμοί τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», «Οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου», «Τό ἱερόν μυστήριον τοῦ γάμου» καί «Ἡ θεία λειτουργία») συνεκλήθησαν κατά καιρούς στόν ἴδιο χῶρο μέ τήν συμμετοχή τῶν ἰδίων συνέδρων, τοῦ ἱεροῦ δηλαδή κλήρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας. Ἀπό τά «Δίπτυχα» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ τρέχοντος ἔτους ἀποσπῶ μερικά στατιστικά στοιχεῖα: Ἱερά Μητρόπολις Δράμας: Ἐφημέριοι Α΄ μισθολογικῆς κατηγορίας 14, Β΄ 18, Γ΄ 45, Δ΄ 12, Διάκονοι 2, συνταξιούχοι 12. Σύνολο, μαζί μέ τούς Ἱεροκέρυκες κ.λπ. περί τούς ἑκατόν. Αὐτό εἶναι τό πνευματικό ἐπιτελεῖο τῆς ἀκριτικῆς αὐτῆς Μητροπόλεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀριθμός σεβαστός καί ἀντιπροσωπευτικός, κατά τι μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἑβδομήκοντα ἀποστόλων, γιά νά μήν εἰπῶ ὀκτώ φορές μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν δώδεκα μαθητῶν τοῦ Κυρίου. Αὐτοί εἶναι μέ τήν χάρι τοῦ Θεοῦ οἱ κατηχηταί, οἱ μυσταγωγοί, οἱ διδάσκαλοι τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς παροικίας, πού ἀπεστάλησαν ἀπό τόν Θεό «εὐαγγελίζεσθαι», ἀλλά καί «βαπτίζειν» τά νέα μέλη τῆς Ἐκκλησίας Του (Α΄ Κορ. α΄ 17).

Εἰσηγητές στά λειτουργικά αὐτά Συνέδρια ἦσαν τά μέλη τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τά κείμενα δέ τῶν εἰσηγήσεων ἔχουν δημοσιευθεῖ στούς καλαίσθητους τόμους τῶν Πρακτικῶν τῶν Ἱερατικῶν αὐτῶν Συνεδρίων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας. Ἀπό τόν ἀφορῶντα στό ἅγιο Βάπτι-

σμα τόμο τοῦ ἔτους 1996 ἀποσπάσθηκε ἡ εἰσήγηση τοῦ ὑποφαινομένου (σελ. 183-232) καί ἡ Συνοδική Ἐπιτροπή ἔκρινε χρήσιμο νά τήν περιλάβει στόν φάκελλο πού δόθηκε στούς Συνέδρους. Τούς παρακαλῶ θερμά νά μὴν παρατρέξουν τό περιεχόμενο τῶν σελίδων αὐτῶν. Πρόκειται –θά τό διαπιστώσετε– γιά πολύ ἀπλά πράγματα, γραμμένα μέ πολύ λιτό τρόπο, γνωστά σέ ὅλους καί ἐν πολλοῖς αὐτονόητα. Εἶναι ὅμως καρπός μακρᾶς μελέτης καί πολλοῦ πνευματικοῦ μόχθου, ἀλλά προπαντός πολλῆς ἀγάπης γιά τήν θεία λατρεία καί ἀγωνίας γιά τήν εὐτακτη τέλεση τῶν ἱερῶν τελετῶν καί μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας.

Τά συνέδρια ἐκεῖνα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἀποδεικνύονται σήμερα ἐκ τῶν πραγμάτων προδρομικά καί ἀνοίγματα δρόμου σέ σχέση μέ τό σημερινό λειτουργικό Συνέδριο, πού συγκαλεῖται χάρι στήν πρόνοια καί στούς ὀραματισμούς τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου καί τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τά ὄριά του διευρύνονται. Ἀπό τοπικό γίνεται πανελλαδικό, ἀπό μητροπολιτικό συνοδικό, μέ ἀμέσους ἢ ἐμμέσους ἀποδέκτες, ὄχι τούς ἑκατό μόνο ἱερεῖς τῆς Μητροπόλεως Δράμας, ἀλλά τούς ἐννέα χιλιάδες Κληρικούς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰσηγητές δέν ἐπιστρατεύονται πιά μόνο ἀπό τό ἐπιτελεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ βορρᾶ, ἀλλά καί μεγάλα ὀνόματα διαπρεπῶν θεολόγων πανελληνίου καί διεθνοῦς κύρους.

Καί μέ τούς νέους πάντως ὄρους ἐκεῖνος πού ἔχει τώρα τήν τιμή νά σᾶς ὁμιλεῖ δέν συστέλλεται στό νά ὁμολογήσει ὅτι δέν ἔχει κάτι περισσότερο νά προσθέσει στά ὅσα γράφει στήν εἰσήγηση ἐκείνη, πού ἀπόκειται στήν κρίση σας, ὡς κείμενο γιά ἐπεξεργασία καί συζήτηση. Στά ὅσα δέ κατωτέρω, στά χρονικά ὄρια πού μᾶς δίδει τό πρόγραμμα, θά ἐκθέσω, θά προσπαθῶ νά μὴν ἐπαναλάβω ὅσα ἐκεῖ λέγονται. Τό θέμα εἶναι: «Ἡ τελετουργική θεώρηση τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος· Βάπτισμα ἐνηλίκων, νηπιοβαπτισμός, βάπτισμα ἀνάγκης». Οἱ προβαπτισματικές ἀκολουθίες ἔχουν καλυφθεῖ ἀπό τήν προηγουμένη

εισήγηση, ἡ δὲ ἱστορία καὶ ἡ θεολογία τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μυστηρίου ἔτυχε ἤδη εἰδικῆς διαπραγματεύσεως ἀπὸ εἰδικούς ἐπιστήμονες.

* * *

Ἀπὸ ἄποψη κειμένου, εὐχῶν δηλαδή, ἀκόμη καὶ τυπικῶν διατάξεων, ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία ἀπὸ τίς πιό ἀνθεκτικὲς στήν πάροδο τοῦ χρόνου ἀκολουθίες τοῦ βυζαντινοῦ Εὐχολογίου. Ἐνῶ δηλαδή ἄλλες ἀκολουθίες παράλληλες πρὸς τὸ βάπτισμα, ὅπως ὁ γάμος, τὸ εὐχέλαιο, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, οἱ ἁγιασμοὶ κ.λπ., ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ θεία λειτουργία στὰ περιφερειακά της στοιχεῖα, ὑπέστησαν σημαντικὲς ἀλλαγές καὶ διαφοροποιήσεις, ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἔμεινε σχεδὸν ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴν τριβὴ τῶν αἰῶνων. Σέ τοῦτο θά μπορούσε νὰ συγκριθεῖ πρὸς τίς ἱερὲς χειροτονίες, πού κι αὐτὲς διατήρησαν μιὰ σεβασμία ἀρχαϊκότητα. Καί σ' αὐτὲς μὲν εἶναι εὐεξήγητη ἡ καλὴ αὐτὴ λειτουργικὴ «στάσιμότητα»· τελοῦνται μόνον ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ κατ' ἀραιά σχετικῶς χρονικά διαστήματα. Ἀντιθέτως, τὸ ἅγιο βάπτισμα τελεῖται συχνότατα ἀπὸ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς, ὑπὸ ποικίλες μάλιστα συνθῆκες καὶ περιστάσεις. Δέν θά ἐπιχειρήσω νὰ ἀναζητήσω τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος ἔμεινε ἀνεξέλικτη στὰ Εὐχολογία μας. Ἴσως νὰ ὀφείλεται αὐτὸ στήν ἔντονη αἴσθηση τῆς ἱερότητας «τοῦ μεγάλου καὶ ἐπουρανίου» αὐτοῦ μυστηρίου. Αὐτὴ ὅμως δέν ἐμπόδισε τὴν ἀναζήτηση καὶ ἐξεύρεση πρακτικῶν διεξόδων, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀρχαϊκὲς διατάξεις τῶν Εὐχολογιῶν ὀδηγοῦσαν σέ ἀδιέξοδα. Οἱ ἀλλαγές αὐτὲς, ἐνίστε αὐτοσχέδιες, συνήθως ὅμως γινόμενες ἐκ παραδόσεως –συνηθέστατα προφορικῆς, ἄλλοτε πάλι καὶ γραπτῆς– ἔφθειραν ὅπωςδήποτε τὴν ἀκολουθία τελετουργικῶς χωρὶς ὅμως νὰ ἐπηρεάσουν, πλὴν ἐξαιρέσεων, τὰ λειτουργικά κείμενα.

Αὐτὸ εἶναι καὶ καλὸ καὶ κακό. Καλὸ μὲν διότι μιὰ προσπάθεια «ἀναπαλαιώσεως», ἀποκαταστάσεως καὶ τελέσεως δηλαδή τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος κατὰ τὴν

παραδεδομένη ὀρθή καί ἀκριβή τάξη, δέν θά εἶχε νά ἀντιπαλαίσει πρὸς μεταγενέστερες τρόπον τινά «δομικές» ἀλλαγές πού «νομιμοποιήθηκαν» ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιο. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἀποκατάσταση καί ἐπιστροφή στοῦ ὀρθοῦ σημαίνει τέλεση τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος κατὰ τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιο τάξη. Γιά νά γίνει ἀντιληπτό αὐτὸ ἀπλῶς μνημονεύω δύο ἀκριβῶς ἀντίστροφα παραδείγματα ἀκολουθιῶν: τοῦ γάμου καί τοῦ εὐχελαίου. Ἐδῶ, ἀποκατάσταση καί ἀναπαλαίωση προϋποθέτει ὄχι τόσο μόνο διόρθωση τῆς σημερινῆς πράξεως, ὅσο ἀλλαγές σ' αὐτὸ τὸ Εὐχολόγιο.

Δέν θά ἀναλυθῶ σέ τελετουργικές λεπτομέρειες, οὔτε θά σχολιάσω τὸ θεολογικὸ νόημα, τὴν ἱστορία, τὴν ἐξέλιξη ἢ τοὺς συμβολισμοὺς τῶν ἱερῶν στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος. Εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια θεολογικά μαθήματα, ἀπὸ τίς κατ' ἰδίαν μελέτες καί ἀπὸ τὴν σύγχρονή μας πρακτική, τῆς ὁποίας ὅλοι ἔχετε πλουσία πείρα. Πολλὰ ἔχουν ἤδη λεχθεῖ καί σχολιασθεῖ, πού ἀφοροῦν στὴν ἱστορία καί στοῦ νόημα τῶν βαπτισματικῶν τύπων καί συμβόλων. Γιά περισσότερα παραπέμπω τοὺς ἐνδιαφερομένους σ' ἓνα λαμπρὸ βιβλίο τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἡλία Βουλγαράκη, στοῦ ὁποῖο σχολιάζει καί ὑπομνηματίζει ἐκτενῶς ἓνα κλασικὸ πατερικὸ βαπτισματικὸ κείμενο, τίς Κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἐπιγράφεται «Αἱ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἱεραποστολική θεώρησης» καί ἐξεδόθη στὴν σειρά «Ἀνάλεκτα Βλατάδων» 24 τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977.

* * *

Ἡ τάξις τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος εἶναι ἀπλή, ἢ γνωστή.
”Ἦτοι:

Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον («Ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου, Κύριε ὁ Θεός τῆς ἀληθείας...»).

Μετά ἀπὸ αὐτὴν ὁ ὑποψήφιος χριστιανός εἶναι ἤδη «κατηχούμενος». Κατηχεῖται συστηματικῶς τὸν λόγο τῆς ἀληθείας, τὰ πιστευτέα καί τὰ πρακτέα –τὴν διδασκαλία «περὶ τῶν δύο

ὁδῶν» τῆς Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων–, μετέχει στίς λειτουργικές συνάξεις μέχρις ἑνός ὁρισμένου σημείου, ἀκροᾶται τὰ ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα μαζί μέ τούς ἄλλους συγκαταχουμένους του. Οἱ πιστοί δέονται ὑπέρ αὐτοῦ, εὐλογεῖται καί ἀποχωρεῖ τῆς συνάξεως εἰς τό: «Οἱ καταχούμενοι, προέλθετε. Μή τις τῶν καταχουμένων». Αὐτά γίνονται καθ' ὄλο τό ἔτος, ἰδιαίτερα δέ κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Ἀπό τήν Τετάρτη τῆς μέσης ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν διαφοροποιεῖται ἡ τάξις τῶν «πρός τό ἅγιον φῶτισμα εὐτρεπιζομένων». Γι' αὐτούς γίνονται συστηματικότερες καταχήσεις καί συντονώτερες προσευχές.

Κατά τό διάστημα αὐτό διαβάζονται οἱ «ἀφορκισμοί» ἢ «ἐπορκισμοί». Δύο ἔχει τό Εὐχολόγιο καί μία εὐχή, πού χαρακτηρίζεται ὡς «ἀφορκισμός Γ» χωρίς νά εἶναι ἀφορκισμός («Κύριε Σαβαώθ, ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ...»). Οἱ ἀφορκισμοί διαβάζονταν δεκάκις ἢ ἐπτάκις ἢ ἔστω μόνο τρεῖς φορές, ὄχι ὅμως τήν ἴδια ἡμέρα, ἀλλά καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῶν καταχήσεων.

Τήν Μεγάλη Παρασκευή ἐγίνετο ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου –προφανῶς δέ τοῦ ἱερέως σέ μικρότερες κοινότητες– ἡ ἀπόταξις, ἡ σύνταξις καί ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως.

Τό ἅγιον Βάπτισμα ἐγίνετο κατά τό Μέγα Σάββατο, κατά τήν πασχαλινή δηλαδή παννυχίδα, κατά τήν ὥρα τῆς ἀναγνώσεως τῶν πολλῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ, γιά νά ἐπακολουθήσει ἡ τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας καί, φυσικά, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς μυήσεως διά τῆς συμμετοχῆς στήν μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Αὐτή εἶναι ἡ κανονική ἡμέρα τῆς τελέσεως τῶν ἁγίων βαπτισμάτων. Οἱ θεολογικοί λόγοι, πού ἐπέβαλαν τήν πρακτική αὐτή, εἶναι γνωστοί, ἔχουν δέ ἐπαρκῶς ἀναλυθεῖ σέ προηγούμενες εἰσηγήσεις. Κατ' ἐπέκτασιν, βαπτίσματα, πάλι ὁμαδικά, ἔχουμε τά Χριστούγεννα καί τά Θεοφάνεια, στό «μικρόν φωτιστήριο» κατά τήν τάξη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, πάλι κατά τήν παννυχίδα τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, τότε πού στόν ἑσπερινό διαβάζονται τά πολλά ἀναγνώσματα. Κατά

τό Μέγα Σάββατο εἶναι 15, κατά τὰ Χριστούγεννα 8 καί κατά τὰ Θεοφάνεια 13. Τοῦ Μεγάλου Σαββάτου εἶναι περισσότερα καί σαφῶς ἐκτενέστερα, γιατί τὰ βαπτίσματα ἦσαν περισσότερα. Ἀτομικά καί ἐκτός τῶν ἀνωτέρω ἑορτῶν βαπτίσματα ἔχουμε μόνο σέ κίνδυνο θανάτου ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, σπανίως καί ἐκτάκτως.

Ἡ εὐχή «πρός τό πρός ὥραν βαπτίζειν» («Ὁ ὢν, δέσποτα Κύριε, ὁ ποιήσας τόν ἄνθρωπον...») ἀποτελεῖ ἀνακεφαλαίωση τῶν προβαπτισματικῶν εὐχῶν καί ἀφορκισμῶν ἢ, τό πιθανότερο, ἐπιτομή τους γιά περίπτωση ἐκτακτῆς ἀνάγκης.

* * *

Ἡ καθαυτό ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος περιλαμβάνει:

–Τά εἰρηνικά, πού εἰσάγουν τὰ αἰτήματα γιά τόν ἁγιασμό τοῦ ὕδατος καί τόν φωτισμό τοῦ βαπτιζομένου.

–Εὐχή ἰλασμοῦ, τήν ὁποίαν «ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς καθ' ἑαυτόν» ὑπέρ ἑαυτοῦ, μυστικῶς, παράλληλη πρός τήν εὐχή τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου «Οὐδεὶς ἄξιος...» τῆς θείας λειτουργίας («Ὁ εὐσπλαγχνος καί ἐλεήμων Θεός...»).

–Τόν ἁγιασμό τοῦ ὕδατος μέ τήν λαμπρά εὐχή «Μέγας εἶ, Κύριε, καί θαυμαστά τὰ ἔργα σου...».

–Τήν εὐλογία τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου καί τήν χρίση δι' αὐτοῦ ὀλοκλήρου τοῦ σώματος τοῦ βαπτιζομένου «ἀπ' ἄκρων τριχῶν κορυφῆς ἕως κάτω», κατά τόν ἅγιο Κύριλλο Ἱεροσολύμων (Κατήχησις Κ' 3).

Ὁ βαπτιζόμενος στέκεται τελείως γυμνός. Φυσικά ἡ βάπτιση γινόταν σέ ἰδιαίτερο κατάλληλο χῶρο, τό βαπτιστήριον. Ὁ ἱερεὺς χρίει τὰ κύρια σημεῖα τοῦ σώματος καί τήν ὀλοσώματο χρίση κάνει ὁ διάκονος, ἢ διακόνισσα (ἐπί γυναικῶν) ἢ ὁ (ἢ ἡ) ἀνάδοχος.

–Ἐπακολουθεῖ τό βάπτισμα μέ τριπλή πλήρη κατάδυση εἰς τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ ἱερεὺς ἔχει τό δεξιό του χέρι στήν κεφαλή τοῦ βαπτιζομένου καί βυθίζει τρίς τήν κεφαλή στό νερό.

–Έπεται ἡ ἔνδυση μέ τόν λευκό ἐμφώτειο χιτώνα, τό χρίσμα μέ τήν εὐχή τοῦ μύρου («Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός, ὁ παντοκράτωρ, ἡ πηγή τῶν ἀγαθῶν...») καί ἡ χρίση μέ τό «Σφραγίς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου. Ἀμήν».

–Ἡ παράδοση τοῦ Σταυροῦ

–καί ἡ ἐπίδοση τῆς ἀναμμένης λαμπάδος.

Ἡ ἔνδυση, ἡ παράδοση τοῦ Σταυροῦ καί ἡ ἐπίδοση τῆς ἀναμμένης λαμπάδος, βαπτισματικά σύμβολα μέ τίς γνωστές ὑψηλές θεολογικές ἀναγωγές καί τούς συμβολισμούς, γίνονται ἐπισήμως καί πανηγυρικῶς, εἰσαγόμενα μέ ἀνάλογα κατάλληλα βιβλικά χωρία καί μεταγενεστέρως συνοδευόμενα μέ εἰρημούς κατ' ἐπιλογὴν γιά τήν ἀνάδειξή των καί γιά τήν κάλυψη τοῦ ἀπαιτουμένου χρόνου, ὅπως ἀκριβῶς μετά τήν βάπτισμα τό «Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι...»:

«Ἐνδύεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ... χιτώνα ἀγαλλιάσεως...»,

«Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...».

«Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν...»,

«Σταυρόν χαράξας Μωσῆς...».

«Εἶπεν ὁ Κύριος· Οὕτω λαμπάτω τό φῶς ὑμῶν...».

Ἀκολουθεῖ, ἀντί τοῦ τρισαγίου, τό βαπτισματικό «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...», ἡ εἴσοδος τῶν νεοφωτίστων ἀπό τοῦ βαπτιστηρίου στό ναό, ὅπου καί ἡ σύναξη τῶν πιστῶν, καί ἐφεξῆς ἡ θεία λειτουργία.

* * *

Ἀπό τήν ὅλη αὐτή βαπτισματική πράξη κρατῆστε τούς βασικούς ἄξονες:

–Κατήχηση - ἐξορκισμοί - ἀπόταξη - σύνταξη - ὁμολογία πίστεως.

–Ἀπέκδυση - ὀλόσωμη χρίση - τριπλή κατάδυση.

–Ἐνδυση μέ ἐμφώτεια λευκά ἐνδύματα - χρίσμα (ἢ χρίσμα καί ἔνδυση) - σταυρός - λαμπάδα.

–Μετοχή στήν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας - κοινωνία.

Ὑπογραμμίστε ἐπίσης τήν ἄρρηκτη σύνδεση τῶν τριῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς μυστήσεως:

Βαπτίσματος - Χρίσματος - θείας Εὐχαριστίας.

Οἱ νεοφώτιστοι προσκατεροῦσαν στίς συνάξεις καθ' ὅλην τήν διακαινήσιμο ἑβδομάδα, κοινωνοῦσαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων καθημερινῶς, ἄκουαν τίς λεγόμενες «μυσταγωγικές κατηχήσεις», δηλαδή κατηχητική διδασκαλία περί βαπτίσματος, χρίσματος καί θείας εὐχαριστίας καί γενικότερα περί θείας λατρείας, ἔφεραν πάντοτε τά λευκά ἐνδύματα καί τά ἀπέβαλαν τήν ὀγδόη ἡμέρα κατά τήν τότε γινομένη «ἀπόλωση». Ἡ τριχοκουρία πιθανόν γινόταν τήν ἴδια ἡμέρα ἢ καί ἀργότερα.

Πολλά στοιχεῖα τῆς πράξεως αὐτῆς, μαζί μέ τήν σχετική ὀρολογία (κατήχηση - κατηχούμενος, ἀπόταξη - σύνταξη, ὁμολογία, ἀνάδοχος, ἐνδυση, κουρά, σταυρός, λαμπάδα, ἀπολουτρόν) διασώθηκαν στήν μοναχική κουρά, τό «δεύτερον βάπτισμα». Χωρίσθηκε ὅμως στήν πράξη καί τό «δεύτερον βάπτισμα» ἀπό τό μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας. Κακῶς βέβαια.

Αὐτά γιά τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων.

* * *

Τό νά χορηγεῖται τό ἅγιο βάπτισμα καί σέ νήπια εἶναι παλαιό, ὅπως φαίνεται, ἔθος τῆς Ἐκκλησίας. Ζητήθηκαν γι' αὐτό σπηρίγματα ἀκόμη καί στήν Καινή Διαθήκη: ὁ οἶκος τοῦ Κορνηλίου (Πράξ. ι' 48), ἡ οἰκογένεια τοῦ δεσμοφύλακος τῶν Φιλίππων (Πράξ. ις' 31-34), ὁ οἶκος τοῦ Στεφανᾶ (Α' Κορ. α' 16) κ.λπ. Δέν θά συζητήσουμε τό θέμα τῆς κανονικότητος τῆς πράξεως αὐτῆς, γιατί εἶναι σαφές ἡ θεολογική τοποθέτηση καί ἡ συνεχῆς πρακτική τῆς Ἐκκλησίας. Μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ στήν τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος.

Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι τό βάπτισμα κατά τήν περίοδο τῶν αἰώνων τῆς μεγάλης ἀκμῆς, ὅπως καί κατά τήν ἀποστολική καί τήν μεταποστολική ἐποχή, ἐδίδοτο κυρίως στούς ἐνήλικες καί τό βάπτισμα νηπίων ἦταν ἐξαίρεση. Ἀργότερα συνέβη τό ἀντίστροφο. Κανόν ἦταν –καί εἶναι– ὁ νηπιοβαπτισμός καί ἐξαίρεση τό βάπτισμα ἐνηλίκων, κυρίως σέ χώρες ἱεραπο-

στολῶν ἢ μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν ἀθεϊστικῶν καθεστώτων στὶς χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ ὀφείλεται σέ πολλούς λόγους· στήν ἐπιθυμία τῶν χριστιανῶν γονέων νά ἐνταχθοῦν ἐνωρίς τὰ παιδιά τους στήν χριστιανική κοινότητα καί νά ἀπολαμβάνουν τῶν ἀγαθῶν τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά συγχρόνως καί ὁ φόβος θανάτου τῶν νηπίων ἀφωτίστων σέ ἐποχές πού ἡ νηπιακή θνησιμότητα ἦταν σέ ἔξαρση. Ἴσως ἐπέδρασε καί ἡ μίμνηση τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως τῆς ὀκταήμερου περιτομῆς καί τῆς κατ' αὐτήν ὀνοματοδοσίας (τό «βαπτίζειν» βαθμηδόν κατήντησε νά θεωρεῖται συνώνυμο πρός τό «δίδειν ὄνομα»). Αὐτά, μαζί μέ τόν φόβο τοῦ θανάτου τοῦ βρέφους, συνετέλεσαν στό νά μὴν τηρεῖται συνηθέστατα, ὅπως φαίνεται, ἡ κλίμακα τῶν προβαπτισματικῶν πράξεων (πρώτη, ὀγδόη, τεσσαρακοστή ἡμέρα), ἀλλά τό βάπτισμα νά τελεῖται πρό τῆς τεσσαρακοστῆς, ἴσως καί πρό τῆς ὀγδόης ἡμέρας, μέ περίεργες λειτουργικές συνέπειες. Ἡ σύσταση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου νά βαπτίζονται τὰ παιδιά τριετή «ἢ μικρόν ἐντός τούτου ἢ ὑπὲρ τούτο» (Λόγος Μ', Εἰς τό ἅγιον βάπτισμα, κη') δέν εἰσακούσθηκε, πιθανόν γιατί, ἐκτός τῶν ἀνωτέρω λόγων συνέβαλε καί ἡ ἀντίδραση στήν τάση μερικῶν νά βαπτίζονται στό τέλος τῆς ζωῆς τους γιά λόγους εὐνοήτους. Ἦταν ἓνα εἶδος εὐσεβοῦς πονηρίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ «Ἀποστολικές Διαταγές», κείμενο σεβασμίας ἀρχαιότητας, συνδέουν ἀντιθετικά ἀναβολή τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί νηπιοβαπτισμό: «Ὁ δέ λέγων, ὅτι ὅταν τελευτῶ βαπτίζομαι, ἵνα μὴ ἁμαρτήσω καί ῥυπανῶ τό βάπτισμα, οὗτος ἄγνοιαν Θεοῦ ἔχει καί τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἐπιλήσμων τυγχάνει... Βαπτίζετε δέ ὑμῶν καί τὰ νήπια καί ἐκτρέφετε αὐτά ἐν παιδείᾳ καί νοουθεσίᾳ Θεοῦ· “ἄφετε γάρ”, φησί, “τὰ παιδιά ἔρχεσθαι πρός με καί μὴ κωλύετε αὐτά”» (Βιβλ. ΣΤ', XV 6-7).

Πρέπει ὁμως νά ὁμολογηθεῖ ὅτι τό βάπτισμα τῶν νηπίων προκάλεσε οὐσιαστικές φθορές στήν βαπτισματική πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Καί ὅσο μὲν παρουσιαζόταν ὡς ἐξαίρεση ἢ ὅταν,

στὶς ἱεραποστολές ἢ σέ βαπτίσματα οἰκογενειῶν, γινόταν σάν μιά, τρόπον τινά, ἐπέκταση τῆς προσελεύσεως στοῦ βάπτισμα μιᾶς μικρῆς ἢ μεγάλης ομάδας ἐνηλίκων, δέν ἐπηρέαζε τὴν ὅλη βαπτισματικὴ διαδικασία. Τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων συγκρατοῦσε τὴν τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος τῶν νηπίων. Ἀντιθέτως ἀργότερα ἢ τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος τῶν νηπίων συμπαρέσυρε καί τὸν τρόπο βαπτίσματος τῶν ἐνηλίκων. Ὅταν γενικεύθηκε ὁ νηπιοβαπτισμὸς ἔμεινε μὲν νά τελεῖται μέ τό ἴδιο εὐχολογικὸ κείμενο, ὅπως καί ἀνωτέρω εἶπαμε, ἀλλά ἔπρεπε στήν πράξη νά γίνουν ἀρκετές διαφοροποιήσεις καί ἀλλαγές, πού τίς ἐπέβαλλε αὐτὴ ἡ φύση τοῦ βαπτίσματος τῶν νηπίων.

Συγκεκριμένως:

Ὁ ὑποψήφιος γιά τό βάπτισμα δέν προσήρχετο μόνος, ἀλλά βασταζόμενος, «ἀγκαλοφορούμενος». Δέν μπορούσε νά ὁμολογήσει ὁ ἴδιος τὴν πίστη, νά ἀπαντήσῃ τοὺς λόγους ἀποτάξεως καί συντάξεως καί νά εἰπεῖ τό σύμβολο τῆς πίστεως. Τό ἔκαμε ἄλλος ἐξ ὀνόματός του, ὁ ἀνάδοχος, πού ἀπό ἐγγυητῆς καί μάρτυρας, ὅπως ἀρχικῶς ἦταν, ἔγινε ἀντιπρόσωπος καί ὑπεύθυνος διδάσκαλος τῆς πίστεως στόν λόγῳ νηπιότητος ἀκατήχτητο κατά τό βάπτισμα νεοφώτιστο.

Οἱ ἀφορκισμοί καί ὅλα τὰ λοιπά προβαπτισματικά στοιχεῖα (ἂν μὴ μερικῶς καί οἱ εὐχές τῆς πρώτης, ὀγδόης καί τεσσαρακοστῆς ἀπό τῆς γεννήσεως τοῦ παιδιοῦ ἡμέρας) συγκεντρώθηκαν σέ μιά τελετουργία, ἀμέσως πρό τοῦ βαπτίσματος, μέ συνέπεια ἢ δεκάκισ, ἐπτάκισ ἢ ἔστω τρεῖς ἀπαγγελία τῶν ἐξορκισμῶν νά γίνῃ ἅπαξ. Νά εἶναι δύσκολη ἢ ἀλειψη μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο σ' ὅλο τό σῶμα, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ παλαιοτάτη πράξη, μέ συνέπεια νά περιορίζεται διαρκῶς καί νά γίνεται τυπικῶς καί ἐλλιπῶς.

Δέν εἶναι δυνατό νά παραταθεῖ ἐπὶ πολὺ ἡ γύμνωση τοῦ βρέφους, γι' αὐτό, ἰδίως κατά τοὺς χειμερινούς μῆνες, ὅλα γίνονται γρήγορα καί συνοπτικά (ἀπόδυση, ἀλειψη, βάπτισμα, χρίση, τριχοκουρία, ἀπόλουση).

Ἡ τριπλή κατάδυση εἶναι δυσκολωτάτη ἂν μή καί ἀδύνατη. Ὑπό τίς καλύτερες συνθήκες, ὅταν δέν ἀντιδρᾷ τό βρέφος, εἶναι ἐπικίνδυνη. Ὅταν ἀντιδρᾷ καί κλαίει, ἡ κατάσταση εἶναι χειρότερη καί διασαλεύεται καί αὐτή ἡ τάξη καί ἡ εὐπρέπεια κατά τήν τελετουργία.

Τό χρίσμα καί ἡ τριχοκουρία δέν γίνονται στήν ὀρθή θέση τους καί οἱ εὐχές τους ἀποδεσμεύονται τελείως ἀπό τήν τέλεσή τους. Συνήθως λέγονται ὅλες μαζί κατά τήν ἔνδυση τοῦ βρέφους.

Τό βρέφος δέν μπορεῖ νά μείνει, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ τάξη, ἄπλυτο ἐπί ὀκτώ ἡμέρες, οὔτε εἶναι δυνατόν νά φορεῖ κατ' αὐτό τό διάστημα τά ἐμφώτεια ἐνδύματα. Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπιτάχυνση, τυποποίηση καί οὐσιαστικά κατάργηση τῆς ἀπολούσεως τῆς ὀγδόης ἀπό τοῦ βαπτίσματος ἡμέρας.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἀχρήστευση τῶν βαπτιστηρίων καί τήν εἰσαγωγή φορητῶν κολυμβηθρῶν. Αὐτές ὄχι μόνο δέν ἀνταποκρίνονταν στήν τελετουργική ἀπαίτηση τῆς καταδύσεως τοῦ βρέφους σέ, φυσικά, ἐπαρκή ποσότητα νεροῦ (εἶναι χαρακτηριστικό πόσο ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός στίς διδασχές του ἐπιμένει καί συχνά ἐπανέρχεται στό θέμα αὐτό, δίνοντας ὁδηγίες γιά τό μέγεθος τῶν κολυμβηθρῶν), ἀλλά καί διευκόλυνε τήν τέλεση τῶν βαπτίσεων σιά σπίτια.

Τό τελευταῖο αὐτό, ὅπως καί ἄλλοι λόγοι, ἐπέφερε καί τήν σπουδαιότερα, τρόπον τινά, «παρενέργεια» τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ. Ἐπαυσαν τά ὁμαδικά βαπτίσματα καί λησμονήθηκε ἡ σύνδεσή τους μέ τό Μέγα Σάββατο καί τίς μεγάλες ἐορτές, καθῶς καί πρός τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Τό ἅγιο βάπτισμα δέν ἦταν πιά ἐκκλησιαστική - κοινωνική ὑπόθεση, ἀλλά οἰκογενειακή. Ἐμεινε ἡ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἀπό προηγουμένα ἢ καί ἀνεβάλλετο σέ μιά προσεχῆ λειτουργία.

Ἡ ἀποδέσμευση ἀπό τήν θεία λειτουργία, ἀπό τίς μεγάλες ἐορτές καί ἡ ἐξατομίκευση τοῦ βαπτίσματος εἶχε καί ἄλλες

δευτερογενεῖς, ἀλλ' ἐξ ἴσου σημαντικές, συνέπειες. Ἐφ' ὅσον ὁ ἱερεὺς δέν θά τελοῦσε τήν θεία λειτουργία καί ἡ βάπτισις βρέφους ἀπαιτοῦσε ἐνεργοτέρα συμμετοχή του στήν τριπλή κατάδυση καί ἀνάδυση, δέν φοροῦσε πιά πλήρη ἱερατική στολή, λευκή μάλιστα, ὅπως ἀπαιτοῦσε ὁ συμβολισμός καί ἡ σταθερή σχετική παράδοση, «καί ἐπιμάνικα λευκά». Ἡ βάπτισις γινόταν μέ ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο. Πάντως ποτέ, ὅπως κακῶς συνηθίζουν μερικοί ἱερομόναχοι σήμερα, μόνο μέ ἐπιτραχήλιο καί μάλιστα καί μέ κουκούλιο (ἐπανωκαλύμμαχο).

Δευτερογενές ἐπίσης ἐπακόλουθο τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ ἦταν ἡ παράλειψη τῶν δεήσεων ὑπέρ τῶν κατηχουμένων στήν θεία λειτουργία. Ἐφ' ὅσον δέν ὑπῆρχαν πλέον κατηχούμενοι, καί μάλιστα παρόντες στήν σύναξη, κατά κάποια «προοδευτική» λογική περίπτευναν καί οἱ δεήσεις ὑπέρ αὐτῶν. Ἔτσι ἄρχισαν στίς ἐνοριακές ἐκκλησίες νά παραλείπονται, νά λέγονται δηλαδή «μυστικῶς».

Παρ' ὅλα αὐτά καί παρά τίς ὁμολογουμένως σοβαρές ἐπιπτώσεις πού εἶχε ὁ νηπιοβαπτισμός στήν ὅλη τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, πρέπει καί ὑπάρχουν ὅλες οἱ δυνατότητες νά τελεσθεῖ τό βάπτισμα τῶν νηπίων μέ τήν ἐπιβαλλομένη εὐπρέπεια καί ἀκρίβεια. Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, ἐραστής τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καί εὐκοσμίας, παραγγέλλει:

«Δεῖ δέ ὅσον ἐγχωρεῖ ποιεῖν τά βαπτίσματα μετά λαμπρότητός τε καί εὐλαβείας» (Διάλογος, κεφ. 62).

* * *

Θά μοῦ ἐπιτραποῦν μερικές σκέψεις, ἕνα εἶδος σχολίου στό «μετά λαμπρότητος καί εὐλαβείας» λόγιο τοῦ ἁγίου Συμεών, πού σπριζονται στά ἀνωτέρω λεχθέντα καί στοχεύουν στό ὄραμα τῆς λεγομένης καί ποθουμένης «λειτουργικῆς ἀναγεννήσεως» ἢ «ἀνανεώσεως». Ἐν πάσῃ δέ περιπτώσει σέ μιά εὐπρεπεστέρα καί ἀκριβεστέρα τέλεση τοῦ ὑψίστου αὐτοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀναγεννήσεώς μας, ἐπί τῆ βάσει πάντοτε τῶν δεδομένων τῆς ἀκριβοῦς παραδόσεως καί τῆς ἀπό αἰώνων ὀρθῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας.

1. Για τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων

Καμιά πρόφραση οἰκονομίας δέν χωρεῖ στήν τέλεση βαπτίσματος τῶν ἐνηλίκων, ἐκτός μόνον ὁ κίνδυνος θανάτου. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος τελεῖται ὅπως τήν προβλέπουν τά Εὐχολόγια καί ὅπως μέ ἀδρές γραμμές τήν περιγράψαμε ἀνωτέρω, χωρίς τίς κατ' οἰκονομίαν διευθετήσεις πού ἐπεκράτησε νά γίνονται ἐξ ἀνάγκης γιά τό βάπτισμα τῶν νηπίων.

Ἐπιβάλλεται ἡ ἐπαναφορά τοῦ θεσμοῦ τῶν κατηχουμένων, ἡ συστηματική διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως σέ γλώσσα πού κατανοοῦν οἱ ὑποψήφιοι χριστιανοί, ἡ ἀποδοχή ἐλευθέρως καί ἀβιάστως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί ἡ ὁμολογία ἀπ' αὐτούς τούς ἴδιους τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, τῆς ἀποτάξεως καί τῆς συντάξεως.

Κατά τόν χρόνο τῆς κατηχήσεως οἱ κατηχούμενοι μετέχουν στίς ἱερές συνάξεις μέχρι τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχουμένων καί ἀκροῶνται τῶν ἀναγνωσμάτων καί τοῦ κηρύγματος. Κατά τόν ἴδιο χρόνο διαβάζονται ἀπό τούς ἱερεῖς σ' αὐτούς οἱ ἐξορκισμοί.

Τό βάπτισμα δίδεται σ' ὅλους τούς κατηχουμένους μαζί κατά τό Μέγα Σάββατο ἢ κατά τίς δεσποτικές ἑορτές κατά τίς ὁποῖες ψάλλεται τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε...» ἀντί τοῦ τρισαγίου. Τό ὀρθότερο εἶναι οἱ ἐπί μέρους Ἐπίσκοποι νά τελοῦν κατά τίς ἡμέρες αὐτές οἱ ἴδιοι τά βαπτίσματα. Αὐτοί ἔχουν καί τήν εὐθύνη καί τόν ἔλεγχο τῆς κατηχήσεως καί τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, κατά τήν ἀρχαία τάξη.

Ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ὑπαρξη βαπτιστηρίου γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς τελείας τριπλῆς καταδύσεως καί γιά τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ χώρου. Τό βάπτισμα δέν εἶναι δημόσιο θέαμα, ὅπως ἔφθασε νά εἶναι λόγω τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ. Ἄν δέν ὑπάρχει βαπτιστήριον, τότε εἶναι προτιμότερο καί σύμφωνο μέ τήν παράδοση νά γίνεται σέ ποταμούς, στήν θάλασσα ἢ σέ δεξαμενές, ποτέ δέ στίς μικρές κολυμβῆθρες τῶν νηπίων, σέ βαρέ-

λια ἢ σέ σκάφες, πού γίνονται αἰτία νά διαπομπεύεται τό μυστήριον τῆς χριστιανικῆς μυσσεως.

Ἡ ἀκριβῆς τάξη προβλέπει τήν τελεία ἀπόδυση τοῦ βαπτιζομένου. Ἐννοεῖται ὅτι βαπτίζονται χωριστά οἱ ἄνδρες καί χωριστά οἱ γυναῖκες καί στόν ἰδιαίτερο χῶρο τοῦ βαπτιστηρίου κι ὄχι στή μέση τοῦ ναοῦ, ὅπως γίνεται στά νήπια. "Ἐτσι διασώζει τό ἅγιο βάπτισμα τήν ἔννοια τοῦ «λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας», ἀποθέσεως τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου, ἐνδύσεως τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἄνωθεν γεννήσεως ἐξ ὕδατος καί Πνεύματος.

Ἡ χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο εἶναι, κατά ρητή ἀπαίτηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, ὀλοσώματος. Ἐπειδή ἀργεῖ ὁ θεσμός τῶν διακονισσῶν, τό ἔργο τῆς ἀλείψεως καί τήν ἐν γένει διακονία κατά τήν τέλεση τοῦ βαπτίσματος τῶν γυναικῶν θά πρέπει νά ἀναλάβουν μονάζουσες.

Ἡ κατάδυση στό ὕδωρ εἶναι τριπλή καί πλήρης. Μετά δέ τήν ἀπόμαξη ὁ νεοφώτιστος ἐνδύεται ἀπαραιτήτως λευκά ἐμφώτεια ἐνδύματα. Ἐννοεῖται ὅτι καί ὁ ἱερεὺς ἀπαραιτήτως φορεῖ λευκή πλήρη στολή, ἀφοῦ μάλιστα στή συνέχεια θά τελέσει τήν θεία λειτουργία. Ἡ σύνδεση μ' αὐτήν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος εἶναι ὄρος ἀπαραίτητος, πού μόνο σέ περίπτωση κινδύνου θανάτου μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μέ κοινωνία ἀπό προηγουμένα δῶρα. "Ἐτσι, ὅπως ἤδη εἶπαμε, διασώζεται ἡ ἐνότητα τῶν τριῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς μυσσεως, βαπτίσματος - χρίσματος - εὐχαριστίας, γιά τήν ὁποία ὑπερμαχοῦσε ἀνέκαθεν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καί δικαίως ἀντιδικοῦσε πρὸς τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς πού, ὡς γνωστόν, τελοῦσαν χωριστά τό βάπτισμα, τό χρίσμα καί τήν πρώτη κοινωνία.

Τό χρίσμα δίδεται μετά τήν εὐχή τοῦ μύρου («Εὐλογητός εἶ, Κύριε, ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ...») κατά τήν τάξη τοῦ Εὐχολογίου.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίσημος παράδοση τοῦ Σταυροῦ καί τῆς ἀναμμένης λαμπάδος, τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», ἡ εἴσοδος τοῦ ἱερέως στό ἅγιο βῆμα, τὰ ἀναγνώσματα καί ἐφεξῆς ἡ ἐκτενής,

ὁ χερουβικός ὕμνος καί τὰ λοιπά τῆς θείας λειτουργίας. Τό βάπτισμα γίνεται κατά τήν ἀρχαία τάξη, κατά μέν τήν θεία λειτουργία στή θέση καί ἀντί τῶν ἀντιφώνων, κατά δέ τήν συνδεδεμένη μέ ἑσπερινό θεία λειτουργία (Μέγα Σάββατο καί παραμονές Χριστουγέννων καί Θεοφανείων) κατά τήν διάρκεια τῆς ἀναγνώσεως τῶν πολλῶν Παλαιοδιαθηκικῶν περικοπῶν.

Ἡ ἀπόλουση καί ἡ τριχοκουρία γίνονται, κατά τήν τάξη, τήν ὄγδον ἀπό τοῦ βαπτίσματος ἡμέρα, σέ μιά ἑορταστική σύναξη οἰονεῖ ἀποδόσεως τῆς ἑορτῆς τοῦ βαπτίσματος.

2. Γιά τό βάπτισμα τῶν νηπίων

Παρά τὰ ὅσα εἶπαμε ἀνωτέρω γιά τίς δυσκολίες πού προκάλεσε ἡ ἐπικράτηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ καί τίς κατ' ἀνάγκην τελετουργικές ἐπιπτώσεις καί κατ' οἰκονομίαν ἀλλαγές πού γίνονται στήν τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος τῶν νηπίων, νομίζω ὅτι εἶναι δυνατή ἡ τέλεσή του «μετά λαμπρότητος καί εὐλαβείας». Ἀπόδειξη τούτου εἶναι ὅτι ἀπό πολλούς ἱερεῖς τελοῦνται πολλές φορές ὑποδειγματικά βαπτίσματα, ὅπως μπορεῖ ἐμπειρικά νά διαπιστωθεῖ. Ἴσως αὐτό ὀφείλεται στήν ἐπιβίωση καλῶν παραδόσεων κατά τόπους, ἀλλά καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ὁ ἱερεὺς προσπαθεῖ νά κρατήσῃ τόν ἔλεγχον τῆς συνάξεως, στήν καλή ἀπαγγελία τῶν εὐχῶν καί τὰ ὅμοια.

Τίς περισσότερες φορές ἡ ἀκολουθία φθείρεται ἀπό τήν ἄγνοια ἢ τήν ἔλλειψη λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν παρισταμένων, ἀπό τήν τέλεση πολλῶν βαπτισμάτων σέ σειρές καί σέ περιορισμένο χρόνο στίς μεγάλες κυρίως πόλεις καί στά προσκυνήματα, καί κυρίως στήν ἀνεξέλεγκτη κοσμικότητα πού ἔχει εἰσβάλει στοὺς ναοὺς μας.

Δύο διορθωτικές ἀλλαγές μποροῦν καί πρέπει νά γίνουν στό μέλλον, μετά, βέβαια, ἀπό σχετική πειστική διδασκαλία ἀπό τοὺς ἐντεταλμένους σ' αὐτήν ἱερεῖς καί τοὺς ἐν γένει διδασκάλους τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ· ἡ ἐπιστροφή στήν τέλεση τοῦ

ἀγίου βαπτίσματος στή πλαίσια τῆς θείας λειτουργίας γιά παραδοσιακοὺς καί θεολογικοὺς λόγους, πού ἐπαρκῶς ἔχουν ἀναπυχθεῖ σέ ἄλλες εἰσηγήσεις. Ὅμοίως ἡ τέλεση ἀπό κοινοῦ περισσοτέρων τοῦ ἑνός βαπτισμάτων, σέ ὀρισμένες μάλιστα ἡμέρες τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, θά θεράπευε τήν φθορά πού ὑφίσταται ἡ ἱερή ἀκολουθία στίς μεγάλες πόλεις. Ἡ θνησιμότητα τῶν νηπίων ἔχει σχεδόν ἐκμηδενισθεῖ, λόγω τῶν προόδων τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, καί εἶναι δυνατή ἡ μετάθεση τοῦ ἀγίου βαπτίσματος τῶν βρεφῶν σέ λογικό χρόνο στή πλαίσια τῆς τριετίας πού εἶδαμε νά τίθενται ἀπό τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο. Πάντως ὄχι πρό τῆς τεσσαρακοστῆς ἡμέρας ἀπό τῆς γεννήσεως, ὅπως συχνά ἐγένετο παλαιότερα ἀπό φόβο θανάτου τοῦ βρέφους, πράγμα πού ἀνέτρεπε τήν ὁμαλή καί κλιμακωτή πορεία τῶν προβαπτισματικῶν πράξεων.

Καλό ἐπίσης εἶναι νά ὑπομνησθοῦν ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθεῖ γιά τήν τελεία ἀλειψη μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο, τήν τριπλή κατάδυση, τήν ἔνδυση μέ λευκά ἐμφώτεια ἐνδύματα, τήν παράδοση τοῦ Σταυροῦ καί τήν ἐπίδοση τῆς ἀναμμένης λαμπάδος.

Ἡ τριχοκουρία καί ἡ ἀπόλωση θά μπορούσε νά γίνεται τήν ὄγδοη ἡμέρα, ὅπως καί ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐξορκισμῶν κατά τόν ἔσπερινό τῆς παραμονῆς τῆς ἡμέρας τελέσεως τοῦ βαπτίσματος, ἰδίως ἂν αὐτό εἶναι συνδεδεμένο μέ τήν θεία λειτουργία.

Ἐπαναλαμβάνω ὅσα εἶπα γιά τά λευκά ἄμφια τοῦ ἱερέως ἢ, τουλάχιστον, τό λευκό ἐπιτραχήλιο καί φελόνιο. Αὐτό, φυσικά, ἰσχύει γιά ὅλους τοὺς ἱερεῖς, ἐγγάμους καί ἱερομονάχους.

Ἡ εὐθύνη πάντως τοῦ ἱερέως δέν ἐξαντλεῖται μόνον στή ἀφορῶντα στόν ρόλο του ὡς τελεουργοῦ κατά τό ἅγιο βάπτισμα. Ἐπεκτείνεται καί στήν κατήχηση καί καθοδήγηση τοῦ λαοῦ, τῶν γονέων, τοῦ ἀναδόχου, τῶν συγγενῶν καί ὄλων τῶν μετεχόντων στήν τέλεση τοῦ μυστηρίου. Ὡς μυσταγωγός ὀφείλει νά τοὺς προετοιμάσει ἐγκαίρως καί δεόντως, ὥστε νά κατανοήσουν τοὺς συμβολισμούς καί τό θεολογικό νόημα τῶν λειτουργικῶν τύπων καί τῶν εὐχῶν, νά προπαρασκευάσουν καί

νά προσκομίσουν τά ἀναγκαιοῦντα γιά τό ἅγιο βάπτισμα εἶδη. Κατά δέ τήν τέλεσή του ὄχι μόνο μέ προσοχή καί εὐλάβεια νά παρίστανται, νά ἀκροῶνται καί νά θεῶνται, ἀλλά καί ἐνεργῶς νά μετέχουν στήν ψαλμωδία καί στήν ἀνάγνωση τῆς ἀποστολικῆς περικοπῆς καί νά προσέρχονται στήν κοινωνία τῶν ἁγίων μυστηρίων, ὅταν τό βάπτισμα τελεῖται ἐντός τῆς θείας λειτουργίας. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀρχαῖες διατάξεις προβλέπουν μιᾶς ἡμέρας προπαρασκευαστική νηστεία γιά τόν μέλλοντα νά βαπτισθεῖ καί γιά τόν βαπτίζοντα.

* * *

Ὅμως τό ἅγιο βάπτισμα δέν τελεῖται πάντοτε ὑπό ὁμαλές συνθῆκες. Ὑπάρχουν περιπτώσεις πού ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλεται ἡ τέλεσή του κατά συνοπτικότερο τρόπο, ὅταν δηλαδή συντρέχει λόγος σοβαρᾶς ἀσθενείας καί μάλιστα κίνδυνος ἐπικειμένου ἢ καί ἀμέσου θανάτου. Εἶδαμε ὅτι ἡ νηπιακή θνησιμότητα καί ὁ φόβος μήπως τό βρέφος ἀποθάνει ἀφώτιστο ἔγινε αἰτία ἐπιταχύνσεως τοῦ βαπτίσματος καί τελικῶς γενικεύσεως τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ. Ἀλλά καί σέ περιπτώσεις ἐνηλίκων ὑποψηφίων χριστιανῶν ἡ πράξη τῆς Ἐκκλησίας γνώρισε ἀνά τούς αἰῶνες τέτοιες κατ' οἰκονομίαν πρακτικές, εἴτε ἀναφορικά μέ τόν χρόνο τῆς κατηχήσεως, εἴτε μέ τήν τέλεση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἐκτός Μεγάλου Σαββάτου καί τῶν ἄλλων μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν ἢ ἀκόμη καί ἐκτός θείας λειτουργίας. Ἀπό τελετουργικῆς δέ πλευρᾶς φαίνεται ὅτι ἀπέκειτο στήν κρίση τῶν ἱερέων ὁ περιορισμός ἀκόμη καί τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας ἀναλόγως πρὸς τίς ὑφιστάμενες ἑκτακτες συνθῆκες.

Στά ἔντυπα Εὐχολόγια ὑπάρχει ἓνα εἶδος τυπικῆς διατάξεως, πού ἀπαντᾷ καί σέ διάφορες παραλλαγές στά χειρόγραφα. Ἀφορᾷ στήν ἐπιτάχυνση τελέσεως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος σέ περιπτώσεις κινδύνου θανάτου τοῦ βρέφους, μέ ἐμφανή μάλιστα πολεμική διάθεση κατ' ἐκείνων πού, ἐπηρεαζόμενοι προφανῶς ἀπό τίς περί καθαρῶν καί ἀκαθάρτων ἀντιλήψεις, δέν βάπτιζαν τό ἐτοιμοθάνατο βρέφος ἀμέσως μετά τήν γέννησή

του: «Δεῖ γινώσκειν, ὅτι τό γεννηθέν βρέφος, ἐάν ἄρα καί ἀσθενοῦν μή θηλάζει, ἀλλά πρὸς θάνατον ἀφορᾷ, οὐ χρή περιμένειν, ὡς τινες κακῶς φασὶ τὴν ἕκτην ἢ τὴν ὀγδόην ἡμέραν καὶ οὕτω βαπτίζειν αὐτό· ἀλλὰ τῇ ὥρᾳ ἣ ἐγεννήθη μόνον ἀποπλυθῆναι καὶ εὐθὺς βαπτισθῆναι, ἵνα μή τελευτήσῃ ἀφώτιστον... τό κρίμα δεῖ ἐκφεύγειν τῶν γενομένων, ἵνα μή ἀφώτιστα τελευτῶσι». Κατ' ἄλλη δέ συντομωτέρα διάταξις «... οὐ χρή περιμένειν πολὺν καιρὸν, ἀλλ' αὐτῇ τῇ ὥρᾳ βαπτίσει αὐτό (ἐννοεῖται, ὁ ἱερεὺς)».

Στὶς περιπτώσεις αὐτές τελοῦσε ἄραγε ὁ ἱερεὺς ὀλόκληρη τὴν ἀκολουθία, πού ἀπαιτεῖ χρόνον ἱκανόν, ἀλλὰ καὶ μιὰ ψυχολογικὴ ἀκόμα ἄνεση καὶ γιὰ τὸν τελετουργό καὶ γιὰ τοὺς γονεῖς καὶ συγγενεῖς τοῦ βρέφους, ἢ τὴν περιορίζε στά κυριότερα; Στά χειρόγραφα ἀπαντοῦν τέτοιες σποραδικές ἐνδείξεις. Ἐπισημασθέντος ἐν τῷ κώδικῳ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (Ἀθηνῶν) 664 μετὰ τὸν τρίτον ἀφορκισμό («Κύριε Σαβαώθ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ...») ὑπάρχει διάταξις πού ἀφορᾷ στήν σύντημψιν τῆς ἀκολουθίας πάλι σέ περίπτωσιν κινδύνου θανάτου ἢ «βίας», πού προφανῶς ἴσχυε γιὰ βρέφη καὶ γιὰ ἐνήλικες: «Χρή δέ γινώσκειν, ὅτι εἴπερ ἐστὶν ἀφορῶν εἰς θάνατον καὶ ἐν βίᾳ τινὶ ὁ μέλλων βαπτισθῆναι, μετὰ τὸν ἱερέα ποιῆσαι τὴν ἔναρξιν ἄρχεται τὴν προκειμένην εὐχὴν καταλείψας τὰς ὀπισθεν». Ἀκόμη δέ καὶ ὁ τίτλος τῆς τελευταίας πρὸ τῆς ἀποτάξεως καὶ συντάξεως εὐχῆς («Ὁ ὢν, δέσποτα Κύριε, ὁ ποιήσας...») «Εὐχή... πρὸς τό πρὸς ὥραν βαπτίζειν» ὑποδηλοῖ τὴν χρῆσιν τῆς σέ περίπτωσιν ἀνάγκης ὡς περιλήψεως ὅλων τῶν προβαπτισματικῶν ἐξορκιστικῶν διαδικασιῶν. Ὁ ἴδιος τίτλος ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ κώδικῳ Ἀθηνῶν 851 πρὸς δήλωσιν μιᾶς συνοπτικῆς ἀκολουθίας πού γίνεται ἐν τῷ ναῷ γιὰ τίς ἑκτακτεσ αὐτές περιπτώσεις: «Ἀκολουθία καὶ εὐχὴ εἰς τοὺς πρὸς ὥραν βαπτιζομένους. Εἰσφέρεται ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄρχεται ὁ ἱερεὺς ταύτης τῆς εὐχῆς: “Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὁ ὢν δέσποτα, ὁ ποιήσας... φαντασμάτων πονηρῶν”. Καὶ εἰσφέρει τὴν κανδήλαν καὶ σφραγίζει τρίτον καὶ ἐμφυσᾷ τρίτον. Καὶ ἄρχεται τῆς εὐχῆς τῆς

χρίσεως τοῦ ἁγίου ἐλαίου. Εἶτα χύνει τὴν κανδήλαν ἐπάνω τοῦ παιδίου καὶ χρίζει αὐτό τό ἅγιον μύρον. Καὶ ἀπόλυσις». Παρομοία εἶναι καὶ ἡ συντετημημένη ἀκολουθία πού ἀπαντᾷ στόν κώδικα Ἀθηνῶν 848: «Καὶ εἰσφέρει τόν κατηχούμενον καὶ σφραγίζει τρίτον καὶ ἄρχεται τῆς εὐχῆς ἀπό τοῦ “Συντριβήτωσαν...” ἕως πληρώσεως τῆς εὐχῆς καὶ τῆς ἐτέρας εὐχῆς τῆς χρίσεως τοῦ ἁγίου ἐλαίου. Εἶτα χύνει τὴν κανδήλαν ἐπάνω τοῦ παιδός καὶ χρίζει αὐτό τό ἅγιον μύρον καὶ ἀπολύει».

“Ὅλες αὐτές οἱ τυπικές διατάξεις δέν συμπίπτουν μὲν ἀπολύτως, ἀλλά στίς γενικές γραμμές συμφωνοῦν στήν παράλειψη ἢ σύντμηση τῶν ἐξορκισμῶν καὶ τῶν ἄλλων προκαταρκτικῶν πράξεων καὶ τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς καθαγιαστικῆς τοῦ ὕδατος εὐχῆς. Στόν κώδικα Ἀθηνῶν 662 καὶ σέ ἄλλα χειρόγραφα ἀπαντᾷ «Εὐχή ἄλλη τῶν ἁγίων βαπτισμάτων ἔχουσα τό προοίμιον σύντομον “Κύριε ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ, ὁ πάσης κτίσεως δημιουργός...”». Ὁμοίως κατὰ τίς ἀνωτέρω διατάξεις παραλείπονται οἱ εὐχές τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου, ἡ εὐχή τοῦ χρίσματος καὶ ὅλα τά μετὰ ἀπό αὐτήν. Τό βάπτισμα γίνεται μέ ἐπίχυση τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ἐλαίου «τῆς κανδήλας» καὶ τό χρίσμα χωρὶς τὴν εὐχή «Εὐλογητός εἶ, Κύριε, ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ...».

Παραλείπονται ἐπίσης τά μετὰ τὴν χρίση μέ τό ἅγιο μύρο λεγόμενα καὶ τελούμενα. Τό βάπτισμα πάντως τελεῖ ἱερεὺς, «ἐν τῷ ναῷ». Ἀπό τὴν σχετικὴ δέ ἔκταση, πού ἐξακολουθεῖ νά ἔχει ἡ συντετημημένη ἀκολουθία, φαίνεται ὅτι δέν εἶναι μὲν ἄμεσος ὁ κίνδυνος θανάτου, δέν εἶναι ὅμως δυνατὴ ἡ τριππὴ κατάδυση στό νερό τῆς κολυμβήθρας, γι’ αὐτό καὶ τό βάπτισμα γίνεται κατ’ οἰκονομίαν δι’ ἐπichύσεως.

Ὁ τύπος αὐτός τοῦ δι’ ἐπichύσεως ἢ διὰ ραντισμοῦ βαπτισματος δέν ἦτο ἄγνωστος καὶ στήν ἀρχαία Ἐκκλησία, ἀφοῦ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τὴν «Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων», κείμενο σεβασμίας ἀρχαιότητος, πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ Β’ αἰῶνος. Κατ’ αὐτήν, ἂν δέν ὑπάρχει ἐπαρκές ὕδωρ γιὰ τό βάπτισμα, δηλαδή τὴν τελεία κατάδυση σ’ αὐτό, «ἔκχεον εἰς

τὴν κεφαλὴν τρεῖς ὕδωρ εἰς ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος» (7,3). Αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ διὰ τριπλῆς ἐπικύσεως ἢ διὰ ραντισμοῦ κατ' οἰκονομίαν βαπτίσματος ἐφηροῦντο στους ἀσθενεῖς, γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «βάπτισμα τῶν κλινικῶν». Ὑπῆρχε πάντως ὡς πρὸς αὐτὸ κάποια ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἐγκυρότητα του. Ἀκριβῶς δέ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ ἱβ' κανὼν τῆς ἐν Νεοκαισαρείᾳ τοπικῆς Συνόδου (315) οὐσιαστικῶς ἀπαγορεύει τὴν χειροτονία σέ ἱερέα ἀνθρώπου πού ἔτυχε νά βαπτισθεῖ «νοσῶν» («Ἐάν νοσῶν τις φωτισθῆ, εἰς πρεσβύτερον ἄγεσθαι οὐ δύναται. Οὐκ ἐκ προαιρέσεως γάρ ἡ πίστις αὐτοῦ, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης. Εἰ μὴ τάχα διὰ τὴν μετὰ ταῦτα αὐτοῦ σπουδὴν καὶ πίστιν καὶ διὰ σπάνιν ἀνθρώπων»). «Ὅτι δέ αὐτὴ ἦταν ἡ πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ αἰρετικοῦ Νοουάτου (ἢ Ναβάτου), γιὰ τὴν ἱερωσύνη τοῦ ὁποίου ἐξεφράζοντο ἐνστάσεις, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔλαβε τὸ βάπτισμα ἀσθενῆς δι' ἐπικύσεως καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιθανατίου κλίνης: «Ὅς (ὁ Ναβάτος) βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ἐπορκιστῶν νόσῳ περιπεσὼν χαλεπῇ καὶ ἀποθανεῖσθαι ὅσον οὐδέπω νομιζόμενος, ἐν αὐτῇ τῇ κλίνῃ, οὗ ἔκειτο, περιχυθεὶς ἔλαβεν, εἶ γε χρὴ λέγειν τὸν τοιοῦτον (τὸ βάπτισμα) εἰληφέναι... ἐπεὶ μὴ ἔξόν ἦν τὸν ἐν κλίνῃ διὰ νόσον περιχυθέντα, ὥσπερ καὶ οὗτος (ὁ Ναβάτος), εἰς κλῆρὸν τινα γενέσθαι» (Εὐσεβίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ΣΤ' 43,15.17).

Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἐπικαλουμένη πρακτικούς λόγους, γενίκευσε τὸν τρόπο αὐτὸν τοῦ δι' ἐπικύσεως βαπτίσματος σ' ὅλους τοὺς βαπτιζομένους, γι' αὐτὸ καὶ σφοδρῶς κατακρίνεται ἀπὸ τοὺς Ὁρθοδόξους ὡς καινοτομοῦσα. Πάντως τὸ διὰ ραντισμοῦ ἢ ἐπικύσεως ὕδατος βάπτισμα, πού γίνεται σέ περίπτωση κινδύνου θανάτου, ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὡς ἐγκυρο, ἔστω καὶ ἂν τελεσθεῖ ἀπὸ λαϊκό, ὑπὸ τὸν ἀπαράβατο βέβαια ὅρο ὅτι ἔγινε μέ τὴν ἐπίκληση τῆς Ἁγίας Τριάδος. Καὶ ἐάν μὲν μετὰ ἀπὸ τὸ κατ' οἰκονομίαν αὐτὸ βάπτισμα ἀποθάνει τὸ βρέφος ἢ ὁ ἐνήλικος, θεωρεῖται κανονικῶς βαπτισμένος χριστιανός. Ἄν ἐπιζήσει, τότε τελοῦνται σ' αὐτὸν τὰ

ὑπόλοιπα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, δηλαδή τό χρῆσμα, τό «Ὅσοι εἰς Χριστόν...», τὰ ἀναγνώσματα, ἡ μετάδοσις τῆς θείας κοινωνίας, ἡ τριχοκουρία καί ἡ ἀπόλουσις. Ἔτσι πρέπει νά νοηθεῖ ὁ νά κανὼν τοῦ ἁγίου Νικηφόρου καί ἡ διάταξη ὅτι τελοῦνται σ' αὐτόν ὅλα «πλήν τῆς τριπτῆς καταδύσεως». Εἶναι δηλαδή αὐτονόητο ὅτι οὔτε οἱ ἐξορκισμοί, οὔτε ἡ ἀπόταξη καί ἡ σύνταξη, οὔτε τὰ εἰρηνικά καί ἡ εὐλογία τοῦ ὕδατος καί τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου καί ἡ ἄλειψη μέ αὐτό ἔχουν πιά θέση. Θεωροῦνται ὡς κατ' οἰκονομίαν συνοπτικῶς γεγόμενα ἢ παραλειφθέντα, ἐφ' ὅσον ὁ κατηχούμενος ἔχει ἤδη βαπτισθεῖ δι' ἐπιχύσεως ἢ ραντισμοῦ εἰς τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἔλαβε δηλαδή τό κατ' οἰκονομίαν βάπτισμα, τό «βάπτισμα τῶν κλινικῶν» ἢ «τό βάπτισμα τῆς ἀνάγκης».

* * *

Δέν μπορεῖ ὅμως κατ' οὐδένα τρόπο νά λεχθεῖ τό ἴδιο γιά τό λεγόμενο «ἀεροβάπτισμα» ἢ «βάπτισμα τοῦ ἀέρος». Ἡ παράδοσή μας δέν γνωρίζει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν «οἰκονομία». Βάπτισμα χωρίς τήν χρῆση ὕδατος εἶναι κάτι τό ἀδιανόητο, σάν νά δεχόμαστε «κατ' οἰκονομίαν» τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας χωρίς τὰ εἶδη τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, ἢ τοῦ εὐχελαίου χωρίς ἔλαιο. Ἐλεγε κάποιος πνευματικός ὅτι τό «ἀεροβάπτισμα» ἐπενόηθη ἀπό τόν διάβολο γιά νά στερεῖ ἀπό τοὺς ἀνθρώπους τήν χάρη τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ὁ λόγος εἶναι «σκληρός» καί προφανῶς ὑπερβολικός. Πάντως τό θέμα εἶναι πάρα πολύ σοβαρό καί πρέπει νά ἀνατεθεῖ ἐπισήμως ἀπό τήν ἀρμοδία ἐκκλησιαστική ἀρχή σέ εἰδικούς περί τὰ δόγματα καί τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ἢ μελέτη τοῦ ζητήματος. Ἡ δική μου ταπεινή γνώμη εἶναι ὅτι σέ περίπτωση «ἀεροβαπτίσματος» πρέπει νά τελεῖται ἐξ ὑπαρχῆς ὀλόκληρη ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ἂν, ἐννοεῖται, ἐπιζήσει τό βρέφος. Ἄν ἀποθάνει, ἄς ἀφήνεται στό ἔλεος καί στήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καί στήν πρόθεση τῶν γονέων. Οὕτως ἢ ἄλλως ὡς παιδί χριστιανῶν γονέων καί πρό τοῦ βαπτίσματος θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς κατηχούμενος.

Β'

**ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΕΥΧΕΛΑΙΟΥ
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ**

ΜΕ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ, τὴν προστασία τῆς Παναγίας Εἰκοσιφοινίσσης καὶ τὴν εὐλογία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου ἐφέτος γιὰ ἑβδόμη φορά τὸ Ἱερατικὸ αὐτὸ Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔχει ὡς ἀντικείμενο μελέτης μιὰ πτυχὴ τῆς Ὁρθοδόξου λατρείας, τὸ μυστήριον τοῦ ἁγίου ἔλαιου ἢ τοῦ εὐχελαίου. Διαδοχικὰ ἐξετάσθησαν ἀπὸ τὸ 1990 καὶ ἐξῆς τὸ χριστιανικὸ ἑορτολόγιον (1990), τὰ σύμβολα καὶ οἱ συμβολισμοὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (1991), οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου (1994), τὸ ἅγιο βάπτισμα (1996), τὸ ἱερόν μυστήριον τοῦ γάμου (1997), ἡ θεία λειτουργία (1998) καὶ ἐφέτος, σὺν Θεῷ, τὸ εὐχέλαιον. Ὅλων τῶν θεμάτων ἡ προσέγγισις γίνεται μὲ τὸ ἴδιον περίπου σύστημα, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναλύονται ὅλες τους, εἰ δυνατόν, οἱ πλευρᾶς, ἡ θεολογικὴ ἔννοια καὶ σπουδαιότητα κάθε λειτουργικῆς πράξεως, οἱ συμβολισμοὶ τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς, οἱ βιβλικές καταβολές τῆς, ἡ ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξις τὰ ποιμαντικὰ προβλήματα πού συνδέονται μ' αὐτὴν καὶ τελικῶς ἡ λειτουργικὴ θεώρησις τῆς κάθε μιᾶς ἀκολουθίας, ἔτσι ὥστε νὰ τελεῖται μὲ κάθε ἀκρίβεια, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθὴ λειτουργικὴ τάξιν καὶ παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, μὲ ἐπίγνωσιν καὶ φόβον Θεοῦ. Στὸ τελευταῖον αὐτὸ λεπτὸ σημεῖον ἀναφέρονται πάντοτε οἱ ἐναρκτήριες καὶ καταληκτήριες εἰσηγήσεις τοῦ Σεβασμιωτάτου, ἐνῶ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα κατανέμονται μεταξὺ εἰδικῶν μελετητῶν, πού ἐπιστρατεύονται ἀπὸ τὸ διδακτικὸ ἐπιτελεῖον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου. Ἡ ἔκδοσις τῶν κειμένων τῶν εἰσηγήσεων σὲ καλαίσθητους τόμους, ἐμπλουτισμένους καὶ μὲ τὴν σχετικὴ γιὰ τὸ κάθε θέμα ἑλληνικὴ, κυρίως, λειτουργικὴ βιβλιογραφία, διαιωνίζει τὴν πνευματικὴν προσφορὰ τῶν Συνεδρίων αὐτῶν καὶ καθιστᾷ προσιτὴς τίς εἰσηγήσεις σὲ πολλοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ ὑπευθύνους λειτουργοὺς ἢ μυσταγωγοὺς πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς

Μητροπόλεως Δράμας καὶ τῶν κληρικῶν τῆς, πού μετέχουν στά Συνέδρια αὐτά.

Ἐπί τῆ εὐκαιρία πρέπει νά σημειωθεῖ κάτι, πού ἡ ἐγνωσμένη σεμνότητα καί ταπείνωση τοῦ Σεβασμιωτάτου ἀφήνει νά περάσει ἀπαρατήρητο καί ἀσχολίαστο. Τά Συνέδρια αὐτά τῆς Μητροπόλεως Δράμας ἀπειτέλεσαν τό πρότυπο γιά τήν σύγκληση καί διοργάνωση παρομοίων λειτουργικῶν Συνεδρίων ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τό πρῶτο ἔλαβε χώρα περίου τόν Ὀκτώβριο στήν Ἱερά Μονή Πεντέλης καί εἶχε ὡς θέμα τό ἅγιο βάπτισμα, ὅπως ἀκριβῶς καί τό Συνεδριό μας τοῦ 1996. Τά θέματα εἶχαν κατανεμηθεῖ μεταξύ διαφόρων εἰδικῶν ἐπιστημόνων καί κλήθηκαν νά μετάσχουν σ' αὐτό ἀντιπρόσωποι ἀπό ὅλες τίς Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μιά εἰσήγηση μάλιστα ἀπό ἐκεῖνες πού παρουσιάσθηκαν στό Συνέδριο τῆς Μητροπόλεως Δράμας καί δημοσιεύθηκαν στά Πρακτικά του, μέ ἄδεια τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου, ἐκδόθηκε σέ ἰδιαίτερο τεῦχος, εἶχε περιληφθεῖ στόν φάκελλο τοῦ Συνεδρίου καί ἐστάλη σ' ὅλους τούς κληρικούς τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. Δίκαιος κατά τήν διάρκεια τοῦ Συνεδρίου ἦταν ὁ ἔπαινος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας, τοῦ ἐμπνευστοῦ τῆς ἰδέας τῆς διοργανώσεως τέτοιων λειτουργικῶν Συνεδρίων καί πρωτοπόρου στήν πραγμάτωσή τους καί στήν ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν τους, πρός δόξαν Θεοῦ καί καταρτισμό τῶν λειτουργῶν τῶν μυστηρίων, τῶν ποιμένων, τῶν διδασκάλων καί τοῦ εὐσεβοῦς πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

* * *

Θέμα τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ εἶναι τό μυστήριο τοῦ εὐχελαίου ἢ «τοῦ ἁγίου ἐλαίου».

Προηγήθηκε τῆς τελευταίας αὐτῆς εἰσηγήσεως σειρά ὄλη διαπραγματεύσεων πού ἀφοροῦσαν σ' ὅλα τά δογματικά, ἱστορικά καί ποιμαντικά θέματα πού σχετίζονται μέ τό εὐχέλαιο· τήν βιβλική του ἀφετηρία, τά σύμβολά του, τήν ἱστορική του ἐξέλιξη, τήν ποιμαντική του ἀξιοποίηση καί εὐρύτερα τήν

σχέση ἀσθενείας καί ἁμαρτίας, μετανοίας καί θεραπείας, ἐπιστήμης καί θαύματος καί τὰ ὅμοια. Ἦδη μέ τήν εἰσήγηση αὐτή ἐπιστρέφουμε στήν ἀφετηρία μας. Ὅλοι μέ τήν μικρά ἢ μακρά λειτουργική σας πείρα γνωρίζετε τήν ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου καί τήν ἔχετε τελέσει πολλές, ἢ πάρα πολλές, φορές. Τελώντας τήν δέν γνωρίζατε, ἢ γνωρίζατε λιγότερο ἀπό τώρα, ὅσα πολλά καί ἐμπεριστατωμένα λέχθηκαν προχθές, χθές καί σήμερα κατά τήν σύναξή μας αὐτή. Τώρα ἀσφαλῶς εἴσθε, κατά τό λεγόμενο ἀπό τούς Πατέρες, «σοφοί περί τά θεῖα» ἢ ἔστω πῶς «σοφοί περί τά θεῖα» ἀπό ὅσο πρῖν ἀπό τό Συνέδριο. Ἡ γνώση ὅμως ἐκείνη καί ἡ πρακτική προσέγγιση μέ τήν τέλεση ἢ τήν εὐλαβή συμμετοχή στήν ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου, ἀποτελεῖ τήν καλή καί ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἱστορική καί θεολογική ἐμβάθυνση στήν ἀκολουθία, τήν ἀντιμετώπιση τῶν ποικίλων ποιμαντικῶν προβληματισμῶν πού συνδέονται μέ αὐτήν καί τήν κατανόηση τοῦ ὅλου θέματος τῆς ψυχοσωματικῆς ἀσθενείας καί θεραπείας, μέσα στό ὁποῖο κινεῖται ἡ ἀπό αἰώνων πρακτική τῆς Ἐκκλησίας καί στό ὁποῖο ἐντάσσεται καί κατέχει πρωτεύουσα θέση ἡ τελεσιουργία τοῦ εὐχελαίου.

Ἡ εἰσήγηση δέ αὐτή ἔχει ὡς ἀντικείμενο τήν τελετουργική θεώρηση τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου. Συνάγει καί προϋποθέτει καί στηρίζεται στά πορίσματα ὅλης τῆς προσηγηθείσης ἐξετάσεως, τά ἀνακεφαλαιώνει, ἐπισημαίνει μερικά «παραλείπομενα», ἐξετάζει τήν σημερινή λειτουργική πράξη ὑπό τό φῶς τῆς ἱστορίας, τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας καί τῆς ἐν γένει τελετουργικῆς παραδόσεως, προβληματίζεται ὡς πρός τά πρακτικά λειτουργικά ζητήματα πού ἀνακύπτουν κατά τήν τέλεσή της, ἀναζητεῖ λύσεις σ' αὐτά καί τρόπους ἀντιμετώπισεως βάσει τῆς παραδόσεως ἀλλά καί τῶν νέων συνθηκῶν, πάντοτε ὀραματιζομένη μιά, κατά τό δυνατόν, ἰδανική τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἁγίου ἔλαιου.

* * *

Ὅπως σᾶς εἶναι γνωστό, ἡ ἐν χρήσει ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου βρίσκεται στά ἔντυπα Εὐχολόγιά μας, στό «Εὐχολόγιον

τό Μέγα» κατά τίς διάφορες ἐκδόσεις του. Σ' ὅλες τίς ἐκδόσεις ἡ ἀκολουθία εἶναι ἡ ἴδια. Στά χειρόγραφα ὅμως ὄχι. Αὐτό ἔγινε σαφές ἀπό τίς προηγηθεῖσες ἀνακοινώσεις πού ἀναφέρονταν στήν ἱστορία τῆς λειτουργικῆς μας πράξεως. Ἡ τυπογραφία ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἐνοποίηση αὐτῆς τῆς πολλαπλῆς παραδόσεως. Ἐπεκράτησε τελικά διά τῆς τυπογραφίας μιὰ μορφή, ὄχι κατ' ἀνάγκην πάντοτε ἡ καλλίτερη, αὐτή ἡ μορφή πού προτίμησαν οἱ πρῶτοι ἐκδότες, πού ἔκαναν τήν ἐπιλογή τῶν χειρογράφων στά ὁποῖα στηρίχθηκαν. Οἱ ἐπόμενες ἐκδόσεις ἐπαναλαμβάνουν τά ἴδια κείμενα μέ ἐλαφρές, συνήθως, διορθώσεις καί μικρές ἀλλαγές. Ἀπό τό «Εὐχολόγιον (τό Μέγα)» προῆλθε τό «Μικρόν Εὐχολόγιον», ἡ ἄλλως «Ἁγιασματάριον», μέ ἐπιλογή τῶν κυριότερων καί τῶν πύο εὐχρήστων ἀκολουθιῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου. Ἡ ἐπιλογή ἔγινε μέ τό ἀνωτέρω κριτήριο καί μέ στόχο νά διευκολύνει τούς ἱερεῖς στήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν καί ἐκτός τῶν ναῶν. Τοῦ «Μικροῦ Εὐχολογίου» ὑπάρχουν πάρα πολλές ἐκδόσεις σέ διάφορες παραλλαγές. Ἡ ἀκολουθία ὅμως τοῦ εὐχελαίου μένει πάντα ἡ ἴδια. Προσφάτως, πάλι πρός διευκόλυνση τῶν ἱερέων, κυκλοφορήθηκαν καί αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις σέ μικρά τευχίδια, πού περιέχουν μόνο τό εὐχέλαιο.

* * *

Ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου στή σημερινή της μορφή παρουσιάζεται ὡς μιὰ ἀπό τίς μακρότερες –ἴσως ἡ μακρότερη– ἀκολουθία τοῦ Εὐχολογίου μας, ἐπί πλέον δέ ὡς ἐξαιρετικά πολύπλοκη. Τό πρῶτο εἶναι ἀκριβές. Ἡ δευτέρα διαπίστωση ὀφείλεται στόν τρόπο ἐκδόσεως –καί τελέσεως– τῆς ἀκολουθίας καί δέν εἶναι ἀκριβής.

Κατωτέρω θά ὑπομνήσουμε τό διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου καί στή συνέχεια θά προβοῦμε σ' ἕνα σύντομο σχολιασμό της.

1. «Εὐλογητός ὁ Θεός...».
2. «Βασιλεῦ οὐράνιε...», Τρισάγιο κ.λπ.

3. Ψαλμός ρμβ' «Κύριε, εἰσάκουσον...».
4. Ἀλληλούϊα» καὶ τροπάρια.
5. Ὁ ν' ψαλμός «Ἐλέψόν με, ὁ Θεός...».
6. Κανὼν τοῦ Ἀρσενίου, ἦχος δ' «Ἐλαίῳ τῆς εὐσπλαγχνίας, δέσποτα...». Μεσώδια καθίσματα ἀπὸ τρίτης ᾠδῆς. Κοντάκιο ἀφ' ἕκτης ᾠδῆς.
7. Ἐξαποστειλάριο «Ἐν ἐλέῳ, ἀγαθέ...».
8. Τέσσαρα σιχηρὰ προσόμοια αἰνῶν, ἦχος δ' «Ἐδωκας τὴν χάριν σου...» κ.λπ. καὶ θεοτοκίον « Σέ τό καθαρῶτατον...».
9. Τρισάγιον κ.λπ.
10. Ἀπολυτίκιον, ἦχος δ' «Ταχύς εἰς ἀντίληψιν...».
11. Ἐκτενής καὶ ἀπόλυσις.
12. («Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...»).
13. Εἰρηνικά.
14. Εὐχὴ τοῦ ἐλαίου «Κύριε, ὁ ἐν τῷ ἐλέει...».
15. Τροπάρια.
16. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
17. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
18. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
19. Εὐχὴ «Ἄναρχε, ἀδιάδοχε...».
20. Εὐχὴ κρίσεως «Πάτερ ἅγιε...».
21. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
22. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
23. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
24. Εὐχὴ «Ὁ Θεός ὁ μέγας καὶ ὕψιστος...».
25. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
26. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
27. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
28. Εὐχὴ «Δέσποτα παντοκράτορ...».
29. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
30. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
31. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
32. Εὐχὴ «Ἀγαθέ καὶ φιλόανθρωπε...».

33. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
34. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
35. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
36. Εὐχή «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ παιδεύων...».
37. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
38. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
39. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
40. Εὐχή «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε...».
41. Προκείμενον - Ἀπόστολος.
42. Ἀλληλουάριον - Εὐαγγέλιον.
43. Ἐκτενής - Ἐκφώνησις.
44. Εὐχή «Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ἰατρέ...».
45. Συγχωρητική εὐχή «Βασιλεῦ ἅγιε...».
46. Ἰδιόμελον ἁγίων Ἀναργύρων «Πηγὴν ἰαμάτων...» καὶ θεοτοκίον «Νεῦσον παρακλήσεσι...».
47. Ἀπόλυσις.
48. Συγχώρησις.

* * *

Τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας εἶναι αἰσθητῶς μεγάλο. Ἡ πολυπλοκότητά της ὅμως εἶναι, ὅπως εἶπαμε, φαινομενική. Ἀπό τὰ στοιχεῖα πού παρέχονται ἀπό τὴν ἴδια τὴ σημερινή μορφή της, ἀλλὰ καὶ ἀπό τὶς μαρτυρίες τῶν χειρογράφων καὶ ἀπό τὴν ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία της, δηλαδή στὴν παράδοσή της, μποροῦμε εὐκόλα νὰ διακρίνουμε τὸν ἀρχικό πυρῆνα ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπαυξήσεις, καθὼς καὶ τὶς ἐνότιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται κάθε ἐπιμέρους τμῆμα της.

Σαφῶς διακρίνεται ὁ ἀρχικός πυρῆνας, πού, κατὰ τὰ δεδομένα τῆς ὀρθοδόξου βυζαντινῆς λατρείας, πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο εὐχές. Αὐτές εἶναι οἱ τελεστικές εὐχές, κατὰ τὶς ὁποῖες διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος στὴν πρώτη γιὰ τὸν καθαγιασμό τοῦ ἐλαίου πρὸς θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, καὶ τὴν ἀναφορὰ στοὺς καρπούς τοῦ μυστηρίου γιὰ τοὺς χριστομένους ἐξ αὐτοῦ στὴν δευτέρα, τελεῖται καὶ ὀλοκληρῶνεται τὸ μυστήριον. Χίλια ἄλλα καλὰ καὶ σπουδαῖα νὰ λεχθοῦν, ἂν δέν

λεχθοῦν οἱ δύο αὐτές εὐχές, τό μυστήριο δέν τελεῖται. Καί μόνο αὐτές νά λεχθοῦν καί νά μήν προσηγοῦν ὅσα προηγοῦνται ἢ νά μή ἀναγνωσθοῦν ὅσα ἔπονται, τό μυστήριο εἶναι ἤδη τετελεσμένο διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί διὰ τῆς σταυρικῆς εὐλογίας διὰ τῆς χειρός τοῦ ἱερέως. Οἱ δύο τελεστικές αὐτές εὐχές βρίσκονται περίπου στό μέσον τῆς σημερινῆς μακρᾶς ἀκολουθίας. Πρόκειται γιά τήν ὑπ' ἀριθμ. 14 («Κύριε ὁ ἐν τῷ ἐλέει...») καί τήν ὑπ' ἀριθμ. 20 («Πάτερ ἅγιε...») εὐχή τοῦ διαγράμματός μας ἢ κατά τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης τήν ὑπ' ἀριθμ. 19 («Ἄναρχε, ἀδιάδοχε...»), τό πρῶτο δηλαδή μέρος τῆς εὐχῆς μετά τό πρῶτο εὐαγγέλιο. Σ' αὐτήν ὑπάρχει δευτέρα ἐπίκληση («κατάπεμψον τό ἅγιόν σου Πνεῦμα καί ἁγιάσον τό ἔλαιον τοῦτο») καί μᾶλλον προέρχεται ἀπό ἄλλη λειτουργική παράδοση. Ὅπως ὁμως καί ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, οἱ δύο καθαγιαστικές εὐχές ἀρχικά λέγονταν κατά τήν διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας. Τό εὐχέλαιο δέν ἀποτελοῦσε ἔξαιρεση, ἀλλά, ὅπως καί τά λοιπά μυστήρια, ἐτελεῖτο ἐντός τῆς θείας λειτουργίας, ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένο μ' αὐτήν. Ἔτσι μέσα στήν σημερινή ἀκολουθία, πού ἀποσπάσθηκε ἀπό τήν θεία λειτουργία καί τελεῖται αὐτοτελῶς, διακρίνονται ἴχνη τῆς συνδέσεως αὐτῆς, ὅπως ἀνάλογα ἴχνη εἶδαμε καί στό βάπτισμα καί στόν γάμο. Ἀκριβῶς δέ ἡ σύνδεση μέ τή θεία λειτουργία μαρτυρεῖται ἀπό τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» (τό 12 τοῦ διαγράμματός μας), τά εἰρηνικά (13), τά τροπάρια (15), τό ζευγος τῶν ἀναγνωσμάτων (Ἀπόστολος καί Εὐαγγέλιο μέ τό προκείμενο καί τό ἀλληλουάριο 16, 17), τήν ἐκτενή καί τήν ἐκφώνησή της (18) καί τήν εὐχή «Ἄναρχε, ἀδιάδοχε...» (19) πού ἔχει τήν θέση εὐχῆς τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας τῆς θείας λειτουργίας.

Ἀπό τήν ἀναδρομή στήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας εἶδαμε ὅτι σέ μιά φάση συνηθιζόταν ὄχι μόνο νά μετέχουν στήν τέλεση τοῦ εὐχελαίου ἐπτά ἱερεῖς, ἀλλά καί νά τελοῦν ἐπτά λειτουργίες ὑπέρ τοῦ ἀσθενοῦς σέ διαφορετικούς ναούς. Τήν καθαγιαστικὴ εὐχή (14) καί τήν εὐχή τῆς κρίσεως (20) τίς ἔλε-

γαν ὅλοι μαζί, ἀντιστοίχως εὐλογοῦντες καί τό ἔλαιο ἢ χρίοντες τόν ἀσθενῆ. Αὐτό γίνεται μέχρι σήμερα. Γιά τήν κάθε μία ὁμως λειτουργία προβλέπονται ἄλλα ἀναγνώσματα μέ τά προκείμενα καί τά ἀλληλουαρία τους, ἡ ἴδια ἐκτενής, ἀλλά καί διαφορετική γιά τόν κάθε ἱερέα εὐχή. Ἔτσι ἔχουμε ἑπτά ἐνότητες, μία γιά τόν κάθε ἕναν ἀπό τούς ἑπτά ἱερεῖς κατά τό ἀκόλουθο σχῆμα:

α' ἱερεὺς 16, 17, 18, 19 καί 20

β' ἱερεὺς 21, 22, 23, 24 (καί 20)

γ' ἱερεὺς 25, 26, 27, 28 (καί 20)

δ' ἱερεὺς 29, 30, 31, 32 (καί 20)

ε' ἱερεὺς 33, 34, 35, 36 (καί 20)

ς' ἱερεὺς 37, 38, 39, 40 (καί 20)

ζ' ἱερεὺς 41, 42, 43, 44 (καί 20)

Προσθέτουμε σέ κάθε ἐνότητα καί τήν εὐχή τῆς χρίσεως «Πάτερ ἅγιε...» (καί 20), γιατί, κατά τίς μαρτυρίες τῶν χειρογράφων, κάθε ἱερεὺς μετά τήν λειτουργία ἔχριε τόν ἀσθενή. Τῆς ὅλης συνθέτου ἀκολουθίας καί τῆς χρίσεως ἀπό ὅλους τούς ἱερεῖς ἐπακολουθοῦσε ἡ εὐχή τῆς συγχωρήσεως (45), πού ἐλέγετο μέν ἀπό τόν πρῶτο τῶν ἱερέων, ἀλλ' ἐκ μέρους ὅλων (πρβλ. «καί δέομαι σὺν αὐτοῖς καί ἱκετεύω»). Ἐξέφραζαν δέ παραστατικότερα οἱ συλλειτουργοῦντες ἱερεῖς τήν συμμετοχή τους στήν δέση τοῦ «πρωτοπαπᾶ» ἢ «τοῦ πνευματικοῦ πατρός», ἰστάμενοι «γύρωθεν» τοῦ ἀσθενοῦς, «τιθέντες τό ἅγιον Εὐαγγέλιον ἐπί τήν κεφαλὴν αὐτοῦ» καί κρατοῦντες «αὐτό ταῖς δεξιαῖς χερσί» κατά τίς διατάξεις τῶν χειρογράφων καί τῶν ἐντύπων.

* * *

Στήν ὀριστική διαμόρφωση τῆς ἑπταδικῆς αὐτῆς ἀκολουθίας ἀποφασιστική ὑπῆρξε, καθὼς εἶδαμε σέ προηγούμενες εἰσηγήσεις, ἡ παρέμβαση τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀρσενίου τοῦ Αὐτωρειανοῦ (1255-1260). Κατά τόν διάδοχό του πατριάρχη Νικηφόρο τόν Β' (1260-1261) ὁ Ἀρσένιος ὄχι μόνο «ἐνομοθέτησε» νά τελεῖται ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαί-

ου από έπτά ίερείς («κάν έπίσκοποι ώσι κán μπιτροπολίται»), αλλά και συνέθεσε ίσου μήκους («έν ίσω») εϋχές ειδικές για τον καθένα. Πρίν από αυτόν φαίνεται πώς ή τέλεση από έπτά ίερείς του εϋχελαίου ήταν προαιρετική και έθιμική, οί δέ μετέχοντες επανελάμβαναν προφανώς τά ίδια κείμενα, όπως γίνεται μέ την καθαγιαστική εϋχή και μέ την εϋχή της χρίσεως. Οί έπτά αυτές εϋχές του Άρσενίου είναι αυτές πού περιέχονται στα Εϋχολόγια μας μετά την έκτενή πού έπεται κάθε εϋαγγελικού αναγνώσματος. Όσες δέν προέρχονται από συνένωση παλαιότερων μικρών εϋχών, έχουν όμοιότητες ύφους και λεξιλογίου, είναι δέ περίπου ίσου μήκους. Ό Νικηφόρος παραθέτει δύο αποσπάσματα από αυτές, τά όποια πράγματι άπαντούν στα έμβόλιμα μέρη της δευτέρας και της τρίτης εϋχής της σημερινής ακολουθίας.

* * *

Τό πρό της καθαγιαστικής εϋχής και του πλαισίου της (12, 13, 14, 15) μέρος της ακολουθίας του εϋχελαίου (1-11) είναι σαφώς προπαρασκευαστικό, δομημένο κατά τό πρότυπο της ακολουθίας του όρθρου, ή μάλλον πρόκειται περί ακολουθίας ειδικού όρθρου, πού ψαλλόταν στον ναό όταν έπρόκειτο νά τελεσθεϊ τό εϋχέλαιο. Τοϋτο είναι σαφές από την όλη διάρθρωση των επιμέρους στοιχείων: έναρκτήριο τρισάγιο, ό ρμβ΄ ψαλμός ως έπιτομή του έξαψάλμου, τό «Άλληλούϊα» μέ τά κατανυκτικά τροπάρια, ό ν΄ ψαλμός, ό κανών μέ τά καθίσματα και τό κοντάκιο, τό έξαποστειλάριο, οί αϊνοι, τό άπολυτίκιο, ή έκτενή και ή άπόλυση. Πρόκειται δέ για την τάξη του μοναχικού και όχι του ένοριακού ή άσματικού όρθρου. Ό άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης για την δήλωση του προπαρασκευαστικού αυτού μέρους χρησιμοποιεί έναν οικείο και προσφιλή σ' αυτόν άσματικό όρο. Τό χαρακτηρίζει ως «παννυχίδα» («παννυχίς λέγεται κανόνος ύπέρ του ποιουμένου τό άγιον έλαιον» Διάλογος, κεφ. 288), είτε επειδή πράγματι διεσώζετο κατά την έποχή του, ή μόνο στην Θεσσαλονίκη, τάξη άσματικής παννυχίδος μέ παρεμβολή του κανόνος του εϋχελαίου,

εἴτε ἐπειδή τήν ἤδη διαμορφωμένη μοναχική ἀκολουθία τοῦ εἰδικοῦ ὄρθρου, ἀποκαλεῖ καταχρηστικῶς «παννυχίδα». Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, ὁ κανών, κοινό στοιχεῖο καί τοῦ ὄρθρου καί τῆς παννυχίδος τοῦ εὐχελαίου, ἀπαντᾷ σέ κώδικα τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος (Σινᾶ 973), εἶναι δηλαδή παλαιότερος καί τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου (μέσα ΙΓ΄ αἰῶνος). Κατά τήν ἀκροστιχίδα του εἶναι ἔργο κάποιου ὑμνογράφου Ἀρσενίου («Εὐχῆς ἐλαίου ψαλμός ἐξ Ἀρσενίου»), πιθανόν τοῦ Ἀρσενίου Κερκύρας (Ι΄ αἰώνας). Σέ χειρόγραφα ἀπαντοῦν ἐκτός τοῦ ἀνωτέρω καί ἄλλοι κανόνες καί ἄλλα τροπάρια. Ὅμοίως σέ χειρόγραφα ἀπαντᾷ καί εἰδικός ἔσπερινός γιά τό εὐχέλαιο μέ εἰδικά τροπάρια κ.λπ. Πάντως εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι κατά τήν μαρτυρία ἀξιοπίστου κώδικος, ἀκόμη καί κατά τόν ΙΕ΄ αἰῶνα ἡ ψαλμωδία τοῦ προκαταρκτικοῦ αὐτοῦ μέρους, ἔσπερινοῦ καί ὄρθρου, ἦταν προαιρετική («εἰ θέλωσι ψάλοι» κώδ. Πάτμου 686). Αὐτό ξεχάσθηκε ἀργότερα.

* * *

Αὐτή σέ γενικές γραμμές εἶναι ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου, ὅπως ἔφθασε στό ἀπόγειο τῆς ἀναπτύξεώς της κατά τά μέσα τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνα κατά τήν ἐποχή τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου τοῦ Αὐτωρειανοῦ:

Εἰδικός ἔσπερινός,
 Εἰδικός ὄρθρος,
 Ἐπτά ἱερεῖς,
 Ἐπτά λειτουργίες,
 Ἐπτά κρίσεις.

Ὁ ἔσπερινός, ὁ ὄρθρος καί οἱ ἑπτὰ λειτουργίες γίνονταν, φυσικά, στόν ναό, ἡ καί σέ ἑπτὰ διαφόρους ναούς, τιμωμένους μάλιστα ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, κατά ὀρισμένες διατάξεις. Ἐπρόκειτο ἀσφαλῶς γιά μιά ὑπερβολή, τῆς ὁποίας οἱ συνέπειες δέν ἄργησαν νά φανοῦν.

Τό πρῶτο πού φαίνεται πῶς δημιουργήσε ἐν πολλοῖς ἀνυπέροβλητα προβλήματα ἦταν ὁ ὑπερβολικά μέγανος ἀριθμός τῶν ἱερέων. Ὅσο καί ἂν ὁ ἱερός ἀριθμός ἑπτὰ, ὡς σύμβολο

πληρότιος («τούς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας» κατά τόν ἅγιο Ἰάκωβο τόν ἀδελφόθεο, Ἰακ. ε' 14) καί δηλωτικός τῶν ἐπτά χαρισμάτων τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἦταν ιδιαίτερα προσφιλής, στήν πράξη ἀπεδείχθη ὅτι ἡ συγκέντρωση ἐπτά πρεσβυτέρων ἦταν ἀδύνατος ἢ σχεδόν ἀδύνατος. Ἦδη ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης († 1429), ἄνθρωπος παραδοσιακός, ἰδεολόγος, ἀλλά καί ρεαλιστής καί προσγειωμένος, μετά τό ἐγκώμιο γιά τήν ἱερότητα τοῦ ἀριθμοῦ ἐπτά καί τήν ἀπαρίθμηση τῶν παραδειγμάτων ἀπό τήν ἱερά ἱστορία γιά τήν ἀποτελεσματικότητά του (Διάλογος, κεφ. 283), θέτει τό θέμα τῆς ἀδυναμίας συγκεντρώσεως τόσων πολλῶν ἱερέων («ἔνθα σπάνις ἱερέων») καί συμβιβάζεται μέ τήν τέλεσή του ἀπό τρεῖς μόνον. Στή συνέχεια ἐπικαλεῖται νέους θεολογικούς λόγους γιά τήν δικαίωση τοῦ ἀριθμοῦ τρία καί καταλήγει: «Ἄλλ' οὐ πολυπραγμονητέον περὶ τοῦ ἀριθμοῦ· ἐπεὶ οὐδέ ἀριθμὸς γράφεται. Πλήν εἰ καί οὐ γέγραπται, ἀλλ' ἀναγκαῖον τήν ἀρχαίαν τηρεῖσθαι παράδοσιν. Καί ἔστωσαν μὲν ἐπτά, ὡς ἔθος ἀρχαῖον· εἰ δ' ἀνάγκη, τό ἔλαττον τρεῖς... εἷς δέ πρεσβύτερος μή ποιήτω εὐχέλαιον» (Διάλογος, κεφ. 283). Στήν ἀπόκριση στήν 48η ἐρώτηση τοῦ Πενταπόλεως Γαβριήλ («Ἄρα δυνατόν ἓνα ἱερέα ποιεῖν εὐχέλαιον;») ὁ Συμεών δίνει τήν ἴδια ἀπάντηση, ἐπαναλαμβάνοντας συνοπτικά τίς θέσεις πού ἀναλυτικά ἐκθέτει στόν Διάλογο. Ἐδῶ ὅμως δέν ἐπιμένει οὔτε στοὺς ἐπτά, οὔτε στοὺς τρεῖς, ἀλλά μόνο στό ὅτι ἓνας ἱερεὺς δέν πρέπει νά τελεῖ τό εὐχέλαιο («οὐκ ἓνα πρεσβύτερον»). Ἔστω δηλαδή δύο ἱερεῖς θά διέσωζαν τήν ἀπαίτηση τῆς παραδόσεως καί τό γράμμα τῆς Γραφῆς («τούς πρεσβυτέρους» Ἰακ. ε' 14). Καί αὐτό ὅμως κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἀποδείχθηκε δύσκολο, ἂν μή ἀδύνατο, τουλάχιστον σέ ὀρισμένες ἐμπειρίστατες περιοχές. Ἔτσι διά τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου ἡ λειτουργική πράξη, μετά ἀπό μία μακροτάτη περιπέτεια, ἐπανερχεται στήν ἀφειρησία της, στόν ἓνα ἱερέα, ἔστω καί ὡς λύση ἀνάγκης. Ὁ ὅσιος Νικόδημος θεωρεῖ «συγκεχωρημένον νά γίνεται καί τό ἅγιον εὐχέλαιον ἔν τισι χωρίοις καί τόποις τῆς Βουλγαρίας ἢ καί ἄλλης

ἐπαρχίας ὄχι μόνον ἀπό τρεῖς ἱερεῖς, ἀλλά καί ἀπό δύο καί ἀπό ἓνα διά ὀλιγότητα τῶν ἱερέων ὅπου εἶναι εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους, ταῦτόν εἶπεῖν, διά τὴν ἀνάγκην». Στὴ συνέχεια δικαιολογεῖ μέ πολλή πειστικότητα τὴ θέση του· «Καλύτερον γάρ εἶναι νά γίνεται τό μυστήριον καί ἀπό ἓνα μόνον ἱερέα, πάρεξ νά τό ὑστεροῦνται παντάπασιν οἱ ἐκεῖσε χριστιανοί καί μάλιστα οἱ ἀσθενεῖς καί ἐνταυτῷ νά ὑστεροῦνται τὴν ἄφραση τῶν ἁμαρτιῶν ὅπου χαρίζει εἰς αὐτούς.» Ἐπειτα, ἂν ἓνας ἱερεὺς μόνος ἐκτελῇ ὅλα τὰ ἄλλα μυστήρια καί τὰ μείζονα τοῦ εὐχέλαιου, διά τί καί μόνος δέν δύναται νά ἐκτελέσῃ τό θεῖον εὐχέλαιον; Ἐκεῖνο δέ ὅπου λέγει ὁ θεῖος Ἰάκωβος «Προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας» τοὺς ὄντας ἐννοεῖ, ἀλλ' οὐκί τοὺς μὴ ὄντας μηδέ εὐρισκομένους ἐκεῖσε. Ἡ τοίνυν ἀνάγκη κανόσι καί νόμοις οὐκ ὑπόκειται, ἕως οὗ ἀνάγκη ἐστίν» (Πηδάλιον, ὑποσημείωση στὸν ἰγ' κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου).

* * *

Θά ἀνέμενε ἴσως κανεῖς μιά ἀνάλογη ρύθμιση καί τοῦ ἐπαδικοῦ σχήματος τῆς ἀκολουθίας. Ἀναλόγως δηλαδή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετεχόντων σ' αὐτὴν ἱερέων νά περιορίζεται ἢ νά ἐκτείνεται τό μετὰ τὸν καθαγιασμό τοῦ ἐλαίου τμήμα τῆς. Ἄν μετεῖχε ἓνας ἱερεὺς νά κατεκλείετο ἡ ἀκολουθία μετὰ τό πρῶτο ζευγος τῶν ἀναγνωσμάτων, τὴν ἐκτενή καί τὴν πρώτη εὐχή καί τὴν πρώτη μετὰ ἀπό αὐτὴν χρῆση, καί οὕτω καθ' ἑξῆς κατὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἱερέων. Ἡ ἀκολουθία ὁμως ἦτο ἤδη διαμορφωμένη καί δέν ἦτο πλέον εὐέλκτικη. Ὁ ἅγιος Συμεὼν ζητεῖ ὅπως οἱ ἱερεῖς, εἴτε εἶναι ἐπά, «ὡς ἔθος ἀρχαῖον», ἢ «τό ἔλαπτον τρεῖς», λέγουν «πάντα ὅσα παραδέδοται λέγεσθαι, ὅτι τοῦ Πνεύματος πάντα ἐκ τῶν πατέρων ὄντα» (Διάλογος, κεφ. 283). Μέ τὴν ἴδια συντηρητικὴ ἐπιχειρηματολογία ἀντιμετωπίσθηκαν ἀργότερα καί οὐσιαστικότερα θέματα πού ἀφοροῦσαν στὴν ἀκολουθία. Ὅταν δηλαδή γιὰ ποικίλους λόγους δέν ἐτελεῖτο πλέον τό εὐχέλαιο στοὺς ναοὺς, ἀλλὰ κατὰ κανόνα σὲ σπῆματα τῶν ἀσθενῶν, διατηρήθηκε ὅλο τό πλαίσιο πού περιέ-

βαλε τήν καθαγιαστική εὐχή, δηλαδή ὁ ἔσπερινός (ὄχι παντοῦ), ὁ ὄρθρος καί τά κινητά μέρη τῶν ἑπτὰ λειτουργιῶν (προκείμενον, ἀπόστολος, ἀλληλουάριον, εὐαγγέλιον, ἔκτενής καί εὐχή), πού ἐτελοῦντο ἀπό τούς ἑπτὰ ἱερεῖς, κατά τό ἔθος τῆς νεωτέρας πράξεως. Φυσικά στά σπίτια ἀπό τόν ἕνα, τούς δύο, τρεῖς ἢ σπανιότατα τούς περισσοτέρους ἱερεῖς, δέν ἦταν δυνατόν νά τελεσθεῖ οὔτε ἔσπερινός, οὔτε ὄρθρος, οὔτε πολύ περισσότερο, ἢ θεία λειτουργία. Διαβάζονταν ἢ ὑποψάλλονταν ὅλα αὐτά, μᾶλλον μέ ταχύ ρυθμό καί χωρίς τήν ὁποιαδήποτε συμμετοχή τοῦ λαοῦ. Αὐτό γίνεται καί μέχρι σήμερα.

Ἄλλά καί ὅταν ἀκόμη, συνήθως κατά τήν Μεγάλη Τετάρτη ἢ τήν Μεγάλη Πέμπτη, ἐτελεῖτο τό εὐχέλαιο στόν ναό, ἐτηρεῖτο –καί τηρεῖται– ἢ ἴδια τάξη. Οὔτε εἰδικός ἔσπερινός, οὔτε ὄρθρος πιά προηγεῖται, οὔτε ἐντάσσεται ὁ καθαγιασμός τοῦ ἐλαίου στήν θεία λειτουργία, οὔτε τελοῦνται οἱ κατά τό ἔθος λειτουργίες τῶν ἑπτὰ ἱερέων. Καί ἐδῶ ἡ λειτουργική πράξη, μετά ἀπό μιά ἔξαρση ὑπερβολῆς, ἐπανέρχεται σέ λογικά ὅρια. Οἱ συνέπειες ὅμως εἶναι ἐμφανεστάτες. Ἡ μακροτάτη ἀκολουθία παραβιάζεται γιά νά τελεσθεῖ σέ ὑποφερτά χρονικά ὅρια. Καί πάλι ὅμως εἶναι ἔκτενής καί δυσκολοοικονόμητη. Διαβάζονται ὅλα ἢ ὑποψάλλονται ἀπό τόν λειτουργό ἱερέα, χωρίς ἐναλλαγή ἤχων, προσομοίων καί εἰρμῶν, χωρίς τήν ἔστω καί ὑποτυπώδη συμμετοχή τοῦ λαοῦ, στόν ὅποιον, σημειωτέον, ἀνήκουν ἐξ ὀρισμοῦ ὅλα τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας ἐκτός τῶν συναπτῶν, τῶν εὐχῶν καί τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν, τά ὅποια μόνα προβλέπεται νά λεχθοῦν ἀπό τόν ἱερέα ἢ τόν διάκονο κατά περίπτωσι. Ἄν σ' αὐτά προστεθοῦν οἱ συνηθιζόμενες παραλείψεις ἢ μεταθέσεις ἢ ἐπικαλύψεις, ἂν συμμετέχουν περισσότεροι ἱερεῖς, ἢ ἀκαταστασία καί ὁ θόρυβος πού ἐπικρατεῖ συνήθως σέ ὀρισμένους ναούς κατά τήν τέλεση τοῦ εὐχελαίου σέ λειτουργικῶς κατάφορτη ἡμέρα, τήν Μεγάλη Τετάρτη, καί ἡ συχνά παρατηρουμένη ἔλλειψη κατηχήσεως τοῦ λαοῦ γιά νά βοηθηθεῖ στήν κατανόηση τῶν τελουμένων καί στήν ὀρθή καί εὐτακτη συμμετοχή στό μυστήριον,

δέν θά βρεῖ ἄδικες ἢ ὑπερβολικές τίς κατωτέρω παρατιθέμενες κρίσεις. Πρόκειται γιά ἓνα μικρό ἀπόσπασμα ἀπό ἓνα ἐκτενέστερο ἄρθρο εὐλαβοῦς κληρικοῦ, πού δημοσιεύθηκε ἐφέτος σ' ἓνα ἀπό τά παλαιότερα καί σοβαρότερα ἐκκλησιαστικά περιοδικά πού ἐκδίδονται στήν Ἀθήνα:

«Στήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Εὐχελαίου τή Μ. Τετάρτη τό ἀπόγευμα ὀχλοκρατία, ὅχι κατάνυξις ἐπικρατεῖ. Πολύ περισσότεροι τρέχουν στό Εὐχέλαιο ἀπό τή βραδυνή ἀκολουθία τοῦ “Νιπτήρος”. Θεωροῦν, ὅτι κατά μαγικό τρόπο θ' ἀλειφθοῦν μέ τό εὐλογημένο ἔλαιο καί θά... σωθοῦν! Καί ἐδῶ ἀπαιτεῖται ἀπό τό λειτουργό ἡ σωτηριώδης ἐπέμβασις, ὥστε νά μή μετατραπῇ τό μυστήριον σέ μαγεία. “Τά θέλει ὁ λαός τά εὐχέλαια” πάλι ἡ πρόχειρη δικαιολογία. “Οχι, ὁ λαός δέν εἶναι ὀδηγός. Εἶναι τά πρόβατα, πού ἀκολουθοῦν τόν ποιμένα ἄν φυσικά ἐκεῖνος ἐπιθυμῇ νά τά ὀδηγῇ “εἰς νομάς σωτηρίους”».

Τά λόγια αὐτά τῆς ποιμαντικῆς ἀγωνίας τοῦ ζηλωτοῦ κληρικοῦ ἴσως ἀπό μερικούς θεωρηθοῦν ἄδικα ἢ ὑπερβολικά. Λέγονται ὅμως ἀπό κληρικό καί τώρα ἀπευθύνονται πρὸς κληρικούς, πού πρέπει νά διακατέχονται ἀπό τήν ἴδια ἀγωνιώδη μέριμνα γιά τήν σωτηρία τῶν χριστιανῶν. Ἡ πικρή πείρα δείχνει ὅτι τά λεγόμενα γιά πολλές περιπτώσεις εἶναι ἀληθινά, ὅπως ἀντιθέτως εἶναι γνωστό ὅτι πολλοί κληρικοί κατορθώνουν νά μυσταγωγοῦν τοὺς πιστοὺς καί νά τοὺς διδάσκουν τόν ὀρθό τρόπο προσεγγίσεως καί συμμετοχῆς στά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Εἰδικῶς τό μυστήριον τοῦ εὐχελαίου εἶναι συνδεδεμένο μέ σειρά ὅλη προβληματισμῶν. Ἀνωτέρω ἀναφερθήκαμε σέ τελετουργικές δυσχέρειες, καί θά ἐπιστρέψουμε πάλι σ' αὐτές. Σέ προηγούμενες εἰσηγήσεις ἀντιμετωπίσθηκαν κατά τό δυνατόν ἄλλες λειτουργικοποιμαντικές δυσκολίες. Πῶς θά νοηθεῖ ἡ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν πού παρέχεται ἀπό ὅλα τά ἱερά μυστήρια καί τίς ἱερές τελετές καί ἰδιαίτερα ἀπό τό εὐχέλαιο, σέ σχέση μέ τό μυστήριον τῆς μετανοίας καί ἐξομολογήσεως; Πῶς σέ μιά ἐποχὴ ἐπιστημονικῆς προόδου καί καταπληκτικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἰατρικῆς, τῆς φαρμακευτικῆς καί γενικῶς τῶν ἐπιστημῶν τῆς ὑγείας, θά προβληθεῖ ἡ ἰαματικὴ δύναμη

τοῦ μυστηρίου τοῦ ἁγίου ἔλαιου; Πῶς θά ἀναζωπυρηθεῖ ἡ παλαιά ἔννοια τῶν λειτουργικῶν συμβόλων τῆς χρίσεως μέ ἔλαιο ὡς πράξεως θεραπευτικῆς τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς, ἀκόμη καί ὁ λεκτικός συμβολισμός καί ἡ παρήχησις μεταξύ ἔλαιου (λαδιοῦ) καί τοῦ ἔλέους (τῶν οἰκτιρμῶν καί τῆς φιλανθρωπίας) τοῦ Θεοῦ; Ἴσως μή θεωρηθεῖ, λοιπόν, ὑπερβολικός ὁ φόβος διολισθήσεως τῆς χρήσεως τοῦ ἱεροῦ εὐχελαίου σέ μαγεία. Ὁ κίνδυνος εἶναι ὑπαρκτός καί ὁ τρόπος τῆς θεραπείας γνωστός· ἡ διαρκής ἐν ἀγάπῃ καί φόβῳ Θεοῦ ἐπαγρύπνησις τοῦ ἱερέως - μυσταγωγοῦ καί ἡ συστηματική καί εὐκαιριακή κατήχησις τοῦ πιστοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

* * *

Θά ἐπιτρέψετε νά ἀναφερθῶ σέ ὀρισμένα εἰδικότερα τελετουργικά θέματα, πού ἀφοροῦν στήν τελεσιουργία τοῦ εὐχελαίου, καί νά διατυπώσω μερικές προτάσεις γιά τήν ὀρθότερα καί ἀκριβεστερα ἀντιμετώπισιν τῶν γενικῶν ἢ εἰδικότερων δυσκολιῶν πού προκύπτουν κατά τήν τέλεσή του.

Κατ' ἀρχήν πρέπει νά γίνῃ κατανοητό ὅτι, ἐνῶ ἔχουμε τό ἴδιο λειτουργικό κείμενο γιά τήν τέλεση τοῦ εὐχελαίου στόν ναό καί στά σπίτια, δέν μπορεῖ κατ' οὐδένα τρόπο ἡ τελετή νά γίνῃ μέ τίς ἴδιες προδιαγραφές. Στό σπίτι δέν θά ψαλοῦν τά τροπάρια καί ὁ κανών. Θά διαβασθοῦν ἀπλά καί καθαρά ὅπως οἱ εὐχές καί τά ἀναγνώσματα. Στό στενό οἰκογενειακό περιβάλλον ἀσφαλῶς θά ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού μποροῦν νά διαβάσουν τά τροπάρια καί τοὺς ἀποστόλους καί νά ἀπαντήσουν τά «Κύριε, ἐλέησον» τά «Ἀμήν» καί τά λοιπά ἀπλά στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας. Αὐτό ἔχει βασική σημασία ὅχι μόνο γιά ἐκείνη τήν ὥρα, ἀλλά καί γιά μελλοντικές τελετουργίες. Ἡ οἰκογενειακή ἀτμόσφαιρα θά βοηθήσῃ ὥστε νά ἐνθαρρυνθοῦν οἱ ἄνθρωποι γιά τήν συμμετοχή τους ἐνεργότερα σ' αὐτήν καί σέ ἄλλες ἀκολουθίες. Ὑπάρχουν ἐκδόσεις μέ μόνο τό εὐχέλαιο καί ὁ ἱερεὺς θά μποροῦσε ἀπό τίς προηγούμενες ἡμέρες νά προπαρασκευάσῃ τήν συμμετοχή καί νά δώσῃ καιρό προετοιμασίας στοὺς πιστοὺς.

Ὅταν συντρέχει κίνδυνος θανάτου καί ἡ ἀκολουθία γίνεται στό σπίτι ἢ στό νοσοκομεῖο καί ὁ καιρός ἐπείγει, ὅσα ἀνωτέρω εἶπαμε μπορεῖ νά ἀποβοῦν καθοδηγητικά στό πῶς ὁ ἱερεὺς θά περιορίσει τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας. Ἡ καθαυτή τελεσιουργία ἀρχίζει ἀπό τά εἰρηνικά, ἀκριβέστερα ἀπό τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» πρό τῶν εἰρηνικῶν, πού κακῶς ἔχει ἐκπέσει στά νεώτερα Εὐχολόγια μας, καί τελειώνει μέ τήν χρῆση μέ τήν εὐχή «Πάτερ ἅγιε...», πού ἀκολουθεῖ τήν πρώτη εὐχή μετά τό πρῶτο εὐαγγέλιο. Σέ περίπτωση δέ ἀμέσου κινδύνου θανάτου εἶναι ἀπαραίτητο νά γνωρίζουμε ὅτι τό εὐχέλαιο ἀποτελεῖται ἀπό δύο εὐχές, τήν καθαγιαστική («Κύριε, ὁ ἐν τῷ ἔλεει...») καί τήν εὐχή τῆς χρίσεως («Πάτερ ἅγιε...»). Σέ χειρόγραφα καί σέ ἔντυπα Εὐχολόγια βρίσκονται οἱ ἀνωτέρω δύο μορφές «ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου ἐλαίου κατ' ἐπιτομήν» καί «ἐν μεγίστη ἀνάγκῃ, ἥγουν ἐν κινδύνῳ θανάτου».

Ἀντιθέτως, ἂν ἡ ἀκολουθία γίνεται στόν ναό, ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου πρέπει νά διατηρήσει ὅλη τήν τελετουργικότητα μέ τήν ὁποία τήν περιέβαλε ἡ λειτουργική μας παράδοση καί τάξη. Καί τοῦτο γιά νά εἶναι εὐπρεπής καί εὐτακτική ἡ τέλεσή της καί νά ἐξασφαλίζεται ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ σ' αὐτήν ὄχι μόνο μέ τήν νοηματική παρακολούθηση τοῦ περιεχομένου τῶν εὐχῶν, τῶν ὕμνων καί τῶν ἱερῶν ἀναγνωσμάτων, ἀλλά καί τήν ἀνάληψη τῶν ρόλων πού προβλέπει ἡ παράδοσή μας γιά τόν λαό, τήν ψαλμωδία δηλαδή τῶν ὕμνων καί τήν ἀνάγνωση τῶν ἀποστολικῶν περικοπῶν. Καί πάλι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἱερέως γιά τήν προπαρασκευή τῶν λαϊκῶν γιά τήν ψαλμωδία καί τῶν ἀναγνωστῶν γιά τοὺς ἀποστόλους.

Ἡ ἔμφαση καί πάλι εὐρίσκεται στήν εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ, αὐτή τήν φορά μέ ὅλα τά περιβάλλοντα αὐτήν στοιχεῖα, δηλαδή τήν ἔναρξη μέ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», τά εἰρηνικά καί τά τροπάρια «Ταχύς εἰς ἀντίληψιν...» καί τά ἀπολυτικά καί κοντάκια τῶν ἱαματικῶν καί θαυματουργῶν ἁγίων. Ἐπακολουθοῦν τά ζεύγη τῶν ἀναγνωσμάτων μέ τά προκείμενα καί τά ἀλληλουάρια. Αὐτά ἀκολουθοῦν τήν σειρά τῶν

ἤχων καί διακοσμοῦν ἐπαρκῶς καί κατά παραδοσιακό τρόπο τήν κάπως μονότονη ἀκολουθία ἄν ψαλοῦν κατά τήν ἀρχαία τάξη. Οἱ ἐπτά εὐχές τῶν ἐκτενῶν δέν εἶναι ὀρθό νά παραλείπονται, γιατί καταστρέφουν τήν ἐπαδική δομή τῆς ἀκολουθίας. Οὔτε εἶναι ὀρθό νά λέγονται μυστικῶς καί ἐπιτροχάδην –ιδίως ὅταν μετέχουν τῆς ἀκολουθίας περισσότεροι ἱερεῖς– ἐνῶ ὁ ἕνας λέγει τήν ἐκτενῆ ἢ κατά τήν ἀνάγνωση τῶν ἀποστόλων καί τῶν εὐαγγελίων. Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι οἱ εὐχές, γιά τήν προέλευση τῶν ὁποίων κάναμε λόγο στήν ἀρχή, εἶναι μακρές, ἐπαναλαμβάνουν τά ἴδια πράγματα μέ ἄλλα ἢ καί μέ τά ἴδια λόγια, μερικές δέ πού ἐπιμένουν στήν ἀναφορά τῶν πραγματικῶν ἢ ὑποτιθεμένων παραπτωμάτων τοῦ ἱερέως καί τοῦ λαοῦ, δέν εἶναι εὐχάριστα ἀκουστές, τουλάχιστον μέ τά σημερινά αἰσθητικά δεδομένα. Γιά τό λόγο τοῦτο σέ μιά ἐπιστημονική - ἐκπαιδευτική ἔκδοση τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου γιά τό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πού ἀπετέλεσε τό 15ο τεῦχος τῆς σειρᾶς «Κείμενα Λειτουργικῆς» (Θεσσαλονίκη 1978, α' ἔκδοση) ἔγιναν μερικές τολμηρές τομές ὡς πρός τίς εὐχές μέ βάση τά δεδομένα τῆς πρὶν ἀπό τόν Ἀρσένιο Αὐτωρειανό παραδόσεως, σέ συνδυασμό πάντα μέ τήν δημιουργηθεῖσα ἀπό αὐτόν καί μετὰ ἀπό αὐτόν ἐπαδική τάξη. Ἔτσι ἔμειναν μέ μικρά τυπογραφικά στοιχεῖα οἱ εὐχές τοῦ Ἀρσενίου, μέ μεγάλα ὁμως στοιχεῖα τυπώθηκαν καί προτάχθηκαν παλαιότερες σύντομες καί λακωνικά διατυπωμένες εὐχές παρμένες ἀπό παλαιά χειρόγραφα. Ἔτσι διατηρήθηκε τό πρῶτο παλαιό μέρος τριῶν πρώτων εὐχῶν, στό ὁποῖο ὁ Ἀρσένιος προσέθεσε ἀπό μιά πολύλογη συνέχεια, εἴτε συγκολλώντας μιά παλαιά εὐχή ἐλαίου κατηκουμένων στήν πρώτη, εἴτε συντάσσοντας δικές του κατ' ἐπαύξηση ἄλλων παλαιότερων στίς δύο ἐπόμενες, εἴτε, κατά τόν ἴδιο τρόπο συνθέτοντας «ἐν ἴσῳ» τίς ἐπόμενες τέσσερις. Γιά ὅλα αὐτά δίνονται ἀναλυτικῶς διευκρινίσεις στήν εἰσαγωγή τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως, ἰδίως στίς σελίδες 21-23.

Γιὰ παρόμοιους λόγους στήν ἴδια ἔκδοση τυπώθηκαν μέ μικρά γράμματα τά προκαταρκτικά τοῦ μυστηρίου, δηλαδή ἡ οἰονεὶ ἀκολουθία εἰδικοῦ ὄρθρου, πού προτάσσεται, τά πολλά τροπάρια μετά τόν καθαγιασμό τοῦ ἔλαιου, πού ἔχουν εἰσαχθεῖ γιά λόγους ἀτομικῆς λαϊκῆς εὐλαβείας καί ὁ ἀριθμός τους ποικίλλει κατά χειρόγραφο, πλὴν ἐννοεῖται τῶν ἀρχικῶν «Ταχύς εἰς ἀντίληψιν...» καί «Πρεσβεία θερμή...», καθὼς καί τό ἐμβόλιμο μέρος τῆς εὐχῆς «Πάτερ ἅγιε...». Ἀντιθέτως μέ μέγαρα τυπογραφικά στοιχεῖα τυπώθηκαν γιά νά προβληθοῦν ἡ ἔναρξη τοῦ μυστηριακοῦ μέρους μέ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», τά εἰρηνικά, ἡ καθαγιαστική εὐχή καί τά τῶν ἐπά ἱερέων μέ τονισμό καί ἀποκατάσταση τῶν κατά τοὺς ὀκτώ (ἐπά μᾶλλον) ἦχους προκειμένων καί ἀλληλουαρίων καί τῶν παλαιωτάτων συντόμων εὐχῶν. Ἔτσι μπορεῖ ἀνέτως ὁ λειτουργός καί οἱ πιστοὶ νά διακρίνουν τί τό κύριο καί τί τό δευτερεῦον καί ἀναλόγως νά πράξουν ὥστε ὀρθῶς νά διακοσμήσουν, νά ἀποκαταστήσουν καί νά διασώσουν τήν ἐπταδική μορφή. Κατά τόν τύπο αὐτόν τελεῖται καί στίς ἀσκῆσεις Λειτουργικῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἡ ἀκολουθία στόν πανεπιστημιακό ναό κάθε Τρίτη ἑσπέρας τῆς ΣΤ' ἐβδομάδος τῶν Νηστειῶν καί καθὼς πληροφοροῦμαι, καί ἀπό ἄλλους ἱερεῖς. Μάλιστα τό 1997 ἐξεδόθη ὑπό τήν μορφή αὐτή ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου σέ κομψότατο τεῦχος ἀπό τόν Ἱερό Καθεδρικό Ναό Θείας Ἀναλήψεως Κατερίνης (β' ἔκδοση τό 1999) μέ πρόλογο καί ἔγκριση τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Κίτρους κ. Ἀγαθονίκου.

* * *

Ὅμοίως στήν περίπτωση τελέσεως τοῦ εὐχελαίου κατά τήν Μεγάλη Τετάρτη, προφανῶς ἐπὶ τῇ λήξει τῆς μακρᾶς περιόδου τῆς νηστείας τῆς Ἐκκλησίας καί ὡς ἐπισφράγιση τῆς μετανόιας καί προπαρασκευή γιά τήν ὁμαδική προσέλευση στήν θεία κοινωνία κατά τήν μεγάλη Πέμπτη καί τό Πάσχα, ἴσως καί κατά μίμηση τῆς ἀλείψεως μέ μύρο τοῦ Κυρίου ἀπό τήν πόρνη, καλό θά εἶναι γιά λόγους διατηρήσεως τῆς τάξεως, ἡ

συγχωρητική εὐχή νά προηγεῖται τῆς κρίσεως καί νά γίνεται στό τέλος τῆς ἀκολουθίας μέ τήν εὐχή «Πάτερ ἅγιε...» καί πρό τῆς τελικῆς ἀπολύσεως. Τά Εὐχολόγια προβλέπουν, ὅπως εἶδαμε, κρίση καί ἀπό τούς ἐπά, μετά ἀπό τήν εὐχή τοῦ καθενός πού ἔπεται τῆς ἐκτενοῦς καί τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος. Αὐτό μπορεῖ νά τηρεῖται στίς ἰδιωτικές τελέσεις τοῦ εὐχελαίου στά σπίτια, ὄχι ὅμως καί στήν Μεγάλη Τετάρτη. Γιά τήν ἴδια ἡμέρα ἔχει δοκιμασθεῖ ἡ τέλεση τοῦ εὐχελαίου ὄχι σέ χωριστή σύναξη τό ἀπόγευμα τῆς Μεγάλης Τετάρτης, ὅπως ἐπεκράτησε, ἀλλά τό βράδυ συναπτά μέ τήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Πέμπτης, δηλαδή τοῦ Νηπιῆρος. Τότε, κατά τήν ἀναγραφομένη στά χειρόγραφα διάταξη, ἡ ἀκολουθία ἀρχίζει μέ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...» καί τά εἰρηνικά, δηλαδή παραλείπεται ὅλο τό προκαταρκτικό μέρος, ὁ «ὄρθρος». Κατά τίς ἴδιες διατάξεις αὐτό ἴσχυε σ' ὅλες τίς παρόμοιες περιστάσεις τελέσεως τοῦ εὐχελαίου, ἀπό τίς ὁποῖες μνημονεύεται τό Α' Σάββατο τῶν Νηστειῶν καί τό Σάββατο τοῦ Λαζάρου. Κατ' αὐτές ψάλλονται «ἀπλῶς... πρῶτον τά τῆς ἡμέρας καί εἶτα τά τῶν ζ πρεσβυτέρων» (Κῶδ. Παρισ. Κοισλ. 213). Πράγματι δέ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου κατά τήν Μεγάλη Τετάρτη μπορεῖ μέν θεωρητικῶς νά δικαιώνεται, πρακτικῶς ὅμως δημιουργεῖ πολλά προβλήματα. Γιά τοῦτο σέ πολλές ἐνορίες διοργανώνουν εἰδικές συνάξεις γιά τήν τέλεση τοῦ εὐχελαίου ἐντός τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί ἰδιαίτερα τό ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς τῆς ΣΤ' Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν στήν ὥρα καί στή θέση τῶν Χαιρετισμῶν πού ψάλλονται κατά τίς ἄλλες Παρασκευές. Τότε, κατά τήν κρίση, ἀντί τῶν τροπαρίων τῶν ἁγίων Ἀναργύρων μπορεῖ νά ψάλλεται ὁ κανὼν τοῦ εὐχελαίου, πού παρελείφθη, καί τοῦτο γιά τήν δεσποτική ἐορτή καί γιά τήν κάλυψη τοῦ πολλοῦ χρόνου πού ἀπαιτεῖται γιά τήν κρίση τοῦ λαοῦ. Ἐπίσης πολλοί τελοῦν τό εὐχέλαιο ἐκτός τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, συνήθως περί τό τέλος τῶν ἄλλων νηστειῶν (τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Παναγίας καί τῶν Χριστουγέννων) ἢ καί ἀσχέτως πρὸς αὐτές, μετά τόν ἑσπερινό τῆς

ἡμέρας κατά τίς ἀπογευματινές ὥρες ἢ μετά τήν θεία λειτουργία τό πρωῖ. Ἡ ἀνταπόκριση τοῦ λαοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ἱκανοποιητική.

Διάταξη τελέσεως τοῦ εὐχελαίου στά πλαίσια τῆς θείας λειτουργίας κατά τήν ἀρχαία τάξη βλέπε στό τεῦχος πού μνημονεύσαμε «Ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου», «Κείμενα Λειτουργικῆς 15», Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 86-87.

* * *

Καί τώρα μερικές εἰδικότερες ἀκροτελεύτιες ὑπομνήσεις:

1. Ὡς γνωστόν οἱ ἱερεῖς, ὄλων τῶν ὀφφικίων, τελοῦν τό μυστήριο ἀκάλυπτοι, ὁ δέ πρώτος (γιατί ὄχι καί ὄλοι;) φορεῖ καί φελώνιο. Ἡ παλαιά διάταξη ὀρίζει ὅτι οἱ ἱερεῖς φοροῦν «τάς στολάς αὐτῶν», ἐννοεῖται πλήρη τήν ἱερατική στολή, ἐπειδή τό εὐχέλαιο ἐτελεῖτο ἐντός τῆς θείας λειτουργίας ἢ δέ ἐτελεῖτο μέν πλέον ἢ θεία λειτουργία, ἀλλά εἶχε παραμείνει ἡ σχετική συνήθεια.

2. Τό ἔλαιο προσφέρεται μέσα σέ κανδήλα, «ὡς ὀλοκάρπωσις ἱερά» κατά τόν ἅγιον Συμεών Θεσσαλονίκης. Μέσα σ' αὐτήν ἀνάπτουν ἐπά θρυαλλίδες. Οἱ διατάξεις τῶν κωδίκων εἶναι πολύπλοκες καί ἀσύμφωνες. Ἡ ἀπλουστερά λύσις πού ἐφαρμόζεται σχεδόν γενικῶς σήμερα εἶναι νά ἀνάπτεται μία θρυαλλίδα στήν κανδήλα καί ἐπά κηρία στό σκεῦος μέ σιτάρι ἢ μέ ἀλεύρι, μέσα στό ὁποῖο τοποθετεῖται καί στηρίζεται ἡ κανδήλα. Μέ τό σιτάρι (ἢ τό ἀλεύρι σήμερα) παρασκευάζεται πρόσφορο.

3. Στήν κανδήλα, κατά τίς διατάξεις πολλῶν κωδίκων, ἀντί νεροῦ ἔριχναν «ὔδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανείων» ἢ «οἶνον», κατά τήν τάξη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, πού τηρεῖται ἀκόμη κατά τόπους, προφανῶς ἀπό ἐπίδραση τῆς παραβολῆς τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη («κατέδρησε τά τραύματα αὐτοῦ ἐπιχέων ἔλαιον καί οἶνον» Λουκ. ι' 34).

4. Ὡς πρός τά σημεῖα τοῦ σώματος πού χρίονται, δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία στούς κώδικες. Ἐπικρατεῖ ἡ χρίση τοῦ μετώπου, σταυροειδῶς τοῦ προσώπου καί τῶν χειρῶν ἔσω καί ἔξω.

Ἀναφέρεται καί ἡ κρίσις τοῦ πάσχοντος μέλους, τοῦ στήθους, τῶν ποδῶν καί ἄλλων μελῶν, ὄχι μόνον τοῦ ἀσθενοῦς, ἀλλά καί ὄλων τῶν παρισταμένων καί αὐτοῦ τοῦ οἴκου καί μάλιστα κάθε θύρας καί ὑπερθύρου καί παραστάδος καί πεσοῦ μέχρι τοῦ μαγειρίου καί τοῦ σταύλου. Καί ἐδῶ πρόκειται γιά ὑπερβολή.

5. Ὅμοίως δέν συμφωνοῦν οἱ κώδικες στό τί ἐλέγετο κατά τήν κρίση. Ὑπάρχουν διαφορετικές, ὅπως φαίνεται παραδόσεις. Κατ' ἄλλα χειρόγραφα λέγεται ἡ εὐχή τῆς κρίσεως «Πάτερ ἅγιε...», κατ' ἄλλα ὁ ν' ψαλμός, τό «Ἡ χάρις καί ἡ βοήθεια τοῦ παναγίου Πνεύματος εἶπ μετὰ σοῦ», τό «Ἡ βοήθεια ἡμῶν ἐν ὀνόματι Κυρίου τοῦ ποιήσαντος τόν οὐρανόν καί τήν γῆν» (Ψαλμ. ρκ' 2) ἢ τέλος τό «Χριεταί ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ (δεῖνα) εἰς ἱασιν ψυχῆς καί σώματος», τό ὁποῖο μᾶλλον καί ἔχει ἐπικρατήσει σήμερα.

6. Τό ἔλαιο πού ἐπερίσσευε μετὰ τήν κρίση τῶν πιστῶν ἀφήνετο νά ἀναλωθεῖ στήν κανδήλα καί δέν ἐπειρέπετο ἡ χρήση του ὡς τροφῆς ἢ ἡ ἀπορριψή του. Ὁ ἅγιος Συμεών ἐφιστᾷ ἰδιαιτέρως τήν προσοχή τῶν ἱερέων καί ὑπογραμμίζει τήν εὐθύνη τους γιά τήν μή δέουσα χρήση τοῦ ἁγιασμένου ἐλαίου (Διάλογος, κεφ. 292).

7. Τέλος, ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁμοφώνως ἡ παράδοση προβλέπει «κατήχησιν» τοῦ ἀσθενοῦς ἢ γενικότερα τῶν πιστῶν, πού γίνεται ἀπό τόν πρῶτο τῶν ἱερέων ἢ τόν πνευματικό πατέρα. Τήν παραθέτουμε ὅπως παρουσιάζεται τυποποιημένη στους κώδικες Σινᾶ 960, Μ. Λαύρας Λ 189 καί Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος S 724.

Αὐτή ἡ σύντομη «κατήχηση», καθῶς καί ὅσα ἔχουν λεχθεῖ στίς ἄλλες εἰσπηγήσεις καί στήν παρούσα, μποροῦν νά ἀποτελέσουν τήν ἀφειρηγία καί τόν πυρῆνα γιά νά ἀπευθύνει ὁ ἱερεὺς πέντε μυσταγωγικούς λόγους στόν ἀσθενή καί στόν λαό πού μετέχει στήν ἱερή ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου. Εἶναι δυνατόν νά ἀναφέρονται στήν σπουδαιότητα τοῦ μυστηρίου, στίς προϋποθέσεις μετοχῆς σ' αὐτό, στούς καρπούς τούς ἀπορρέοντες ἀπό

αὐτό, ἀλλά καί σέ γενικότερα τελετουργικά θέματα πού ἀφοροῦν τό εὐχέλαιο ἢ σέ εἰδικότερα σημεῖα τῆς ἀκολουθίας γιά νά εἶναι δυνατή ἡ ἐν ἐπιγνώσει καί φόβῳ Θεοῦ συμμετοχή τοῦ λαοῦ σ' αὐτό «ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. δ' 24).

«Βλέπε, ἀδελφέ (δεῖνα), τό ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς μῆκέτι προσκρούσης Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου. Τά γάρ πρῶν σου ἐγκλήματα ἤδη ἐξήλειπται διά πρεσβειῶν τῆς ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας καί διά παράκλησιν τῶν τιμίων ἱερέων, τῶν αὐτῆς δούλων. Λοιπόν θάρσει, τέκνον. Ἴδε, ὑγιής γέγονας· μῆκέτι ἀμάρτανε, ἵνα μή χειρόν τί σοι γένηται. Καί γάρ ἀφέωνταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου καί ἡ πίστις σου σέσωκέ σε· πορεύου εἰς εἰρήνην, ἁγιασμῷ φυλαττόμενος ἐν χάριτι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἄλλο Θεός συγχωρήσει σοι καί ἐλεήσει σε καί ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καί ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀμήν».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
1. Μοναχικό καί κοσμικό τυπικό	9
2. Τό έορτολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.....	25
3. Λειτουργικές ἰδιομορφίες τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς	49
4. Ἡ συμβολική γλώσσα τῆς θείας λατρείας.....	89
5. Τελετουργικά προβλήματα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου.....	129
6. Νεκρώσιμα τελετουργικά	147
7. Τό ἅγιον βάπτισμα. Ἱστορικο-τελετουργική θεώρηση	165
8. Ἡ μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί τά Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης	209
9. Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου. Ἱστορικο-τελετουργική θεώρηση	225
10. Ἡ θεία λειτουργία. Τελετουργική θεώρηση.....	263
11. Τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων, ὁ νηπιοβαπτισμός, τό βάπτισμα τῆς ἀνάγκης. Τελετουργική θεώρηση.....	295
12. Τό μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου. Τελετουργική θεώρηση	319
Περιεχόμενα	343